पञ्चदशे वर्षे] आषाढ़ पूर्णिमा १९९६ [१ संख्या

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

Sanctioned by the Directors of Public Instruction United Provinces and Bombay Presidency for use in Schools and Colleges.

सम्पादकः—
त्यक्त महामहोपाध्यायपदवीको
महामहाध्यापकः श्रीपञ्चानन तर्करत्न भट्टाचार्यः ।

सहकारि सम्पादकः—
अवधेशप्रसादशर्मा द्विवेदः

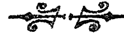
उद्गम-स्थानम्—
श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, (जगत्गंज) काशी

—:o:—

वार्षिकं मूल्यं मुद्रात्रयम् ।

संरक्षकेभ्यः ५) । बहिर्भारतम् ६) छात्रेभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च २)

विषय-सूची ।

कलङ्क मोचनम् (नाटकम्)

'सूर्योदये' कलङ्क मोचनं प्रतिमासं प्रकाश्यते । परन्तु विशेषका अस्मिन्नङ्के तत्प्रकाशमनजातम् । श्रावणाङ्के पुनरपि प्रकाशनारम्स्यति । कृपया पाठकैः क्षन्तव्यः ।

व्यवस्थापक

सूर्योदयः ।

पञ्चदशवर्षे १५ } आषाढ़-पूर्णिमायां १९९६ { १-संख्या

सम्पादकीया अभिप्रायाः ।

अस्माकं पञ्चदशवर्षम् ।

अशेषकार्य्यनियामकस्य भगवतः श्रीविश्वनाथस्य परमानुग्रहेण सूर्य्योदयोऽयं सम्प्रति स्वीयं चतुर्दशवर्षात्मकं कालमतीत्य पञ्चदशे वर्षे पदमादधातीति तदीयपाठकानां संरक्षकाणां सहायकानां पृष्ठपोषकाणां शुभचिन्तकानां सर्वेषामेव संस्कृतानुरागिणां हर्षास्पदमेतत् ।

सम्प्रति सर्वत्रैव संस्कृतभाषाया उपरि वर्तमानशासकानां शनिदृष्टिरेव दृश्यते । विहारप्रान्ते इंग्लिशस्कूलप्रभृतिभ्यः संस्कृतभाषाया निष्काशनस्यैव प्रयत्नो भवतीति नास्ति अविदितं तन्मर्मज्ञानाम् । हस्तोपरि हस्तं धृत्वा भाग्यमात्रमाक्रोशद्भिः केवलं गेहेनर्दिभि र्न किमपि कर्तुं पार्य्यते किन्तु,—हिन्दीग्लिशभाषाप्रभृतिसमाचारपत्रादिषु लेखादिनोद्घुष्यमाणगुणायास्तस्याः कृतेः पृथक् महान्दोलनस्य प्रयोजनं विद्यते । अद्यत्वे तु यस्य हस्ते बलं विद्यते स एव जीवितुमर्हति । यो हि दैवमेव स्वसहायकं मन्यते तस्य साहाय्यं कोऽपि न करोति । विहारप्रान्तस्येयं दशा विद्यते । अधुना कांग्रेसगवर्न्मेण्टशासनेऽपि न विद्यते संस्कृतभाषासम्मानस्तदा किमन्येषु प्रान्तेषु ।

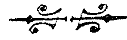
इत्येवं संस्कृतभाषायाः सर्वतः सर्वथा निरादरपरेऽस्मिन् काले यानि कानि संस्कृतभाषाया मासिकानि पाक्षिकाणि साप्ताहिकानि वा समाचारपत्राणि धार्मि-

काणि साहित्यिकानि सामाजिकानि वा समयतोऽसमयतो नियमतोऽनियमतो वायन्नि.सरन्ति तदेव बहु विद्यते ।

तत्र सूर्य्योदयोऽयं सर्वापेक्षया प्राचीनो विद्यते प्रातःस्मरणीयचरितैः सुरभाषासमेधनपरायणैः स्वामिदयानन्दमहोदयैः संस्कृतभाषायाः समुन्नत्यै प्रक्षिप्तोऽभूत् । यस्याद्य चतुर्दशवर्षाणि व्यत्यगुः । यद्यपि "श्रेयांसि बहुविघ्नानि" इति शाश्वतिकनियमादस्य सूर्य्योदयस्य प्रकाशनकालादारभ्याद्यावधि बहवोऽन्तराया' समापतिताः । मध्ये मध्येऽतिबिलम्बोऽपि जायते स्म सोऽपि च ग्राहकमहोदयैः स्वोदारतया सह्य एव कृतोऽभूत् । परन्तु अस्मिन् हायनेऽस्माभिः स दोषो दूरीकृतो विद्यते । प्रतिमासं यथासमयं मुद्रापयित्वा ततश्च पञ्चपै र्दिनै कार्य्यालयत' सर्वत्र ग्राहकानुग्राहकाणां पार्श्वे सूर्योदयः प्रेषितो भविष्यति । इत्येवंरीत्या मासस्य पूर्णिमातः कृष्णपञ्चमीं यावत् क्रमेण सर्वेषामेव ग्राहकाणां पार्श्वे सूर्य्योदय' समुपस्थितो भविष्यतीति । इत्थमधुना नास्ति कोऽपि बिलम्बहेतुः । केवलं लेखकमहोदयानां कृपा ग्राहकानुग्राहकमहाशयानाञ्चानुकम्पाऽभ्यर्थनीया विद्यते । लेखकमहोदया नियमेन सरलान् भावमयान्, जागर्तिजनकान्, संस्कृतच्छात्रसमुन्नतिकरान् स्पष्टाक्षरलिखितान् लेखान् संस्कृतगद्यमयैः सन्दर्भैं र्लिखित्वा प्रहेतुमनुगृह्णन्तु । ग्राहकमहाशयाश्च स्वीयं वार्षिकं सूर्य्योदयमूल्यं नियमतः प्रेषयितुमनुकम्पन्ताम् नियमेनान्यांश्च पञ्चपान् ग्राहकान् स्वानुग्रहेण कर्त्तुं दयन्तांचेद्वयं सधन्यावादं तेषां नामानि प्रशंसयिष्यन्तस्तेषां सविधे निवेदयामो यदवश्यं वयं सूर्य्योदयं समयतो निःसारयितुं समर्था भविष्याम इति ।

ग्राहकेषु च बहवो महोदयाः स्वीयं मूल्यं नियमेनैव प्रहिण्वन्ति । बहूनां पार्श्वे पत्रोपरि पत्रं गच्छति तथापि ते न कर्णं ददति । तेषु बहवस्तु (मनिआर्डर) धनादेशपत्रेण मूल्यं प्रहिण्वन्त्यपि कियन्तस्तु वी० पी० द्वारा सूर्य्योदयप्रेषणेऽपि परावर्तयन्ति । येन व्यर्थमेव कार्य्यालयस्याणकचतुष्टयं नष्टं भवति । न तस्योपयोगस्तेषांकृते नाप्यस्माकं कृते भवति । ईदृशा हि संस्कृतभारतीसमुपासकाः केचन महात्मानः सन्ति । सर्वेऽप्यस्माकं सहायका. स्वकर्तव्यपालनं कुर्वन्तः केवलं सूर्योदयस्य ग्राहकवर्द्धने तदीयवार्षिकमूल्यस्य अग्रिमस्य नियमेनैव प्रेषणे बद्धपरिकरा भवेयुश्चेद्वयं सवमपि विघ्नं विलङ्घयन्तः सर्वथा सर्वतः सूर्य्योदयं प्रेषयितुं समर्था भविष्याम

इति उद्घोषयामः । अवसाने श्रीमन्तं भगवन्तं सर्वान्तर्यामिणञ्चाभ्यर्थयामहे यत्सोऽस्मभ्यं तादृशीं शक्तिं वितरतु यया वयं स्वप्रतिज्ञां पूरयितुं शक्ताः स्याम विविधै-र्दार्शनिकै धार्मिकैः साहित्यिकै. सामाजिकै राजनैतिकै. पौराणिकाख्यानमयैर्विज्ञानबहु-लैर्लेखैः सर्वानेव सूर्योदयपाठकान् संस्कृतानुरागिणः सज्जनान् आनन्दयिष्याम । तेषां कृतेऽपि सुरभारतीसेवावसरं प्रदातुम् समर्था भविष्याम इति ।

प्राप्तग्रन्थसमालोचनम् ।

अद्य सूर्योदयपाठकानां पुरतो निवेदयतो ऽस्माकमन्तरात्मातीव प्रसादमावहति । पूर्व मस्माभि र्व्यतीते हायने सूर्योदयस्य १०मे अङ्के शक्तिभाष्यस्य प्रथमाध्यायमात्र मुद्रित-मिति सङ्क्षेपतः तदीयं समालोचनं विद्वद्भिः किञ्चिन्निवेदितमासीत् । अद्य तेषां पुरतः सोल्लासमावेदयामो यत्-शक्तिभाष्यं हि सम्पूर्णं चतुर्थाध्यायपर्य्यन्तं सर्वथा शुद्धं स्वच्छं च मुद्रितं विद्यते । मसृणमञ्जुलकर्गजोपन्यस्तानि मुद्रायन्त्राक्षराणि च दिव्यमणिवद्विराजन्ते । प्राप्तिस्थानम् कालीघाट नं० ४७ भवनं कलिकातानगरम् मूल्यं १॥) योग्येभ्यो विना मूल्यमेव वितीर्यते । पुस्तकरत्नमिदम् द्रष्टुश्चेतांसि अना-यासत एवाकृषति पठितुम् । पठितुरन्तरङ्गाणि नवीनशक्तिभाष्यविषयावगाहनपुण्यप्र-चयपरिपूतानि जायन्ते ।

अद्यावधि ईदृश्या पद्धत्या भाष्यप्रणयनं संस्कृतसाहित्ये नैवोपलभ्यते । वेदान्तसूत्रेषु पूर्वाचार्याणामीदृशी परिपाटी दृश्यते यद् अर्वाचीन आचार्यः स्वप्राक्तनानामाचार्य्याणां मतं विगर्हयन्नेव स्वभाष्यं वितनोति । परन्तु शक्तिभाष्य-कृदयं तर्करत्नपञ्चाननः पञ्चाननाचार्य्यः प्राक्तनानाचार्य्यान् प्रशंसन्नेव स्वीयाम-लौकिकीं शक्तिमस्मिन् शक्तिभाष्ये प्रकाशयति—शक्तिभाष्यमिदमवलोक्य सहसैव मन्मुखाद् "या देवी सर्वमूर्तेषु शक्तिरूपेण संस्थिता ।

नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ।

इति पद्यं निरगमत् । अस्तु सम्पूर्णमिदं शक्तिभाष्यं सम्प्रति संस्कृतवाङ्मय-महार्णवस्य महार्घं रत्नं विद्यते । वञ्चितास्ते महात्मानो ये हि शक्तिभाष्यमिदमदृष्ट्वैव

परलोकं प्रस्थिताः । ते हि महात्मानो धन्या येऽस्मिन् जगति अग्रे जनिं लब्ध्वा भाष्यमिदं पठिष्यन्ति परिशीलयिष्यन्ति च । साधूक्तमश्वघोषकविना—

सारस्वतश्चाथ जगाद वेदं तथा समर्था ददृशुर्न पूर्वे ।
व्यासस्तथैनं बहुधा चकार न यं वशिष्ठः कृतवानशक्तिः ।
वाल्मीकिना तत् ससृजे च पद्यं जग्रन्थ यन्न च्यवनो महर्षि. ।
चिकित्सितं यद्धि चकार नात्रिः पश्चात्तयात्रेय ऋषिर्जगाद ॥
आचार्य्यकं योगविधौ द्विजानामप्राप्तमन्यै र्जनको जगाम ।
यच्च द्विजत्वं कुशिको न लेभे तत्साधनं सूनुरवाप राजन् ॥
वेलां समुद्रे सगरो बबन्ध नेक्ष्वाकवो यां प्रथमं बबन्धुः ।
तच्चाद्भुतं कर्म चकार शौरिः शूरादयो येऽप्यबला बभूवुः ॥
तस्मात् प्रमाणं न वयो न कालः कश्चित् क्वचिच्छ्रैष्ठ्यमुपैति लोके ।
राज्ञामृषीणां च हितानि तानि कृतानि पुत्रैरकृतानि पूर्वैः ॥

इति नियमानुसारमेवाद्यावधि पूर्वैर्महर्षिभिरकृतं चिदचिद्रूपायाः सर्वस्याद्याया ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणामपि जनन्या निराकारसाकारात्मिकाया भगवत्या महाशक्त्याः—

"सर्वस्याद्या महालक्ष्मीस्त्रिगुणा परमेश्वरी ॥
लक्ष्यालक्ष्यस्वरूपा सा व्याप्य कृत्स्नं व्यवस्थिता"
"महालक्ष्मीर्महाराज सर्वसत्त्वमयीश्वरी ।
निराकारा च साकारा सैव नानाभिधानभृत्" ॥ इति

प्ररूपसमर्थकं शक्तिभाष्यं 'यथोत्तरम् मुनीनां प्रामाण्यम्' इति पञ्चाननेन महामुनिना अर्वाचीनेनापि सता अधुना लोकोत्तरपद्धत्या श्रीमदम्बिकाया महादेव्याः प्रसादादेव विरचितम् । यच्च स्वयमेव महात्मना तेन ग्रन्थान्ते लोकोत्तरभावमयैः पद्यपुष्पाञ्जलिभिरादिशक्तिमम्बिकां भगवतीं स्तुवता व्यक्तीकृतम् । तानि च पद्यानि अग्रिमे एवाङ्के मुद्रितानि द्रष्टव्यानि ।

अस्तु, अस्य महाभाष्यस्य समालोचनम् इह स्वल्पकायेऽस्मिन् 'सूर्य्योदय' पत्रेऽसम्भवि। सति सम्भवे समयानुसारं क्रमेणैव अस्माभिः कदाचिद् विस्तरेण संक्षेपतो वा समालोचिष्यते । सम्प्रति तु शक्तिभाष्यं परिशीलनाभिलाषुकाणां वेदान्तरहस्यज्ञानां राजहंसवन्नीरक्षीरातुकारिगुणदोषविमर्शकानामेव शिरसि भारमिमं समर्प्य

प्रसङ्गतोऽस्माभिः सूर्य्योदयस्य चतुर्दश-वार्षिक-चैत्राङ्के समालोचितस्य शक्ति भाष्यतिमिरभास्करस्य विसम्वादिनाम्नो वस्तुतस्तु शक्तिभाष्यसूर्य्यालोककौशिकस्य पुस्तकस्यावशिष्टं संक्षिप्तं समालोचनं विधीयते । यद्यपि अस्माभि सूर्य्योदयस्य गताङ्के समालोचनाया अन्ते तुरीयाश्रमस्थानामपि स्वामिवर्य्याणां समीपे निवेदितमासीद्-यत् पूज्यपादाः तर्करत्नमहोदया हि सम्प्रति काश्यामद्वितीया विद्वांस सन्ति । श्रीकाशिपण्डितसभाया प्रधानसभापतिपदञ्च तैरेव सुशोभितं विद्यते । संशय्य तेषु तिष्ठमानाना परिव्राजकाचार्य्याणां गौरवमेव स्यान्न लाघवमिति । परन्तु ते हि महात्मानो नियोगपर्य्यनुयोगकोटिमतीता अद्यावधि तद्विषये दत्तावधाना नाभूवन्निति अवशिष्टं किञ्चित् पुन. सूर्य्योदयपत्र एव प्रकाश्यते, तै कृततूष्णीम्भवनै हि भाव्यम् । प्रथमत शक्तिभाष्यस्थपदार्थपरिष्कृतिस्तु सर्वांश्यहिना । अग्रतो विद्यमानेषु एव शक्तिभाष्यप्रणेतृषु काशीक्षेत्रनिवासितया च संन्यासिनामपि सुलभसङ्गतया न त्याज्यः शङ्कासमाधानात्मक सुलभः सङ्गमसुयोग इति भूयो भूयो विनिवेद्य प्रकृतं प्रस्तूयते ।

"ननु चिदचिदुभयात्मकं चेद्ब्रह्म चिन्मात्रस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेन भगवदाचार्य्यचरणानां सन्यासिहितायोपदेश इत्युक्तं शक्तिभाष्ये तन्नोपपद्यते भगवद चार्य्यचरणानां तथोपदेशे विप्रलम्भकत्वप्रसङ्गात् इति चेन्न । पाटलिपुत्रमुपदर्शयतस्तदेकदेशं पाटलिपुत्रनगरमिदमिति समुपदिशत इव तस्य विप्रलम्भकत्वाभात् । न चेतरव्यवच्छेदेन विप्रलम्भकत्वम् । ब्रह्मवृत्तिषु तिसृषु सत्तास्वेकामपरिणामिसत्तामादाय सन्यासिनां हिताय तथोपदेशात् । अन्यथा शून्यत्वक्षणिकविज्ञानलक्षण बौद्धवादविभ्रान्तचित्तेषु प्रपञ्चसत्यत्वादिवादविगतश्रद्धेषु तेषु तदुपदेशो व्यर्थः स्यात् । सत्याञ्च व्यर्थतायां बौद्धनयप्रवेशादहितं प्रसज्येत । तन्निवृत्तये कुपथ्यभोजनाग्रहवतः पुत्रस्य तदाग्रहनिवृत्यर्थं पितुः कुपथ्यारुचिसमुत्पादकवाक्यकदम्बकस्येवेतरव्यवच्छेदस्य विप्रलम्भरूपत्वाभावात् ।

ननु विषमोऽयं दृष्टान्तः चित इवाचितोऽपि ब्रह्मस्वरूपान्तर्गततया हेयत्वाभावादिति चेन्न पूर्वापरचित्सम्बन्धवर्जितत्वेन ज्ञाताया हेयत्वात् । चितस्तु प्रकाशस्वरूपतया तज्ज्ञानादचितोऽपि गृह्यमाणप्रकाशस्थितस्य स्वयमप्रकाशरूपस्यापि घटादेरिवोपलब्ध्या चिदचिदुभयात्मकब्रह्मसाक्षात्कारेण मुक्तेराविर्भावस्य तत्रानपायात् । बौद्धग्राहग्रासविमोचनेन संन्यासिहितकृत्त्वं भगवदाचार्य्यपादानामनपल-

पनीयम् । तस्मात् सुष्ठूक्तं शक्तिभाष्ये बौद्धवादविचलितप्रज्ञानां श्रमणत्वं प्रतिपित्सूनां विद्वत्त्वेन प्रसिद्धानां ब्राह्मणानां सर्वशून्यत्वक्षणिकविज्ञानभ्रान्तिनिरसनाय चिदद्वैत-वादपरत्वेन शारीरकभाष्यमारचितमित्याशयेन 'तेषां हिताय' इत्यादि पंक्तिषट्कं तृतीयचतुर्थपृष्ठसन्धौ ।

अन्यच्च तिमिरवादिना दण्डिस्वामिना श्रीचरणाश्रयेण शक्तिभाष्यवर्णितमव-च्छेदवादस्याबोधं स्वीकुर्वतोक्तम् यद् "नाधीता मया अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः" इत्यादि (पृष्ठ० ३५। प० १९) तच्चेह परीक्ष्यते । शक्तिभाष्येऽचिदवच्छेदेन परिणाम-श्चिदवच्छेदेनापरिणाम इति यत् सिद्धान्तितं तद्घटकावच्छेदेन सद्वावच्छेदकत्व-निरुक्तिनिरुक्तावच्छेदकत्वस्य कोऽपि सम्बन्धो नास्तीति तदभिज्ञा जानन्ति । अस्ति तु तत्सम्बन्धो व्याकरणकाव्यादिभिश्च । तथाहि—प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् इति वार्तिकेन प्रकृत्या चारुरित्यादौ व्याकरणे, मुखेन पूर्णेन्दुनिभ इत्यादि काव्ये च तत्प्रसिद्धिः । एतद्विज्ञानं कण्ठरवेणैव स्वयमुद्घोषयता दण्डिस्वामिना यदतिगम्भीरे शक्तिभाष्ये तिमिरदर्शनं कृतं तत्र नास्ति विस्मयावकाशः प्रौढप्रज्ञानाम् ।

यच्च ३५ पृष्ठे ७ सप्तम्यां पङ्क्तौ तिमिराच्छन्नेन दण्डिना देवदत्तः पण्डितो-मूर्खश्चेत्यादिना चिदचिदुभयत्वस्यैकत्रासङ्गतिं दर्शयितुम् अतिसंरम्भेण जल्पितं तदपि तु नैवेहासङ्गतं भवितुमर्हति । वेदे पण्डितो मूर्खश्च रतिशास्त्रे इत्येवम्परतया तस्योपप-त्तेरुपपत्तेः । देवदत्तश्चक्षुषा पश्यति, न पादेन । शरीरेण दुर्बलो न मनसेत्येवं रूपन्तु भगवदाचार्यपादानामपि पाण्डित्यं मौर्ख्यञ्च मण्डनमिश्रतत्पत्नीभ्यां सह विचारा-ख्यायिकायां प्रसिद्धम् । अवच्छेदकभेदेन विरुद्धधर्मासमावेशमपलपन् कथन्नोपेक्षणीयो भवति प्रेक्षावताम् । एतेन निरासप्रकारेणैतत्तु सर्वैरपि सूर्योदयपाठकैर्निर्णीतमेव-स्याद् यदयम् परिव्राजकाचार्यो न केवलमवच्छेदकत्वनिरुक्तिज्ञानविरहितः अपि तु स्वावश्यकाध्येतव्यवेदान्ततत्प्रमाणकप्रकरणग्रन्थादिज्ञानगन्धशून्यश्चासीति "कणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकम्" इति कणादीयपाणिनीयपदार्थज्ञानविरहितो व्यर्थ-मेवेहाशेषशास्त्रज्ञानसम्भृतशक्तिभाष्यावगाहने कृतप्रयत्नोऽभूदिति । पश्यन्तु पाठकाः, अवच्छेदकत्वज्ञानस्य कुत्र नास्ति प्रयोजनम् ? माण्डूक्योपनिषदि प्रणव-ध्यानमकारादिपाठानुसारेण यदुक्तं तत्रावच्छेदवादोऽवश्यमभ्युपेयः अन्यथा

अकारं पुरुषं विश्वमुकारे प्रविलापयेत् ।

उकारं तैजसं सूक्ष्मं मकारे प्रविलापयेत् ।
मकारं कारणं प्राज्ञं चिदात्मनि विलापयेत् ।

इति पृथक् पृथक् प्रविलापनं नोपपद्येत । अवच्छेदवादे तु प्रणवस्यावयवभूताकाराद्यवच्छेदेन ध्यानादिना प्रविलापनं सुस्पष्टमेवेति संक्षेपः । अन्यादृशोऽप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावोऽस्ति यश्च खल्वद्वैतिनामधिकतरः सम्मतोऽस्ति । तथाहि—घटावच्छिन्नाकाशो घटाकाश इति सिद्धान्तलेशसंग्रहादौ दृश्यत एव । तस्मादवच्छेदकनाम्नो भीतिर्वोपहासो वा तस्यैव शोभते यो हि वेदान्तरहस्यमपरिज्ञाय वैदान्तिकत्वयशोलब्धये पूर्वतनग्रन्थवाक्यमात्राणि कथञ्चिदुद्धृत्य दुरवगाहं श्रौतस्मार्तसिद्धान्तप्रतिपादकमतिगम्भीरं शक्तिभाष्यमाक्षेप्तुं धार्ष्ट्यमालम्बते । तस्मान्मन्ये तिमिररोगग्रस्तस्य भास्कर इव यस्य द्वितीयोऽयं शक्तिभाष्यभास्करो बोधगम्यो न भवति, तस्यैव तिमिरार्तस्य वदनात्सत्यस्वरूपा सरस्वती शक्तिभाष्यतिमिरभास्कर इत्यन्वर्थनाम्नैव प्रादुरभूत् ।

अपरञ्च शक्तिभाष्यनयस्य श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वमप्युद्घोषितं दण्डधरेण स्वामिना तत्रापराधः शक्तिभाष्यकृतामेवेति मन्यामहे । यतो हि श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यप्रभृतिभिर्विविधवादसंस्थापकैर्यस्याद्वैतवादस्य यथा श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वन्तेष्वेव कैश्चिच्च श्रीमद्भगवच्छङ्कराचार्यानुज्ञातसंन्यासस्यावैधत्वमप्युद्घोषितम् । शक्तिभाष्यकृद्भिस्तु नैवानुसृतस्तन्मार्गः । प्रत्युत 'तदभिमतः प्रपञ्चसारादिषु स्फुटं प्रतिपादितो गृहिसाधारणः श्रौतस्मार्तः सर्वोऽप्ययोगिमार्गो मया परिष्क्रियते' इति स्वकण्ठरवेणैव यत्र तत्र समुद्घोषित इति । शक्तिभाष्यस्यैव यथा सर्वशास्त्रसम्मतत्वम् तथा तु भाष्योद्धृतश्रुतिस्मृतिवचनजातान्येव प्रमाणतामावहन्ति । तस्य कृते तु—

"नहि कस्तूरिकामोदः शपथेन विभाव्यते"

इति लोकोक्तिरेव बहु विद्यते । तत्र नास्ति अस्माकं किञ्चित्कथनस्य प्रयोजनम् । पूष्णे दीपदर्शनवदेवास्माकम् प्रयासो भविष्यतीति पूर्वमेवाभिहितम्, विज्ञैः शक्तिभाष्यं परिशील्य तद्रसास्वादोऽवश्यमास्वादनीय इति ।

इदानीं चातुराश्रम्यकथाऽवशिष्यते । तत्र चातुराश्रम्यस्यैव वैधत्वम् न त्वैकाश्रम्यस्येति दण्डिनः स्वामिनो दुराग्रहः । तत्स्थापनाय च ब्रह्मसूत्रतृतीयाध्यायचतुर्थपादस्य जैमिनिबादरायणविचारसूत्रोत्थापनम् "वनी भूत्वा प्रव्रजेत्" "यदहरेव-

विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्" इति जाबालश्रुत्याश्रयणञ्च दृश्यते । परन्त्वन्योन्यविरुद्धमेतद्भवतीति दण्डपाणिना स्वामिना नालोचितम् । यतो हि भगवद्भिराचार्य्यपादै शारीरकभाष्ये स्वयमभ्युपगतम् यत् "अनपेक्ष्यैव जाबालश्रुतिमयमाचार्येण विचार प्रवर्त्तित. ।" इति (३।४।२० सूत्रभाष्ये) जैमिनिमते गार्हस्थ्यस्यैव प्रव्रज्याया प्रत्यक्षविधाने जागरूके जैमिनिमतस्य तथा बौधायनस्मृतावैकाश्रम्यपक्षप्रतिपादकविचारस्य चाप्रसक्ते बादरायणकृतप्रव्रज्याश्रमस्थापनसूत्रस्य जाबालश्रुतिनैरपेक्ष्ये तच्छ्रुतेर्ऋषिपरिगृहीतत्वाभावादर्वाचीनत्वेन श्रुतिष्वन्तर्भावनस्यायुक्तत्वात् । दण्डपाणिस्वाम्युद्धृतवचसश्च श्रुतित्वाभावे सिद्धे तत्प्रमाणकश्चतुर्थाश्रमो दत्तजलाञ्जलिरेव स्यात् । शक्तिभाष्यन्तु जैमिनिबादरायणविचारस्य जाबालश्रुतिसापेक्षत्वं प्रतिपादयद् यदि तिमिरभूतमालोक्यते तर्हि भास्करनामोच्चारणमात्रेणैव तस्मात् तिमिरात्कथं मोक्षः स्याद्दण्डपाणे. स्वामिनः । चातुराश्रम्यवादिनीषु स्मृतिष्वपि क्रमसंन्यासविधानात् गार्हस्थ्यस्यैव श्रौतत्वमिति गौतमबौधायन स्मृत्युक्तत्वात् स्मृत्युक्तक्रमसंन्यासस्यापि—

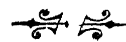
'अश्वालम्भं गवालम्भं सन्यासं पलपैतृकम्

देवरेण सुतोत्पत्ति कलौ पञ्च विवर्जयेद्

इत्यादिस्मृतिभि. कलौ प्रतिषेधाच्च । अस्तु, इत्येवं बहुत्र स्थलेषु विषयाज्ञानेन बहुत्र च तद्विपरीतज्ञानेन दण्डपाणिनापि सता स्वामिना विमार्गे स्खलता स्वीयास्मदीयशक्तिसमयोभयदुरुपयोगो विधीयत इति स महात्मास्माभिः सादरं सानुनयं सानुरोधं साग्रहं समभ्यर्थ्यते यत् श्रीविश्वनाथपुर्य्यां तीर्थराज्यामस्यां विराजमानान् शक्तिभाष्याचार्य्यान् साक्षात्कृत्वैव स्वीयाशेषविचारं प्रस्तौतु । किमिति व्यर्थं शक्तिसमयद्रव्यदुरुपयोगं करोतीति पुनरग्रे कदाचित्—

समालोचकः श्रीगोपालशास्त्री (महामहोपाध्यापकः)

[दर्शनकेशरी]

प्रशस्तिपत्रम् ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

१।४५ दक्षिणमाडवीथी सीकैरविणीतः

इदं मंगलमाशास्यते तत्रभवद्भ्यः सनातनधर्मजीवातुभ्यः विद्वन्मणिभ्यः धर्मविद्वेषिद्विपास्तिकपञ्चाननेभ्यः पञ्चाननभट्टाचार्येभ्य —

ननुभाः प्राणसमाः भट्टाचार्या !

अद्यैवायुष्मतो भवत्कुमाररत्नस्य भवत्प्रतिनिधित्वेनागतस्य मुखात् भवदीयं कुशलमुपश्रुत्य साक्षादिव भवत्समागममनुभवन्निर्वृतमना अस्मि। प्रत्युत भवद्दिदृक्षासमुत्सुकं चेत अन्यत्र कर्तव्येषु किमपि न चेतयति। दैवं प्रसन्न भवत्समागमं घटयिष्यतीति विश्वसिमि ।

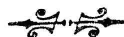
मातङ्गा ! सहसा विमुञ्चत मदं रे नीरवाः फेरवाः !
प्राणत्राणपरायणा ! स्त हरिणा वन्यास्तथाऽन्ये मृगाः !
निद्राशेषनिरूढ गद्गदगलद्वेलाद्दलत्कन्दरो
जृम्भारम्भविशङ्कटास्यकुहरो जागर्ति पञ्चानन ॥
उत्फुल्ला अपि विस्मृतस्वगतयः क्रामन्तु कामं गिरेः
शृङ्ग रङ्गमितो हरेर्वनमृगाः कस्मै किमाशास्यताम् ।
सप्रत्येप समुद्धताम्बुदघटाबन्धावलोकोद्धुर-
क्रोधास्फालनदीर्णशैलशिखरः सिंहस्समुत्क्रामति ॥
सानुर्वा पदमस्तु तस्य सुचिरं यद्वा शिखा भूभृतः
शृङ्गग्राहिकया स्थितैकचरता सिंहस्य सिद्धैव सा ।
दूराभ्यर्णकथा तु का निरुपधिस्फारप्रतापोष्मणा
ध्यानेनापि निरीति येन निखिलं जातं सनाथं वनम् ॥

श्री यदुगिरि यतिराज संपत्कुमार रामानुज जीयस्वामी

१।४५ सरस्तटम्

सीकैरविणी

[इदम् अखिलभारतीयसनातनधर्म विद्वत्परिषत्स्थानात् ईश्वरे वर्षे धनुषि कृष्णदशम्यां सोमवासरे (२७-१२-३७) विलिखितम्]

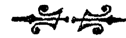

आर्यविदनाष्टकम् ।

भैरवरौरवभीरोर्नाथ ! नमेऽस्तीह कर्मगौरवं किञ्चित् ।
पापिनि यदि मयि करुणा करुणामयता तदान्वर्था ॥ १ ॥
ईश्वर ! नश्वरवित्ते न सरतु चित्तं स्वभावविक्षिप्तम् ।
तामसमानसत्रासं विश्वनिवासं सदा याचे ॥ २ ॥
अन्तर्यमयसि नित्यं गमयसि भक्तं च शाश्वतं धाम ।
कान्त ! कदा हृदि वीक्षये नवजलदाभं जपे नाम ॥ ३ ॥
प्राप्य सुदुर्लभजनन मानवयोनौ कृतं न सत्कर्म !
यामं भयमतिनिकटे किं वा कुर्मः क्व वा यामः ॥ ४ ॥
आजीवनमतिदीनकुटुम्बपुष्ट्या दिनानि नीतानि ।
दातुं न च मम विभवो भव सदय स्त्वं भवोद्धरणे ॥ ५ ॥
शरणं यदि हरिचरणं मरणभयं च स्वयं लयं याति ।
इदमतिचित्रं चित्ते तत्पददत्ते कुतश्च भीर्याति ॥ ६ ॥
चिन्मय ! चेन्मयि दोषो रोषो नोचित इहास्तु सन्तोषः ।
क्रीडायोजकजनके बालस्खलनं न कोपाय ॥ ७ ॥
अखिलनियन्तरि भवति न किञ्चिद्विनिवेदनं नाम ।
सम्प्रति केवलमगतिर्विलपति पतितो घनश्यामः ॥ ८ ॥

—पण्डित श्रीघनश्यामवेदान्ततीर्थस्य,

शिवपुर—मेदिनीपुरम् ।

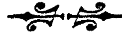
विहारप्रान्तीयसंस्कृतच्छात्रसम्मेलनम् ।

गतजनवरीमासस्यप्रथमदिवसे व्याख्यानवाचस्पतीनां बम्बई जे० वी० एम० सं० महाविद्यालय प्रधानाध्यापकानां पं० श्री श्यामानन्दझामहोदयानां सभापतित्वे महता समारोहेणेदं समेलनं सञ्जातम् । तत्र काशीस्थानेकच्छात्रविद्वदतिरिक्ता माननीयाः पं० श्रीमदीश्वरीदत्त दौर्गादत्ति-शास्त्रि-महोदयाः पं० श्रीहरिशंकरपाण्डेयमहोदयप्रभृतयोऽनेकशो विद्वांसः प्रतिनिधयश्चोपस्थिता आसन् ।

तत्र स्वागताध्यक्षाणां महामहाध्यापक पं० श्रीगोपालशास्त्रि दर्शनकेशरिमहोदयानां समयोपयोगिसुरुचिकरभाषणानन्तरं सभापतिमहोदयानां सार-

गर्भितं विद्वत्तापूर्णं भाषणमभूत् एवं पं० श्रीमदीश्वरीदत्तदौर्गादत्ति महोदयानां पंडित हरिशङ्करपाण्डेयमहोदयप्रभृत्यनेकप्रधानविदुषां प्रभावोत्पादकं व्याख्यानञ्चाभूत् ।

एतदनन्तरं निम्नलिखितोदारचेतसां महानुभावानां सन्देशः श्रावितः । जीरादेई सारनतः देशरत्नभूतपूर्वराष्ट्रपति डा० श्रीराजेन्द्रप्रसादस्य । प्रयाग विश्वविद्यालयतः डा० श्री उमेशमिश्र एम्० ए० डी० लिट् कवतीर्थमहोदयस्य । कलकत्तातः म० म० पं० सकलनारायणपाण्डेयमहोदयस्य । जयपुरतः विद्यावाचस्पति म० म० पं० मधुसूदनझामहोदयस्य ।

स्वर्गगतानां महानुभावानां कृते शोकप्रस्तावः ।

इदं विहारप्रान्तीयसंस्कृतच्छात्रसम्मेलनं दिवङ्गतानां प्रख्यातविदुषां स्वर्गीय महामहोपाध्याय पंडित मुकुन्दझाबक्शीमहोदयानाम्, महामहाध्यापकानां स्वर्गीय पंडित रामयत्नओझामहोदयानाम् , पंडित रघुवीरमिश्र महाशयानाम् आरामण्डलस्थानाम्, गुरुकुल हरपुरयानसंस्थापकानां कृष्णबहादुरसिंह महोदयानां च निधने स्वीयां शोकसन्तप्तां समवेदनां तेषां कुटुम्बैः सह प्रकाशयति । तेषां निधनमुपगतानाञ्च श्रीकाशीविश्वेश्वरात् चिरमात्मशान्तिं च प्रार्थयते ।

इदं विहारप्रान्तीयसंस्कृतच्छात्रसम्मेलनं विहारप्रान्तीय-संस्कृत परीक्षा-पाठ्यपद्धतिपरिवर्तनार्थमेकामुपसमितिं स्थापयति । या हि विहारप्रान्तीयशिक्षा-मन्त्रिणमनुरुध्यात् यत् शीघ्रातिशीघ्रं विहार-संस्कृत शिक्षापद्धतेरुपयोगित्वं विधातुं विशिष्टानां विदुषामेकां समितिं निर्मापयतु ।

प्रस्तावकः—श्री गोपालशास्त्री दर्शनकेशरी,

अनुमोदकः—श्री महादेवशास्त्री,

समर्थकः—श्री वीरमणि उपाध्याय एम० ए० सा० आ०

व्याख्याता—पं० श्री यज्ञनारायण उपाध्यायः एम्० एल्० ए०

अन्ते निम्नलिखितान् प्रस्तावान् समितौ निर्वाचितान् सदस्यान् च स्वीकृत्य सम्मेलनेन युक्तप्रान्तीयशिक्षासचिवश्रीसम्पूर्णानन्दजीमहोदयेभ्य उतापि विहारसंस्कृतसमितिकार्यसम्पादकश्रीमदीश्वरीदत्तदौर्गादत्तिमहोदयेभ्यश्च मानपत्रञ्चार्पितम् ।

पश्चात् सभापतिभ्य उतागन्तुकसज्जनेभ्यः प्रतिनिधिभ्यश्च शतशः धन्यवादान् दत्वा सभा विसर्जिता ।

प्रेषकः—दिनेशझा, प्रधान मन्त्री ।

प्रस्तावानां स्वरूपाणि–

इदं विहार-प्रान्तीयसंस्कृतच्छात्रसम्मेलनं विहार-प्रान्तीयशासकवर्गमनुरुन्धे यत् स विहार-प्रान्तीयप्रधाननगर्य्यां पाटलिपुर्य्यां संस्कृत-महाविद्यालयस्यैकस्य प्रतिष्ठापनमवश्यं कुर्य्यादिति । संस्कृतविद्यायाः प्रसिद्ध-विद्यापीठस्य विहार-प्रान्तस्य प्रधानराजधान्यां सम्प्रति संस्कृतमहाविद्यालयाभावः समुद्वेजयति संस्कृतकर्मज्ञान् ।

प्रस्तावकः—गौतमजी (पटना)

अनुमोदकः—शिवदयालुमिश्रः (छपरा)

इदं विहार-प्रान्तीयसंस्कृतच्छात्रसम्मेलनं प्रस्तौति यत् विहार-प्रान्तस्य विभिन्नेषु मण्डलोपमण्डलेषु हिन्दूजातीनामैश्वर्यसंस्कृतेः, सनातनधर्मस्य, देशस्य च रक्षणार्थं प्रतिपाठशालं महावीरदलस्य स्थापना स्यात् यस्मिन् दले संस्कृतच्छात्रा मिलित्वा शारीरिकशक्तिवर्धनपुरस्सरं स्वीयं संघटनं विधाय पारस्परिकसाहाय्यभावेन तीर्थादिषु धार्मिकपर्वाद्यवसरे, गोमठमन्दिरानाथादीनामापत्तिकाले हिन्दूजातेः देशस्य च सेवांकुर्य्युः ।

प्रस्तावकः—विश्वनाथोपाध्यायः

समर्थकः—सीताराम शास्त्री ट्रेनिंग का० काशी,

अनुमोदकः—शत्रुघ्न प्रसाद शर्मा,

इदं विहारप्रान्तीयसंस्कृतच्छात्रसम्मेलनं विहारप्रान्तीयशिक्षामन्त्रिणमनुरुणद्धि यत् आंग्लविद्यालयेषु ऐच्छिकविषयतयोपात्तस्य संस्कृतविषयस्य यथा पूर्वमनिवार्य्यतामेव विदध्यात् । तथा हिन्दीमध्यमपाठशालासु (मिडिल स्कूल) षष्ठसप्तमकक्षयोः संस्कृतमपि अन्यभाषावत् पाठ्यतया निर्धारितं कुर्य्यात् ।

प्रस्तावकः—श्री शत्रुघ्नशर्मा मुजफरपुर

समर्थकः—कामदया प्रसाद द्विवेदी ।

उपसमिति—सदस्या.

१—पं० श्री डा० उमेशमिश्र एम० ए० डी० लिट् का० ती० प्रो० प्रयाग विश्वविद्यालय ।

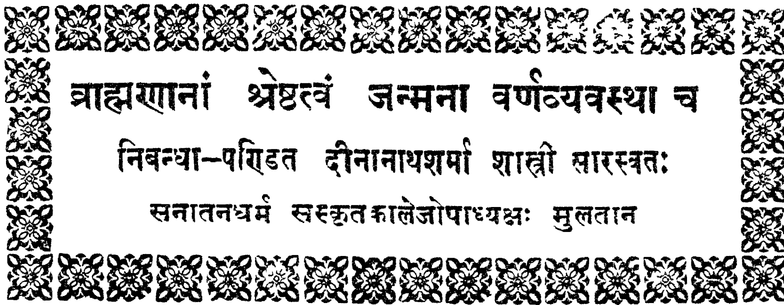
२ „ „ धर्मराज ओझा एम०ए० का० ती० प्रिंसिपल सं०का० मुजफ्फरपुर

३ „ „ हरिशंकर पाण्डेय, प्रो० पटना विश्वविद्यालय ।

४ „ „ गोपालशास्त्री दर्शनकेशरी, प्रो० विद्यापीठ । [संयोजकः]

५ „ „ महादेवशास्त्री, प्रो० हि० कि० वि० काशी ।

६ पण्डित श्री श्यामानन्द झा प्रिन्सिपल सं० का० बम्बई ।
७ „ „ बलदेवमिश्र, राजपण्डित दरभंगा ।
८ „ „ त्रिलोकनाथमिश्र, प्रि० स का० लोहना पो० दरभङ्गा ।
९ „ „ वीरमणि उपाध्याय एम० ए० का० ती० प्रो० हिन्दू वि० वि० काशी
१० „ „ आनन्द झा, न्यायाचार्य्य (श्यामामन्दिर) कचौरी गली काशी ।
११ „ काञ्चीनाथ झा, एम० एल० ए० आयुर्वेदाचार्य (श्यामा मन्दिर)
१२ „ „ कपिलदेवशर्म्मा, (सभापति लोकमान्य समिति छपरा) ।
१३ „ „ दिनेशझा, (प्र० मन्त्री) वि० प्र० स० छात्रसम्मेलनम् ।

ब्राह्मणानां श्रेष्ठत्वं जन्मना वर्णव्यवस्था च

निबन्धा—पण्डित दीनानाथशर्मा शास्त्री सारस्वतः

सनातनधर्म संस्कृतकालेजोपाध्यक्षः मुलतान

(क्रमागत)

परं नैवमस्ति । एवमेव पठनसमाप्त्युत्तरमेव वर्णविनिर्णये, तस्मिन्नेव समये उपनयनाऽवस्थाव्यवस्थानमपि आपतिष्यति । अथ चोपनयनसंस्कारस्य क्रमस्समावर्त्तनसंस्कारान्ते भवेत् । एवञ्चेन्मन्वादि प्रोक्ता २।३६ गर्भादष्टमाऽब्दाद्यावस्था कुतः समेष्यति ? । अथवा कश्चिदेतदारिविचारमकृत्वैवाऽष्टमवर्षे पितृवर्णानुसारं बालकस्योपनयनं कुर्य्यात् । परं यदि अध्ययनसमाप्त्यनन्तरं तत्परीक्षातोऽनुत्तीर्ण एव स बालश्शूद्रतामियात्; तस्योपनयनं वैयर्थ्यमेष्यति यतश्शूद्रस्य नोपनयनाऽधिकारः । अथवा स वर्णान्तरं वेयात्; तह्युपनयनसंस्काराऽवस्था परिवर्त्तनीया भविष्यति; पर सा गर्भादेकादशाब्दादिकाऽवस्थाऽधुना कुतः समियात् ? अत एव पारस्करगृह्यसूत्रे 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेद् गर्भाष्टमे वा, एकादशवर्षं राजन्यम, द्वादशवर्षं वैश्यम्, २।२।१-२-३ 'गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीत, गर्भैकादशेषु वैश्यम्' आपस्तम्बगृह्यसू० ४।१०।१-२-३, स्वा० दयानन्दप्रणीत 'संस्कार विधौ' यज्ञोपवीतसंस्कारे ७८ पृष्ठे—'अष्टमे

वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत्, गर्भाष्टमे वा' १।१९।१-२ एकादशे क्षत्रियं द्वादशे वैश्यम् १।१९।३-४ आषोडशाद् ब्राह्मणस्याऽनतीत कालः' १।१९।५ इत्याश्वलायनगृह्य-सूत्रप्रमाणेन, 'गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत्, गर्भैकादशेषु क्षत्रियम्, गर्भद्वादशेषु वैश्यम्' २।१०।१-२-३ इति गोभिलगृह्यसूत्रप्रमाणेन गर्भत ˇ कालभेदो निर्दिष्टः। अत्र 'ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानाम्' 'ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां बालकाः' इत्यर्थस्तु स्वा० दयानन्दस्य ऽयुक्त एव, यतो मूले नास्ति पुत्रवाचक ˇ कोऽपि शब्दः। यद्ययमर्थो मन्येताऽपि; तर्ह्यपि जन्मना वर्ण-व्यवस्था। अधुना यत्र वेदादिके स्मृत्यादौ च 'ब्राह्मण' शब्दः समेयात्; तत्र स्वामिना तदनुयायि-भिश्च 'ब्राह्मणस्य पुत्रः' इत्यर्थ एव ग्रहीतव्यः। एवं कृते स्वयमेव जन्मसिद्ध-वर्णव्यवस्था सेत्स्यति, उत्पत्तिमूलकशब्दत्वात्।

अस्तु। एवं परीक्षासमये यदि कश्चिच्छूद्रो ब्राह्मणतामियात्; तर्हि तस्मिन् कियताञ्चित् संस्काराणां न्यूनता भविष्यति। यतो जन्मना कतिचिदु-पनयनवेदारम्भप्रभृतयः संस्कारास्तत्कृते न विहिताः; किं स परीक्षोत्तीर्णता-नन्तरं पुनः स्वसंस्कारं न कारयेत्? तत्र का स्मृतिः सहायिका भविष्यति?। वस्तुतस्त्वेवम्भवने शास्त्राऽनाभिमतं वर्णसाङ्कर्य्यं स्यात्। परन्तु स्वामिना जन्मशूद्रस्योपनयनं वेदारम्भश्च न निर्दिष्टः संस्कारविधौ। तर्हि स तु तस्यामेवावस्थायां स्थातुं बाध्यो भविष्यति। यद्येवं तर्हि शास्त्रीयगुणकर्मा-ऽभावात् स कथं ब्राह्मणादिर्भवेत्।

एवं स्वामिना ७६ पृष्ठे—'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयेत्, ग्रीष्मे राजन्यं, शरदि वैश्यम्' इति शतपथप्रमाणेन यज्ञोपवीते प्रत्येकवर्णस्य ऋतुभेदोऽपि निर्दिष्टः, यो जन्मत एव त्रयाणां वर्णानां भेदसाधकः। अन्यथा—गुणकर्म्म तस्यां लब्ध-वस्थायां भिन्नभिन्नवर्णवतां किं भिन्नं स्यात्?। एवं तत्रैव 'पयोव्रतो ब्राह्मणो यवागूव्रतो राजन्यः, आमिक्षाव्रतो वैश्यः' इति शतपथमुपस्थाप्य स्वामिना प्रत्येकवर्णस्य औपनायनिकव्रतेऽपि भेदो निर्दिष्टः, यो जन्मना वर्णव्यवस्थापकः, जन्मनैव च वर्णानां पार्थक्यप्रतिपादकश्च। अन्यथा सर्वेषां कृते समानैवोपनय-नाऽवस्था, समान एव ऋतुः, समानमेव च भोजनं प्रतिपादितमभविष्यत्। परं ब्राह्मणस्य अष्टमवर्षे, क्षत्रियस्यैकादशे, वैश्यस्य च द्वादशे वर्षे यज्ञोपवीत-विधानं, शूद्रस्य तु कृते सर्व्वथैव तस्याऽविधानं सूचयति, यन्मातापितृजन्म-द्वारा प्राप्ताः संस्कारा एव बलवन्तो भवितुं शक्ताः; वर्णोऽपि च पितुरेव तिष्ठति, न परिवर्त्तते। पितृद्वारा प्राप्ता व्याधयोऽप्यमारणं तिष्ठन्ति, आकार-

प्रकारोऽपि तथा, स्वभावोऽपि तथा । पिताऽपि तस्य आमरणं स एव भवति, पितृसम्पत्तिरपि तस्यैव भवति । शरीरमपि पितृप्राप्तमामरणं तिष्ठति, तथैव पितृद्वाराऽऽगतो वर्णो वा जातिर्वाऽऽमरणमेव स्थास्यतीति निर्विवादम् । किञ्च—द्विजत्वकारकमुपनयनं विद्याऽध्ययनात् प्राग् भवति, तत एव एकजाद् 'द्विबद्धं सुबद्धं भवतीति न्यायेन द्विजो भवति जनः । तेन अध्ययनादिना द्विजत्वप्राप्तिं केषाञ्चनाऽभिमता सर्वथा निर्मूला सिद्धा ।

किञ्च—यदि जन्मनेयं व्यवस्था न बध्येत, किन्तु सर्वेषामुन्नतिमभिलक्ष्य कर्मणा बध्येतेयं व्यवस्था, तर्हि तु सर्वे एव स्वस्वोन्नतिमेव चिकीर्षवः सर्वे ब्राह्मणा एव बुभूषिष्यन्तिः तर्हि क्षत्रियवैश्यशूद्रकर्माणि कश्चिकीर्षिष्यति ? । शूद्रतातु गुणकर्मवादिनां मतानुसारेण अज्ञताया दुर्गुणतायाश्च पराकाष्ठा; न सा मुक्तिमार्गो न वा धनप्राप्तिमार्गो न चापि प्रतिष्ठाप्राप्तिद्वारम्, ततः कथं लोकाः शूद्रवर्णग्रहणे समाकृष्टाः स्युस्तदा च शूद्रैकसाध्यमानानि कर्माणि कथं च सांसारिक व्यवहारपूर्त्तिः स्यात् ? ।

पठिष्यन्ति तु क्षत्रियवैश्यादयोऽपि, यक्ष्यन्ति तु तेऽपि, दानमपि दास्यन्ति, तर्हि सर्वे एव पाठयितुं याजयितुं ग्रहीतुञ्चाऽप्येषिष्यन्ति; तर्हि को युद्ध प्रबन्धसम्बन्धिकष्टं, धनसङ्ग्रहकष्टं, सर्ववर्णशुश्रूषाकष्टञ्च आसिषादयिषेत् ? । अथ चैको वर्णो वर्णान्तरकर्मणामभ्यसने निरतः संस्कारविरुद्धः सन् 'इतो भ्रष्टस्ततो नष्टः, इत्यवस्थाञ्चापि प्राप्तुं शक्तः । ततश्च तादृशः स्वल्पाऽधिकारत्वात् स्वाऽपेक्षयाऽधिकेन साम्येऽशक्तो भूत्वा तस्मै क्रोत्स्यति । प्रेमस्थानमीर्ष्या ग्रहीष्यति । ततश्च गुणिनां सम्मानं त्यक्ष्यन्ति तादृशाः । जातौ दोषद्रष्टृत्वं वर्त्स्यति । गुणिपुरुषपातनाय च विविधाः प्रकारा आरप्स्यन्ते । ततश्च गुणिष्वत्याचारात् तेषां न्यूनता भविष्यति । फलतः कर्मणा वर्णव्यवस्था तु 'हिन्दूनां नाशः, भेदा नैक्याऽशान्तिः, सतोधर्मनाशः, मातापितृभक्तिनाशः, इत्यादीनामेव पर्यायवाचिका सेत्स्यति, न खलु कदापि कामप्युन्नतिं कारयिष्यति । जन्मना वर्णव्यवस्थाने तु जाते सर्वं सुस्थं भवतीति सूक्ष्मं निरीक्ष्यम् । तत्र च राजदण्डभयात् ते 'भयाद् भोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च, मनु० ७।१५ ।

तस्मादैहिककर्मभिरग्रिमजन्मन्येव तत्तत्पितृगृहे जन्मना तत्तद्वर्णप्राप्तिः । तथा च—"यथा हि रमणीयचरणा अभ्याशोहयत् ते रमणीयां योनिमापद्येरन्

× ब्राह्मणयोनिं वा, क्षत्रिययोनिं वा, वैश्ययोनिं वा । अथ य इह कपूयाचरणा अभ्याशोह यत् ते कपूयां योनिमापद्येरन्, श्वयोनिं वा, सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा, ' छान्दोग्य० ५।१०।७ योनौ जन्म, सूकरादिकत्व जन्म चाऽग्रिमजन्मनि भवति नैहिकजन्मनि, अस्मिंस्तु यत् पूर्व्वं जातं तज्जातम्, तत ँ परिवर्त्तनं सूकरादिकत्वञ्च कथं भवेत् ? । एव 'धर्म्मचर्य्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ । अधर्मचर्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं जघन्यं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ, इत्यापस्तम्बः । जातिपरिवृत्तौ—जन्मपरिवर्त्तने मरणे इत्यर्थः । अयमेव सनातनधर्म्मराद्धान्तः । स्वा० दयानन्देन सत्यार्थप्रकाशे ४३ पृष्ठे 'जातिपरिवृत्तौ' इति शब्दस्याऽर्थं त्यक्त्वा स्वकीयमतस्य निर्म्मूलता निराधारता वा स्वयं पिशुनिता ।

किञ्च—गुणकर्म्मकृतवर्णव्यवस्थायां मतायां तपस्यन्न शूद्र श्रीरामचन्द्रो नाऽहनिष्यत । तपस्यतस्तस्य ब्राह्मणत्वात् उच्चकर्म्मसु सर्व्वस्य वा स्वतन्त्रत्वात् गुणकर्म्मवादिनां मतेन । अथच 'धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः । तप्तमासेचयेत् तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः, मनु० ८।२७२ 'अथ हाऽस्य (शूद्रस्य) वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्र परिपूरणम्; उदाहरणे जिह्वाच्छेदो, धारणे शरीरभेदः, गौतम० १२।१ इति शूद्रस्य दुरवस्था नादिष्टाऽभविष्यन्मनुना गौतमेन च; धर्म्मोपदेशकतायां तस्य ब्राह्मणत्वात् गुणकर्म्मवादिनां मतेन । तथापि श्रीरामचन्द्रेण तपस्यञ्छूद्रो हतः, मनुना गौतमेन च धर्म्मं वेदं वा उपदिशन् शृण्वन् वा शूद्रो दुरवस्थया घातितः । अनेन प्रतीयते यज्जन्मनैव वर्णव्यवस्था, न तु गुणकर्म्मतः; न च कस्यचित् वर्णान्तरकर्म्म स्वीकारे स्वातन्त्र्यम् । अत एव जातिमात्रोपजीवी स्यात् कामं स्यात् ब्राह्मणब्रुवः (कुत्सितब्राह्मणः) । धर्मं प्रवक्ता नृपते र्न तु शूद्रः कथञ्चन' मनु० ८।२० 'सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । प्राऽधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे' मनु० ७।८५ अत्र जन्मनैव वर्णव्यवस्था निर्दिष्टा न कर्म्मणा, अन्यथा प्राधीते' वेदपारगे, इति विशेषणं 'ब्राह्मणब्रुवे' इत्यादि च व्यर्थं स्यात् ।

पुरुषो जन्माऽऽसाद्य मरणपर्यन्तं तज्जातीयस्तिष्ठति; यावत्तस्य शरीरं विद्यते । आविष्टलिङ्गा जातिर्यल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्त्तते, उत्पत्तिप्रभृति

× अत्र जन्मसिद्धनैव वर्णस्य, अतो वेदान्तदर्शनस्य ३।१।२७ सूत्रस्य शाङ्करभाष्ये उक्तम् ' अथ रेतः सिग्यावस्याऽनन्तरं योनौ निषिक्ते रेतसि योनेरधिशरीरमनुशयिनामनुशयफलोपभोगाय जायते' इत्याह शास्त्रम्—'तद्य इह रमणीयचरणाः' इति (छा० ५।१०।७) ।

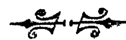
आ विनाशाद् न तल्लिङ्गं जहाति, महाभाष्ये १।२।५२ सूत्रेऽस्मत्पक्ष. सिद्ध । कश्चिन्मृगो म्रियेत, मरणेऽप्येतत् कथयिष्यते यदयं मृगो वर्त्तते । तस्य शरीर-परमाणुपरस्परपार्थक्यं यावन्न भवेत् तावत्तस्य मृगत्वाऽभाव न कोऽपि वदिष्यति । एवञ्च जीवने गौर्गर्दभो न भवति, न च गर्दभो गौः । तथैव ब्राह्मणो न शूद्रादि, शूद्रादिश्च न ब्राह्मणो भवेत् । केचित् 'समानप्रसवात्मिका जातिः, २।२।७० इति न्यायदर्शनसूत्रमनुसृत्य गोगर्दभयोर्भिन्नजातिमत्त्वं संसाध्य ब्राह्मणशूद्रयो (समानमनुष्यजात्योः) इम दृष्टान्तं विषममामनन्ति । परन्तु तैरिदं ध्येयम्—यदिद जातेः सामान्यलक्षणम् । तत्सूत्रस्य तात्पर्य्यटीकाया-मार्ष्येसामाजिकपण्डिताऽऽर्यमुनिकृतटीकायाश्चाऽस्मिन्नेव सूत्रे ब्राह्मणादीनां पाषाणादीनां स्वर्णादिधातुभस्मनां लोहादिधातूनाञ्चाऽपि जातित्वं सिद्धम् । अत एव व्याकरणे 'आकृतिग्रहणा जाति' रिति न्यायस्यलक्षणसदृशलक्षणे कृतेऽपि 'सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या' इति पृथग् जातिलक्षण कृत येन ब्राह्मणशूद्रादिपु जाति—भेद सिद्धयति । अथ च 'समान प्रसव' शब्देन समानाकारो न विवक्षितः, किन्तु समानोत्पत्तिमात्रमेव । ब्राह्मणस्य सन्तनयो ब्राह्मणा एव भवन्तीति समानप्रसवत्व, तेन तदीयमपि जातित्वं निर्बाधम् । आकाराग्रहे तु समान आकार. सर्वथा क्वापि न मिलेत् ।

अथ च समानाकृतौ जातिभेद एव नेत्यपि यत्किञ्चित् । हीरकादि-पाषाणानां स्वर्णादि धातुभस्मनां कार्पिकादीनाञ्च समानाकृतावपि एषु जातिभेदोऽस्त्येव । अत एव तन्मूल्येऽपि तारतम्य भवति । समानाकृतिमत्त्वादेव समानरुधिरादिवशादेव वा यदि ब्राह्मणशूद्रादिके न कोऽपि भेद इत्युच्येत, तर्हि तु भगिनीपत्न्योः, स्नुषाकन्यापत्नीनां, मातृपत्नीनाम्, निज-पत्नौ जारे च, सतीव्यभिचारिण्योश्च न कोऽपि भेदो भवेत् ? तर्हि किमेतदादिभिः सह व्यवहारसाम्यं भवितुमर्हति ?। यद्येव तर्हि तु धन्या भवन्तः । तदा तु कस्याश्चिद् व्यभिचारिण्याः 'ब्रह्मैव सत्यमपि त नहि नेत किञ्चित् तस्मान्न मे सखि ! पराऽपरभेदबुद्धिः । जारे तथा निजवरे सदृशानुरागो व्यर्थं किमर्थमसतीति कदर्थयन्ति' इत्युक्ति प्रमाणं स्यात् । अस्तु-पुन प्रकृत प्रचाल्यताम् भूम्यास्सर्वत्र समानाकृतित्वेऽपि क्वचिदत्युर्वरता, क्वचिच्च कृषेरेवाऽभावः । एव सुवर्णानां मिथस्समानाकृतिमत्त्वेऽपि तेषु जातिभेदो भवति, अत एव तन्मूल्ये तारतम्यम् । अन्नजातावपि एकस्यामेव गोधूमजातौ. एकस्यामेव तण्डुलजातौ, जात्यन्तरेषु वाऽवान्तरजातिभेदाः, तन्मूलतन्मूल्यतारतम्यञ्च

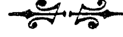
प्राप्यते एव, (एकस्यामपि स्त्रीजातौ, काचिद् वः पत्नी, काचिद् भगिनी, काचिद् मातेति भेदः) । अत्र सर्व्वत्र समानाकृतिमत्त्वेऽपि पृथक्-पृथक्-जाति मत्त्वं वर्त्तते, एवं ब्राह्मणादिष्वपि समानाकृतिमत्त्वेऽपि शूद्रादितो जातिभेदो वर्त्तते ।

अत एवोक्तं न्यायदर्शने—"अनाकृति व्यङ्ग्यायां जातौ 'मृत्-सुवर्ण-रजतम्' इत्येवमादिषु आकृति निवर्त्तते, जहाति पदार्थत्वम् २।२।६६। अत एवाऽस्य तात्पर्य्यं टीकायामुक्तम्—"न पुनः सर्वा जातिराकृत्या लिङ्ग्यते इति । मृत्सुवर्णरजतादिका हि रूपविशेषव्यङ्ग्या, जाति र्नाकृति व्यङ्ग्या ब्राह्मणत्वादिजातिस्तु योनिव्यङ्ग्या आज्यतैलादीनां जातिस्तु गन्धेन वा रसेन वा व्यज्यते" इति ।

यथा गोगर्द्दभयोः पशुत्वजातिस्समाना, तथैव ब्राह्मणशूद्रेष्वपि मनुष्य-जातिस्समाना । यथैव गोगर्द्दभयोरवान्तरजातिभेदः पशुत्वसाम्येऽपि; तथैव ब्राह्मणशूद्रयोरवान्तरजातिभेदोऽस्ति मनुष्यत्वतुल्यतायामपि । तेन गोगर्द्दभभेददृष्टान्तो ब्राह्मणशूद्रभेदे न विषमः । यदि कथ्येत-गर्द्दभमरणे सर्व्वो वदितुं शक्तो यदयं गर्द्दभो मृतः, परं ब्राह्मणमरणे तु न सर्व्वो ज्ञातुं शक्ता यदयं ब्राह्मण इति । एतदपि यत्किञ्चित् । कश्चिदीदृशः पक्षीपशुर्वा म्रियेत, येन वयं न परिचिताः; तर्हि वयं तत्सामान्यजातिं पशुपक्षिनां तु जानीमः, परं तद्विशिष्टजातिं न विद्मो विना परोपदेशम् । एवं यदि ब्राह्मणादिजातिमपि न वेदितुं शक्नुमो वयं विना परोपदेशेन, तर्हि न कोऽपि दोषः । यथा ऽस्मदपरि-चितो मृतपक्षिप्रभृतिरस्माभिः परोपदेशेन ज्ञायते, एवं ब्राह्मणादिरपि परोपदेशेन ज्ञास्यते । वस्तुतस्तु ज्ञानवन्तस्तु मृतेऽपि तद्-ब्राह्मणत्वादिजातिं जानन्ति; यतो हि सर्व्ववर्णेषु भेदसूचकानि चिन्हानि नियतानि । तथाच-'दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुर द्वारेण निर्हरेत् । पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तु यथायोगं द्विजन्मन ' मनु० ॥९२ इति मरणसमये दिशाभेदः । अथ च कार्पासमुपवीतं स्याद् विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत् । शणसूत्रमय राज्ञो' वैश्यस्याविकसूत्रिकम्' मनु० २।४४ इति यथायथं यज्ञो पवीतादिभेदवशान्मरणेऽपि स्वयमेव भेदो ज्ञास्यते । (क्रमश)

श्रीमहामहिषमर्दिनी ।

पुरा समर-भूतले विजित-निर्जरैः सस्तुता ।
जगद्धितविधित्सयातिकृपया च याविर्बभौ ॥
स्वतन्त्रविजया जया भगवती जयन्ती मुदा ।
महामहिषमर्दिनी मनसि मे सदा संविशेत् ॥ १ ॥
शरद्घनघटास्फुरत्तडिदिव स्वतेजोज्ज्वला,
प्रसन्नमदिरेक्षणालसदमन्दहासच्छटा ॥
हिरण्मयकिरीटिकाकिरणकोटिशृङ्गारिता,
महामहिषमर्दिनी सपदि मे हृदि स्थीयताम् ॥ २ ॥
प्रकृष्टमतिशालिनां त्रिजगतां सतां सिद्धये ।
श्रियै कवयतां तथा धृतव्रतात्मनां मुक्तये ॥
यया बहु समादधे प्रणतलोकरक्षाकरी ।
महामहिषमर्दिनी मम करोतु सन्मङ्गलम् ॥ ३ ॥
कवेः कलितकल्पना ललितवाङ्मयाह्लादिनी ।
मनोज्ञमृदुला, सुधारससरस्वती भारती ।
प्रमोदमधुवर्षिणी भुवनमोहिनी शारदा ।
महामहिषमर्दिनी मयि करोतु सानुग्रहम् ॥ ४ ॥
अनङ्गरसरञ्जितभृकुटिवल्लरी भङ्गिभि—
र्वशीकृतविलोललोचनयुगा हि कामेश्वरी ॥
क्षणक्षणविलक्षणा प्रणयिनीव सा माधुरी ।
महामहिषमर्दिनी मम सुखाय वोभूयताम् ॥ ५ ॥
ललामकविताकलासुरसनिर्झरस्यन्दिनी ।
मनोहरपदैः प्रसन्नसुगिरा कलालापिनी ॥
निजानुभवभावुकान्तवरसैश्चमत्कारिणी ।
महामहिषमर्दिनी मनसि मे तरङ्गायताम् ॥ ६ ॥
श्रुतिस्मृतिपरम्पराकुलसमागतैः शाश्वतै—,
र्महर्षिकृतमन्त्रतन्त्रबहुलैः पुराणैर्यया ॥
स्वयं हि विदधे विधिर्निगमकल्पवल्लीव सा,
महामहिषमर्दिनी सदसि मे हृदि प्रस्फुरेत् ॥ ७ ॥

जघन्यपशुकर्मणामविदितात्मनां दुर्द्दशाम् ।
चिराय भवसन्तृतौ विपचतां जनानामिह ॥
च्युताचरणदुर्धियामहह मादृशां पाप्मनां ।
महामहिषमर्दिनी किल हरेदघौघं द्रुतम् ॥ ८ ॥

ज्वलज्ज्वलनजाज्वलद्द्युतिमती सुतेजोमयी ।
मदोन्मदमहाद्भुगोत्कटमदान्धमाहेश्वरी ॥
सुरासुरभयङ्करी भ्रुकुटिभीषणाभैरवी,
महामहिषमर्दिनी हरतु सा मदीयं भयम् ॥ ९ ॥

प्रचण्डरणकोविदोद्भटभटाँश्च चण्डांशु ।—
नटाट्टहसतः खलाँस्त्रिभुवनाण्डभागायितान् ॥
प्रकाण्डरणताण्डवैः कृतवती तु या खण्डशो
महामहिषमर्दिनी तुदतु मे समस्तान् रिपून् ॥ १० ॥

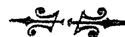
अयाचितवराय विश्वजननीव या मातृभू—
रशेषरिपुदम्भमानमदनाशिनी मंगला ॥
सुशस्यजलशोभना बहुफला च विश्वम्भरी
महामहिषमर्दिनी मम विनाशयेद्दुर्दशाम् ॥ ११ ॥

त्वमेव कुलकन्यका त्वमचला च लज्जावती ।
स्वयं प्रियपतिंवरा ऋतुमताश्च पुण्या स्वधा ॥
हरेरभिनवावधूः प्रणयमुग्धसीमन्तिनी,
महामहिषमर्दिनी भजते जनं पाहि माम् ॥ १२ ॥

अये! कतु धृतिं लभे कमनुयातवानेवं जनः ।
प्रसादयतु दुःखदग्धहृदयोऽन्यदेवानपि ॥
त्वमेव यदि नावलम्बमुपकल्पसे, मस्तके
न्यसेर्न मयि किङ्करे चरणपङ्करेणुश्रियम् ॥ १३ ॥

गणेशरामशर्मा 'विशारदः' ज्यौतिषोपाध्यायः प्रधान-पण्डितः 'प्रिन्सिपल-हाई-स्कूल' पाठशाला डूंगरपुरम् (राजपूतानाप्रान्तः) ।

[कवितायामस्यां प्रतिपद्य चतुर्थश्चरणः स्वर्गतानाम्माननीयानां कविचक्रवर्त्तिनां देवीप्रसादविदुषामस्ति शेषमस्माकमिति शम्]

अहो ! सुरभारतीसंरक्षणे विदुषामौदासीन्यम् ।

(ले० श्री "विनीतः" साहित्याचार्य)

निखिलेऽपि भूमण्डले भारतवर्षाभिधोऽयमस्मदीयदेशः सर्वजगद्गुरुरिति मन्यते । भगवतो मनोरेव डिण्डिमघोष आसीत् यत् एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मन । स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवा इति । देवा अपि गौरव-गाथामस्य गायन्ति स्म । अत्र च जन्म गृहीत्वा धन्यमात्मानं कर्तुमभिलषन्ति स्म । भारतीयसाहित्ये एतद्देशसम्बन्धिन्या महत्ताया इयत्ता नास्ति । वैदेशिकेषु पण्डितेषु यद्यपि कैश्चित् पक्षपातादिदूषणग्रहग्रस्तैर्दोषदर्शनैकमात्रमानसैश्च भारतीयसाहित्यस्य भारतीयसंस्कृते भारतीयविचाराचारणाञ्च नितरामनौचित्यमुद्वहन्ती कटुसमालोचना विहिता, महिलया चैकया "मदर इंडिया" (mather India) नाम्नि पुस्तके विविधैर्मिथ्याक्षेपैर्गर्दिणा निमील्य मनोऽनुकूलमधिक्षिप्ता भारतीयास्तथापि तादृशा अपि बहवोऽभवन् सुदूरदर्शिनो विद्वांसो यैः केवलं भारतगौरवगीतावेव नीतं वयः । यः कश्चिद् यमेव विषयमादाय किमपि पुस्तकं लिखन् तत्रैव भारतस्य स्तुतिं स्वीचकार आजीवनं संस्कृतसाहित्यानुशीलन एव समर्पिताशेषसमयो विद्वान् मैक्समूलर (Maxmuller) महाशयस्तु मुग्धमानसः सन् "If there is any paradise in the world, I should point out to India" अर्थात् यदि संसारे स्वर्गप्रदेशो वर्तते कश्चन तदाऽहं भारतमेव स्वर्गं मन्ये, इति व्याजहार । एवं सर्वत एव भारतस्य प्रशस्तिपरम्परैव दृश्यते श्रूयतेऽधीयते च । ये केचनाक्षेपा अपि कैश्चन विहिता स्तेऽपि समाहिताः सम्यक् दृढप्रमाणैर्भारतीयविद्वद्भि । "मदर इण्डिया" पुस्तकस्य चानुकूलमुत्तर लालालाजपतराय महोदयेन "फादर इण्डिया [Father India] नाम्नि पुस्तके दत्तमितिविरमामोऽस्मिन् प्रसङ्गेऽत्रैव ।

अथ कथं खलु भारतवर्ष एवादर्शतां लेभे जगति, कथञ्च स्वकीयैः परकीयैश्च निर्विशेषं प्रशंसितो भूरिशः, कथमिव च मध्ये मध्येऽनेकैराक्रान्तोऽपि नैकवारमाक्रमणकारिभिरद्यावधि जीवितं धारयामासेति कारणगवेषणे क्रियमाणे संस्कृतसाहित्यमेव प्रधानतया पुरस्तात् पतति । कस्यापि देशस्य स्तुतिर्निन्दा वा जीवनं मरणं वा तदीयसाहित्यस्यैव उपचयाऽपचयौ उत्कर्षापकर्षौ वाऽवलम्बते इति सर्वसम्मता वार्ता । केनापि हिन्दीकविना लिखितम् "अन्धेरा वह देश जहाँ आदित्य नहीं है । मुर्दा है वह देश जहाँ साहित्य नहीं है । जहाँ नहीं

साहित्य वहाँ आदर्श कहां है । जहां नहीं आदर्श वहां उत्कर्ष कहां है" । इति । यस्य देशस्य साहित्यं यथा यथा विस्तृतं मौलिकं महत्त्वपूर्णं च भवति तथा तथा स देशः समुन्नतः सभ्यः उत्कृष्टश्च गण्यते इति फलितम् । भारतस्यापि साहित्यं संस्कृतसाहित्यं मौलिकं सुतरां समुन्नतञ्चासीत् । आध्यात्मिकग्रन्थ-समूहादृते लौकिकसमुन्नतिसाधनीभूतेषु आयुर्वेद-धनुर्वेद-राजनीति कामशास्त्र-कलाशास्त्र-कृषिशास्त्रप्रभृतिषु विषयेषु निबद्धैः परःसहस्रैर्निबन्धैः परिपूर्णमभूत् संस्कृतसाहित्यभाण्डागारं । तत एव च किञ्चित् गृहीत्वा देशान्तरीया आत्मनः साहित्यमरीरचन् । भारतीयाश्च महामतयो मनीषिणः परदेशेभ्यः समागतान् शिक्षयामासुः शिष्यवत्, देशान्तरेषु स्वयमपि गत्वा प्रसारयामासुरात्मनो बुद्धिवैभवं, महतीं प्रतिष्ठां च लेभिरे तत इति नास्त्यविदितमितिहासविदां विदुषाम् । किमधिकम्, यवनसाम्राज्यकाले पातितेष्वपि बहुषु महापुस्तकालयेषु तक्षशिला-नालन्दा-विक्रमशिलाप्रमुखेषु, प्रज्वालितेष्वपि तृणराशिवत् नैकसहस्रेषु ग्रन्थरत्नेषु वर्षपर्यन्तम् दृढतरार्गलेन अवरुद्धेष्वपि साहित्यिकसमुन्नति द्वारेषु, चोरयित्वा नीतेष्वपि वैदेशिकैरनेकानेकामूल्यपुस्तकेषु, धूलिमिलितेष्वपि च केषुचिदवशिष्टेषु वर्तमानकाले यत् किञ्चिदुपलभ्यते सौभाग्यवशाद् दैवरक्षितं संस्कृतसाहित्यं, तदेवादाय अद्यापि धनबलरहितः पराधीनोऽप्ययं वृद्धो भारत-देशस्तालस्फोटपुरस्सरं प्रतिस्पर्धतेऽन्यान्समुन्नतदेशान् । बहवस्तु जीवात्म-परमात्मसम्बन्धिनोऽनीन्द्रियविषया एवम्भूता अप्यत्र वर्तन्ते यत्र बुद्धिरेव न व्यापारिता वैदेशिकैर्बुधैरद्यावधि । तदेव संस्कृतसाहित्यस्वरूपैवैका ईदृशी सम्पत्तिरक्षयाऽमूल्या च वर्तते ययाऽद्यापि भारतीया आत्मनो गर्वं प्रकटीकुर्वन्ति तत्तद्देशीयसाहित्यतुलनायाम् ।

अथ वर्तमानयुगे कीदृशी अवस्था वर्तते तस्याः सुरभारत्याः, तत्संरक्षणे च कियद् यत्यते संस्कृतविद्वद्भिरिति विषये विचार्यते । एष एव चाऽस्म-द्वक्तव्यस्य प्रधानोंऽशः । "उन्नतिः पतनाय भवतीति" जनश्रुतिर्वर्तते । अथवा नियम एवायं जगतो नैसर्गिकः । यतः "चक्रारपङ्क्तिरिव गच्छति कालपङ्क्तिः" । यदा भारते भारतीयसाम्राज्यमासीत् राजानश्च निज-भाषावेश-भूषाऽनुरागिण आसन् तदा चरमं समुन्नतिशिखरमारूढाऽभवत्सुरभारती । परमिदानीन्तु विदेशीयसाम्राज्यवशात् आङ्ग्लभाषायाः सर्वेषु क्षेत्रेषु प्रचारे जाते, हिन्दीभाषा-याश्च राष्ट्रभाषापदमलङ्कुर्वाणायामस्तमितः अस्तमेष्यन् वा विभाति सुरभारती सौभाग्यदिवाकरः । अचिरादेव च निराशामयी तामसी निशा समागन्तुमीहते

इति दर्शं दर्शं कस्य न सचेतसः सुरभारतीमेवकस्य हृदयं शतधा भिद्येत ? यतो हि भारतीयानामपि बहूनामधिकारिपुरुषाणामुपेक्षादृष्टिरवलोक्यते सुरभारती विषये । फलशून्यमिवाकलयन्ति अस्या अध्ययनमध्यापनञ्च ।

श्रूयते विहारप्रान्तात् १९४१ ई० वर्षत आङ्गलविद्यालयेभ्यः संस्कृत-भाषाया बहिष्कारो भविष्यति । अर्थात् संस्कृताध्यापनं न भविष्यतीति । अत्रविषये, माननीया विद्वांसो विद्यार्थिवर्गश्च ! क्षणं विचारयन्तु । इयमेकस्य प्रान्तस्य व्यवस्था वर्तते । या विहारभूमिः कदाचन संस्कृतभाषाया विहार-वाटिका बभूव । यस्य विहारस्य प्रधानं नगरं पाटलिपुत्रं संस्कृतस्य प्रधान केन्द्रमासीत् परीक्षास्थानञ्च । यस्मिन् विहारे विश्वविश्रुता नालन्दा-सदृशा विश्वविद्यालया आसन्, हा ! हन्त ! तस्मादेव विहारात् संस्कृतस्य बहिष्कारो भवेत् ! किमेतस्माधिककष्टप्रदं भविष्यति संस्कृतविदुषाम् ? प्रथमोऽयं सोपानो विरचितः संस्कृतविनाशाय । अद्य विहाराद्बहिष्कारो जातः, श्वो युक्तप्रान्ताद् जायेत, परश्वश्च बङ्गप्रान्तात् , एवं शनैः शनैः सर्वतोऽपि बहिष्कृति-र्जायेत चेत् कथं जीविता स्थास्यति कुत्र स्थास्यति कः पालयिष्यतीति न बुद्धौ आयाति नो मुहुर्विचार्यमाणेऽपि । परमस्य निरोधः कथं क्रियेत ? सुर-भारतीरक्षणभारस्तु तदनुरागिणां विदुषामेव शिरसि आपतति । परन्ते तदर्थं किं कुर्वन्ति ? न किमपि । न तेषां कश्चित् सभासमाचारः श्रूयते, नवा लेखादय दृष्टि पथमायान्ति। एकः खलु अ० भा० संस्कृतसाहित्यसम्मेलनं वर्तते संस्कृतरक्षकं तदपि विदुषां साहाय्यमनवाप्य किं कर्तुं क्षमते । सम्मेलनस्य तु नामापि न ज्ञायते बहुभिः । विहारतः संस्कृतापसारणसमाचार-श्रवण-समकालमेव युक्तमासीत्-अन्यविदुषां सुमहदान्दोलनं कर्तुम् । क्रान्तिकालोऽयं वर्तते । युगेऽस्मिन् क्रान्त्या आन्दोलनेन च सर्वं कर्तुं शक्यते । एतस्य प्रतिदिनमुदाहरणानि मिलन्ति । परन्तु संस्कृतसमाजे तु अस्य कल्पनापि सम्भवतो न भवति । अस्मि-न्नपि समये संस्कृतानुरागिणामभावो नास्ति । धनसाहाय्यं जनसाहाय्यं च पर्याप्तं लब्धुं लभ्यते । परमेतत्सकलं का कुर्यात् ? अतः संस्कृतरक्षणाय, संस्कृत विदुषामन्याधिकारलाभाय च साम्प्रतमेतत्परमावश्यकं वर्तते यत् प्रतिप्रान्तं, प्रतिमण्डलं प्रत्युपमण्डलञ्च एकैका सुसङ्घटिता संस्था भवेत् संस्कृतविदुषां यासां समष्ट्या किमपि महतो महत् कार्यमल्पेनायासेन कर्तुं पार्येत । सम्प्रति केषाञ्चित् तादृशवीराणामावश्यकता वर्तते ये पदत्राणं छत्रं च विहाय, अङ्गर-क्षणमप्युपेक्ष्य पवित्रेऽस्मिन् सुरभारतीसंरक्षणक्षेत्रे समागच्छन्तु । तदैवा-

स्या उद्धार' सम्भवति । सुरभारती आह्वयति परित्राणायात्मनः । औदासीन्य विहाय, झटिति उत्थाय आगच्छन्तु धावन्तु । एतस्या रक्षणाय प्रतिजानन्तु । कृतप्रतिज्ञेन किं न कर्तुं शक्यते ।

प्राङ्गणवेदिर्वसुधा, कुल्या जलधिः, स्थली च पातालम् ।
वल्मीकश्च सुमेरुः कृतप्रतिज्ञस्य वीरस्य ॥

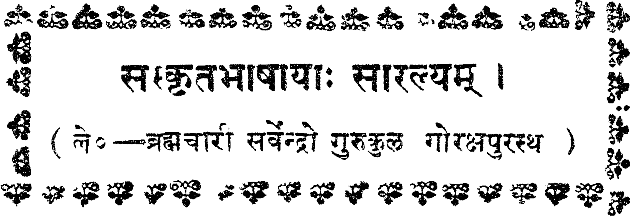
छात्राणां कर्तव्यम् ।

संस्कृतसाहित्यरसिकानां वाणीसेवकानां विदुषां मध्ये मादृशोऽयोग्यतमे यस्तावद् गरीयान् विषयस्तस्य कथनसामर्थ्यं मयि विद्यते इति स्पर्धा स्वप्नेऽपि मे मनसि न भवति । तथापि देवानां विदुषामाशीर्वादरूपेण शिरसा गृह्णन् भवतां सेवायामात्मानं विषयं विदधामि ।

न खलु लेशतोऽपि तथाविधज्ञानं वा पाण्डित्यं येना ऽस्मिन् संस्कृतसमाजे संस्कृतछात्राणां किं कर्तव्यमिति—वक्तुं प्रभवेयम् । केवलं देववाणी सेवकानां छात्राणां दुर्दशां दुष्कर्तव्यमन्वीक्ष्य तन्निराकरणाय निवेदयामि ।

संस्कृतभाषा देवभाषाऽस्माकं धर्मशास्त्राणां वेदमन्त्राणां च भाषा अस्माकं नित्यनैमित्तिककाम्यक्रियाकलापानां भाषा अत एव सरलतमा धुरतमा भाषा, अस्याः पाठकानां छात्राणामपि तस्यां निर्मितनियमानुसारेण "सर्वदा सत्यं वक्तव्यं, सत्यं वीरस्य लक्षणं, अनृतञ्च नपुंसकस्य । न कदाचिदपि वार्ता ईदृशी वक्तव्या यया लोके सन्देहो भवेत् । मिथ्याभाषिणः नरस्य लोकः क्वापि नो विश्वासं विदधाति, सत्यप्रयो मानवं विजयिनं विदधाति । शपथं कदापि न कुर्युः पाठालयाद्निर्वर्तनसमये कदापि नो योद्धव्यम् । असभ्या वार्ता क्रिया च कदाचिदपि न विधेया, शिष्टाचारो गृहे पाठालये वा सर्वदा कुर्युः । अतिशीघ्रचलनं, कपाट त्रोटनं, निलज्जगानम् बहुसम्भाषणञ्चेत्यादि मूर्खता लक्षणानि । मातृपितृस्वसृ मुखानां श्रेष्ठजनानां प्रणामाः विधेयास्तथा सरलत्वविनम्रतया भाषणं कर्तव्यम् । कस्य चिदपि आज्ञा नोलङ्घनीया । दीन वृद्धेभ्यो मार्गनिर्देशोऽपि कर्तव्यस्तेषु च दयापि विधेयाः । अन्येषां हृदयानि मा सीदत । सर्वदा साधारण भोजनं भोक्तव्यम् । सन्ध्यावन्दनादि सर्वदैव कर्तव्यम् । संस्कृत-भाषा-समुन्नत्यै सदैव प्रयतितव्यम् । इत्यादि विधेया नियमाः सन्ति । जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी इति वाक्यात्, देशोद्धाराय छात्राणां कार्यं प्रधानतमम्, इत्यादिनियमानां सन्निधानेनैव छात्राणां समुन्नति र्भविष्यतीति ।

लेखक—हरिद्वारशर्मा विद्यार्थी,

संस्कृतभाषायाः सारल्यम् ।

(ले०—ब्रह्मचारी सर्वेन्द्रो गुरुकुल गोरक्षपुरस्थ)

गतानुगतिकोऽयं लोकोऽर्धचन्द्रं दत्वा धर्षिणामपि यस्मिन् कस्मिन् वा कर्मण्यविचिन्त्यैव सहसा प्रवृत्तः संजायते । किमधिकम्, अधुना पाश्चात्य-शिक्षा-दूषित-मस्तिष्कप्रदेशेऽयं झञ्झावात ˘ परित ˘ प्रवृत ˘ प्रतीयते, यत्संस्कृतभाषा कठिनतरा नह्यस्यां सारल्यस्य गन्धोप्यस्तीति । स्मर्य्यते मया यद्वीनह्ययने पाटलिपुत्रतः प्रकाशितायां नवशक्त्यामेकेन आंगलभाषाप्रेताकीर्णेन बी० ए० परीक्षोत्तीर्णेन स्वीय जाड्यस्य साधु परिचयः प्रत्त । असौ लिखत्येवं—बिहारप्रान्तीय-महाराष्ट्रिय-समाशासकवर्गो निजप्रान्तेऽनिवार्य-रूपेणाङ्गलविद्यालयेषु निर्धारितां प्रचलिताञ्च संस्कृतभाषां निःसार्य्य वैकल्पिकपदमारोप्य सौकर्यमेव सम्पादितवान् । यतो हि यत्संस्कृतमुररीकृत्यांगल विद्यार्थिनो दुःखोदधौ नितरां निमज्जन्ति स्म । यथा तत्पठता मयापि तत्फलमास्वादितम्, । इत्थमेवं वितथ विचारमवलम्ब्यान्ये हिन्दीभाषाज्ञा अपीदं स्वीकृत्य तत्मरणीं तारस्वरेण समर्थयन्तो मम दृष्टिगोचरतां चापद्यन्ते । परन्तु ते नो विचारयन्ति यत्कि यथायथम् । अतस्सुहृद्भूतोऽहं तेषां पथप्रदर्शनार्थं सारल्यात्संस्कृतपठनार्थञ्चाऽस्य सारल्यं संक्षिप्य लेखेऽस्मिन्नुल्लेखयिष्यामि ।

वयमत्र तानांगलभाषा पठन-पक्षपोषकान् पृच्छाम', यत्ते यां भाषां सरलां हितां समवगम्यार्चयन्ति चर्चयन्ति च, अथात्मीयदशवयसापन्नान् द्वादशवर्षकल्पान् वा लघु बालकान् पाठयन्ति किं सा सरला ? मम दृष्टिमार्गे तु तेषां तत्कथनं केवलं साहसमात्रमेव, यतो हि यदाहमिदं विचाररजतराजं तर्कनिकषायां घर्षयामि तदा सर्वं रहस्यं स्वयमेवोद्घाटितं भवति । तदित्थम्, यदि कश्चिन्मनुष्यः (चूहा) इत्यस्य शब्दस्य संस्कृतं बोद्धुं जिज्ञासति तदा तस्य ज्ञानाय "मूषकः" इत्येव पर्याप्तम् । परन्तु तमेव शब्दम् अवगन्तुमांगलभाषायां (Rat =रैट=चूहा) इयद्द्विगुणितस्य त्रिगुणितस्य परिश्रमस्य व्ययः । कथमित्यस्य समाधाने मनोदेयम्-अत्र पूर्वं तावद्रैट (Rat—रैट) शब्दे (Word—वर्ड) आर, ए, टी, इति त्रयोऽक्षराः

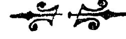
सन्ति, तत्पश्चादुच्चारणस्य (Pronunciation—प्रोनन्सिएशन) यत् आर, ए, टी, इति त्रयाणामक्षराणां सम्मेलनेन किमुच्चारणं जायते, तदेषा ज्ञानमन्तरेण "रैट" शब्दस्य "चूहा" इत्यर्थं न वेत्ति । किं संस्कृतापेक्षमांगलभाषायामियं कठिनता नो दरीदृश्यते । अपरञ्च संस्कृते एकस्मादेवाख्यातात्प्रादीनामुपसर्ग—माहात्म्येन क्रिया-कदम्बका प्रभवन्ति । उदाहरणाय यथा गम् धातोः गच्छति (जाता है) अत्रैवाङुपसर्गसंसर्गेण आगच्छति (आता है) अवोपसर्गसंकलनेन अवगच्छति (जानता है) निरुपसर्गसंयोगेन निर्गच्छति (निकलता है) । अनयैव रीत्या "हृ" हरणेधातो हरति, आहरति, विहरति, संहरति, परिहरति इत्यादि शब्दाः अन्यानन्यानर्थान् ज्ञापनायाख्यातनिष्पन्नतां नयन्ति । किन्त्वांगलभाषायां तु गच्छतीत्यर्थे (Goes—गोज़) आगच्छति (Comes—कम्स) अवगच्छति (Knowds—नोज़) इत्यादयो भिन्नाः शब्दा एव प्रयुज्यन्ते । अतो भिन्न भिन्न क्रियाव्यवहारवशादत्र सारल्यमुपेक्ष्यम् । नह्यस्यामेकेनैव धातुना बहूनि कार्याणि सिद्ध्यन्ति । अतः किमिदं संस्कृतभाषायाः सारल्यं नो ? एवमेवांगलसाहित्यसागरो हि भाषानीरेणासन्निभत्वात् भागद्वये विभक्तश्चास्ते । साम्प्रतिकानां मातृकुलाशन–(मैट्रिक्युलेशन) परीक्षोत्तीर्णानां छात्राणां किमाकलनम्, परन्तु बी० ए०, एम० ए०, परीक्षोत्तीर्णाः विद्यार्थिनोऽपि प्राचीनकविताव्रनिता—परिचयं सम्यक् रीत्या ज्ञातुं नो पारयन्ति भाषायाः विभिन्नत्वात् । इयमेव दशा हिन्दी साहित्यस्यापि, इयमपि अस्मादगदात्सुरक्षिता नोऽस्ति । नवीन प्रसिद्ध प्रचलित-साहित्यपाठकाः पुरावर्त्ति केशवादिकवीनां कविताकौमुद्याः कमनीयतां विलोकयितुं कदापि नो शक्नुवन्ति । कारणञ्चैतद्यत् प्राचीनहिन्दीसाहित्यधाराऽन्यस्मिन्नेव प्रदेशे प्रवहति । तस्यामेकस्मिन् स्थाने ब्रजभाषायाः, अपरस्मिन् अवधीभाषायाः, अन्यस्मिन् खड़ीभाषाया, क्वचित्क्वचिच्च उर्दू फारस्यादि भाषाणां शब्दाः निवेशिताः सन्ति । यस्माद्धेतोः हिन्दीभाषाया आंगलभाषायाः वा पारावारीणपदं प्राप्तुं मर्म वा बोद्धुं नवीनप्राचीनव्याकरणद्वयस्यापि पठनं नितान्तमावश्यकम् । परन्तु चिरन्तनमथवा प्रत्नं संस्कृतसाहित्यमध्येतुं संस्कृते व्याकरणसाम्यम् । वयं यथा कविकुलकमलदिवाकर कालिदासादिकवीनां रुचिररोचिष्णु रचनामधीमहे भाषाशैलींश्लावनीयाञ्च प्राप्नुमस् तथैव कविभास्करोदयादि भूतविद्वद्वरिष्ठ वाल्मीकिवेदव्यासादेः भाषारचनास्थानं जानीमः । अत ? किमिदं संस्कृतस्य सारल्यं नो

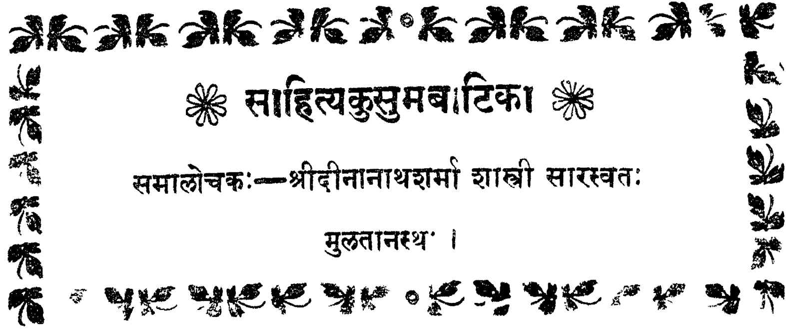
यदेकेनैव व्याकरणेन सकलसंस्कृतसाहित्य समीचीनपरिज्ञानम् ? अस्मिन्नेवोपक्रमे ज्ञेयं यदांगलहिन्दोभाषयो प्रौढ़ाहार्यं पूर्णज्ञानं प्राचीननिर्मितव्याकरणेन वार्वाचोन रचित व्याकरणेन नहि सर्वेषा शब्दानां रहस्यं प्रकाशितं भविष्यति। यथा हि कश्चिदेकशब्दोऽस्ति, तद्वय शब्दः कस्माद्धातोः कस्य प्रत्ययस्य संमिश्रणेन निष्पन्नो भवति। काममेव हिन्दी व्याकरणमधीत्य हिन्दी शब्दानथवांगलव्याकरणं समुत्तीर्यांगलशब्दान् जानन्तु । परन्तु ये शब्दा एतयो भाषयो अन्यभाषास्था. बहव.शब्दा. विविधस्थले बहुधाङ्गीकृताः, तान् शब्दान् कथं हि बोधिष्यति कोऽपि ? कथं वा एतयो भाषयो विद्वान् भवितुमर्हति ? एवं अन्यास्वपि भाषास्वियं कठिनता, विस्तारवशात्सर्वासां विशेषव्याख्यानं नो विधीयते। परन्त्वहो ! कीदृशं संस्कृतस्य सारल्यम् , यत्संस्कृते सर्वस्वकीयशब्दत्वात्केवलमेकेनैव संस्कृतव्याकरणपठनेन सर्वेषां शब्दानां धातुप्रत्ययादीनां प्रचुरपरिचयायाऽलम् । अन्या कठिनता अन्यस्या भाषायामिय यत्कर्त्तृकर्म क्रियाकलापस्य पर्य्यायानुकूल्यन प्रक्षेपाय नियमो निर्धारितो विद्यते। यथा हिन्दी भाषाया पूर्वं कर्त्तृ तत्पश्चात्कर्मादीनामन्ते च क्रियाया स्थापनस्थानमुदाहरणञ्च (राम गाँवको जाता है) परन्त्विदमेव वाक्यं कश्चिदेवं कथयति (गाँव को राम जाता है) (जाता है गाँव को राम) तदासौ हिन्दीसंसारमध्ये बालिशश्रेणीमेवालंकरिष्यति । इत्थमेवांगलभाषायामप्यस्ति । (Ram goes to Village राम गोज टू विलेज) अस्तु, पूर्वं कर्त्तृ तदनन्तरं क्रियायाः सर्वान्ते च कर्मण प्रवेशस्थानम् समुद्घोष्यते । अथैतद्वाक्यस्थशब्दानां व्यवहितत्वेनाऽपि वाक्यमिदं त्रुटिपूरितत्वमयिष्यते । परन्तु संस्कृतेऽस्मिन् सम्बन्धे सर्वेषां कृते सर्वथा स्वातन्त्र्यस्य सुदृढ साम्राज्यम्। अस्यां तु यत्र कुत्रापि कर्मादीन् संप्रयुज्य सरलतया वक्तुं नियमस्संतिष्ठते। यथा हि रामो ग्रामं गच्छति, गच्छति रामो ग्रामम्, ग्रामं गच्छति रामो वा। एवमेव प्रतिवाक्यं द्विधा त्रिधाख्यातुं व्याकरणस्य कठिनशृङ्खला कमपि संस्कृतज्ञं नो बध्नाति। अतः किमिमानि संस्कृतभाषायाः सारल्यानि स्वीकर्त्तव्यानि नो सन्ति ? विष्णुशर्मा च षड्मासेनैव संस्कृत भाषापण्डितं कर्त्तुं प्रतिज्ञातवान्। इत्थमस्ति क्वापि भाषायां प्रतिज्ञा ?

अतोऽन्तेऽहमिदानीं तान सर्वान सनिवेदनं सानुरोधञ्च प्रार्थयामि यत्तेऽन्याः कठिना भाषा विहाय सारल्यवशात्संस्कृतस्यैव पठनपाठने स्वकं रत्नोपमं जीवनं

यापयन्तु। यस्मान्मनुष्यजीवनस्य साफल्यं हस्तगतं स्यात्।

[किं लेखकमहोदयेन 'नवशक्ति' पत्रे कोऽप्येतत्सदृशो लेखः प्रकाशितो न वा ? तत्रैव तत्सदृशेषु पत्रेषु च संस्कृतस्य सारऽप्रकाशनं हितकरं नेह संस्कृतपत्रे तथापि आवश्यकमिति प्रकाश्यते - स० सम्पादक]

साहित्यकुसुमवाटिका

समालोचकः—श्रीदीनानाथशर्मा शास्त्री सारस्वतः मुलतानस्थः।

"कर्तव्यशिक्षण (हिन्दू लॉ)।" अस्य प्रणेता प्रकाशकश्च चिकित्सकचूडामणिः श्रीविश्वेश्वरदयालुर्वैद्यराजः 'अनुभूतयोगमाला' पत्रिकासम्पादकः। आकारः ८॥ X ५। इञ्चमितः। पृष्ठसंख्या १४६ । मूल्यम् ॥।) । प्राप्तिस्थानम्—अनुभूतयोगमाला आफिस बरालोकपुर (इटावा) यू० पी०।

इदं हिन्दीभाषानिबद्धं पुस्तकम्। ग्रन्थकर्तुरिदमभिप्रेतं यद्—अद्यत्वे गृहे गृहेऽशान्तिर्विराजते। एतदपोहनं वर्त्तमानाक्षराऽभ्यासरूपशिक्षया न क्रियते; प्रत्युत परिवर्ध्यते। अत्र तु कर्त्तव्यशिक्षणरूपशिक्षैव अशान्तिं दवयितुमलं स्यात्। सा च शिक्षा आन्वीक्षिकी-त्रयी-वार्ता-दण्डनीतिप्रभृतिभेदैर्विभक्ता। सैव वास्तविकी शिक्षा। इति विविच्य ग्रन्थकर्त्राऽत्र विविधानामर्थशास्त्राणां संहितानां स्मृतीनामायुर्वेदग्रन्थानाञ्च सारं प्रमथ्य तेनैतत्पुस्तककलेवरं परिपोषितम्।

स्त्रीणां स्वातन्त्र्येण का हानिः, तत्र जर्मनीदेशस्य का सम्मतिः, अमेरिकयाऽस्य कीदृक्षा दुष्परिणामा अनुभूताः, फ्रांसे कियान् धनव्ययः स्त्रीवेषभूषायां भवति, वर्त्तमानशिक्षिता 'ग्रैजूएटाः' परिणतौ कीदृशीं हानिं प्राप्नुवन्ति, वार्त्तमानिक-न्यायालयानां न्यायस्य कीदृग् दुरवस्था—एतदादिकमशान्तिबीजं भूमिकायां प्रदर्शितम्।

प्रस्तुतपुस्तके च भिन्नभिन्नाऽपराधिनां दण्डप्रकाराः, राज्ञ आरभ्य दरिद्रपर्य्यन्तं गृहस्थकर्त्तव्यानि—इत्थं प्रदर्शितानि, यत्समवलम्बनेन राजप्रजयोः, पितापुत्रयोः, पतिपत्न्योः, भ्रातृभगिन्योः, पुत्रपुत्र्योः, श्वश्रूस्नुषयोः, ननान्दृभ्रातृपत्न्योश्च जायमानानां कलहानां शान्तिः स्यात्। कुटुम्बतोऽशान्तिर्व्यपगच्छेत्, गृहे च स्वर्गीयसुखोपलब्धिः स्यात्। इदं हिन्दीपुस्तकं भवन्त स्वयं पठन्तु, स्वसन्ततिभ्य स्वपत्नीभ्यश्च पठनार्थं ददतु श्रावयन्तु वा। तर्हि भवतां गृहं स्वर्गमयं स्यात, देशे ग्रामे गृहे च शान्तेर्वातावरणोपलब्धिः स्यादिति सभेरीनाद घोषणा प्रणेतु। आशासे जनतैतत्पुस्तकं समाहृत्य स्वहितं प्राप्नुयात्।

अत्र सर्वविधपाठकानां कृते महोपयोगिनी सामग्री वर्त्तते, येन सर्वविधाधिकारिण एतेन लाभं प्रपत्तुमलम्भूष्णव स्युः। अत्र 'राजाओं के कर्तव्य, साक्षी के कर्तव्य, खरीद या बिक्री में अन्तर पड़ जाना, गाली गलौज या मारपीट, परपुरुष के साथ स्त्रीसम्पर्क, पति पत्नी के धर्म की व्यवस्था, पत्नीकृत्य, पैतृकसम्पत्तिविभाग विद्या, धन प्राप्ति के मार्ग, अक्षपटल, चातुर्वर्ण्य, चतुराश्रम, कृषि, पुत्र कर्तव्य, स्वामिसेवककर्तव्य, बालशिक्षण, कन्या कर्तव्य, शिष्य, शिक्षक, शरीर को नीरोग बनाने के लिए वेदविहित खाद्य—इत्यादयः १८७ विषया विवृताः। वयमेतद्ग्रहणाय हिन्दीहितैषिणोऽशान्तिग्रस्तांश्च जनान् प्रेरयाम।

"भूमण्डल के समस्त आर्यसमाजियों से प्रश्न"। प्रणेतुर्नाम अत्र न लिखितम्। पृष्ठसंख्या २०। मूल्यम् -)। शतसंख्याग्रहणेन मूल्यं २)। प्रकाशकः— चौधरी शिशुपाल शरण अग्रवाल, चन्दौसी यू० पी०। एतदेव च प्राप्तिस्थानम्।

अत्र लेखकेन स्वा० दयानन्द प्रणीतसत्यार्थप्रकाशस्य भूमिकायां लिखितया 'इन समुल्लासों में (विशेष कर ग्यारहवें तक) जो कि सत्यमत प्रकाशित किया है, वह वेदोक्त होने से मुझको सर्वथा मन्तव्य है' एतत्प्रतिज्ञया सत्यार्थप्रकाशसिद्धान्तान् आर्यसमाजिकानां मते वैदिकान् विज्ञाय समस्ताऽऽर्यसमाजिकान् प्रति त्रयः प्रश्नाः कृताः।

तत्र प्रथमः प्रश्नः—'आर्यसमाजियों को मृतक मनुष्य का मांस खाने की आज्ञा' इति। द्वितीयः—'गू-गोबर और हवनसे दुर्गन्ध दूर करने की फिलास्फी' इति। तृतीयः 'स्वामीजी का विचित्र नुसखा-(गर्भ पर गर्भ) इति सत्यार्थप्रका-

शस्थवचनानामुपरि कृतान् एतॉस्त्रीन् प्रश्नान् अवलम्ब्य स्वकीयटीकाटिप्पणी सुन्दर-प्रकारेण कृता । अन्ते च श्रीयुतगान्धिमहाशयस्य आर्यसमाजिनां विषये सम्मति-रपि 'यङ्ग इण्डिया' त उद्धृता ।

अत्रत्याटीकाटिप्पणी मनोहरप्रकारेण लिखिता । सनातनधर्म्मभिर्जनैर्द्रष्टव्यो-ऽयं निबन्ध (ट्रैक्ट)। एतत्प्रश्नत्रितयस्याऽऽर्य्यसमाज द्वारा उत्तरप्राप्त्यनन्तरं लेखकोऽन्यानपि प्रश्नान् प्रचिकाशयिषति । आर्यसमाजेन अनुयोगितया वा प्रतियोगितया वा सम्बद्धा जना इमं निबन्धमवश्यं पश्यन्त्विति निवेद्य विरम्यते ।

❀ जीवनम् ❀

(नेपोलियन बोनापार्ट नाम्नः महापुंसः ।)

ले०—सुखदेव भट्टानी, बीकानेर (राजपुताना)

(१) योरोपदेशीये-तिहासे-एकोऽद्वितीयप्रतिभाशाली पुरुषो बभूव, स स्व वीरत्व-साहसमतिभिः, साधारण-स्थित्यामपि फ्रांसस्य सम्राडभूत् । स लघुतरा-न्प्रदेशान्स्वायत्तीकृत्य फ्रांसं सकलदेशाग्रगण्यमकरोत् । नेपोलियनस्य जन्म १७६९ ईशवीये वर्षे कार्तिकानाम्नि द्वीपेऽभूत्, तदा सर्वे तत्रत्याः पुरुषा अन्योन्यहन्तार आसन, शिष्टाचारस्य लेशोऽपि नाभूत्, गृहे कलत्राणि गदर्भवत्कार्यमकुर्वन, ईदृशे समाजे नेपोलियनस्य शिक्षाऽविद्यत । तस्य पिता एको वाक्कीलोऽभूत्, मातुश्च लेटिजिया नामासीत्, सा शिक्षितापि विचारशीलाभूत्, तस्या मितव्य-येनाति-प्रसिद्धाभवत् । अस्याः शिक्षाया अयं परिणामोऽभूत्, यत्, फ्रांसस्य सम्राजाभूतेनासंख्यं द्रव्यंप्राप्तम्, परमनेन तस्यापव्ययो न कृतः ।

शैशवावस्थायामयं फ्रांसे विद्यां प्राप्तुमगमत् । अयं तत्रत्यै. धनिकपुत्रै स्सह शिक्षां गृहीतुमारब्धवान ते सर्वे नेपोलियन तिरस्कृतदृष्ट्यापश्यन्, येनायं दुःखितो भवतिस्म ।

अस्या अतिविलक्षणा मति रासीद्यां दृष्ट्वा सर्वेऽध्यापकाः आश्चर्यान्विता अभूवन । लेख विषयेऽसेनानेक पारितोषिकान्यपि प्राप्तानि । अयं धर्मश्रद्धा मकरोत्,

अस्यमन राष्ट्रोदासीनत्वमालोक्य क्षुब्धमभूत, अयमैच्छदहं कार्यक्षेत्रमुत्पाद्य मनुष्यहितसम्पादनकार्य करवै ।

परिजनैस्सह प्रेमाणमकरोत्, मात्रासहाय्यधिक सत्काराडिकमकारीत्, फ्रांसस्य सम्राड्भूत्वापि मातु. संस्कारन्तु पूर्ववदेवारक्षत्, स एवमवोचत्मदसि–यन्ममोन्नतिकारण केवलं माता–एवास्ति । वस्तुतो बालभविष्य जनन्या उपरि वर्त्तते ।

सैनिकां शिक्षां समाप्य कटक ऊषितुमारब्धवान, वृत्ति गृहीत्वा गृहपालनमकरोत्, अस्य लघुतरं पदमासीन् परमस्य युद्धकौशल दृष्ट्वा मत्तमा युद्धविद्या विशारदास्तथानुभविसेवकाश्चमत्कृता अभवन् । अयं व्यावहारिककुशलता दूरदर्शितयोरपि कुशलोऽभूत् । अनेनैव फ्रांसे शान्ति स्थापिता ।

नेपोलियनस्य राज्यकालतः पूर्वं तत्रैको महा–राष्ट्रविप्लवोऽभूत् । येन देशस्य स्थितिः परिवर्तिताभूत् । सर्वत्र पुरुषा दु खिना अभूवन् । शत्रुभिरधिकारिणामधिकाराः गृहीता सहस्रश स्त्री पुरुषा. मृत्यु गता', तदापि सुखं न प्राप्तम् । न्यायादीनां कोऽपि नियमो नाभूत् । राष्ट्रस्य सकलान्यङ्गानि विशृङ्खलान्यासन । अस्यामवस्थायामीश्वरेण नेपोलियन फ्रॉस सम्राड् प्रेषित । अस्य विलक्षणमति वीरत्वाभ्यां पुमांस' मुक्तकण्ठाः स्वागतमकुर्वन । फ्रॉसायैदृशशासकस्यावश्यकताभूद्यो भयङ्करप्रलयानुदस्य सम्मुखे भवेत् ।

नेपोलियन शीघ्रमेवोत्साह पूर्वकं कार्य कर्तुमारब्धवान, तस्याहोरात्रकार्यकरणे कोऽपि समानतां न गत', स लघुतमाः वार्ता अपि स्वयमेवापश्यत् राज्य विरुद्ध लेखने सति समाचार सम्पादकान्नाताडयत् । येऽपमानसूचकान् शब्दान अकथयन तान् देशाद्बहिष्कृतानकरोत् । एवं करणेऽस्य विरुद्धपुरुषा' अपि भयान्विताः सञ्जाता' ।

सर्वत्रानेन शिक्षालयाः स्थापिताः, सिद्धान्तानुसारं शिक्षाभवितुमारब्धवती । सर्वत्राखिलानि कार्याणि नियमानुसारेणाभूवन । स्त्रीभ्य' पतिव्रतधर्मस्यादेशमदात् । तस्य राज्ये सर्वत्र शान्तिरभूत् कालान्तरं स युद्धं कर्तुमारब्धवान्, शनैः २ समीपस्था देशास्तथा, इटली हालेण्ड, स्वीटजरलेण्ड, देशा अपि स्वायत्तीकृता. ते सर्वे नेपोलियनं स्वस्वामिनं मन्तुमारब्धवन्तः, यदास्य प्रभुत्वमधिकमभूत्तदा पराजितान्देशान्प्रति दुर्व्यवहर्तुमारब्धवान' । स्वकार्यसाधनार्थमन्येषां कार्य

किञ्चिदपि नापश्यत् येनास्य बहवः पुरुषा विरुद्धाः सञ्जाताः । स्वार्थवशो भूत्वानेन लक्षशो योद्धारः रणे हताः ।

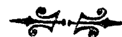
इङ्गलैण्डदेशेन सहास्य शत्रुताभूद्येन इङ्गलैण्डदेशभूपालोऽनेकदेशानां सहायतां गृहीत्वानेन सहायुद्ध्यत । अस्मिन्युद्धेऽयं परास्तोऽभूत् । इङ्गलैण्डनृपः इमं कारावासे निधाय हेलीना-नामके द्वीपेऽप्रैषीत् । तत्र १८२१ ईशवीयेऽयं युद्धवीर मृत्युं गतः । नेपोलियनस्य राज्यलक्ष्मी दीर्घकालं नावसत्परन्त्वयं साधारण-पुरुषोऽपि नाभूत् । अस्य नाम लोकस्येतिहासेऽमरं भविष्यतीति ।

सूक्तिसुधा----

सज्जनप्रशंसा ।

सुजनो न याति वैरं परहित-निरतो विनाशकालेऽपि ।
छेदेऽपि चन्दनतरुः सुरभयति मुखं कुठारस्य ॥ १ ॥
यदमी दशन्ति दशना, रसना तत्स्वाद-सौख्यमनुभवति ।
प्रकृतिरियं विमलानां, क्लिश्यन्ति यदन्यकार्येषु ॥ २ ॥
शरदि न वर्षति गर्जति, वर्षति वर्षासु निःस्वनो मेघः ।
नीचो वदति न कुरुते, न वदति सुजनः करोत्येव ॥ ३ ॥
उत्कर्षवान् निजगुणो यथा यथा याति कर्णमन्यस्य ।
धनुरिव सुवंशजन्मा तथा तथा सज्जनो नमति ॥ ४ ॥
विप्रियमप्याकर्ण्य ब्रूते प्रियमेव सर्वदा सुजनः ।
क्षारं पिबति पयोधे वर्षत्यम्भोधरो मधुरमंभः ॥ ५ ॥
अनुकुरुतः खलसुजनौ अग्रिम-पाश्चात्यभागयोः सूच्याः ।
विदधाति रन्ध्रमेको मुद्रणमस्यापरोऽपि पिदधाति ॥ ६ ॥

(केषामपि)

श्रीभारतधर्म्ममहामण्डल, बनारस द्वारा संचालित—

अखिल भारतवर्षीय धार्म्मिकाध्यात्मिक-संस्कृतविश्वविद्यालय,

परीक्षा फल, सन् १९३९ ई० ।

व्याकरण शास्त्री ।

प्रथम श्रेणी ।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र ।
११८	ओंकार प्रसाद शर्म्मा गौड़,	नारनौल, पटियाला स्टेट ।

द्वितीय श्रेणी ।

३६	धर्म्मदेव पाण्डेय	बरौली, छपरा ।

व्याकरण विशारद (मध्यमा) ।

प्रथम श्रेणी ।

३८०	श्री प० दुर्गाशंकर याज्ञिक, राजगुरु,	३४ गढ़वासीटोला, बनारस ।

तृतीय श्रेणी ।

३८६	चन्द्रशेखर तिवारी	बूढ़ानाथ, भागलपुर ।
३८७	रामकर्ण झा	बूढ़ानाथ, भागलपुर,

व्याकरण प्रवेशिका (प्रथमा) ।

प्रथम श्रेणी ।

४६६	विमलाचरण छान्दोगी	चौरा, मेदिनीपुर, बंगाल ।
२८१	पं० धर्म्मदत्त त्रिपाठी	खाराधर, कराची ।
१७७	नटवरलाल पंड्या	डी० एल० सं० पाठशाला, बंबई ।
३०६	रघुनाथ पाण्डेय	एकमा, सारन ।

द्वितीय श्रेणी ।

८२	पुरोहित पार्वतीशंकर हरिवल्लभ,	साँधियर, सूरत ।
८७	पंड्या कमलाशंकर नाथूभाई	,,
१८०	हरगोविन्द ठाकुर	डी० एल० संस्कृत पाठशाला, बंबई ।
१९९	गोविन्द गजानन राहुलकर	वडगाँवकरचाल, शोलापुर ।
२०१	विट्ठल कोंडीबा सुतार	बड़गाँवकर चॉल, शोलापुर ।
२३२	लुप्तप्रसाद उपाध्याय	मटिहानी, दरभंगा ।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र ।
३०७	रामनाथ त्रिपाठो	एकमा, सारन ।
३१२	रामजन्मप्रसादसिंह	,,
३१३	जनकदेव महतो	,,
३८९	बद्रीप्रसाद शर्मा	बूढ़ानाथ, भागलपुर ।

तृतीय श्रेणी ।

३९	पं० रामायोध्या त्रिवेदी	बरौली, छपरा ।
८९	भट्ट रमणलाल नाथूभाई	साधियर, सूरत ।
८३	पुरोहित प्रसन्नकुमार केशवराम	,,
८४	शुक्ल यशवन्तराय	,,
८५	जमीयतराम हरजीवन पंड्या	,,
८६	पंड्या गणपतिशंकर मणिशंकर	,,
१०५	पं० पंचानन मिश्र	नयागॉव, भागलपुर ।
१०३	घनश्याम तिवारी	,,
११६	मोहनलाल	कृष्णगढ़, राजपूताना ।
१२३	मंगलदत्त गौड़	नारनौल, पटियाला स्टेट,
१३३	विद्याभूषण शर्म्मा	पुनपुन, पटना ।
१७८	हरनारायण जोशी	डो० एल० संस्कृत पाठशाला, बंबई ।
१८६	गंगाशंकर भट्ट	,, ,,
२००	शंकर नागेश कुलकर्णी	वडगॉवकर चाल, शोलापुर ।
२२९	रामदत्त उपाध्याय अधिकारी	मटिहानी; दरभंगा ।
२२९A	रामचन्द्र झा	,,
२३०	भानुभक्त उपाध्याय	,,
२३१	तुलसीराम शर्म्मा	,,
२३३	प्रेमप्रसाद उपाध्याय	,,
२८२	वेदप्रकाश शर्म्मा	खाराधर, कराची ।
३०८	बटेश्वर ओझा	एकमा, सारन ।
३०९	सूर्य्यप्रसादलाल	,,
३१०	शिवधरप्रसादसिंह	,,
३११	बलदेव पाण्डेय	एकमा सारन ।
३८१	हरिपद चक्रवर्त्ती	कोमिल्ला, त्रिपुरा, बंगाल ।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र ।
३८८	विभूतिभूषण आचार्य	बूढ़ानाथ, भागलपुर ।
३९०	अतुल्यप्रसाद पाण्डेय	,,
४४०	पं० चन्द्रदेव मिश्र	भरतखंड डेवढ़ी, भागलपुर ।
४७८	गौरीशंकर जोशी	परिव्राजक महामंडल, काशी ।

व्याख्यान विशारद (मध्यमा)

२७५	जगदीशप्रसाद मिश्र	शक्करबाजार, इन्दौर ।

व्याख्यान प्रवेशिका (प्रथमा)

७४	दामोदरप्रसाद मिश्र	शक्करबाजार, इन्दौर ।

साहित्याचार्य्य ।

प्रथम श्रेणी ।

२०५	अनन्तविष्णु काले	बड़गॉवकर चाल, शोलापुर ।
११९	रामरक्षपाल शर्म्मा पाण्डेय	नारनौल, पटियाला स्टेट ।

द्वितीय श्रेणी ।

४३६	श्रीचन्द्रशेखर झा	भरतखंडड्योढ़ी, भागलपुर ।
२५६	शिवहरलाल भट्ट	पोरबन्दर ।

साहित्य शास्त्री ।

प्रथम श्रेणी ।

२११	उमापद बनरजी	सूरी, वीरभूमि, बंगाल ।

द्वितीय श्रेणी ।

१६३	जनार्द्दन नारायण पंडित	श्रीमरुस्थलीय संस्कृत पाठशाला शोलापुर ।
२.६	शिवलिंग शिवाचार्य	,,
४३९	राणा दिग्विजयसिंह बहादुर	भरतखंडडेवढ़ी, भागलपुर ।
२३६	नेत्रलाल उपाध्याय	मढिहानी, दरभंगा ।

साहित्य विशारद (मध्यमा) ।

प्रथम श्रेणी ।

४७	पं० लक्ष्मीनारायण शर्म्मा	सत्यनारायण मंदिर, गोंदिया ।

द्वितीय श्रेणी ।

९	शिवपूजन पाण्डेय	दार्जिलिंग ।
४७०	अम्बिकारंजन उत्थासनी	चौरा, मेदिनीपुर, बंगाल ।

तृतीय श्रेणी ।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र ।
९२	भाया गजानन नरहरिशंकर	सॉधियर, सूरत ।
९३	जोशी नटवरलाल सूर्य्यराम	,,
४०४	शत्रुघ्न तिवारी	बरौली, छपरा ।
५२१	खण्डेराव तुकाराम केसकर (कुलकर्णी)	वडगाँवकर चाल, शोलापुर ।

साहित्य प्रवेशिका (प्रथमा) ।

प्रथम श्रेणी ।

१९०	रामदास नारायण क्षीरसागर	बड़गाँवकर चॉल, शोलापुर ।
९०	गणपतिशंकर प्रेमशंकर त्रिवाड़ी	सॉधियर, सूरत ।

द्वितीय श्रेणी ।

४६	पं० सत्यनारायण शर्म्मा	सत्यनारायण मंदिर, गोंदिया ।
८८	चन्द्रकान्त विश्वनाथ पुरोहित,	सांधियर, सूरत ।
८९	दिनमणिशंकर इच्छाशंकर भट्ट	,,
१६१	मोतीलाल गुणमणिराम त्रिपाठी	श्रीमरुस्थलीय संस्कृतपाठशाला शोलापुर
१८८	भगवान श्यामराव माढ़ेकर	बड़गावकर चाल, शोलापुर ।
१९१	नागया बसया स्वामी	,,
१९३	कुमारी सोनूं दामोदर हनुमंते	,,
१९६	कुमारी गंगू एकनाथ पुलुजकर	,,

तृतीय श्रेणी ।

१६२	मोहनलाल राधाकृष्ण जोशी	श्रीमरुस्थलीय संस्कृत पाठशाला, शोलापुर ।
१७४	पूंजीराम जोशी	डी० एल० संस्कृत पाठशाला, बंबई ।
१८७	प्रभाकर पुरोहित	,,
१८९	नारायण वेंकटेश कुलकर्णी	वड़गाँवकर चॉल, शोलापुर ।
१९२	कुमारी गंगू गणेश रानडे	,,
१९५	कुमारी सुन्दर रामचन्द्र हजूरे	,,
१९७	कुमारी मैना काशीनाथ वेदपाठक	,,
२७८	रामबली पाण्डेय	खाराधर, कराची ।
२७९	रामावध त्रिपाठी	,,
२८०	रामउजागिर त्रिपाठी	,,
४१८	चन्द्रकेशप्रसाद साही	एकमा, सारन ।

वेद विशारद (मध्यमा)।

प्रथम श्रेणी।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र।
१२२	देवदत्त शर्म्मा	नारनौल, पटियाला स्टेट।

वेद प्रवेशिका (प्रथमा)।

प्रथम श्रेणी।

३५३	दलपतराम त्रिवेदी	पोरबन्दर (काठियावाड़)।

द्वितीय श्रेणी।

१८१	मूलशंकर जोशी	डी० एल० संस्कृत पाठशाला बंबई।
१८२	अम्बालाल द्विवेदी	,,
३५१	हरिशंकर भट्ट	पोरबन्दर।

तृतीय श्रेणी।

१७९	कान्तिलाल माधवराम पंड्या	डी० एल० संस्कृतपाठशाला, बंबई।
१८३	बालकृष्ण गुणवन्तराम व्यास	
१८५	जोशी मोहनलाल	,,
३०२	महाकान्त मिश्र	बूढ़ानाथ भागलपुर।
४८६	रघुबरदयालु शर्म्मा	नारनौल, पटियाला स्टेट।

आगम शास्त्री।

तृतीय श्रेणी।

६६९	शशिभूषण चक्रवर्ती	चौरा, मेदिनीपुर (बंगाल)

दर्शन प्रवेशिका (प्रथमा)।

प्रथम श्रेणी।

३४८	मातृदत्त द्विवेदी	सत्यनारायण मंदिर, गोंदिया।

ज्यौतिष शास्त्री।

द्वितीय श्रेणी।

३८२	प्रतापनारायण झा	बूढ़ानाथ, भागलपुर।

ज्यौतिष विशारद (मध्यमा)।

तृतीय श्रेणी।

३५७	मुरलीधर शर्म्मा	सत्यनारायण मंदिर, गोंदिया।
५५३	रामयश तिवारी	मिरजापुर, वसन्त, सारन।

ज्यौतिष प्रवेशिका (प्रथमा) ।

प्रथम श्रेणी ।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र ।
१९५	गंगाधर शर्म्मा गौड़	सिरकी महाल, कानपूर ।
१	रामानन्द मिश्र	दार्जिलिंग ।

द्वितीय श्रेणी ।

२५७	वल्लभराम भट्ट	पोरबन्दर (काठियावाड़)
२५८	हिम्मतराम शर्म्मा जानी	,,
२५९	रेवाशंकर जोशी	,,
२६०	गोविन्दजी शर्म्मा	,,
२६१	भट्ट बालाशंकर शर्म्मा	,
३३८	मिट्ठूलाल शर्म्मा	भारतीभवन भोपाल ।
४२९	लक्ष्मीनारायण पालीवाल	मैनपुरी ।
४६७	श्रीअद्वैतचरण भौमिक	चौरा मेदिनीपुर बंगाल ।
५५५	श्री यमुना मिश्र	मिरजापुर बसन्त सारन ।
५५६	रामनाथ पाण्डेय	मिरजापुर बसन्त सारन ।

धर्म्मशास्त्र, शास्त्री ।

द्वितीय श्रेणी ।

२९८	श्रीशुकदेव झा	बूढ़ानाथ भागलपुर ।
५१९	चन्द्रशेखर शर्म्मा मिश्र	भारतीभवन भोपाल ।
५२०	सुरेशनारायण मेहता	,,

धर्म्मशास्त्र विशारद (मध्यमा) ।

प्रथम श्रेणी ।

९१	बालकृष्ण चिन्तामणिशंकर भाया	साँधियर, सूरत ।

तृतीय श्रेणी ।

२०३	लक्ष्मण काशीनाथ उपाध्ये	वडगाँवकर चाल शोलापुर ।

कर्म्मकाण्ड, आचार्य्य ।

द्वितीय श्रेणी ।

५८	चिरंजीलाल शास्त्री	चन्दौसी ।

शास्त्री ।

द्वितीय श्रेणी ।

५२४	पंकजाक्ष क्रियाविशारद	चौरा, मेदिनीपुर, बंगाल ।

विशारद (मध्यमा) ।

प्रथम श्रेणी ।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र ।
३०१	श्रीकैलाश झा	बूढ़ानाथ, भागलपुर ।

प्रवेशिका (प्रथमा) ।

प्रथम श्रेणी ।

९४	धीरूभाई नथ्थूभाई पुरोहित	मॉधियर सूरत ।

वेदान्त प्रवेशिका (प्रथमा) ।

द्वितीय श्रेणी ।

३०३	जगदीशगिरि	बूढ़ानाथ, भागलपुर ।

न्यायवैशेषिक प्रवेशिका (प्रथमा) ।

द्वितीय श्रेणी ।

४४३	वी० नरसिंहाचार्य्य	मेलकोट, मैसोर ।

तृतीय श्रेणी ।

४०४	के० रामानुजैय्यंगार्य्यः	मेलकोट, मैसोर ।
४४६	वी.एस आर आर. अलासिंगराचार्य्यः	,,

हिन्दी साहित्य, आचार्य्य ।

प्रथम श्रेणी ।

८३७	केशवचन्द्र जायसवाल	भरतखडड्योढ़ी, भागलपुर ।

द्वितीय श्रेणी ।

८०६	श्रीमती कुमारी सुमति बाई	वड़गॉवकर चाल, शोलापुर ।
४८८	एकलाल झा	भरतखंड डेवढ़ी, भागलपुर ।

हिन्दी शास्त्री (हिन्दी भूषण) ।

द्वितीय श्रेणी ।

१२०	जगन्नाथप्रसाद गौड़	नारनौल पटियाला स्टेट ।
१२१	शंभूप्रसाद प्रसाद खाण्डल	,,

विशारद (मध्यमा) ।

प्रथम श्रेणी ।

४९१	विश्वनाथप्रसाद पाण्डेय	दौलतगंज, छपरा ।
५५१	श्रीमती श.रतकुमारी देवी	परिव्राजक महामंडल, काशी ।

द्वितीय श्रेणी ।

८	हृदयनाथ तिवारी	दार्जिलिंग ।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र ।
५०	सच्चिदानन्द पाण्डेय	दौलतगंज छपरा ।
१३४	कपिलदेवनन्दन पाण्डेय	पुनपुन पटना ।
२८५	मथुरानाथ शर्म्मा	आरा ।
३७३	श्रीरामसिंहासनप्रसाद	वर्द्धमान बंगाल ।
४१९	कमलाप्रसाद श्रीवास्तव	एकमा सारन ।
५११	थानवी रमणलाल	धन्वन्तरि पाठशाला, हैदराबाद (सिंध)
५१२	व्यास देवदत्त	,,

तृतीय श्रेणी ।

२८६	चन्द्रिकादत्त शर्म्मा	आरा ।
२८७	रामलखन ठाकुर	,,
३००	श्रीनन्दकिशोर झा	बूढ़ानाथ भागलपुर ।
३२२	वैद्यनाथ मिश्र	अमावाँ मुँगेर ।
३३०	रुद्रानन्द पाठक	
३४०	परमानन्द सिंघई	कलकत्ता ।
३६९	रामस्वरूप चतुर्वेदी	आरा ।
३९१	श्रीमती यमुना देवी	ग्वारीघाट जबलपुर ।
४२०	कपिलदेव ओझा	एकमा, सारन ।
४५१	महादेव शर्म्मा पीपलवा	रामगढ़, जैपुर स्टेट ।
४६४	रामनरेश पाठक	आरा ।
४६५	यमुनादत्त चतुर्वेदी	.
५३९	शुभनारायण गिरि	दौलतगंज छपरा ।
५५०	इन्द्रदेव त्रिपाठी	,,

हिन्दी साहित्य प्रवेशिका (प्रथमा) ।

प्रथम श्रेणी ।

४०१	केशवराम यादव	परिव्राजक महामंडल, बनारस ।

द्वितीय श्रेणी ।

३३६	घमश्यामदास अग्रवाल	भारतीभवन, भोपाल ।
१२	भरत मिश्र	दार्जिलिंग ।
४०२	जंगबहादुरसिंह	परिव्राजक महामंडल, बनारस ।

तृतीय श्रेणी ।

११५	कुँवर कान्हसिंह मेहता ।	कृष्णगढ़, राजपुताना ।
२०९	श्रीमती सुशीला देवी	नारनौल, पटियाला स्टेट ।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र
१५३	सुख्यदेवप्रसाद शर्म्मा	खाराधर, कराची।
४००	मेवादास	परिव्राजक महामंडल, बनारस।

धर्म्मप्रभा।

प्रथम श्रेणी।

३७८	श्रीमती यशोदा देवी	वर्द्धवान (बंगाल)

द्वितीय श्रेणी।

४४१	श्रीमती चन्द्रकला देवी	भरतखंड डेवढ़ी, भागलपुर।
३१७	कुमारी चन्द्राणी प्रधान विशारद,	भारतीभवन भोपाल।

कुमारी धर्म्म प्रवेशिका।

तृतीय श्रेणी।

३३१	श्रीमती लीलावती देवी	अमावाँ, मुँगेर।
३७९	श्रीमती माहेश्वरी देवी	वर्द्धवान बंगाल।

अंगरेज़ी, सानियर।

प्रथम श्रेणी।

४०५	उमेश त्रिपाठी	परिव्राजक महामंडल बनारस।

अंगरेज़ी, जूनीयर।

प्रथम श्रेणी।

४१७	सुन्दरगोपाल साहा	परिव्राजक महामंडल, बनारस।

द्वितीय श्रेणी।

११२	सुगनसिह मेहता	कृष्णगढ़ राजपुताना।
११४	कुँवर कान्हसिह मेहेता	

तृतीय श्रेणी।

११३	देवीनारायण मीरमुंशी	कृष्णगढ़ राजपुताना।
३७६	श्री हरिप्रसाद	वर्द्धवान, बंगाल।
३७७	शिवनारायण गुप्त	
५५३	गिरीशदास पाण्डेय	मिरजापुर बसन्त सारन।

नीचे लिखे रोल नंबर के परीक्षार्थियों का परीक्षा फल अभीं विचाराधीन है:—

३८, १०९, ११०, २३९ २४०, २४२, २४३, २४४, २४५, २४६, २४९, २८३, ३२१, ४८०, ४८१, ४८२।

॥ श्रीः ॥

श्री भारत धर्म्ममहामण्डल, बनारस द्वारा संचालित–

अखिल भारतवर्षीय धार्मिकाध्यात्मिक–संस्कृत–विश्वविद्यालयान्तर्गत

काशी आयुर्वेदसंम्मिलनी (यू० पी० गवर्नमेण्ट द्वारा रजिस्टर्ड)

परीक्षा फल सन १९३९ ई० ।

आयुर्वेद आचार्य्य ।

प्रथम श्रेणी ।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र
२२६	हरिराम शास्त्री	अमृतसर ।
५९	प० नारायण शर्म्मा जकाटे	अरवी

द्वितीय श्रेणी ।

२१३	श्रीनिवास शास्त्री	राजगढ़, बीकानेर स्टेट ।
४३२	मुरारिलाल गौड़	मैनपुरी ।
५१५	वासुदेव शर्म्मा	करौली, राजपुताना ।
५२२	दाताराम पाठक	वृन्दावन, मथुरा ।
५२३	पुरुषोत्तम दीक्षित	,,

आयुर्वेद शास्त्री

प्रथम श्रेणी ।

३७२	श्रीमती उमातारा देवी	नं० ३४ गढ़वासीटोला, बनारस ।
२२५	ब्रह्मानन्द शर्म्मा	अमृतसर ।
२३३	लक्ष्मण उपाध्याय	मटिहानी, दरभंगा ।
३७	मुरारिशरण पाण्डेय	बरौली, छपरा ।

द्वितीय श्रेणी ।

५२	परमेन्द्रदत्त गौड़	जालौन ।
१३६	महावीरप्रसाद सहल	चुरू, बीकानेर स्टेट ।
२१२	श्रीरामजी वैद्य	राजगढ़, बीकानेर स्टेट ।
२७३	लक्ष्मीदत्त शर्म्मा	शक्कर बाजार, इन्दौर ।
३२३	रामशरण शर्म्मा	अमावाँ, मुंगेर ।
३२६	राघव शुक्ल	,,
३२८	रामदहिन त्रिवेदी	,,

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र
३३२	चन्द्रकुमार उपाध्याय	सटिहानी, दरभंगा।
३४१	अनन्तराम शर्म्मा ओझा	फाजिल्का, पंजाब।
३९८	बद्रीप्रसाद मिश्र	ग्वारी घाट, जबलपुर।
४०६	अनिल कुमार राय	तिलुड़ी, बंगाल।
४०७	गंगागति गोस्वामी	,,
४०८	कृष्णकिशोर चौधुरी	,,
४०९	क्षितीश्वर फौजदार	,,
४३१	विष्णुदत्त दीक्षित	मैनपुरी।
४३८	कुमार सुरेन्द्रनारायणसिंह	भरतखंड डयोढ़ी, भागलपुर।
४६१	केदारनाथ पाण्डेय	आरा।
४६२	रामवृक्ष मिश्र	,,
४६३	राधेश्याम पाण्डेय	,,
४८५	कुञ्जविहारी त्रिपाठी	बारा, फतेहपुर।
४९४	काशीप्रसाद मिश्र	गोरखपुर, जबलपुर।
५१३	रामप्रसाद बिस्मिल	कठारा, कानपूर।
५२६	शिवकुमार त्रिवेदी	सीतापुर।
५४६	श्रीमती गोदावरी देवी	लखीमपुर, खीरी।

आयुर्वेद—वैद्यभूषण।

६२	वासुदेवानन्द	सलकिया, हवड़ा।
६३	जगदीशनारायण मिश्र	,,
१०३	चतुर्भुज	धन्वन्तरि पाठशाला, हैदराबाद सिन्ध।
२२४	विपिनविहारी चुन्नीलाल चटपट,	अम्बाजी रोड़, सूरत।
२२७	सुन्दरलाल	अमृतसर।
३९६	कैलाशचन्द्र उपाध्याय	ग्वारीघाट, जबलपुर।
३९७	डा० रामचन्द्र दुबे	ग्वारीघाट, जबलपुर।
३९९	रामनाथसिंह	,,
४२१	लालजी दुबे	एकमा, सारन।
४९८	कृष्णदत्त मेहता वैद्य	चौक, भूपाल।
५४२	श्रीमती पार्वती देवी	लखीमपुर (खीरी)
५४३	श्रीमती रामप्यारी देवी	,,
५४४	श्रीमती रामकुमारी बाई	,,

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र
५४५	रामआधारेलाल श्रीवास्तव	लखीमपुर (खीरी)
५४७	श्रीमती विद्यावती देवी	,,

आयुर्वेद मध्यमा ।

प्रथम श्रेणी ।

४११	अमूल्यरत्न सेन वकील	तिलुड़ी, बंगाल ।
४१२	जगदानन्द राय	तिलुड़ी, बंगाल ।
४९१	ओंकारसिंह	गोरखपुर, जबलपुर ।
१५२	सत्यनारायण मिश्र	श्रीकृष्ण औषधालय, गोंदिया ।
२३	हनुमानप्रसाद	अरवी ।

द्वितीय श्रेणी ।

२५	श्रीगोवर्द्धनदास	बेलगुण्ठा, गंजाम ।
३२	रामकिशोर मिश्र	गया ।
७१	रामअवतार पाण्डेय	कराची ।
१२७	सोनेलाल पाण्डेय	सिरकी महाल, कानपूर ।
१४०	हरिराम शर्म्मा	मुकुन्दगढ़, जैपुर ।
१५३	मूलचन्द शर्म्मा	श्रीकृष्ण औषधालय, गोंदिया ।
१७०	देवराज तिवाड़ी	होशंगाबाद ।
२६५	नरोत्तमलाल	सिन्धुमार्त्तण्ड आयुर्वेद विद्यालय, हैदराबाद (सिन्ध) ।
२९२	शिवपूजन मिश्र	आरा ।
३४३	दीनदयालु शर्म्मा	फाजिल्का, पंजाब ।
३४४	चुन्नीलाल शर्म्मा	,,
३४६	अक्षयचन्द्र शर्म्मा	,,
३९२	लक्ष्मीप्रसाद मिश्र	ग्वारीघाट, जबलपुर ।
४१०	रामकिंकर चौधुरी	तिलुड़ो बंगाल ।
४३४	श्यामलाल शर्म्मा	मैनपुरी ।
४६८	श्रीभूषणचन्द्र सामन्त	चौरा, मेदिनीपुर, बंगाल ।
४७२	रामचन्द्र शर्म्मा चतुर्वेदी	नईपेठ, उज्जैन ।
५०७	राधेश्याम गणेश शास्त्री त्रिवेदी	,,

तृतीय श्रेणी ।

१	द्वारिकाप्रसाद दीक्षित	काहूकोठी, कानपूर ।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र
३	नारायणदास त्रिपाठी	काहूकोठी, कानपूर
२४	विट्ठलप्रसाद	अरवी ।
३१	रामप्रसाद पाठक	गया ।
४३	इन्द्रमणि शर्म्मा	टेहरी, गढ़वाल ।
५४	गजेन्द्रदत्त गौड़	जालौन ।
७२	लेखराज शर्म्मा भारद्वाजरत्न	कराची ।
७४	रामशरण जखमोला	,,
७५	मंगलानन्द कुकरेती	,,
९७	वैद्य अमृतलाल मोतीराम	सॉधियर, सूरत ।
१७३	नर्मदाशंकर पुरोहित	डा एल् संस्कृतपाठशाला, बंबई ।
२१५	जयदेव चन्दोला	देहरादून ।
२१८	महेशानन्द शर्म्मा	ऋषिकेश, देहरादून ।
२१९	कुलानन्द शर्म्मा	,,
२३५	ब्रह्मानन्द मिश्र	मटिहानी, दरभगा ।
२६९	महावीर चौधुरी	घोबरडीहा, दरभगा ।
२८८	सिद्धेश्वर शर्म्मा	आरा ।
२८९	विश्वनाथ पाण्डेय	,,
२९०	बलदेव पाण्डेय	,,
२९१	ब्रह्मेश्वर उपाध्याय	,,
३४५	बस्तीराम शर्म्मा	फाजिल्का, पंजाब ।
३८५	केदारनाथ मिश्र	बूढ़ानाथ सं० पा० भागलपुर ।
४२६	होरीलाल तिवाड़ी	मैनपुरी ।
४२८	चरणविहारीलाल मिश्र	,,
४२९	कुँवर सुजानसिंह चौहान	,,
४३०	उमाशंकर वैश्य	,,
४४७	श्रीकृष्णलाल झा	मटिहानी दरभंगा ।
४५१	महावीरप्रसाद शर्म्मा	रामगढ़, जैपुर ।
४५८	रामचन्द्र व्यास	३३ गढ़वासीटोला, काशी ।
४९०	श्रीमती रामकलीबाई	गोरखपुर, जबलपुर ।
४९२	बाबूलाल पाण्डेय	,,
४९३	विश्वनाथसिंह	,,

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र
५४०	ठाकुर ध्यानपालसिंह यादव	फ़ीरोज़ाबाद, आगरा।
५५	अवधेशदत्त पाण्डेय	मिर्ज़ापुर, बसन्त, सारन।

आयुर्वेद प्रथमा।

प्रथम श्रेणी।

४१४	बाबू मनोरंजन मुखोपाध्याय	तिलुड़ी, बंगाल।
३१८	पं० चेतराम शर्म्मा	खुदागंज, शाहजहाँपुर।
२०	रामशरण लाल	हमीरपुर।
१६	मु० रामदीन शिवहरे	,,
१९	सरदारसिंह वर्म्मा	,,

द्वितीय श्रेणी

१७	रामा वैश्य	हमीरपुर।
१८	बद्रीप्रसाद वैश्य	,,
२०	सीताराम मिश्र	,,
२१	बद्रीसिंह	,,
२६	अर्जुनप्रसाद त्रिपाठी	बेलगुण्ठा, गंजाम।
०९	रामनाथ द्विवेदी	हमीरपुर।
३०	मन्नीलाल वैश्य	,,
९५	गिरिजाशंकर गणपतिराम जोशी	साँधियर, सूरत।
९६	वैद्य भालचन्द्र मणिशंकर	साँधियर, सूरत।
१४१	जगदीशप्रसाद शर्म्मा	मुकुन्दगढ़, जैपुर।
१५४	गणेशप्रसाद तिवाड़ी	श्रीकृष्ण औषधालय, गोंदिया।
१५५	छत्रपति दुबे	,,
१५६	चन्दूलाल पटेल	,,
१५८	यादवजी शिवजी ठक्कर	,,
१६७	कमलकिशोर श्रीवास्तव	होशंगाबाद।
१६८	श्रीमती लक्ष्मीबाई पंडित	,,
२३८	वचनाराम शर्म्मा	अमृतसर।
२७१	बूचन झा	घोघरडीहा, दरभंगा।
२७२	सुकुल साहू	,,
२९६	सामलदास सिंहल	संस्कृतपाठशाला, भोपाल।
२९७	किशोरीलाल	,,

तृतीय श्रेणी ।

रोलनम्बर	ना. परीक्षार्थी	नाम केन्द्र
६	मातादीन शर्मा गौड	काहूकोठी, कानपुर ।
३३	जगन्नाथ मिश्र	गया ।
४४	कालीप्रसाद शर्मा	टेहरी, गढ़वाल ।
६१	रामरूप शुक्ल	सलकिया, हवडा ।
६७	श्रीगौरगोपाल ओझा	सलकिया, हवड़ा ।
७६	अक्षयवटदास श्रीवैष्णव	कराची ।
७७	शंकरदास सॉगड़ा	,,
१००	पुरुषोत्तम शर्म्मा	धन्वन्तरि पाठशाला, हैदराबाद सिन्ध ।
१०२	होतीचन्द्र	,,
१३२	पं० दिलीप शर्म्मा	पुनपुन (पटना)
१३९	देवकीनन्दन	हमीर पुर ।
१४०	गिरिधर शर्म्मा त्रिवेदी	मुकुन्दगढ़, जैपुर ।
१५७	नारायण सोनार	श्रीकृष्ण औषधालय, गोंदिया ।
१६६	मोहनदास श्रीवैष्णव	होशंगाबाद ।
२६२	ईश्वरलाल	सिन्धुमार्त्तण्ड आयु० विद्यालय हैदराबाद सिन्ध ।
२६३	हरिदास	,,
२६६	महाराज चेलाराम	,,
३१५	राजाराम शर्मा शंखधार	खुदागंज, शाहजहॉपुर ।
३१६	शिवराम	,,
३१७	रघुनन्दनप्रसाद पाठक	,,
३२७	नाथो पाण्डेय	अमावाँ, मुंगेर ।
३५०	बलवन्त गणेश	सत्यनारायणमन्दिर, गोंदिया ।
४१३	पतितपावन राय	तिलुड़ी, बंगाल ।
४१५	अच्युतानन्द राय	,,
४१६	मुरारिमोहन घोष	,,
४२३	हरिभजनलाल मिश्र	मैनपुरी ।
४२४	श्यामलाल मिश्र	,,
४५३	लाला फतेहलाल श्रीवास्तव	श्रीकृष्णऔषधालय, गोंदिया ।
४५४	नारायणलाल श्रीवास्तव	,,

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र
४७१	नरेन्द्रसिंह शिशोदिया	नईपेठ, उज्जैन ।
४७५	रुक्मिणी मेहता नागर	,,
४८४	रामचन्द्र पाण्डेय	बारा, फतेहपुर ।
४९६	दसाराम पीपलेवार	श्रीकृष्ण औषधालय, गोंदिया ।
४९७	ज्ञानीराम भाऊ देशमुख	,, ,,
५१४	शम्भूदयालु अवस्थी	कठारा, कानपूर ।

आयुर्वेद के नीचे लिखे रोल नंबर के परीक्षार्थियों का परीक्षा फल अभी विचाराधीन है :—

आयुर्वेदशास्त्री—

१०८, १०९, १३०, १३१, १७१, ४९५, ५०४, ५०५, ५४१, ५४७, ५४७, ५४७८ ।

वैद्यभूषण—१६४, १७२ ।

आयुर्वेद मध्यमा–१०८, २२१, २३४, ३२४, ३२५ ४४८, ५०३, ५१८, ५३१, ५३२, ५३३, ५३४, ५३५, ५३६, ५३७, ५३८, ५३९, ५५७ ।

आयुर्वेद प्रथमा ।

२१०, १२३ ४९९, ५००, ५०१, ५०२, ५०८ ।

सेक्रेटरी—

अ० भा० धार्मिकाध्यात्मिक संस्कृत विश्वविद्यालय परीक्षा विभाग,

महामण्डल भवन, जगतगंज, बनारस ।

सूर्योदय नियमाः ।

(१) सूर्योदयः प्रतिपूर्णिमं प्रकाशितो भवति । ये पञ्चरूप्यात्मकं वार्षिकं साहाय्य करिष्यन्ति ते संरक्षका भवितुमर्हन्ति । वार्षिक मूल्य भारते मुद्रात्रयम् ३) बहिर्भारतञ्च मुद्राषट्कम् ६) भारते विद्यार्थिभ्यः पुस्तकालयभ्यश्च १) रूप्यकेणैकेनेदं पत्रं प्रदीयते । सर्वैरेव अग्रिमं मूल्य देयं त ।

२—धनादेशपत्र—(मनिआर्डर) द्वारैव मूल्यप्रेषणं साधीयः । वी० पी० द्वारा प्रेषणे ।=) मूल्यादधिकम् आणकषट्क पत्रग्राहकाणां लगिष्यति ।

(३) ग्राहकैः प्राचीनैः स्वीया ग्राहकसंख्या, नवीनैश्च 'नवीनोऽहम्' इति लेख्यमेव । अन्यथा पत्रप्रेषणे तथाऽन्यव्यवस्थाविधाने च महान् विलम्बो भवेत् । येषां समीपे समुचितसमये सूर्योदयो न गच्छेत् तैः पत्रालये (पोस्ट आफिस) अन्वेषणानन्तरं शीघ्र सूचना देया । धनादेश-(मनिआर्डर द्वारा स्वपूर्णसंकेतं सुस्पष्टं विलिख्य सूर्योदय-मूल्यं प्रेषणीयम् । अत्र विज्ञापनदाने महीयसो लाभस्य सम्भावना । विज्ञापननियमाः पत्रं प्रेष्य ज्ञेयाः । सूर्योदये मुद्रापणीयानि निबन्धादीनि तत्सम्बन्धिलिपिः, कार्यालय-व्यवस्थाविषयकलिपिश्च "कार्याध्यक्ष-सूर्योदय-कार्यालय जगत्गञ्ज, बनारसकैण्ट" इति संकेतेन प्रेषणीया ।

लेखका विनिवेद्यन्ते ।

१—त एव लेखा इह प्रकाश्यन्ते ते सुस्पष्टाक्षरा विरलपङ्क्तिकाः सरलसरला भावपूर्णाश्छात्रोपयोगिनो भवन्ति । साहित्यिका धार्मिकाः सामाजिका ऐतिहासिका गवेषणा सम्बन्धिनश्च प्रसादगुणगुम्फिता लेखाः प्रकाशने प्राथम्यमाश्रयन्ति । अतश्च लेखकैः लेखस्य भावसौष्ठवे मनोहरत्वे च ध्यानं देयं न तु शब्दकाठिन्यादिषु ।

२—कविताश्च स्वल्पसंख्यका भावपूर्णा अपेक्ष्यन्ते न तु विंशत्यधिकाः ।

३—असम्पूर्णलेखः 'क्रमशः' इतिकृत्वा, लेखकमहोदयै र्नप्रेषणीयः ।

पञ्चदशे वर्षे १५] श्रावण पूर्णिमा १९९६ [२ संख्या

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोह तमो नाशयन्
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

Sanctioned by the Directors of Public Instruction, United Provinces, Bombay Presidency and Sind for use in Schools and Colleges.

सम्पादकः—
त्यक्त-महामहोपाध्यायपदवीको
महामहाध्यापकः श्रीपञ्चानन-तर्करत्न-भट्टाचार्यः ।

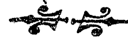
सहकारि-सम्पादकः—
अवधेशप्रसादशर्मा द्विवेदः

उद्गम-स्थानम्—
श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, (जगत्गंज) काशी

——:o:——

वार्षिकं मूल्यं मुद्रात्रयम् ।

विषयसूची ।

भ्रमसंशोधनम् ।

श्रीधर्मव्यवस्था वज्रहारः—

पुल्य उमामहेश्वरशास्त्री-मुगुण्डअग्रहार पो० अम्बाजी पेट, वेस्टगोदावरीमण्डलम् (मद्रासप्रान्तः) विज्ञापयति यत् धर्मव्यवस्थावज्रहारपुस्तकस्य किमपि मूल्यं नास्ति, विना मूल्यं प्रदीयते। किन्तु स्वीयव्ययेन प्रेषयितुं न पारयामि, अतो जिघृक्षुभिः प्रेषणव्ययमात्रं आणकचतुष्टयं पत्रद्वारा चोपयुक्त-संकेतेन प्रेषणीयमिति निवेदयामि ।

श्रीकृष्णकुमारव्यासः, (व्यासपुस्तकालय मानमन्दिर, काशी) सूचयति—गुप्ताशुद्धि प्रदर्शनम्" नामकलघुपुस्तकस्य मूल्यमेकाणकं विद्यते। अतश्च प्रेषणव्ययेन सह सार्द्धैकाणक।—चिटिका तदभिलाषिभिः सज्जनै.

सूर्योदयः ।

पञ्चदशवर्षे १५ | श्रावण-पूर्णिमायां १९९६ | २-संख्या

सम्पादकीया अभिप्रायाः ।

काश्यां संस्कृतच्छात्रावासावश्यकता ।

पुरा भारतीय-साम्राज्यसूर्ये समुद्दीप्यमाने सर्वतः सर्वथा समुन्नति-स्थानमधिगतेयं सुरगवी समुद्दीपितप्रभावा समन्तादपि वसुमत्यां संसरन्ती सर्वाभ्यर्हितं पदमधिगता आसीदिति केषाम् मनीषिणामविदितं विद्यते। एतदीय प्रभाव. सर्वास्वपि भाषासु सम्प्रसृत एवासीदिति तु भुवि विद्यमानानां साम्प्रतिकीनां भाषाणां स्वरूपावलोकनादेवावगम्यते । पश्यन्तु सर्वासां भाषाणां स्वाभिजन-वाचकाः सर्वेऽपि शब्दा. संस्कृतभाषात एव विनिर्गता दृश्यन्ते । किं बहुना अन्यस्मिन्नपि विषये बहव. तत्समा' कियन्तश्च तद्भवा शब्दाः सर्वास्वेव भाषासु संस्कृतभाषात एव समागतास्सन्ति । तथाहि—

संस्कृत	फारसी	यूनानी	लैटिन	अंग्रेजी	हिन्दी	
पितृ	पिदर	पाटेर	पेटर	फादर	पिता	
मातृ	मादर	माटेर	मेटर	मदर	माता	
भ्रातृ	ब्रादर	फाटेर	फ्रेटर	ब्रदर	भाई	
दुहितृ	दुख्तर	थिगाटेर	डेटर	डाटर	धी	
नाम	नाम	ओनोमा	नामेन	नेम	नाम	
द्वि	दू	डुगो	डुओ	टू	दो	
त्रि	ट	ट्रि	ट्रि	थ्री	तीन	

एव बहव शब्दा. सन्ति ये हि संस्कृतभाषातो निसृत्य सम्प्रति प्रान्तीय-भाषासु च तद्भवसंज्ञया व्यवह्रियन्ते। यथा 'अखिल' शब्दस्य गुर्जरभाषायां 'आखा' सर्व' शब्दस्य हिन्दीभाषायां 'सारा' गो शब्दस्य इंग्लिशभाषायां 'काउ' हिन्दी-भाषायां गऊ इति 'तरु' शब्दस्य इंग्लिशभाषायां ट्री हिन्दीभाषायां 'वर' शब्द योगे सति 'तरि वर' इत्यादयो बहवः शब्दा विद्यन्ते, ये हि संस्कृतभाषात एव सर्वभाषासु प्रसृता इति सुनिश्चितम् ।

इत्येवं सर्वमान्यायाः सर्वत्र द्वीपद्वीपान्तरेषु प्रसृतायाः संस्कृतभाषया पर्य्युपासकाः संस्कृतज्ञा विद्यार्थिनो विद्वांसश्च पुरा काले सर्वत्र मान्या आसन्। यतो हि तेषां संस्कृतसाहित्ये भूयान् समादरो विद्यते । तथाहि—

'सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदं यत् किञ्चिज्जगतीतले'
सैनापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव च,
सर्वलोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदर्हति ।

तेषां समादरकर्तॄणां तेभ्यो धनमर्पयतां दातॄणामपि प्रशंसापराणि भूयांसि वचनानि पुराणादिषु समुपलभ्यन्ते । तथाहि:—

कुक्षौ तिष्ठति यस्यान्नं विद्याभ्यासेन जीर्य्यति ।
गोत्रगान् तारयेत्तस्य दश पूर्वान् दशापरान् । (भारते)
यो वृत्ति-वासं पठतां करोत्यनुदिनं नृप ।
स यज्ञफलमादत्ते वासाच्छादनभोजनैः । (वह्निपुराणे)
छात्राणां भोजनावासं वस्त्रं ग्रन्थमथापि वा
दत्त्वा प्राप्नोति पुरुषः सर्वकामान्न संशयः । (गारुडे)

इत्येवं बहूनि स्तुति(फल)वाक्यानि सन्ति । यत्प्रभावत एवाधुना सहस्रशः संस्कृतच्छात्रा अध्ययनकाले, भोजनाच्छादनादिचिन्ताविरहिता वेदादिसंस्कृतशास्त्रा-ध्ययनं कुर्वाणाः काशी-प्रयाग-काञ्ची-नासिकप्रभृतिमहानगरेषु सरस्वतीं देवीं पर्य्युपासते । सत्यप्येवं संस्कृतभाषाध्यायिनां सर्वतः समादरे, सम्प्रति देशकाला-नुरोधतो बहुत्र वैषम्यमपि दृश्यते । बहवो धनाढ्याः संस्कृतभाषाध्यायिनां कृते भोजनावासादीनां व्यवस्थामकृत्वैव सप्तसमुद्रीपारगाया धर्मेश्वरादिभारतीय-संस्कृति-परिचायक-भावशून्याया इंग्लिशभाषाया अध्यायिनामेव कृते सर्वप्रथमं

त्रतो नैजमौदार्य्यं दर्शयन्ति । बहवस्तु इङ्गलिशभाषाध्यायिनामेव कृते सर्वं कुर्वन्ति । संस्कृतभाषाध्यायिनां कृते किञ्चिन् कुर्वन्त्येव नहि । अल्पीयांस एवात्र भारतीय-संस्कृतिपोषिकाया धार्मिकाध्यात्मिकादिभावसंरक्षिकाया अस्याः संस्कृतभाषाया अध्ययनं कुर्वतां संस्कृतानुरागिणां द्विजबालकानां कृते भोजनावासाच्छादनादि-व्यवस्थां विदधति ।

दृश्यताम् , इहैव काश्याम्—यादृशं सौविध्यम् इंग्लिशभाषाध्यायिनां कृते विद्यते नैवास्ति तादृशं सौविध्यम् संस्कृतभाषाध्यायिनाम् । यावन्तश्छात्रावासा इंग्लिश-भाषाध्यायिनां कृते विद्यन्ते, न सन्ति तावन्तः संस्कृतभाषाध्यायिनां कृते । किं बहुना संस्कृताध्यायिनां कृते एव जनतासकाशाद् द्रव्य-सञ्चयं कुर्वद्भिः श्रीमाल-वीयमहोदयैरपि यावन्ति जनताद्रव्याणि इंग्लिशविभागे व्ययीकृतानि न तावन्ति संस्कृतविभागे । ये हि, पूर्वं मालवीयमहोदयानां व्याख्यानम् श्रुतवन्तस्तेषां श्रोत्रेषु मालवीय—महोदयानां व्याख्यानकालिकाः शब्दा अधुनापि प्रतिध्वनन्त एव सन्ति—यत् "एभिर्भवद्दत्तद्रव्यैर्गङ्गातीरे सहस्रशः संस्कृतच्छात्रा व्यासवामदेववशिष्ठ-याज्ञवल्क्यसदृशाः संस्कृतशास्त्राध्ययनं कुर्वन्तः प्रातःकाले सूर्य्योपस्थानं कुर्वन्तोऽव लोकिष्यन्ते" इति । अधुना आगत्य ते दातारः पश्यन्तु, हिन्दूविश्वविद्यालये कियन्तः छात्राः संस्कृतभाषामधीयते, तत्र कियन्तो गङ्गातीरे सूर्य्योपासनां विद-धतीति । लोकेऽस्मिन् प्रसिद्धिरस्ति, अन्यो हि हस्तिनां दन्तो भोजनाय, अन्यश्च दर्शनायेति ।

अस्तु, इतोऽपि शोचनीया राजकीय-संस्कृतविद्यालयस्य (गवर्नमेंट संस्कृतका-लेजस्य) दशा विद्यते । संस्कृतभाषाया भारतीय—संस्कृतेश्चापि समुन्नत्यै एव भारतीया राजानो निजद्रव्यैः काशिक-राजकीय—संस्कृतपाठशालायाः प्रतिष्ठापनं कारितवन्तः । परन्तु अद्य यावत् तदीयः सर्वोऽपि द्रव्यसञ्चयः इङ्गलिश विभागे एव व्ययीभूतोऽभवत् । कियतः कालात् संस्कृतविभागे वर्तमान—शासकवर्गाणां दृष्टि र्व्यावृत्ता विद्यते, द्रक्ष्यामः किं भविष्यतीति ।

आस्तां तावत् प्रकृतेऽस्माकमेतदेव वक्तव्यं विद्यते यत् काश्यां सम्प्रति इङ्गलिशभाषाध्येतृभ्यश्छात्रेभ्यस्सङ्ख्यायां संस्कृतभाषाध्येतारश्छात्रा अल्पीयांस एव सन्ति तत्रापि च यावान् यादृशो वा प्रबन्धस्तेषां कृते विद्यते नास्ति तावान् तत्सदृशो वा संस्कृताध्येतॄणां कृते । येषां पुरा साम्राज्यमासीत्त एव सम्प्रति सर्वथा

तीयार्य्यमर्य्यादाप्रिया विद्वांसः श्रेष्ठिनः साधवो मध्यमवित्तेशाः सज्जनाश्च इमां संस्कृतवाणीं समुन्नमयन्तः संस्कृताध्यायिनः सेवन्ते तेऽपि वस्त्राच्छादनभोजनादिव्यवस्थां तु संस्कृताध्यायिनां कृते कुर्वन्ति । परन्तु संस्कृतच्छात्रावासानां कृते तैरपि न किञ्चिदनुष्ठीयते इति महदाश्चर्य्यास्पदमेतत् । इह वाराणस्यां सर्वतोऽपि संस्कृताऽध्येतारश्छात्रा निदाघावकाशान्तेऽध्ययनार्थम् वर्षाम्बुवेगवत्समेधन्ते, परन्तु निवासकष्टपरम्परया समुद्विग्नास्ते धर्मशालायां क्वचन पण्यजीविनामापणालये कुत्रापि घट्टे क्वचित्तीर्थपुरोधसां निलयने निलीय सर्वतो वञ्चिता यथागतमेव प्रत्यावर्तन्ते । नास्ति तेषां निवासाय किमपि समुचितं स्थानम् । यत्र तेषां यावत्कालं संस्कृतविद्यालये क्वापि प्रवेशो न स्यात्, अथवा कुत्रचित् स्थिरे स्थाने समुचितनिवासाय व्यवस्था न स्यात्तावत्ते तत्र स्थातुमनुज्ञाताः स्युः । यद्यपि वङ्गदेशीयै गुर्जरदेशीयैश्च कैश्चिद्धार्मिकप्रवरैः वङ्गालीछात्रनिवासो गुर्जरछात्रावास इत्यादिनाम्ना प्रतिष्ठापिता द्वित्राः संस्कृतच्छात्रावासाः श्रूयन्ते । परन्तु किं तावतैवैतादृश्यां विशालनगर्य्यां काश्यां तत्तत्प्रान्तीयानां विशेषतो विहार, यू० पी० सी० पी०, पञ्जाल-मद्रासादिप्रान्तीयच्छात्राणां कृते स्यात् कथमपि समुचिता व्यवस्था ? इदन्तु द्विदले लवणपातनवदपि संस्कृतच्छात्राणां सन्तोषाय न स्यात् । अतो वयम् भारतीयान आर्य्यमर्य्यादाप्रियान्—

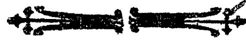
> "व्यवस्थितार्य्यमर्य्यादः कृतवर्णाश्रमस्थिति ।
> त्रय्या हि रक्षितो देशः प्रसीदति न सीदति ॥"

इत्यादिवचनेषु श्रद्धाजुषोऽभ्यर्थयामहे यत्ते पुण्यपुर्य्यामस्यां काश्यां संस्कृतच्छात्राणां कृते कस्यापि विशालस्य संस्कृतच्छात्रनिवासस्य प्रतिष्ठां कुर्वन्तु । सम्प्रत्यपि इत्थम्भूताः संस्कृतानुरागिणो धनिनो विद्यन्ते, ये हि इह काश्यां विशालं संस्कृतच्छात्रनिवासं कियद्भिरेवाहोभिः कारयितु प्रभवन्ति, ते हि स्वद्रव्यस्य सदुपयोगं कुर्वन्तः सञ्चिन्वन्तु पुण्यपरम्पराम् । संस्कृतच्छात्राणां निवासकष्टं दूरीकर्तुं बद्धपरिकरा भूत्वा निर्मापयन्तु द्वित्रान् बृहतः संस्कृतच्छात्रनिवासान् । यत्रोषित्वा संस्कृतच्छात्रा यथेष्टस्थाने विद्याध्ययनं कुर्वन्तो भारतीयप्राचीनमर्यादासमेधकरा भवेयुरिति ।

बहूनां राज्ञां, मोहान्तानाम् श्रेष्ठिनां महान्ति भवनान्येवेह काश्यां शून्यानि तिष्ठन्ति । तान्येव यदि संस्कृताध्यायिनां कृते समुद्घाटितानि स्युस्तदापि तेषामयं निवासकष्टदोषस्तु व्यपगतः स्यात् । यस्य कृते ते—

'असनं वसनं वासो येषां चैवाविधानतः ।
मगधेन समा काशी गङ्गाप्यङ्गारवाहिनी ॥

इति कविभणितिपात्रतामुपगच्छन्ति । सम्प्रति स्वल्पेनैवोदाराशयानां महतां पार्श्वेऽस्माभिः काशीस्थानां संस्कृतच्छात्राणां निवासकष्टपरम्पराया दूरीकारकृते निवेदनं कृतम् । आशास्यते सनातनधर्मावलम्बिना संस्कृतविदुषा श्रेष्ठि-धनिना च दृष्टिपातोऽत्रावश्यं भविष्यतीति ।

महामहाध्यापकाः श्रीमन्तः पण्डित ईश्वरीदत्त दौर्गादत्ति शास्त्रि एम० ए०
एम० ओ० एल० महोदयाः,
विहारसंस्कृत एसोसियेशनस्य सम्पादकाः

शक्तिभाष्ये प्रकाशितश्लोकाः।

बन्धः श्लथस्तनुमनोरचनासु दृष्टिः।
क्षीणा स्मृतिश्च गलिता ललिता च भाषा ॥
कम्पः करे हृदि च केवलमम्बिकायाः।
कारुण्यमस्ति शरणं मम दुःस्थितस्य ॥ १ ॥
दुर्गाध्वना विचरतो जरतो ममालं।
मन्तूयतः प्रतिपदं जगदम्बिकायाम् ॥
तस्या निसर्गकरुणा यदि नावलम्बः
किं त्राणकारणमहो मम हीनशक्तेः ॥ २ ॥
धावन्ति धूमशकटानि चलन्ति याना-
न्याकाशवर्त्मनि तरन्त्युदधींश्च पोताः ॥
श्रीशक्तिभाष्यमहमारचयामि चैवं।
यन्त्राणि नाम वयमत्र परोऽस्ति यन्त्री ॥ ३ ॥
तस्यै पराह्वयजुषे जगदम्बिकायै।
नित्यं नमो मम हिमद्युतिशेखरायै ॥
यस्याः प्रसादमधिगम्य निसर्गसिद्धं
मूढोऽपि शान्तिसुखसंविदमभ्युपैति ॥ ४ ॥
दोषो न मे न च गुणोऽस्ति तदर्प्यमाण-
सङ्कल्पबुद्धिवचनासुबलप्रवृत्तेः ॥
तत्कोविदान् सविनयं विनिवेदयामि।
क्षम्योऽस्मि लङ्घितपुरातनभाष्यवादः ॥ ५ ॥
अधिकरणनामसंख्याभेदः क्वचिदर्थसंश्रयाद्विहितः।
सिद्धान्तभेदभाजां पूर्वेषामस्त्ययं पन्थाः ॥ ६ ॥
आविर्भूय स्वयं स्वप्ने या मां शास्त्रार्थमन्वशात्।
सा काली प्रीयतामेतन्मूकालापनलीलया ॥ ७ ॥

[सूर्योदयस्य गताङ्के शक्तिभाष्यसमालोचनप्रसङ्गे शक्तिभाष्यावसाने भाष्यकर्तोपनिबद्धानि पद्यानि इमानीति दर्शयितुं प्रतिज्ञातमासीत्, परन्तु तत्र स्थानाभावान्न प्रकाशितानि. तानीह प्रकाश्यन्ते जिज्ञासुभिस्तत्र संयोज्य पठनीयानि श्री गोपालशास्त्री]

मेघसन्देशमहोत्सवः ।

सुषमामञ्चति सौराषाढप्रथमदिवसे मानससरोवरघट्टविराजमानभूदेव-चतुष्पाठीविद्याभवने मेघदूतमहोत्सवः पण्डितकुलावतंसानां श्रीमद्धमन्तकुमार-तर्कनिधिमहाशयानां साभापत्ये महता समारोहेण समपद्यत । तत्र श्रीमन्तः विद्वत्कुलकमलदिवाकराः श्रीजीवन्याय तीर्थ M A महोदया एवम् पं० सिद्धेश्वर-भट्टाचार्याः पं० आणेपु वेंकटमूर्तिशास्त्रिमहाशयाः पं० सिद्धेश्वरमूर्तितीर्थाः पं० सिद्धेश्वरकाव्यव्याकरणतीर्थाः बालकभागवतप्रणेतारः श्रीललितमोहनवन्द्योपा-ध्यायाः, अन्ये च सज्जना आस्तिकशिरोमणयश्चोपस्थिता आसन । तदानीं श्रीमन्तः न्यायतीर्थमहोदयाः सरससौकुमार्यादिकमनीया सहृदयहृदयाह्लादिनी मांगलिकीं कवितां स्वीयां श्रावयामासु । श्रीमन्तः पण्डितप्रवरास्सुब्रह्मण्यशास्त्रिणः मेघदूताख्य-मिदं महाकविकालिदासविरचितं काव्यं अक्षरेण संक्षिप्तं व्यंग्यार्थेन सर्वाङ्गीणसुन्दर-मिति सन्देशकरकाव्यनिर्माणस्यायमेव मार्गदर्शी कविकुलतिलकः कालिदास इति सारवत्तरं गम्भीरं विस्मयावहञ्च भाषणमकुर्वन । अनन्तरं न्यायतीर्थमहोदयैः क्वत्योऽयं कालिदास इति पूर्वपक्ष उपक्षिप्त । ततश्च कालिचकृत्य—कालिदास-ग्रन्थप्रकाशकमसित्या प्रतिपादिताभिः युक्तिभिस्तस्य च वर्गीयत्वं प्रत्यपादि । मध्ये श्रीवेंकटरमणमूर्तिशास्त्रिमहोदयैः कर्णाकर्णिकया कर्णपथप्राप्तं वृत्तान्तं कालीदासीयमुपन्यस्य तस्यावंगीयत्वं स्थापितम् । पुनश्च श्रीन्यायतीर्थमहोदयैः तस्य पद्यान्युदाहृत्याभेद्याभिर्मनोहराभि र्युक्तिभिस्तस्य वर्गीयत्वं सुप्रतिष्ठापितम् । ततः श्रीमद्भिः सभापतिमहोदयैरयं विषयोऽनुमोदित श्श्लाघितश्चाभूत् । अवसाने च न्यायतीर्थमहोदया मान्यमाननीयेभ्योऽध्यक्षमहोदयेभ्योऽन्येभ्य विद्वत्तल्ल-जेभ्यः सज्जनेभ्यश्च सानुरागेण मनसा सूनृतेन वचसा शतशो धन्यवादान् प्राय च्छन् । ततः करघोषेण साकमियं सभा विसर्जिता अभूदिति शम् ।

निवेदयिता—श्री जानकीजीवनभट्टाचार्यः,
सौदामिनीविद्यालय मानसरोवर, वाराणसी ।)

श्रीधर्मप्रचारमण्डलस्यावश्यकता ।

इह परमपवित्रभारतवर्षेऽनेऽके पन्थानः धर्मशब्दस्थाने मतमजहवरिलीज-नादिनाम्ना प्रसृताः सन्ति तेषां प्रचारका भक्ताश्च तान् धर्मशब्दवाच्यानेव वद-न्ति । यतश्च तत्प्रचारकाः शब्दमात्रे विवदमाना विद्वेषस्य प्रचण्डाग्निं प्रज्वाल्याशान्तिं कुर्वन्ति । तत्र यदि एकेन धर्मशब्देनैव व्यवहारः स्यात्तर्हि तदर्थविरोधकृता तावद-

शान्तिर्नोदीयात् "यतोऽभ्युदयनिश्श्रेयससिद्धिस्स धर्म." इत्येवंरूपो हि धर्मस्वभावो विद्यते। अत आवश्यकता वर्ततेऽधुना उपर्युक्तानि दुःखानि नो भवेयु भारतवासिभ्यः, इत्यतः सनातनधर्मस्य प्रचारोऽनिशं विधेय। येन भूमण्डलस्थाः सर्वे एव मानवसमाजा उपकृता भवेयुरिति कार्यमिदं श्री धर्मप्रचारमण्डल एव विधास्यति।

यदा श्रीधर्मप्रचारमण्डलस्य विकाशोऽभूत्। तदारभ्यायं धर्मप्रचारे संलग्न स्तिष्ठति। वर्तमानकाले ऋते धनं प्रचारस्य कार्ये विघ्नो जातः। अत धार्मिकाणामग्रे निवेदनमस्ति यत्ते श्रीधर्मप्रचारमण्डलायार्थिकसहायतां दत्वा धर्मप्रचारस्य पुण्यं लभेरन्।

वक्तृभजनीकौ संस्थायाः स्वं भवत। मुखरहित कोऽपि जीवो जीवनं धर्तुं न शक्नोति। एवं कापि संस्था वक्तृभजनीकौ त्यक्त्वा कृतकार्यतां लब्धु नार्हति। अनेन हेतुना श्रीधर्मप्रचारमण्डलाय वक्तृभजनीकानामावश्यकता वर्तते। तेषां भोजनस्य तथा मार्गव्ययस्य व्यवस्थापि धार्मिकाणा स्कन्धयोर्निर्भरास्ति। अतो धार्मिकसज्जनाः कश्चित् स्वधनस्यांशम् उक्तमण्डलाय दानस्वरूपेण दत्वा यशस्विन भवितुमर्हन्ति।

धनस्य तिस्रो गतयो भवन्ति लोके दानं भोगो वा नाशः। तत्र प्रथमा गति र्दानम्। दानाच्च श्रीमान्भवति लोक इति प्रसिद्धं गरुडपुराणेऽपि। यथा कृषकाः सुकाले उर्वरां भूमि दत्वा अचिरेणैव कालेन श्रीमन्तो भवन्ति। अतो धार्मिकाः श्रीमन्त श्रीधर्मप्रचारमण्डलाय साहाय्यं दत्वा अनन्तकालपर्यन्त श्रीमन्तो भूयासुः।

निवेदकः संस्थापकः श्रीधर्मप्रचारमण्डल अल्लापुर, शाहाबाद जिला हरदोई [अवध]

धर्मप्रचारः।

श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य सुप्रबन्धेन काश्यां दशाश्वमेधघट्टे विभिन्ने प्रतिवेशेऽपि पुरुषोत्तममासेऽस्मिन् विविधविवेचनाविलसितं धार्मिकं युक्तिप्रमाणोर्जितं परिमार्जितं व्याख्यानं वोभवीति। अनेके विद्वांसो जना व्याख्यानं श्रोतुं समुत्कण्ठया समुपतिष्ठन्ते प्रतिदिनं श्रोतारः समेधन्ते। अपूर्वमाकर्षणं व्याख्यानेऽनूभूयते। तत्र परमानंदस्य स्रोतः मन्दाकिन्यास्तरङ्ग इव प्रवहति। महामहोपदेशकः श्रीमान पण्डितगङ्गाविष्णुशास्त्री व्याख्यानमालाया अस्याः सुमेरुरिव प्रतिभाति। अनेन धर्मप्रचारेण वाराणस्यां धार्मिकेषु पूर्णा जागर्तिरुत्पद्यते। ततः कार्यमेतदग्रे सरिष्यतीति।

ब्राह्मणानां श्रेष्ठत्वं जन्मना वर्णव्यवस्था च ।

निबन्धा—पण्डित दीनानाथशर्मा शास्त्री सारस्वतः
सनातनधर्म कालेजोपाध्यक्षः मुलतान ।

(क्रमागत)

किञ्च—'योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् स जीवन्नेव शूद्रत्व-माशु गच्छति सान्वयः' मनु । २।१६८ इति मनुपद्यस्थेन 'जीवन्नेव' इति पदस्थेन 'एव' कारेणाऽपि स्पष्टं सिद्ध्यति यज्जीवन्नेव वर्णो न परिवर्तते किन्तु मरणे एव । अन्यथा 'जीवन्नेव' इति शब्दो व्यर्थोऽनियमे नियम इति दोषग्रस्तश्च भवेत् । अत एव तु स्वा० दयानन्देन स्वपक्षखण्डनभीतेनाऽस्य श्लोकस्य व्याख्याने चतुरता कृता यद्—'जीवन्नेव' इति पदस्याऽर्थ एव न कृतः । यतोऽनेन मरणे एव वर्णपरिवर्त्तनं सिद्ध्यति । तथा च—'जो वेद को न पढ़ के अन्यत्र श्रम किया करता है, वह अपने पुत्र पौत्र सहित शूद्रभाव को शीघ्र ही प्राप्त हो जाता है' सत्यार्थ प्र० तृ० २६ पृ० । 'जीवन्नेव' इत्यस्याऽर्थानुल्लेखच्छलेन स्पष्टं सिद्ध्यति यद् वर्णपरिवर्त्तनं जीवने न भवति, परन्त्वनेन तन्मतखण्डनमासीत्, अतस्तदपलापः कृतस्तेन । अथ च जीवनेऽपि यद् द्विजस्यात्र सपुत्रपौत्रं शूद्रता निर्दिष्टा, सा साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः साक्षात् पशुः पुच्छविषाण-हीनः' इतीव निन्दार्थवादे पर्यवस्यति न वर्णपरिवर्त्तने अन्यथा तत्पुत्रपौत्रा-दिषु अकृताभ्यागमदोष प्रसज्येत । तत्र 'ताद्धर्म्यात्ताच्छब्द्यम्' इति न्यायश्चरितार्थः । अथ च 'तस्य भावस्त्वतलौ' ५।१।११९ इति 'त्व' प्रत्यय-स्तद्भावाऽर्थे भवति, न तु तस्मिन् साक्षात् । अथ चाऽमुत्र पद्ये 'त्व' प्रत्ययो वर्त्ततेऽपि । यदि नाऽपि स्यात्; तर्हि केवल 'शूद्र' शब्दोऽपि तत्र न 'शूद्र' वाचकः स्यात्, किन्तु 'शूद्र' धर्म्मवाचक एव स्यात् । अत एव 'पुंयोगाद्' ४।१।४८ सूत्रे महाभाष्ये—'चतुर्भिः प्रकारैरतस्मिन् स इत्येतद् भवति । तात्स्थ्यात्, ताद्धर्म्यात्, तत्सामीप्यात्, तत्साहचर्याद् इति । तात्स्थ्यात्ता-वत्—मञ्चा हसन्ति, गिरिर्दह्यते । ताद्धर्म्यात्—जटिन यान्तं ब्रह्मदत्तेत्याह, ब्रह्मदत्ते यानि कार्य्याणि जटिन्यपि तानि क्रियन्ते इति । अतो जटी ब्रह्मदत्त इत्युच्यते ॥ तत्सामीप्यात्—गङ्गायां घोषः, कूपे गर्गकुलम् । तत्साहचर्यात्-

कुन्तान् प्रवेशय, यष्टीः प्रवेशयेति ।" ४।१।४८ । तेन तात्स्थ्यादिना ताच्छब्द्यमौपचारिकमेव भवति 'गौर्वाहीकः', अग्निर्माणवकः' इतीव, नतु तदभिधायकम् । अन्यथा—'साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः साक्षात् पशुः पुच्छविषाणहीनः' इत्यत्र मनुष्योऽपि पशुः, पशुः किं—साक्षात्पशुर्भवेत् । किमत्रत्यः पशुशब्दः पश्वर्थस्यैव प्रतिपादकः ? यद्येवं तर्हि तादृशपुरुषस्य भोजनाय पशुभोज्यं तृणकुसुमपलालादिकं देयं भवेत् ? । परन्नैवम् । साक्षात् पशुशब्देऽपि गौणी लक्षणैव ग्राह्या भवति । तज्जाड्यातिशयद्योतनं तत्फलम् । एवं 'योऽनधीत्य' इत्यादिपद्यस्थ—'शूद्र' शब्देऽपि व्यवस्था ज्ञेया । एवम्—"अन्तरेणाऽपि वतिमतिदेशो गम्यते, तद्यथा—एष ब्रह्मदत्तः । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह, तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवद् अयम्भवति" इति 'बहुगणवतु' १।१।२३ इति सूत्रे महाभाष्ये । तेनाऽत्राऽपि 'शूद्रत्व' इत्यस्य 'शूद्रवत्त्वम्' इत्यत्रैव तात्पर्यम् । भवन्तो वादिनो यदीमां व्यवस्थां न मन्वीरन्, तर्हि भवद्भ्य उचितं यत्-एतदनुसारं स्व 'ग्रेजुएटान्' येवेदान् सर्वथाऽनधीत्य अन्यत्र आङ्गलविद्यायां श्रमं कृत —तान् पुत्रपौत्रसहितान् शूद्रान् स्वीकुर्वन्तु । वयं कञ्चिद् 'ग्रेजुएट' महाशयं 'अये शूद्र ! इतो गच्छे'ति यदि कथयेम, तर्हि सोऽस्मभ्यं न क्रुध्येत् । परं स क्रोत्स्यति, तर्हि वादिन एव तेषां शूद्रतां प्रसाध्य तान् सन्तोषयन्तु । अस्मत्सनातनधर्म्मस्थानां कृते त्वियमेव व्यवस्था यदिदं पद्यं वेदाऽध्ययनप्रशंसाऽर्थवादरूपमेव । तत्राऽनाचरतां निन्दार्थवादरूपमेव । अत एव 'स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युता वर्णा ह्यनापदि । पापान् संसृत्य संसारान् प्रेष्यतां यान्ति शत्रुषु' मनु० १२।७० वान्ताश्युल्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात् स्वकाच्च्युतः । अमेध्यकुणपाशी च क्षत्रियः कटपूतनः ।१२।७१ मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूयभुक् । चैलाशकश्च भवति शूद्रो धर्मात् स्वकाच्च्युतः' १२।७२ इति स्वस्वकर्म्मभ्रष्टानां वर्णानां विविधदण्डा निदर्शिता जन्मान्तरेऽपि; नतु तेषां परस्परं वर्णपरिवर्त्तनं निर्दिष्टम् ।

एवं यत्र अब्राह्मणे ब्राह्मणशब्दः क्वापि दृश्यते; स प्रशंसामात्रफलकः; ब्राह्मणादिके प्रयुक्तोऽब्राह्मणशूद्रादिशब्दो निन्दमात्रफलक एव; नतु तथा वर्णव्यवस्थापकः । अत एवैतरेयब्राह्मणे ऐलूषाय कवषाय प्रयुक्तोऽब्राह्मणशब्दो निन्दार्थक एव, तस्य जन्मना ब्राह्मणत्वात् । एतद्विषये 'किं महिदासकवषजानश्रुतयः शूद्रा आसन् ?' इति मम लेखो 'मधुरवाण्यां' २।७-८ द्रष्टव्यः ।

अथ च 'तपः श्रुतञ्च योनिश्चेत्येतद् ब्राह्मणकारकम् । तपः श्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः' २।२।६, ४।१।११५ इति महाभाष्योद्धृत-पद्येनाऽपि जन्मसिद्धा वर्णव्यवस्था सिद्ध्यति । यदि गुणकर्मकृता वर्ण-व्यवस्थाऽभविष्यत् तन्मते, तर्हि तपःश्रुताभ्यां हीनं ब्राह्मणं स जातिब्राह्मणं नाऽकथयिष्यत्, किन्तु शूद्रममंस्यत । परं नैवमत्र प्रोक्तम् । तेन जन्मना वर्णः सिध्यति । अत एव महाभारते ' ये योनिशुद्धाः सततं तपस्यभिरता भृशम्' अनुशासन० १२१।१६ इत्युक्तम्, ये ब्राह्मणा । विशिष्टलोहनिर्मिता × तन्त्री कदाचित् सुवर्णाऽपेक्षयाऽपि महार्घतया विक्रीयते, या विशिष्टवीणाद्यु-पयोगमेति । सुवर्णाऽपेक्षया महार्घत्वेऽपि तत्तन्त्रीजातिर्लोहस्यैव मन्यते, न सु-वर्णस्य उत्तमधात्वन्तरस्य वा । एवं कश्चिच्छूद्रो जातिब्राह्मणाऽपेक्षया गुण कर्मसूत्कृष्टतरोऽपि शूद्रजातिक एव भवति, न ब्राह्मणजातिकः । अत एव वेदे— 'न यो ररे आर्य्यं नाम दस्यवे' ऋ० १०।४९।३ यः—इन्द्रो दस्यवे—शूद्रादि-काय आर्य्यं नाम न ररे—न दत्तवान् । स्पष्टताऽत्र । वस्तुतस्तु गोजातिग्रहणे यथा काणा पङ्गुर्निर्दुग्धाऽपि च गौर्गोजातिमत्येव मन्यते । तथैव ब्राह्मणजातौ निकृष्टगुणकर्माऽपि ब्राह्मणजातीय एव भवति, नाऽन्यः । अत एवाऽयं न्यायः 'प्रकृतिग्रहणे विकृतेरपि ग्रहणम्' । अत एव तु महाभाष्ये पस्पशाह्निके व-र्णोपदेशप्रयोजनप्रकरणे –'इष्टबुद्ध्यर्थश्चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लु-तानामप्युपदेशः' इति पूर्वपक्षिवार्त्तिके 'आकृत्युपदेशात् सिद्धमिति' समाहितम् । तदा तत्र 'आकृत्युपदेशात् सिद्धमिति चेत् संवृतादीनां (दोषाणां) प्रतिषेधः' इति वार्त्तिकमाक्षिप्तम् । तस्याऽयमेव भावो यद् × जातिग्रहणे सति दोषयुक्ता अपि तदन्तर्गता एव मन्यन्ते । तेन*गुणकर्महीनस्याऽपि ब्राह्मणस्य ब्राह्मणजा तीयत्वं सिद्धम् । अत एव 'यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति' मनु० २।१५७ इति पद्ये विप्रस्याऽनधीयानस्याऽपि नामधारित्वमपि कामं स्यात् तत्त्वमेवोक्तम्, शूद्रत्वं तस्य नोक्तम् । एवं प्रागुक्ते महाभाष्यपद्येऽपि ज्ञेयम् । तत्र समुदिते कारणत्रयेऽपि योनिरेव योनिः—ब्राह्मण्यं ब्राह्मणाज्जन्म इति कैयटः) प्रधानम् । यतस्तपः श्रुतञ्च तु शूद्रजातीयेऽपि सम्भवि । परं तस्मिञ्छूद्रे योनिस्तु कथमपि न सम्भविनी; तर्हि 'तपः श्रुतञ्च योनिश्च' इति त्रयं तत्र कथं

× तन्त्रीः । अङ्यन्तत्वान्न सुव्लोपः ।

* जानत्यपि । अत्र निमित्ताऽभावान्न नुम् । पश्यन्तीत्यत्र तु शप्त्वान्नुम् ।

प्राप्येत ? ब्राह्मणजातीये योनिस्तु वर्त्तते एव; तपः श्रुतञ्च तत्र सम्भव्येव । यदि नाऽपि भविष्यतस्तपः श्रुते तस्मिन्, तर्हि स जातिब्राह्मणस्तु सिद्ध एव यतो नाऽत्र स शूद्र उक्तः । तेन योनेरर्थाज्जन्मन एव मुख्यत्वं जातो । तपः श्रुतादिकर्म्मणान्तु प्राशस्त्यमात्रमेव द्योतितम् । अत एव 'त्रीणि यस्याऽवदातानि योनिर्विद्या च कर्म्म च एतच्छिवं ! विजानीहि ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणम्' ४ ।१। ४८ इति महाभाष्योद्धृतवचनान्तरे योनिशब्दः पूर्वमुपात्त । 'ब्राह्मणाग्र्यस्य, इति कथने न विद्याकर्मादिमतश्च ब्राह्मणस्य अग्र्यत्वं–श्रेष्ठत्वम् इतरस्य (केवलयोनिमतः) साधारणत्वञ्च ध्वनितम् । तस्य साधारणत्वेऽपि जातिब्राह्मणत्वमेव । शूद्रस्योत्तमत्वेऽपि जातिशूद्रत्वमेव ।

अत एव विदुरादिभिःशूद्रैः (विदुर क्षत्ताऽऽसीत्) स्वब्राह्मणयोग्यगुणकर्म्मवत्त्वेऽपि ब्राह्मणजातीयता न प्राप्ता, नच स्वय मता ॥ कर्णो जन्मना क्षत्रिय आसीत् , कुन्त्या स नद्यां प्रवाहित. । सूतेनाऽसौ पालित । तस्य जातिरपि गुण कर्म्माण्यपि पूर्णक्षत्रियस्याऽऽसन् । परम् अविदितवास्तविकतावशात् स स्व सूत मेने, सूतश्च कथ्यते स्म । स्वयंवरसमये यदा स द्रुपदप्रतिज्ञानुसार धनुषा मत्स्यवेधमैच्छत् , तदैव स द्रौपद्या 'दृष्ट्वा तु त द्रौपदी वाक्यमुच्चैर्जगाद नाहं वरयामि सूतम्' महा० आदि पर्व० १८६।२३ इति निषिद्धः । यद्यपि स सर्व्वविधक्षत्रियगुणकर्म्मपूर्णोऽविद्यत, वस्तुतो जन्मनाऽऽसीदपि क्षत्रियः, पर तज्जन्मरहस्यस्य गुप्तत्वात् सर्व्वे एव त शूद्र मेनिरे । यदि तदा वर्णव्यवस्था गुणकर्म्मानुसारमभविष्यत . तर्हि तस्य क्षत्रिययोग्य-गुणकर्म्माणि जानन्त्यपि पश्यन्त्यपि च द्रौपदी तस्य सूतपुत्रतामात्रप्रसिद्ध्यैव न कथमरोत्स्यत् ? अथ च गुणकर्म्मणैव वर्णव्यवस्थायां सत्यां तदा कर्णस्य क्षत्रियत्वात् तस्य सूतजातिमूलकलज्जानिमग्नतायास्तद्विषये मौनस्य च काऽऽवश्यकताऽऽसीत् ? स स्वक्षत्रियत्व प्रसाध्य स्वलज्जामगोपायिष्यत् । परं तेनैवं न कृतम् , तेन सिद्ध्यतीदं यत्—तदा गुणकर्म्मकृतवर्णव्यवस्थाया गन्धमात्रमपि नासीत्. किन्तु परम्परात (प्राप्ता जन्मनैव वर्णव्यवस्था तदापि आञ्जस्येन प्रसृताऽऽसीत् ।

मतङ्गस्तपस्यन्नपि ब्राह्मण्यं न भेजे । दासीपुत्रः सुकर्म्मनिरतो नारदोऽग्रिमजन्यन्येव ब्रह्मपुत्रतां प्राप, न तु वर्त्तमाने । एवमत्र जनकयुधिष्ठिरश्रीकृष्णादय एव द्रष्टव्याः । तेषु केषामुत्तमगुणकर्म्मणां न्यूनताऽऽसी १ ? । तेऽपि ब्राह्मणा न जाताः, न वा तथा व्यपदिष्टाः । द्रोणाचार्य्य (परशुरामश्च

युद्धादिकं कुर्वन्तौ, क्रूरस्वभावश्च धारयन्तावपि न क्षत्रियौ जातौ मतौ वा। एवं युध्यमानावपि कृपाचार्याऽश्वत्थामानौ विप्रौ, उपदिशन्नपि च विदुरः शूद्रः स्थितः। यदा खलु ब्राह्मणवेषधारिणाऽर्जुनेन लक्ष्यवेधं कृत्वा द्रौपदी विजिता; तदा कर्णादयोऽर्जुनेन सह युयुधिरे। तदा कर्णस्तं पप्रच्छ, यत्-त्वं किं ब्राह्मणोऽसि अन्यो वा? 'तमेवं वादिनं तत्र फाल्गुनः प्रत्यभाषत। ब्राह्मणोऽस्मि युधां श्रेष्ठः सर्वशस्त्रभृतां वरः' आदि पर्व० १८१।२०-२१ एवमुक्तस्तु राधेयो युद्धात् कर्णो न्यवर्तत। ब्राह्मं तेजस्तदाऽजय्यं मन्यमानो महारथः' १८१।२३ यदि गुणकर्म्मणैव वर्णव्यवस्थाऽभविष्यत्; तदा तस्यार्जुनस्य ब्राह्मणत्वकथनमात्रेणैव तं को ब्राह्मणममंस्यत? कथं वा कर्णो युद्धविमुखस्तस्मादभविष्यत्?। तेन सिद्धा जन्मना वर्णव्यवस्था। यदि गुणकर्म्म कृतवर्णव्यवस्थाऽभविष्यत्; तर्हि ब्राह्मणवेषधारिणोऽर्जुनादीन् प्रति द्रुपदस्य 'कथं जानीम भवतः क्षत्रियान् ब्राह्मणानुत' आदि० १९७।२ इति प्रश्न एव व्यर्थ आसीत्। तेन सिद्धा जन्मना वर्णव्यवस्था। (क्रमशः)

वर्षाकालिकं किञ्चित्

(मेघान्योक्तयः)

(१)

एतस्य तस्य मन्ये धन्यामभ्युन्नतिं जलधरस्य।
विश्वं सशैलकाननमाननमवलोकते यस्य॥

(२)

आश्वास्य पर्वतकुलं तपनोष्मतप्तं,
दुर्वारवह्नि-विधुराणि च काननानि।
नानानदीनदशतानि च पूरयित्वा,
रिक्तोऽसि यज्जलद! सैव तवोत्तमा श्रीः॥

(३)

गाजतवधिरीकृतककुभा किमपि कृतं न घनेन।
कियती चातकचञ्चुपुटी सापि भृता न जलेन॥

(४)

आसक्ताः प्रतिकोटरं विषधरा भानोः करा मूर्धनि ।
ज्वालाजालकरालदावदहनः प्रत्यङ्गमालिङ्गति ॥
सर्वानन्दनचारुचन्दनतरोरेतस्य जीवातवे ।
रे जीमूत ! विमुञ्च वारि बहुशो युष्मद्यशो जृम्भताम् ॥

(५)

त्वयि वर्षति पर्जन्ये सर्वे पल्लविता द्रुमाः ।
अस्माकमर्कवृक्षाणां पूर्वपत्रेषु संशयः ॥

(६)

शीतलादिव सन्त्रस्त प्रावृष्यात्त नभस्वनः ।
नभो बभार नीरन्ध्रं जीमूतकुलकम्बलम् ॥

(७)

क्षपां क्षामीकृत्य, प्रसभमपहृत्याम्बु सरिता.—
स्प्रताप्योर्वीं कृत्स्ना, तरुगहनमुच्छोष्य सकलम् ।
क्व सम्प्रत्युष्णांशुर्गत इति तदन्वेषणपरा—
स्तडिद्दीपालोका दिशि दिशि चलन्तीह जलदाः ।
(पाणिनेः)

(८)

सर्वाभ्युद्गतकंदला वसुमती, वृद्धिर्जलानां परा,
जातं निष्कमलं जगत्, सुमलिनैर्लब्धा घनैरुन्नतिः ।
सर्पन्ति प्रतिमन्दिरं द्विरसनाः, संत्यक्तमार्गो जनो
वर्षाणां च कलेश्च संप्रति जयत्येकैव राज्यस्थितिः ॥

निबन्धस्य कावश्यकता ?

लेo श्री लक्ष्मणत्रिवेदी विशारदः (सारनमण्डलीयः ।)

निबन्धो नाम रसगुणादियुक्तानां क्लिष्टभाषाभावमुक्तानां मुक्तानामिव कियतां सूक्तानां समवाय एव। तस्यैतस्य प्रस्तावप्रबन्धादीन्यपि पदानि वाचकतां दधते। विश्वसाहित्यनिकषायमाणोऽयं निबन्धो नामेति विश्वेषामपि विशारदानां निर्विवाद मतम्।

भाषावाटिकापि निबन्धानुबन्धेनैव शोभनेतराम्। परां कोटिङ्गत एकोऽपि निबन्ध साहित्यसागरस्यानर्घ रत्न भवति। निबन्धसम्बन्धमन्तरा कस्यापि साहित्यजीवनं नैवेति ज्ञेयम्। साहित्यशेवधिरयं शेवधिरिव भवति लोकाय। किञ्च अय दधिविलोडनान्निःसृत नवनीतमिव सागरादुत्थिता सुधेव, चन्द्रादुत्थिता चन्द्रिकेव ज्ञानराशिभ्य उत्पद्यते।

तथा चायं निराकारोऽपि सञ्जगतोऽग्रे भाषाभावौदार्य्यशालीनतया पूर्वापरापेक्षितुलितवर्णनेन चैकां जगतीमुपस्थापयति। अनध्यापकोऽप्यय सद्ध्यापनगुणतयाध्येतनध्यापयति। मूकोऽपि सच्छब्दार्थव्युत्पत्त्याधायकतया परा पर वक्तुं व्यवसायति, किं बहुना, सखेव साधु शास्ति, कान्तेवाभिरमयति, वशीकरणमिवारसमपि हृदयमभिमुखीकरोति, कामिनीकटाक्ष इव हृत्तले पदं धत्ते, प्रियपत्नीव प्रतिपदमनिर्वचनीयमानन्दमाविष्करोति, प्रथमसमागमनिशेव महान्तमपि कालं क्षणमिवातिवाहयति।

कोविदानां क्रीडैकभूमिरयं भूमिरिव नैकविधपदार्थोपेतः विविधभावभवनसमेतः महागौरवमेति। ऐन्द्रीभूतविषयस्य सरसस्यास्य साम्यं सालिमालः कश्चिद् रसाल एव धारयितुमर्हति।

तथा चायं गाम्भीर्ये सागरेण, चातुर्ये नागरेण गुणे सुरगुरुणा, अलङ्कारे मेरुणा, भङ्ग्यां नवोढया अभिधेयेऽभिधया, लाक्षणिके लक्षणया, व्यङ्ग्ये व्यञ्जनया, आस्वादने शर्करया परिणामे परीक्षाफलेन च वसता व्यक्तविविधाकृतेरनुकरोति संसृतेः।

स चाय प्रतिज्ञाहेतूदाहरणाद्युपेतः कुभाषाभावाद्युपेतः रसगुणालङ्कारसमेतः विचित्रां विच्छित्तिमाधत्ते। एतज्जनितः प्रभावुकः प्रभावश्चिरमपि न विस्मर्य्यते। यदा चायं लिपीकृतः सामूहिकतया धृतो ग्रन्थरूपाश्रितो भवति।

तदा काव्यरूपकप्रकरणादिनाम्ना व्यपदिश्यते । व्यज्यते चानेन महती शक्तिस्तदा । एतेनैवानुस्यूतानि काव्यकोशदर्शनप्रभृतीन्यपि । लघीयांसमप्य-स्थिरांशमपि विषयमय पतितपावनपरमात्मेव समुद्धरति । नभस्यपि वैचित्र्येण प्रासादं निर्मिमीते ।

यर्हि चाय नैवाभविष्यत्तर्हि रमणीयं रामायणं महीयो महाभारतं सुगेयां गीतां वेदान् वेदान्तिरीक्षितुं श्रोतुमपि कः प्राभविष्यत् । एतल्लेखनसरणी प्रति-मासं प्रतिलेखक भिन्नभिन्ना नान्योन्याधीना ।

सोऽयं गद्यपद्यादिभेदेनानेकविधो भवति, परं गद्यमेव निबन्धाय साधीयः स्यात् । तस्मिन्नेव च पूर्णं पाण्डित्यं व्यक्तं भवति, "गद्यं कवीनां निकषं वदन्तीति" ।

निबन्धस्य प्रकृष्टरूपा गद्यस्वरूपा कादम्बरी दशकुमारहर्षचरिते च कस्य चेतसि नैकं चैतन्यमापादयतः । पद्यवस्पूरपि तज्ज्योतिषैव द्योतते । किञ्चाधुनापि प्राच्याः विशेषतश्च पाश्चात्या· विपश्चितो निबन्धस्यैवाभि-मुखिन सन्ति ।

मतिमन्मतल्लिकानाम्बिकादत्तव्यासप्रभृतीनां शिवराजविजया-दिकृतयः कृतिभिर्निबन्धविधौ यतनीयमिति सदाभिद्धते । हिन्दी साहित्ये साहित्यान्तरे प्रत्यहं प्रकाशमानानि परःशतानि पुस्तकानि निबन्धमेव निब-ध्नन्ति । अपि च निबन्धेऽस्मिन्नल्पकायेऽपि यतोऽपरिमितानां शब्दानां निचायः गूढतराणामप्यर्थानां समवायः सम्बन्धे सान्द्रत्वं भाषामन्द्रत्वं पदानां स्फुटता, अर्थगौरवस्वीकार गिरां पृथगर्थतो सामर्थ्यानपोहनञ्च वरीवर्ति अतोऽस्य निबन्धाख्यस्य कस्यचित् वस्तुनोऽवश्यमेवावश्यकतेति ।

परीक्षा नियमावली

विदित हो कि परीक्षा नियमावली छप रही है। यथा शीघ्र केन्द्राध्यक्ष महाशयों के पास भेजी जायगी। अन्य सज्जनों को नियमावली के लिये डाक व्यय अवश्य भेजना चाहिये।

सन् १९३९ में समुत्तीर्ण परीक्षार्थियों के प्रमाण पत्र (सर्टिफिकेट) तैयार हो रहे हैं।

निवेदक—सेक्रेटरी
अ० भा० सं० विश्वविद्यालय परीक्षा काशी।

आत्मसिद्धिः ।

ले० पं० केदारनाथत्रिपाठी शास्त्री (विष्णुपुर सारन ।)

अतति सर्वत्र व्याप्नोति इत्यात्मेति व्युत्पत्तिसिद्धस्य शरीरेन्द्रियाधिष्ठातु र्व्यापकस्य कैश्चिदेव चार्वाकमार्गानुसृत्या कलुषितमतिभिर्जनैरनङ्गीक्रियमाणस्य सर्वविद्याप्रदीपानां प्रतीपमप्यनुकूलयितुं क्षमताशालिनामस्मत्स्वच्छशास्त्राणामनुमतस्यात्मनः सत्ता युगसहस्रेऽपि नैव शक्याऽपलपितुम्-तथापि संसारे बहवो जना आक्षिपन्ति जीवात्मास्तित्वमिति ।

उद्घोषयन्ति च—"न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः ।

तथा—यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् ऋणं कृत्वा घृतं पिवेत् ॥

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ।

अहं स्थूलः कृशोऽस्मीति सामानाधिकरण्यतः ॥

देहः स्थौल्यादियोगाच्च स एवात्मा न चापरः ।

मम देहोऽयमित्युक्तिः सम्भवेदौपचारिकी" ॥ इति

अर्थात् आत्माभावे स्वत एव दुःखादिभोक्तृत्वस्याप्यभावे सिद्धे न वयमास्तिका इव दुःखादिभोक्तारो भविष्याम इति कथयन्तो निषेधयन्त्यात्माऽऽस्तित्वमिति । तेषामत्र सर्वतः स्थूलबुद्धीनां "चारुर्वाको यस्ये"ति व्युत्पत्तिसिद्धचार्वाक शब्दमनन्वर्थयतां देह एवात्मेति अप्रभावताञ्चार्वाकाणां मतमेव पूर्वं समीक्ष्यते—

यदि शरीरमेवात्मा स्यात् तदा मृतशरीरेऽपि चैतन्यमुपलभ्येत नैवमुपलभ्यते तस्मात् शरीरस्यात्मत्वमनादेयमेव । ननु यथा भवन्मते मुक्तात्मनां प्राणाभावेन ज्ञानेच्छाद्यभावेऽपि न तस्यात्मत्वं हीयते तथैव मन्मतेऽपि मृतशरीरस्य आध्यात्मिकवायुसम्बन्धाभावेन चैतन्याभावेऽपि तस्यात्मत्वे न कोऽपि दोषः इति चेन्न, शरीरावयवानामुपचयापचयैरुत्पत्तिविनाशशालित्वेन बाल्ये विलोकितस्य वस्तुनो यौवने वृद्धावस्थायां वा स्मरणन्न स्यात् ।

न च पूर्वशरीरोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कारस्योत्पन्नत्वात् स्मृतिरुपपद्यत इति वाच्यम्-अनेकसंस्कारकल्पनायां गौरवादतिरिक्तात्मन एव स्वीका-

रस्योचितत्वात् । एवं शरीरस्य चैतन्ये बालकानां स्तन्यपाने प्रवृत्तिर्न स्यात् मन्मते तु शरीरादिभिन्नोऽस्त्येक आत्मा यश्च पूर्वजन्मन संस्कारेण सहैव शरीरं प्रविश्य प्रवर्तयति बालकं स्तन्यपान इति । न च समेषामेव अनुभूतवस्तूनां संस्कारस्यान्यजन्मनि संभवात् सर्वेषामेव वस्तूनां स्मरणं स्यादिति वाच्यम्–उद्बोधकाभावात् । स्तन्यपाने किमुद्बोधकमितिचेत् अगत्या धर्माधर्मस्यैव उद्बोधकत्वकल्पनात् । अथवा यदि मय्यस्मिन्नेव जन्मनि दशवर्षीये भूते यत् यत् कृतं श्रुतं घ्रात वा तत् तत् सर्वमेव न स्मर्य्यते तर्हि पूर्वजन्मनि कृतानां कार्य्याणां सर्वेषामेव कथं स्मरणं स्यात् अर्थान्न भवितुमर्हति । तस्मात्-चक्षुरादीनि–इन्द्रियाणि चाक्षुषादिज्ञानजनने चेतनाधिष्ठितानि करणत्वात् छिदायां कुठारादिवत् इत्यनुमानेन देहादिभिन्न एवात्मा सिद्ध्यति । न हि चार्वाकैर्नानुमानं मन्यते इत्येतावतैव नात्मसिद्धिः । तस्यापि तैरवश्यं स्वीकरणीयत्वात्, अन्यथा गृहात् प्रोषितं पतिमपश्यन्ती चार्वाककामिनी मृतं मत्वा स्वोरस्ताडयन्ती रोदनमेवाश्रयेत् । पत्रादिलिङ्गेन तत्सत्ताज्ञाने तु समायातमेवानुमानमपि प्रमाणमितियुक्तिप्रमाणविरुद्धमनादेयमेव चार्वाकमतमिदम् । न चेन्द्रियस्यैवात्मत्वमिति इन्द्रियात्मवाद एव युक्त इति वाच्यम्–चक्षुरादीनीन्द्रियाणि सकर्तृकाणि करणत्वादिति पूर्वोक्तानुमानेन स्वयमेव तेषामन्याधिष्ठीयमानत्वात् । अधिष्ठीयमानाधिष्ठात्रो मिथो भिन्नत्वात् । ननु ज्ञानादिकं प्रति करणत्वं कर्तृत्वञ्चेन्द्रियाणामेवास्तु तर्हि का क्षतिरिति वाच्यम्—इन्द्रियाणां ह्रासवृद्ध्यादिना प्रतिक्षणं परिणामात् पूर्वप्रत्यक्षीकृतानां पश्चात् कथं स्मरणमित्यापत्तिरापद्यते–यतो ह्यन्यानुभूतस्यान्येन स्मरणाभावात् । एवं यत् पुस्तकं चक्षुरवलोक्य ज्ञापयति पुस्तकमिति तदेवत्वचा अन्यविषयत्वे ज्ञापयितव्यम् किन्तु ज्ञायते पुस्तकमेवातो मन्यतामिन्द्रियभिन्न एवात्मा यश्चेन्द्रियद्वयेनापि एकमेव विषयीकरोति । तथा जम्बीरादिफलमवलोक्य जीह्वयाऽसंयोगेऽपि तदाम्लत्वस्य ज्ञानं भवतीत्यतो विज्ञायते चक्षुराद्यतिरिक्त एवास्तीति । नापि मन आत्मवादिनां मतं युक्ततमम् यतो ह्याश्रयप्रत्यक्षे एवाश्रितप्रत्यक्षं भवतीत्यस्ति नियम. । अतो यदि मनस एव न प्रत्यक्षं तर्हि तदाश्रितानां ज्ञानसुखादीनां प्रत्यक्ष कथं स्यात्, अहं सुखीत्यादि प्रत्यक्षात्मकप्रतीतेरेव विलोपापत्तिरतो मन आत्मवादोऽपि भ्रान्तिमूल एवेति स्पष्टयति राद्धान्तोऽयमा-

योग्यः कश्चिदयोग्य इति पूर्वसंस्कार एव कारणम् संस्कारवत्त्वञ्चात्मन्येव शरीरस्य पूर्वमेव नष्टत्वात् अतोऽप्यात्मा सिद्ध्यत्येव । अयञ्चात्मा परदेहादौ अनुमानेनैव ज्ञायते–यथा देवदत्तशरीरम् आत्मवत् प्रवृत्तिमत्त्वात् प्रवृत्तिमत्त्वञ्च चेष्टारूपहेतुनैवानुमेयम् ।

तथा–बुद्ध्यादि षट्कं सङ्ख्यादि पञ्चकं भावना तथा ।
धर्माधर्मौ गुणा एते ह्यात्मनः स्युश्चतुर्दश ।

इति कारिकोक्तचतुर्दशगुणवान् व्यापको नित्यश्चास्तीति जीवात्मसिद्धिः ।

स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ।

(विमर्श)

ले०—श्री पं० विद्याधर गौड़महाशयः, अग्निहोत्री (प्रिन्सिपल, धर्मविज्ञानविभाग हिन्दूयुनिवर्सिटी काशी)

उपनीतस्य माणवकस्य 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इत्यध्ययन विहितम् । तत्र अध्यायशब्दः शाखापर. । तत्र स्वत्वस्य एकत्वस्य च विवक्षितत्वात् एकैव शाखा एकवेदसम्बन्धिनो स्वपरम्परागता अध्येतव्या । "अनया त्रय्या विद्यया लोकं जयति- "वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम्" इत्यादि शाखापर्यालोचनया वेदान्तराध्ययनस्यापि कर्त्तव्यतावगमात् ऋग्वेदादिषु एकैकस्मिन्वेदे एकैका शाखा अध्येतव्या इति फलति । तत्रापि प्रथमं स्वशाखामधीत्य वेदान्तरगतशाखान्तराध्ययनं कर्त्तव्यम् । इदं सर्वं पूर्वमीमांसायां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे शाखान्तराधिकरणे वार्त्तिकादौ स्पष्टम् ।

तत्रापि श्रौतानि कर्माणि, स्मार्तानि शान्तिकपौष्टिकानि च स्वशाखयैव कर्तव्यानि । स्वशाखाया लाभे तां परित्यज्य शाखान्तरपरिग्रहे प्रत्यवायस्मरणात् । अलाभे तु स्वशाखाऽविरुद्धं शाखान्तरोक्तमप्युपादेयम् । अत्र प्रमाणवचनानि वीरमित्रोदयरुद्रकल्पद्रुमादावुक्तानि । तानि यथा—

"पारम्पर्यगतां मुक्त्वा स्वां समाख्यादिबन्धिनीम् ।
शाखां, शाखान्तरं युक्तं नाध्येतुं. सदृशे श्रमे ॥

"पारम्पर्यगतो येषां वेदः सपरिबृंहणः।
तच्छाखीयैस्तु संस्कारैः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत्॥
अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत्"
"स्वेन पित्रादिभिर्वाऽपि यः कल्पादिः पुराऽऽहृतः।
स तु नैव परित्याज्यः इति वेदानुशासनम्॥
"एकवेदेऽपि शाखानां मध्ये योऽन्यतमां श्रयेत्।
स्वशाखां तु परित्यज्य शाखारण्डः स उच्यते"
"यः स्वशाखां परित्यज्य पारक्यामधिगच्छति।
स शूद्रवद् बहिष्कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणः"
"आत्मशाखां परित्यज्य परशाखासु वर्त्तते।
उच्छेत्ता तस्य वंशस्य रौरवं नरकं व्रजेत्॥
स्वीया शाखोज्झिता येन ब्रह्मतेजोऽर्थिना स्वयम्।
ब्रह्महेव परिज्ञेयः सर्वकर्मसु गर्हितः॥
न जातु परशाखोक्तं बुधः कर्म समाचरेत्।
आचरन् परशाखोक्तं शाखारण्डः प्रकीर्तितः॥
यः स्वशाखोक्तमुत्सृज्य परशाखोक्तमाचरेत्।
अप्रमाणमृषि कृत्वा सोऽन्धे तमसि मज्जति॥
स्वशाखाश्रममुत्सृज्य परशाखाश्रमं तु यः।
कर्त्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्तस्य चेष्टितम्॥
अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कर्मकारिणाम्।
अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया॥
ऊनो वाऽप्यतिरिक्तो वा यः स्वशाखोदितो विधिः।
तेनैव तनुयाद्यज्ञं न कुर्यात्पारशाखिकम्॥
बहुलं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यावत्प्रकीर्त्तितम्।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वं कृतो भवेत्।
यत्राम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत्॥
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत्॥

परशाखोऽपि कर्त्तव्यः स्वशाखायां न नोदितः ।
सर्वशाखासु यत्कर्म एकं प्रत्यवशिष्यते ॥ इति ॥

एवमाचार्यस्यापि कारयितु. स्वशाखीयस्य लाभे प्रथमं स एव शान्त्यादिकर्मसु वरणीय । तेनाप्याचार्येण गुरुमुखात् यथावदधीतवेदेन सम्यक् ज्ञातकर्मकाण्ड-प्रक्रियेण च भाव्यम् । अन्यथाऽऽचार्यस्याध्ययनाद्यभावेऽनधीतानां मन्त्राणां फला-जनकत्वस्य तत्र तत्र शास्त्रकारैः समुद्घुष्यमाणत्वात् । तादृशैर्मन्त्रैः कृतं कर्म न केवलं निष्फलं भवति अपि तु "मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वे" ति न्यायेन कर्मकर्तुर्य-जमानस्यानिष्टमपि सम्पादयति । अतश्च यद्याचार्य अधीतवेद स्वशाखीयो लभ्यते तदा स एव ग्राह्यः । यदि तादृशो न लभ्यते तर्हि अन्यशाखीयोऽपि यदि यजमान-शाखां विधिवदधीत्य तच्छाखीयान् पदार्थांश्च सम्यग् जानाति स एव कर्मसु नियोज्यः । नतु स्वशाखीय इति कृत्वा अनधीतवेदः अपरिज्ञानकर्मकलाप आचार्यो योजनीयः । एतदभिप्रायेणैव सर्व आचार्यो यजमानशाखीय एव । अन्यथाऽऽचार्यस्य यजमानशाखाध्ययनाभावे तच्छाखीयपदार्थानां निर्वाह एव न स्यात् । स्वशाखयाऽ नुष्ठाने वैगुण्यं स्यात् इति प्रतिष्ठेन्दुशान्तिकमलाकारादावुक्तम् । एवं च रुद्र-कल्पद्रुमे "रुद्राध्यायस्य च यजुर्वेदशाखास्वेव आम्नातत्वेन तदितरवेदशाखासु तदभावेन - यजुर्वेदभिन्नवेदशाखीयानां रुद्राध्ययनाभावेन तज्जपादौ तेषाम-नर्हत्वम् । अत एव बह्वृचाश्छन्दोगा आथर्वणाश्च विप्रा रुद्रजपादावार्त्विज्ये वर्ज्या यथाह शाङ्खायनः । बह्वृचाः सामगाश्चैव तथा चाथर्वणा द्विजाः । महा-रुद्रजपे नैव शस्तास्ते श्रुतिधर्मतः" इति

यदुक्त तन् अनधीतरुद्राध्यायस्य आर्त्विज्यनिषेधपरतया नेयम् । नतु रुद्राध्या-यिनोऽपि अन्यशाखीयस्य निषेधपरम् । अत एव च "बह्वृचाद्या अपि याजुषरुद्रा-ध्ययनवन्तो रुद्रजपसमर्थास्तु वरीतव्या" इत्युत्तरत्र तत्रैव लिखितम् । एवं सर्वत्र यजमानसमशाखीया इति पद्धतिकाराणामभिप्रायो बोध्यः—यद्यपि, वेदैकनिष्ठं धर्मज्ञं कुलीनं श्रोत्रियं शुचिम् । स्वशाखाढ्य (ज्ञ) मनालस्यं विप्रं कर्मार-मीप्सितम्" इति श्लोके आचार्यस्वरूपनिरूपणपरे स्वशाखाढ्यमित्यस्ति पदम् । तेन च स्वशाखीय एव आचार्यः कर्तव्य इति प्रतिभाति, तथापि अन्यवाक्यस्य उपनयनप्रकरणस्थत्वात् उपनेतृस्वरूपमात्रनिरूपणपरत्वम्, नतु शान्तिक-

पौष्टिकादि-सर्वकर्मसु अस्य वचनस्य प्रवृत्ति संभवति । अन्यप्रकरणस्थस्य वचनस्य अन्यत्र गन्तुमसामर्थ्यात् । अत एव च सर्वैरपि निबन्धकर्तृभिर्वचनमिदमुपनेतुराचार्यस्य स्वरूपनिरूपणपरतयैव व्याख्यानम्, यथा– स्मृतिमुक्ताफले-उपनयनकर्त्तारमाह व्यास' वेदैकनिष्ठमिति । वीरमित्रोदय-संस्काररत्नमालादावपि उपनेतृपरकत्वमेवास्य वचनस्योपवर्णितम्, नतु कारयितृपरकत्वमुक्तं कुत्रापि । लोकेऽपि च इदानी यजुराद्येकशाखीय' स्वशाखां प्रथमतोऽधीत्य ततो वेदान्तरगतं शाखान्तरमप्यधीयान' तद्वेदीयं हौत्रमौद्गात्र च श्रौतेषु कर्मसु करोत्येव । शिष्टा अपि तत्कर्म सदाचारयता परिगृह्णन्त्येव । अतश्चेद सिद्धं भवति प्रथमतः स्वशाखाध्यायी स्वशाखीय आचार्यत्वेन कर्मसु नियोक्तव्य' । तदलाभे अन्यशाखीयोऽपि यजमानशाखामधीतवाँश्चेत् सोऽपि नियोगमर्हति । प्रथमतः स्वशाखीयस्यैव प्रतीतेः, इतरशाखीयस्य विलम्बेन प्रतीतेश्च । प्रथमोपस्थित-परित्यागे कारणाभावाच्चे ति शम् ।

महा-महाध्यापक श्रीमत् पण्डित ईश्वरी-दत्त दौर्गादत्तिशास्त्रि, एम. ए. एम ओ एल महोदय नामखिल-भारत-वर्षीय-छात्र-सम्मेलने सभापतित्वेन काश्याम् ।

' प्रदत्त-भाषणम्"

अयि ब्रह्मवर्चसवीतिहोत्राऽरणय । संसार-सागर समुत्तारणाय धरणिमवतीर्णा दिव्यास्तरणय ! भारतहितैषिणो मनीषिणो मान्याः ! सौहार्दसुधाह्रदाः सुहृदः ! सदा मदन्तर्वसन्तोऽन्ते वसन्तश्च !

विलक्षणोऽयं क्षणः । पुण्यपाथोधितटीयं घटी, गौरवेलेयं वेला, नितरां मनोहरोऽयं प्रहरः; अतीवादीनमिदं दिनम् ; अप्रतिपक्षोऽयं पक्षः, असम्भवदुत्सवसमासोऽयं मासः, मङ्गलस्यायनमिदमयनम्, महाहर्ष वर्षमिदं वर्षम् ।

यदद्य वयं सर्वे सकल-लोक शङ्करेण भगवता शङ्करेण निरशनाऽऽशनार्थवितरणतया सुर-शाखि गर्व-खर्वी करण-निपुणदर्वी लसत्करकिसलयया भगवत्यान्नपूर्णया च सततं सश्रद्धञ्च समाधिष्ठितायाम्, प्रचण्ड दण्ड-धर दण्ड-भय खण्डन-परम पण्डितेन कलिकालभैरवेण चाभीक्ष्णमभिरक्ष्यमाणायाम्, समस्तसिद्धिसमृद्धी-

नामधीश्वरेण सकल-क्रियाकलाप-साफल्यलब्धये देवदानवमानवैः समुपास्येन भगवता द्विपास्येन निरन्तरं निरालस्यञ्च समुपास्यमानायाम्, दुरित-दुर्गति-दलन-दयावलोकन दुर्गया भगवत्या दुर्गया च दलित-सर्वोपसर्गायाम्, अमीन-क्षेमकराद्या भगवत्या मीनाद्याऽनुक्षणं निरीक्ष्य-माण-निवासि-निवह-निवास-क्षेमायाम्, ललितचरितया भगवत्या ललितयाऽनुवेलमुद्वलित-लालित्या-याम्, त्रिपुरहर पुरौकशोक-शकलीकरणचतुरचरिताभिरपराभिरपि परःश-ताभि त्रिपुर-भैरवीप्रभृतिभि र्देवताभिरनिशमपास्यमान-परिदेविताबकाशायाम्, स्फुरत्समस्तमन्तापप्रशमन-सपर्य्यया, मुमुक्षुमनोरथरथ्यया भगवत्या भागिरथ्या चानुपलं हीरकहारिताभिः कल्मषहराभिः सलास्याभिर्लहरीभि र्निर्वास्यमान निखिलमालिन्यायां वृन्दारकवृन्दवदनारविन्दमकरन्दायमानायाः संस्कृतगिरः, आर्य्यसंस्कृतेश्च प्रधानराजधान्याम्, भुक्तिमुक्त्योकेलिवन्या भवनीतलतिलकस्थानीयायामस्यां वाराणस्यां संपद्यमाने संस्कृत-ससारस्य सर्वा ण मालिन्यानि, अमङ्गलानि चालस्यानि, अकल्याणानि च दुरितानि दुःखानि च निखिलं दारिद्र्यं दौर्भाग्यञ्च समुन्मूल्य तस्य भोगापवर्गसाधनक्षमतामाधातुं संस्कृतज्ञानां प्राक्तनीं मानमर्य्यादां प्रतिष्ठां च पुनः प्रतिष्ठापयितुं प्रत्यग्रवयसां वयस्यानामन्तरभिनवजीवन-स्फूर्तिलहरीं फूत्कर्तुं च परिवद्धपरिकराणामखिल-भारत संस्कृत-च्छात्राणामस्मिन महासम्मेलने स्फुरदमन्दानन्दसन्दोहसंगताः स्मः।

यदिदानीं वय एतन्महोत्सवोत्संगे सङ्गत्य भूलोकसौभाग्येन भुवि आविर्भूतायाः सम्भावितसर्वभूताया भगवत्याः सुरभारत्या अकल्याणविस्मरणे स्मरणे उद्श्वत् प्रेम-रोमा चनिचयं निमग्नाःस्मः।

यदघेन्द्रोपेन्द्रादिवृन्दारक-वृन्दवन्दितपादारविन्दायाः स्वर्गिणां गिरः अबन्धनासु वन्दनासु अमन्दादरं समर्पितशिरःसरसीरुहाः, आस्महे। यदिदानीं समुत्सादित-समस्त-साहित्य-शुभाशां प्रकाशितपरःसहस्राऽपरभाषां देवभाषामस्यां सभायां समायां सभाजयामः। यदधुना सुधा-सहचरीमवाच्यां देववाचं वचोमयैः सरुचिरैरुपचारैः समर्चयामः।

अयि स्वनामधन्याः सुधीमूर्धन्याः! विद्याव्रतव्रतति-सुकुमारकिशलयाश्च! नास्त्यविदितमिदं भवतां यदवाङ्मनसगोचरप्रभावस्य हविर्भुजां भाषितस्य

करुणाकणायमानान् वेदवेदिकायां विकीर्णान् सुवर्णवर्णान् विचित्य विरञ्चि-रुच्चावचं प्रपञ्चं विरचयाम्बभूव । यत् शशाङ्ककोटिभिरपि अनपाकरणीये सहस्रांशुसहस्रैरपि दुष्परिहरे घोरघोरे विश्वघस्मरे आदिमे अविद्यान्धकारे ध्वस्त-धैर्यो विधि संस्कृतवाङ्मयस्याङ्गभूतं नैगमं ज्योतिरासाद्यैव स्वं पन्थानं ददर्श, विधेयं चावदधार ।

अत एवैतन् कर्णेजपानि वचनाम्बुजानि वेदाम्बुधौ स्मृतिसरसीषु च प्रस्फु-रन्ति । "स भूरिति भूमिमसृजत्" स सर्वेषान्तु नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ।।" अत एव च पूर्वजैः गीर्वाणवाणी जगतां जननीति वा प्रपञ्चप्रसूरिति वा विश्वप्रसविनीति वा सम्बोध्यते स्म । बुध्यते चास्माभिरपि मातेयमस्माकमिति । देशान्तरीया भाषाविज्ञानतत्व-विदोऽपि भूमण्डलभाषाणामादिमां भूमिं ज्येष्ठां भगिनीं वा विभावयन्ति । अपरिमितानां प्राकृतानां प्रकृतिश्च कथयन्ति । सर्वतः पूर्वमियमाविर्बभूव इति कृत्वैवेयं देवभाषा सर्वभाषासु भूपायते । किन्तु सन्ति कल्याणकुलविपणयोऽस्या नैकेऽलौकिका गुणाः । धीयत एव धीरैरधिधरमधरमजिहासती अदसीया माधुरी, यस्याः पुरत इक्षुरसा रसाय न भवन्ति, सिताप्यसिता प्रतिभाति, क्षौद्रं क्षुद्रायते, द्राक्षा अदक्षा उदीच्यते, सुधापि मुधैव मधुरंमन्येति अवमन्यते । एतदीया लोकोत्तरा सरणिसुरलता कं सरलतरुसोदरं न तरलयति । इदमीया नन्दनवनविहरणविलक्षणाः पदविन्यासाः कं वैशाखनन्दनसनाभिं नाभिनन्द-यन्ति । अस्या अनिर्वचनीया वाचां वैचित्री कं सचेतसं न चमत्करोति । सुधाकर समूहसत्रब्रह्मचारिणी दुरापा प्रकृतिः कस्य पशुसहपाठिनः परितोषाय न कल्पते । अभिनवहैयङ्गवीनमनोहारिणी शाब्दी मसृणता कस्य कुणपसकुल्पस्य मनो न हरति अदृष्टपूर्वमर्थगाम्भीर्यं कं वैधेयसहाध्यायिनं न धिनोति ।

निरामयस्य देववाङ्मयस्य लोकशोकशोषः कोशोऽपि अवनीतले नितरामनिकाशः । इह शिवतमश्रुतयः विश्वविश्रुताः श्रुतयः श्रुतियुगलं सफल-यन्ति । तत्र युक्तितर्कोपबृंहणानि बृहन्ति ब्राह्मणानि ब्राह्मणानामसदृशीं शेमुषीं प्रकाशयन्ति । अन्यत्र विद्याविद्योतविद्योतिताऽरण्यकानि आर्य्याणाम सक्तविवेकां व्यक्तविविक्तव्यवहृतिपद्धतिं प्रथयन्ति । परञ्च परमरमणीयाः

प्राक्तनसूक्तपरम्परा महर्षीणामभिमतां मितभाषितां निदर्शयन्ति । अपरञ्च सदाचाराविस्मृतिं दिशन्त्यः स्फीता स्मृतयः स्वीयां स्मरणीयतां समर्थयन्ति । अत्र च पुण्यरूपाणि पुराणानि पूर्वपुरुषाणां परतरपौरुषं प्रकटयन्ति । एकतो दूरीकृतदुरितदर्शनानि दर्शनानि स्वदर्शिनां निःश्रेयसं निर्दिशन्ति दरीदृश्यन्ते । अन्यतो वल्गूनि भगवतः कणभुजो वल्गनानि द्वीपान्तरीयविद्वद्गुम्फितानां गलग्रहमादिशन्ति ।

अपरतः कमनीया कापिला आलापा अपरलपितानि अपलपन्ति । तत उत्तमोत्तमा गौतमीयाः सूक्तयो गोतमांसि आचामन्ति । मध्यतः-प्राञ्जला. पातञ्जल-कल्पना देशान्तरीय–दार्शनिकनिकरमजल्पाकं रचयन्ति । परतोऽमीमांस्या मीमांसाधिकरणीयैरधिकरणैर्धीराणां धीरतां धियश्चाधिकुर्वाणावलोक्यते । उपरिष्टाच्च समस्तसमस्तभेदान्ता वेदान्ताः ससारसाहित्यशिरोरविन्देष्वप्रतिद्वन्द्विनीमासन्दीं विन्दाना वेद्वद्वृन्दान्यानन्दयन्ति ।

अयि विज्ञानतरणयो विद्वन्मणयः ! देवगवीपयःपानपटवो वटवश्च नास्ति तिरोहितमिदं भवतां यत् सम हितसिद्धि सम्पादितमहीसौहित्यमिदं सुरसरस्वतीसाहित्यं पूर्वेषामार्य्यपुङ्गवानां परःशताभिः समभिः समुपार्जितस्य पाण्डित्यस्य परिपाकः, तेषामप्रतिभटायाः प्रतिभाया रमणीयः परिणामः । अपरिभवानामनुभवानां शुभाशंसनमवसानम् , । इदं हि "प्रियमाकृणु" "भुञ्जते" "उदारचरितानाम्„ इत्यादिभिर्भणितिभिः सार्वभौमस्य सौहार्दस्य सर्वे भद्राणि-पश्यन्तु„ "मा हिंस्यात्" "नाकरणं मृल्लोष्टं मृन्दीयात्" "वर्षे वर्षेऽश्वमेधस्य„ "यस्माद् नोद्विजते लोकः" "अहिंसा परमो धर्म" इति स्वकीयपरकीयभेदरहिताया अहिंसायाः "पिता धर्मः" इति पितृभक्तेः, "गुरुर्ब्रह्मा" इति गुरुभक्तेः दुःशीलो" तीर्थस्न नार्थिनी" इति पतिभक्तेः, "नराणाञ्च नराधिपः" "बालोऽपि नावमन्तव्यः" इति राजभक्तेः, 'अभिवादनशीलस्य,' "ब्रह्मादिस्तम्ब" इति विनयस्य, "अपकारिषु यः साधुरिति" सज्जनतायाः, एवमपराभिर्वचनपरम्पराभिर्मानवजन्मजन्मनां भव्यतमानां भावानो "मुज्ज्वलोज्ज्वलानादर्शान् संसारस्य पुरतः उपस्थापयत् स्वामदृष्ट-पूर्वामश्रुतचरीं विश्वजनीनतां विवृणोति ।

न सन्ति सुमेरोः प्रचराणि चामीकराणि यै र्वाचस्पतेर्वचसामेकापि चारुता समर्थितुं शक्येत । न सन्ति कुत्रापि तादृशा. शातकुम्भकुम्भाः यादृशैः सकलशङ्करीणां शाङ्करीणां गिरां गरिमा समादरमासादयितुं शक्येत । नास्ति भूवि सा विभूति र्या भवभूतेर्वाङ्मयस्य समुचितां सम्भावना मवा-

प्तुमलं भवत् । न भान्ति कुबेरस्यापि बहवः कोशाः यैः कालिदासस्यैकाप्यनुपमोपमोपार्जितुं पार्येत । न सन्ति तावन्तः सौवर्णाः पणाः यावद्भिः पाणिनेरेकमपि सूत्रं सत्कर्तुं शक्येत । न सन्ति रत्नाकरे तावन्ति रत्नानि यावन्ति पातञ्जलेर्महाभाष्यस्य अरत्निप्रमाणाया अपि पङ्क्तेः पूजार्थं पर्याप्तानि स्युः । न सन्ति वसुन्धरायां तावन्ति वसूनि यावद्भिर्गीताया एकापि गीतिका सत्कर्तुं शक्येत । न सन्ति महीमण्डलेऽपरिमितियुक्ता मुक्तावलयः याभिः कविताकान्तारे विहरतो वल्मीकिकोकिलस्यैकापि काकली लब्धुमलं भूत । न प्रतिभान्ति ब्रह्माण्डे ताः सम्पत्तयो याभिरेकस्या अपि ऋचः अर्चा सम्भवेत् ।

अस्य महनीयमहिम्नः संस्कृतसाहित्यस्यैव हेतोरस्मदीयेयं जन्मभूमिः समासां भूमीनामधुनापि कैश्चिन्मूर्धन्या मन्यते । अत एव च न पूर्वजाः पूर्वं सर्वत्र सम सम्पूज्यन्ते स्म । अत एव च मनुनापि भारतीयाश्चराचरस्याचार्य्यस्वरूपा नियोजिता । अयं देशश्च सर्वदेशानां देशिकतया संकेतितः; इयं धारा धरणीतलस्याध्याप्यापिका निर्धारिता । देशान्तरीया इदानीमपि संस्कृतस्यैव साहाय्येन विशाल भाषावितानमाविर्भावितवन्तः । विश्वविस्मापकान् विविधान् विषयाँश्चाविष्कृतवन्तः ।

अद्य यावदविद्यान्धकारे निहृतानि तत्त्वानि चाधिगतवन्तः । अस्माकं पूर्वजानां नूनमपरिमेयपुण्यराशिरासीत् यत्तेषां दैववाच्यनिर्वचनीया रुचिराचकाशे । यत्तेषां तत्र निरपेक्ष पक्षपातो विमलतरो विश्वासः केनाप्यनिरुद्धा श्रद्धा चाभवत् । तस्याः सेवायामेव तैरुज्ज्वलानि जीवितान्यतिवाहितानि । तस्या एव समाराधनायां समे समया नीयन्ते स्म । तदीयगुणा एव तदीयाः क्षणाः क्षीणा अभवन् । सा एव तेषां सौभाग्यनिधिरमन्दानामन्दानन्दनिधिः सततसन्निधिः शेवधिश्चाभवत् । सा एव च तेषां वंशस्य, शरीरस्य, स्वान्तस्य च सर्वाधीश्वरी, भ्रात्री, भयत्राता, माता, पिता, सर्वावलम्बाम्बा च बभूव । हुतभुजि हुताश्चापि ते तां न जहुः । अन्तराये निरन्तर तान्ता अपि ते तदन्तं न वितेनुः । रक्षोभिरभीक्ष्णं भक्ष्यमाणापि तां नाचिक्षिपुः । तत्प्रणयिभ्यः कविपुङ्गवेभ्य प्रत्यर्पं लक्ष्यं प्रदायापि लज्जयैव ते आलक्षिता अभवन् । तत्परिचर्यापरायणेभ्यो वैश्रवणाः सम्पदो विश्राणयन्तोऽपि न परितोषं नेनिरे ।

अयञ्च तेषां तदनुपमप्रेमपरिपाकस्य परिणाम आसीत् यत्तेषां वर्णनातीतवीर्य्यायां तद्वर्णमालायामप्यविश्रान्ता प्रीतिरासीत् । प्रतिसन्ध्यं प्रतिपर्वं प्रतिमहोत्सवं ते तदीयैः सुवर्णैः स्वीयान्यङ्गान्यलङ्कुर्वन्तिस्म ।

तस्या एकैको वर्णस्तै मातेति मन्यतेस्म यदनुकुर्वन्तो वयमिदानीमपि वर्णान् मातृका इति कथयाम । एतान् वर्णान् ते जड़ा इति नावहेलयन्ति स्म, किन्तु तान् हिम-हिमांशुभासुराया भगवत्याः सुरभारत्या इन्दुकुन्दावदातानवयवान् मेनिरे ।

अहो स कीदृशः समय आसीत्। यदा सुरभाषाऽखण्डब्रह्माण्डस्य मातृभाषाऽभवत् । यदा देवदानवसिद्धगन्धर्वकिन्नररक्षोभिः प्रतिक्षणं संस्कृतमेव भाष्यतेस्म । यदाधिधरणि तस्यैव सर्वाधिकोऽधिकार आसीत् । यदा भारते तदीयमेव साम्राज्यमभूत् ।

यदारङ्कमारामचन्द्रम्, आकृषकमाकृष्णचन्द्रम्, आकुविन्दमागोविन्दम्, आकिङ्करमाशङ्करम्, सर्वे संस्कृतमेवाविकलमविकल्पञ्च जल्पन्तिस्म ।

यदा परिमितपराक्रमो विक्रमोऽपि, अभोजोऽपि, भोजोऽपि, पामरोऽपि पण्डितोऽपि तरुणोऽतरुणश्च सर्वे गीर्वाणवाणीं ब्रुवन्ति स्म । यदा शाकुन्तकुलानि तदध्येतुमुत्कलिकाकुलानि बभूवुः । यदा श्रुतिशिरांसि गायन्त्य कीराङ्गना अस्माकमङ्गनानि मङ्गलमयानि चक्रुः । यदा च संस्कृतरणरणिकया रटन्त्यः सारिकाः कलेशोत्सारिकाः समभवन् । किन्तु हा हन्त !!! अमृतान्ध समृतकल्पं तदेव जल्पितमिदानीमस्मदीययावहेलया कलिकालस्य लीलया वा क्रमसोऽल्पीभवत्प्रभावं प्रस्खलत्प्रचार संकुचत्सहायकसेवक सख्यं दीनदीनां दशामावहत् तान्तिसन्ततिमातनोति ।

क्वास्त्यधुना स एकोऽपि लोको यः संस्कृतमेव सालोकं करोति । क्व राजते सम्प्रति तद्राज्यम्; यत्र तस्यैव राज्यमाभाति । क्व दृश्यते स प्रदेशो यत्र तस्यैवादेश आद्रियते । कुत्र वा प्रतिभाति स प्रान्तो यदीयमोष्ठप्रान्तं संस्कृतमेव स्पृशति ।

दिव्यवाङ्मयस्य प्रायः सर्व एवावयवा तादृशमेव दशाविपर्यासमनुभवन्तो विभाव्यन्ते । वेदा नाम्नापि दुर्वेदा भारते संवृत्ताः । स्मृतयोऽपि विस्मृतिपथमवतरयन्त्यो दृश्यन्ते । पुराणानि पुराणानीति कृत्वापुस्तकालयेभ्यः अपाक्रियन्ते । ब्राह्मण-सन्ततिर्ब्राह्मणसन्ततिरिव अनर्थसार्थं सुर्विभाव्यते । उपनिषदो द्रव्योपार्जनासूपद्रवोद्भाविन्य उदीर्यन्ते । इतिहासा उपहासनीरनिधौ निरस्यन्ते । अपराश्चास्मदीया विद्याः सावद्या इति सर्वतोऽपोह्यमाना वराकीदृश्यन्ते ।

हा धिक् ! अस्मदीयैर्दुष्कृतैरेव मधुमधुरं संस्कृतमितस्ततो निरस्त-

मस्तमितमिवाभाति । भारतीयानामित परं भयङ्करतरं किं दौर्भाग्य सम्भवति यद् भास्करसहस्रभासुरा सुरभारती भारताद् वहिर्भवन्ती शरणार्थिनी शर्मण्यादिदेशानाश्रयति । अत्र यथाकथञ्चिदुपलभ्यमानाऽपि कैश्चिदपेया परित्यज्यते । कैश्चित् सन्धिनीक्षीरधारा इव पुण्यक्षयकारिणी वीक्ष्यते। कैश्चित् दारिद्र्यदायिनी दरिद्रेव निराद्रियते । अन्यैर्दुर्भिक्षराक्षसीति सभयं प्रेक्ष्यते परैरुत्पातवात्या इवोत्सारयितुमिष्यते, अपरैर्मृता इति स्पर्शयोग्या न मन्यते, इतरैश्च भारतसौभाग्यभानुस्वर्भानुरिति सशङ्कमालोक्यते ।

(संस्कृतस्याधःपतनकारणानि)

सुरगिरोऽस्या दुरन्ताया दुरवस्थितेः (१) शिक्षाशरण्या अनुपयोगित्वम् (२) राजसहायताघास्ततीयस्त्वम् (३) जनताया औदासिन्यम् (४) धार्मिकजीवनस्यावनतिः (५) विद्यानुरागस्य ह्रासश्चेति पञ्च प्रधान हेतवः सन्ति ।

तत्र शिक्षाक्रमस्यानुपयुक्ततायाः प्रत्यवायेदानीन्तनेषु सततपरीक्षार्थं निर्धारितानां ग्रन्थानामावलीषु दृष्टिर्निक्षिप्यतां तावत् प्रायोऽर्वाचीनैर्विद्वद्भीरचिता ग्रन्था आर्षीषु रचनासु सुलभां शाब्दीं सुगमतामार्थीं गम्भीरताञ्च न बिभ्रति, नापि च स्वविषये विचारं विवेचनां वा तत्परमसीमां प्रापयन्त प्रतिभान्ति । बहवस्तेष्वेकमेव वस्तु भिन्नैः पदैः प्रतिपादयन्त परीक्षार्थिभारवर्द्धनैकप्रयोजनाः प्रतीयन्ते । तदीयेषु विषयेषु विरला एव केचन लौकिकव्यवहारेषु दैनिक जीवनयात्रायां वा किमपि साहाय्यं कर्तुं क्षमन्ते । विरलतरा एव च परीक्षावसानेऽप्यनवसितप्रयोजना भवन्ति । विद्यार्थिभि विधीयमानं विषयस्य वरणश्च तदीयं तदनुरूपसंस्कार-विशेषं शक्ति-विशेषं वा न सम्बध्नाति, किन्तु स्वस्य परीक्षोत्तरणसौकार्य्यविचारमूलकत्वं व्यनक्ति । परीक्षाणां लेखबहुलतयाऽऽपतन्तीनां परीक्षा-शुद्धिहन्त्रीणां त्रुटीनां दुर्वारत्वेन वास्तविकयोग्यतरनिर्णये स्खलन्ती इदानीन्तनी परीक्षापद्धतिरपि न क्षेमाय कल्पते । युगपदेव विविधासु परीक्षासु प्रवेशार्थमवकाशस्य प्रदानमपि तदीयां विषयगाम्भीर्य्यविनाशकतामाविष्करोति । एतानि शिक्षासरणिदूषणानि प्राचीनार्वाचीननिबन्धानां मञ्जुलसामञ्जस्यशालिनां मिश्रणेनैव गणित-भूगोलेतिहासप्रभृतीनां लौकिकव्यवहारोपयोगिविषयाणां निर्वाचनेन परीक्षणक्रमसंशोधनेन विचारयितुं शक्यते ।

अष्टलोकपाल-मूर्तिर्हि स्वप्रभावविशेषेणोच्चावचान् रुचिरानरुचिरांश्च

विनिमयाननायास घटयितुमीष्टे सत्वरमेव सा सत्यं कलौ कलिञ्च सत्ये दीन धन पतौ धनपतिं च दीने सुखं दुःखे दुःखञ्च सुखे परिवर्तयितु क्षमते। कठिन तमोऽपि विषयस्तदानुकूल्येन सरलतमो जायते

अतीतेषु समयेषु संस्कृत साहित्यं यमद्भूततरमभ्युदयमवापत्। यश्च तस्य सर्वतः प्रसृमरः प्रचारोऽभवत्। तस्य विक्रमभोजादिभूभुजामोजस्विनी सहायतैव निदानमभूत्। इदानीं च तदीयं यद्दैन्यं तस्यापि प्रधानमेकं कारणं वर्तमानमहीपतीनां साहाय्यस्याभावोऽल्पत्वं वा। सम्राजा स्वशासिते भारते संस्कृतस्य कृते यत् क्रियते तदपि भारतीयभूपतिभिः स्वराज्येषु कर्तुंन्नेष्यते। अत एव तत्र तस्य दशा दैन्यस्य परां कोटिमाटीकते।

अधुनातनजनतयाऽपि गीर्वाणगिरं प्रति असामान्यमेवौदासिन्यं तन्यते तस्य च लीलास्थलानि निदर्शनानि वा विद्यमाना योगक्षेमादमदक्षिणादूनशिक्षका वृत्यभावसन्तापसन्तप्तान्तेवासिराशयो विद्यालया एव विद्यन्ते। रक्षापूर्णामनुगृहीताऽपि दोषोज्झिताऽपि कापि विश्वजनीना संस्था तावन्न समृद्धिमृच्छति यावत् समाजेन सादरं सौजन्यजलाञ्जलिभिर्नाभिषिच्यते। शिक्षाशून्यतातिवृष्ट्यनावृष्टिदुर्भिक्षाद्युपद्रवप्रयुक्तस्वाभाविकमार्थिकंकाठिन्यं च सस्कृताऽननुरक्तेः कारणम्। धनेन साहाय्यं कर्तुमनीशा अपि लोका अनुदासीना भवन्तो बालकानां शिक्षार्थं समर्पणेन विद्यालयानुपकर्तुमर्हन्ति। उदासीनास्तु तत्राप्युदासते। हन्त! एतेनै वौदासीन्येन कोटिकोटिरसायनातिशायिक्षेमक्षरणदाक्ष्यया संस्कृतशिक्षया वर्जिता जनता स्वयमनुदिनं सर्वतो नीचैर्गच्छन्ती ताञ्च नीचैर्नयन्ती स्वशुभेच्छुभिर्विषादजुषा दृशा दृश्यते।

पशुभावतिरोभावैकभूमेर्धर्मस्यावनतेर्जीवन्तीं प्रतिभां प्रत्यक्षीकर्तुकामैरार्यजीवन जीवानुभूतवेदध्वनिशून्यतयाश्मशानायमानेषु अस्माकं सद्मसु श्रौतस्मार्तसकलक्रियाकलापसाफल्यजनन्याः प्रधानजनन्याः सावित्र्या अपि उपासनासु मन्दादरतां मन्दाक्षं वा भजत्सु सनातन-सभ्यतालता-प्रथम पुष्पं यागपञ्चकञ्च सावलेपं वञ्चयत्सु भूयःसु द्विजेषु सर्वाऽशाशातननिष्णातासु परमेश्वरप्रार्थनास्वश्रद्धामविश्वासञ्च तन्वत्सु तदितरेष्वेकादशेन्द्रियवशीकरणाभ्यसनाभिमुख्यप्रयोजनानामेकादशीप्रभृतिपावनतिथीनामप्यातिथ्यमनाचरत्सु असंख्यातेष्वार्य्यसन्तानेषु स्वगोत्रमप्यपरिचिन्वत्सु गायत्रीमप्यजानत्सु कोटिकोटिमितेषु ब्राह्मणबटुष्वभितोऽभिनयस्वरूपतामाकलयत्सूपनयनपरिणयनादिप्रमुखसंस्कारेषु कथामात्रावशिष्टासु, रामायणमहा

भारतादिकथापरिपाटीषु, शरीरायासकरानुष्ठाननिष्ठाशून्यासु सभ्यगोष्ठीसु च दृष्टिर्व्यापार्यताम् !!!

विद्यानुरक्तोऽपि दानीन्तनो जनभिव्यक्तिस्तु प्रतिव्यक्ति प्रतीतिपथमवतरति । पूर्वजा हि विद्याया विद्यामेव, ज्ञानस्य च ज्ञानमेव प्रयोजनं मेनिरे । अतएव च ते वैदुष्यस्य चरमां सीमां ज्ञानस्यान्तिमं सोपानञ्च सलीलमारोढुमलमभवन् । तत्प्रसादेनैव च ते ब्रह्मानन्दसहोदरमानन्दमनुभवन्त एव स्वीयान्यादर्शजीवनान्यत्यवाहयन् । हा हन्त !!! सम्प्रति सर्वादर्शभूताया अस्माकं सनातनाऽर्षशिक्षाप्रणाल्या उद्देश्यमामूलमाचूलं विषमं वैपरीत्यं भजति । शिक्षां परीक्षार्थं परीक्षाञ्च प्रशंसापत्रार्थं, प्रशंसापत्रञ्च पदप्राप्त्यर्थं पदप्राप्तिरपि चण्ड-पूरणार्थमेव प्रायोऽपेक्षमाणा वयं चिन्तामणिं मृत्कलशरन्ध्रपूर्तये शकलयन्त इव कल्पलतावनीमजस्रमजाभोजनविधये निर्मूलयन्त इव वा कथं नोपहसनीया स्यामः ।

अयि संस्कृत कुसुमकाननवसन्तायमानसमुत्साहाः प्रियतमा अन्तेवासिनः ! अस्माकमसीमस्य महतो महीयसो हर्षस्य चाय विषयो यत् साम्प्रतं भवन्त एतत्क्षोणिवैलक्षण्यरक्षणदक्षिणाया स्वर्गिणां गिरो गौरवं पुनः सन्तनयितुं परिवद्धपरिकराः सन्ति । भवदीय मिमामननुभूतपूर्वामुत्साहसम्पद् मालोक्य न वयं भवत्समारम्भसाफल्ये संशयस्य लेशमप्यनुभवामः । भवतामिमां सर्वतः प्रस्फुरन्तीं सङ्घटन शक्तिं वीक्ष्य वयं स्मयस्य परे च विस्मयस्याम्बुधौ निमग्नाः । वस्तुत एनेन महनीयतमेन भवत्सम्मेलननेन संस्कृतज्ञसमाजस्य ललाटेऽङ्कितः, अकर्मण्यतात्मकः कलङ्कोऽपाकृतः जागर्तिज्वरज्वालाकुलेऽस्मिन् काले यदा सर्व एव समाजाः सङ्घाश्च सर्वाः संस्थाः जातयश्च स्वस्वोन्नयनकर्मणि प्रतिपदं प्रत्यग्रां व्यग्रतां प्रकटयन्ति । दिव्यवाङ्मयैकावलम्बोनां भवतामिय प्रवृत्तिः सर्वतः स्तोतव्यैवास्ति ।

प्रतिकार्यं सिद्धिलाभाय यथा सर्वैः सामग्रीविशेषोऽपेक्ष्यते तथैव भवद्भिरपि सोऽपेक्ष्यत एव । संस्कृत-साहित्योद्धरणलक्षणस्य भवतां चिकीर्षितस्योपकरणम् (१) विद्यानुरागः (२) विनय (३) वीर्यं (४) विश्वासः (५ व्रतम् (६) वृत्तम् (७ विश्वप्रेम चेति साक्षादवयवो वर्तत इति शास्त्राणां परिस्थितेश्च पर्यालोचनया प्रतिभाति ।

अयि देशदशोदञ्चनविचाररुचिरचेतसः सचेतस; स्ववाङ्मयसाम्राज्यस्य तरुणोत्तराधिकारिणश्च भवन्तः सर्वं एव स्वमातृहृदयप्रसन्नता-

मयकतु मिच्छन्ति, तदर्थं प्रयतमानाश्च सन्ति। परन्तु ममेयं दृढ़ा धारणा विरूढ़ा यत् यावत् सुरभारती भारती भुव नाभिव्याप्नोति, यावत् प्रतिग्राम सुरगिरो, गुणग्रामो न गीयते, प्रतिग्राम तस्या एव गरीयस्वं न गण्यते, प्रतिरथ्य तस्याः पथ्यतातिशयो न समर्थ्यते। प्रतिहट्ट प्रतिघट्टं च तद्भटानां सङ्घट्टै दृष्टि-राकृष्टा न भवति यावत् प्रतिमण्डल सैवाखण्डलमण्डलायमानखण्डकं मण्डनं न मन्यते, यावत् सर्वाणि मन्दिराणि तन्मन्दिराणि, सर्वा धर्मशालाश्च तदध्य-यनैकधर्मशालाः, सर्वं गृहाश्च तदेकगृहा न वोभूयन्ते, यावद् भारते आस्तन-न्धयमावृद्धमारङ्कमामहाराजं सर्वे दिव्यां वाचं ब्रुवन्तः सगर्वा न भवन्ति यावत् प्रतिव्यवहारं प्रतिव्यापारं प्रत्यधिकारञ्च संस्कृत साधिकारं न सम्प-द्यते, तावत् वय काञ्चनापि काञ्चनमयीं चिन्मयीं वा सम्पदमासादयितुं पूर्वजैनिरन्तरमास्वादितायाः अनन्तशान्ति-सुधायाः शीकरमपि करे कर्तुं तै प्रत्यहं निपीतस्य परितोषस्य परमाणुमपि प्राप्तुं पदमात्रमपि निरापदे स्पन्दि तुं क्षणमपि प्राणितु वा न प्रभविष्यामः ।

मनीषा–पञ्चकम्

मिलिन्द महिला (?) मदीय हृदयाम्बुजस्यास्ति चेत्
सदा च रसना–सुधा सरसिकारसा (? सारसी ॥
विलोचन चकोरशे विधवाणि (?) वा चन्द्रिका ।
सुरेशविभवे भवेऽपि मम नैव भावो भवेत् ॥१॥
श्रुतौ तव मम श्रुतिर्यदीयमहोत्सवं मन्यते ।
तवैव वदनं मदीयवदनं व्रतं वेद वा (?) ॥
तवैव परिचर्य्यया भवति धर्मचर्याऽथवा ।
धनाधिपधनाधिपत्यमपि (?) धन्यतायै नमः ॥२॥
त्वयैव रमणीमुखेन्दुरमणीयता तन्यते ।
त्वया यदि कलीकृता सकलबालिकाकाकली ॥
त्वया भुवि कुमारका अमरवाक् ! कुमारन्ति वा ।
न किञ्चिदपि किञ्चन क्वचिदकिञ्चनोऽभ्यर्थये ॥३॥
त्वयीह कलयन्ति मे बहु कुतूहलं किङ्कराः ।
त्वदीयपदसेविकाऽस्त्यशिवशारिका सारिका ॥
तवाभ्यसनतःसुखी शुकति मामको वा शुकः ।
शिवाय न शिवं शिवां च मनसापि सम्मानये ॥४॥
त्वमेव परिपठ्यसे सकलपाठशालासु चेत् ।
सभासु च मनीषिणामुत सभासु सम्भाष्यसे ॥
त्वमेव यदि भारती भवसि भारते भारति !
स्वराज्यमपि सार्वभौममपि नैव सम्भावये ॥५॥

ललिता—तह करिस्सं । (इति निष्क्रान्ता) ।

[तथा करिष्यामि]

वृन्दा—इअं क्खु लीला सामसुंदरस्स पुव्वदिणे जं पडिण्णातं तस्स पडिपालणं एदं ।

[इयं खलु लीला श्यामसुन्दरस्य पूर्वदिने यत्—प्रतिज्ञातं तस्य प्रतिपालननेतत्]

श्रीराधा—तह वि पीडाए हदचेदणो अज्जउत्तोत्ति असहणिज्जं, ता तुवरिद गच्छह्म (इति परिक्रामति)

[तथापि पीड़या हतचेतन आर्यपुत्र इति असहनीयम् , तत् त्वरितं गच्छावः]

वृन्दा—एव्वं भोदु (इत्यनुगम्य) भट्टिदारिए, एदं पक्खदुआरं जेण कुलबहुओ सिवाअदणं गच्छंति जाव पविसह्म । (इत्युभौ प्रवेशं नाटयतः)

[एवं भवतु, भर्तृदारिके, एतत् पक्षद्वारं येन कुलवध्वः शिवायतनं गच्छन्ति यावत् प्रविशावः]

(इत्युभौ प्रवेशं नाटयतः)

श्रीराधा—(विलोक्य सोद्वेगम्) एसो सम्मुहमंडवो विसादमलिणेहिं गोवराअप्पहुदिहिं अधिट्ठिदो दीसदि । मज्झे अ मुच्छिदो अज्जउत्तो अज्जाए रोहिणीए उच्छंगे, एव्वं पेक्खिअ वेवदि मे हिअअं चरणं अ; हला, सव्वं इदं लीलाइदं अज्जउत्तस्स ? ।

[एष संमुखमण्डपो विषादमलिनैः गोपराजप्रभृतिभिः अधिष्ठितो दृश्यते । मध्ये च मूर्च्छित आर्यपुत्र आर्याया रोहिण्या उत्सङ्गे, एवं प्रेक्ष्य वेपते मे हृदयं चरणे च । सखि, सर्वम् इदं लीलायितम् आर्यपुत्रस्य ?] ।

वृन्दा—भट्टिदारिए, सव्वं लीलाइदं, मा उत्तम्म । मं ओलंबिअ इदो ज्जेव पेक्ख सव्वं

[भर्तृदारिके, सर्वं लीलायितं, मा उत्ताम्य । मामवलम्ब्य इत एव प्रेक्षस्व सर्वम्]

(ततः प्रविशन्ति रोहिण्यङ्कस्थो मूर्च्छितः श्रीकृष्णो नन्दो यशोदा, वैद्यः सुदामा च)

वैद्य०—नमामि शङ्करं परं ससोमरेखशेखरम्

सुरासुरान्तरस्थिरस्मरान्धकारभास्करम् ॥

भुजङ्गसङ्गभीषणप्रयज्जटातटाटवी-

नवीनमार्गसम्भ्रमभ्रमत्सुरापगाहरम् ॥४॥

(स्थापितघटसंमुखे कठिन्या यन्त्रं लिखन् गणनामभिनीय) तात, अम्ब, अलं विषादेन, अयं हि दैवो निर्देशः—

एका सती निवसति व्रजमण्डलेऽस्मिन्,

मन्त्रोदकोचितवयस्यवतिष्ठमाना ।

राधेति नाम दधती वृषभानुराज-

कन्या खनाविव मणिद्युतिरप्रतीता ॥५॥

नन्दः—(सहर्षम्) आम्, एवम्—

मित्रं मे वृषभानुरस्ति परमं तस्यात्मजा शैशवात्
स्निग्धा मे तनये भये च शरणं शान्तौ परप्रीतिदा ।
आनीतं यमुनाजलं यदि तया स्यादस्य जीवातवे
दिष्ट्या देवि विवर्द्धसे यदि न मे स्वप्नो भवेदीदृशः ॥६॥

वैद्य०—तात, नायं स्वप्नः, सत्यमेवैतत् ।

यशोदा—(साश्वासम्) वच्छ, जीविदह्मि । [वत्स, जीवितास्मि]

नन्दः—वत्सा राधेति महदिदं हर्षस्थानम् । (इतस्ततो विलोकयति)

रोहिणी—सुसिणिद्धा इअं गोवालस्स । [सुस्निग्धा इयं गोपालस्य]

सुदामा—(स्वगतम्)

या रायाणकलत्रमित्यभिहिता कृष्णस्य नः प्रेयसी
प्रायश्चित्तमुपादिशन् श्रुतिविदो यत्सङ्गभाजामपि ।
तामद्य प्रथयन् सतीं भिषगयं हन्तोपहासास्पदम्
जातः का प्रतिपत्तिरत्र तदहं तूष्णीं प्रतीक्षे फलम् ॥७॥

वैद्य०—शृण्वन्तु भवन्तः—

प्रतिकृतिरचलस्य प्रेक्ष्यमाणापि वीची-
तरलसरिति लोला बाधते न स्थिरत्वम् ।
न भवति जनदृष्टिर्वस्तुतत्त्वे प्रमाणम्
प्रकृतिनियतशुद्धौ नैल्यधीर्व्योमनीव ॥८॥

सुदामा—(स्वगतम्) वचनमिदं मदीयचिन्तामिव स्पृशति । तथापि साधारणेऽस्मिन्नप्रतिवचनमेव युक्तम् ।

वृन्दा—भट्टिदारिए, एदं वअणं सुणंतीए वि तुह जं पडिण्णादं सामसुंदरेण तं ज्जेव पूरिअदि त्ति पच्चओ किं ण होदि ? ।

[भर्तृदारिके, एतत् वचनं शृण्वन्त्या अपि तव यत् प्रतिज्ञातं श्यामसुन्दरेण तदेव पूर्य्यत इति प्रत्ययः किं न भवति ?]

श्रीराधा—जइ दे णिच्चओ सच्चो ता हिअअट्ठिदं तं ज्जेव देव्वीए वाआए कधेमि—

[यदि ते निश्चयः सत्यः तत् हृदयस्थितं तमेव (आर्य्यपुत्रमेवेत्यर्थः) दैव्या वाचा कथयामि]

भो ज्ञानसागर न वेद्मि निजानुभावम्
किं स्विद् भवेयमसती यदि वा सतीति ।
सत्यस्वरूप तव यः शुभदृष्टिपात-
स्तेनोज्ज्वला तु विदधामि सतीव सर्वम् ॥९॥

नन्दः—वत्स सुदामन्, दर्शनार्थिजनतासु प्रणिहितदृष्टिनापि मया नावलोक्यते वत्सा राधा, तदामन्त्रणीया पतिगृहे पितृगृहे वा ।

सुदामा—एवंविधायां प्रियसखस्यार्त्तौ न खल्वायया राधयान्यत्र भवितव्यम्, यावत् पश्यामि । (विलोक्य) एतदलिन्दभूमावसावार्या निलीयमानेव स्वेष्वङ्गेषु सख्या वृन्दयालम्बितैकान्तेऽवतिष्ठते (इत्यङ्गुल्या निर्दिशति) ।

नन्दः—(विलोक्य सहर्षमुपसृत्य) वत्से राधे, मेघमेदुरेऽम्बरे नक्तं यस्य भीरोरभयदा त्वमेवासीः स एव गोपालोऽद्य हतचेतनो वर्तते, तद् जीवयैनं, वत्से जीवयेमौ वृद्धौ ।

श्रीराधा—(ससम्भ्रमम्) ताद, भवं पिदुणो मे सहा आणवेदु किं मेकरणिज्जं त्ति [तात, भवान् पितुर्मे सखा आज्ञापयतु किं मया करणीयम् इति]

यशोदा—(उपसृत्य) जादे राअणंदिणी तुमं सि, किं ते भणामि ण अ तुमं विणा अत्थि उवाओ [वत्से राजनन्दिनी त्वमसि, किं त्वां भणामि, न च त्वया विना अस्ति उपायः]

श्रीराधा—अंब इमिणा वअणेण लज्जाविदह्मि, असंकोअं आणवेदु मं [अम्ब अनेन वचनेन लज्जितास्मि, असंकोचमाज्ञापयतु माम्]

यशोदा—जादे अअं सदच्छिद्दो कुंभो, इमिणा जमुणाजलं तुए सअं आहरणिज्जं, जेण गोवालो जीविस्सदि (इत्यश्रुमुञ्चति) वच्छे, अवरं ओसहं णत्थि मे गोवालस्स ।

[वत्से, अयं शतच्छिद्रः कुम्भः, अनेन यमुनाजलं त्वया स्वयम् आहरणीयम्, येन गोपालो जीविष्यति, वत्से, अपरमौषधं नास्ति मे गोपालस्य]

श्रीराधा—(स्वगतम्) इमिणा ज्जेव सदच्छिद्दकुंभेण हददप्पा णणंदा मे त्ति सुदं ललिदामुहादो. जं होदु अज्जउत्तस्स किदे किं मे अकरणिज्जं असहणिज्जं वा । (प्रकाशम्) अंब देहि मे आसिसो, जेण इमिणा कुंभेण जमुणाजलं आहरिदुं समत्था होमि । [अनेनैव शतच्छिद्रकुम्भेन हतदर्पा ननान्दा मे इति श्रुतं ललितामुखात्. यद् भवतु, आर्यपुत्रस्य कृते किं मे अकरणीयं असहनीयं वा । अम्ब, देहि मे आशिषः । येन अनेन कुम्भेन यमुनाजलं आहर्तुं समर्था भवामि]

नन्दः—वत्से, सिद्धार्था भव ।

यशोदारोहिण्यौ—पुण्णकामा होहि । [पूर्णकामा भव]

श्रीराधा—(कक्षगृहीतकुम्भा मूर्च्छितं श्रीकृष्णं विलोक्य परिक्रामन्ती अपवार्य) सखि वृन्दे, वैद्यकर्मणि दीक्षिताहं नापभ्रंशं वदामि. गच्छामतः, किन्तु वेपते मे हृदयं न च प्रसरतो मे पादौ ।

वृन्दा—भट्टिदारिए पुणोवि भणामि सुमर पडिण्णाणं सामसुंदरस्स, सुमर ललिदाए वअणं जं अह्माणं पत्थणं न मण्णे ज्जेव सो पुरइस्सदि त्ति । [भर्तृदारिके

पुनरपि भणामि स्मर प्रतिज्ञातं श्यामसुन्दरस्य, स्मर ललितायाः वचनं यदस्माकं प्रार्थनं तत् सर्वमेव स पूरयिष्यतीति,]

श्रीराधा । (स्वगतम्) यदस्तु, अद्य स्वमेव व्यवसितमन्तर्जल्पितेन आर्यपुत्र-मेवावेदयामि, आर्यपुत्र,

लज्जावारिधिरेकतोऽप्यपरतः सिन्धुः कृतान्तस्वसा
तन्मे मज्जनमस्ति तावदुभयोरेकत्र निःसंशयम् ।
एवञ्चेत् प्रथमस्तदीयविरहाशङ्कातरङ्गाकुल-
स्त्वत्कान्तिच्छुरितेऽपरत्र सलिले युक्तं तु मे मज्जनम् ॥१०॥

(इति वृन्दया सह निष्क्रान्ता)

वैद्य०—तात, उद्घोषणीयेयं वार्ता यथा शतच्छिद्रकुम्भेन सतीसमाहृतस्य वारिणः प्रक्षेपादपगतगदो भविष्यति गोपालः, तदेतद्दिदृक्षुभिः स्त्रीपुंसैर्यथास्वं शिवायतनभूभागे सन्निहितैर्भवितव्यम् इति ।

नन्दः—वैद्यराज, अस्मद्भाग्यवैभवेन कथञ्चित् फलवैगुण्ये सत्या भवतश्च विमाननादाशङ्कितोऽस्मि ।

वैद्य०—तत्रासंशयैर्भवद्भिर्भवितव्यम् ।

नन्दः—सुदामन्, श्रुतो वैद्यराजादेशः । मद्वचनादुच्यतामुपानन्दः, वार्तेयमुद्घोषणीया प्रवर्तनीयश्च तौर्यत्रिकविधिरिति ।

सुदामा—यथाज्ञापयति देवः, (इति निष्क्रान्तः) ।

यशोदा रोहिण्यौ—(साशङ्कम्) जाद वेज्जराअ मुच्छाग्गहिदस्स जेव गोबालस्स कंपो होदि । [वत्स वैद्यराज, मूर्च्छागृहीतस्यैव गोपालस्य कम्पो भवति]

नन्दः—(सोद्वेगम्) तर्हि नवोऽयमुपसर्गः ।

वैद्य०—(स्वगतम्) यमुनाजलजिहीर्षया प्रस्थितया प्रियया सकरुणं निवेदितम् स भावमिममापन्नो नित्यदेहः । तदेवं ब्रवीमि । (प्रकाशम्) तात, अम्ब, अलमुद्वेगेन आसन्नप्रशान्तेरस्य व्याधेरयमेकः प्रकारः । स च क्षणिक एव ।

यशोदा—(गोपालगात्रं परामृशन्ती) सच्चं णत्थि दाणीं कंपो । [सत्यं नास्तीदानीं कम्पः]

वैद्य०—(स्वगतम्) पितरं मातरौ च मे स्वरूपं दर्शयामि, विध्वंसिततमस्का दिव्यदृष्टिश्च तत्रापेक्ष्यते, तदर्थञ्च कस्मिन्नपि कृच्छ्रे पातयामि, येन दुःखभोगक्षीण-कर्मणाम् अन्तःकरणमेषां समाधये कल्पिष्यते । तथाहि—

प्रकृत्या तैजसं चेतः सन्तप्तं मुच्यते मलात् ।
हिरण्यं शुद्धिमाप्नोति भूयो दग्धं कृशानुना ॥११॥

नन्दः—वत्स वैद्यराज, किमिदानीं चिन्तयसि ?

वैद्य०—तात, साम्प्रतमपि सतीजलमलभमानः सीदामि ।

यशोदा—(साशङ्कम्) वच्छ वेज्जराअ, पेक्ख केरिसो गोबालो । [वत्स वैद्यराज, प्रेक्षस्व कीदृशो गोपालः ।]

रोहिणी—(सवैक्लव्यम्) हद्धी हद्धी, सासहीणो बिअ लक्खिअदि बच्छो, ता पेक्ख वेज्जराअ । [हा धिक्, हा धिक्, श्वासहीन इव लक्ष्यते वत्सः तत् प्रेक्षस्व वैद्यराज]

वैद्य०—(नाड़ीं परोक्ष्य मुखवैवर्ण्यं नाटयति) ।

यशोदा—(सवैक्लव्यम्) जाद वेज्जराअ, जादो मे सव्वणासो हा गोबाल [वत्स वैद्यराज, जातो मे सर्वनाशः हा गोपाल] (इति मूर्च्छति) ।

वैद्य०—अम्ब समाश्वसिहि ।

नन्दः—(सोन्मादमिव क्षणं स्थित्वा) वत्स वैद्यराज, लब्धाश्वासाया देव्या-किमलीकाश्वासनाशंसया हा वत्स वैद्यराज—

जातं हन्त महर्षिगर्गवचनं मिथ्या मृषा तेऽद्भुता
विद्या चोत्सवसंविधानमफलं राधापि वन्ध्यश्रमा ।
पुत्रालम्बनजीविता तु मरणेनाश्वासिता मे प्रिया
साफल्यं जनुषोऽधिगच्छति परं प्राणैरहं धिक्क्रिये ॥१२॥

हा वत्स गोपाल, त्वं हि—

दैवादन्धस्य नन्दस्य करालम्बनतां गतः ।
दण्डायमानो मूर्द्धानमभांक्षी· कालपातितः ॥१३॥

(इति मूर्च्छति)

वैद्य०—(स्वगतम्) इदानीमाकर्पणीयो महर्षिगर्गः, बहिश्चानुवर्तनीयो लोकाचारः । (प्रकाशम्) तात, समाश्वसिहि ।

रोहिणी—(सकरुणम्)

जाणिदं क्खु एक्को एव गोबालो अह्माणं जीवणं सो गदो, रे पासाणसरिस जीविद दाणो बि तुमं चिट्ठसि ।

[ज्ञातं खलु एक एव गोपालोऽस्माकं जीवनम्, रे पाषाणसदृशजीवित इदानीमपि त्वं तिष्ठसि]

(इति मूर्च्छति)

वैद्य०—(विलोक्य) समाप्तकृत्योऽहम्, एष आगच्छति सुदामा । यावत् स्वमहिमानं प्रपद्ये इति श्रीकृष्णशरीरे तेजोमयभावेन लीयते ।

सुदामा—(प्रविश्य) अनुष्ठितो देवनियोगः । आश्चर्यम् । शतच्छिद्रकुम्भेन जलमाहरन्ती दृष्टा च मयार्या राधा । अचिन्त्यरहस्यं खलु विश्वविधानम् । तदेतद्देवाय

निवेदयामि । (विलोक्य सविस्मयम्) किमेतत् । यावदाह्वयामि । देव, देवि, आर्ये, नास्ति प्रतिवचनम् । (विशेषतो निरूप्य) हन्त ! हन्त !

सर्व एव गतप्राणाः सख्युः श्वासो न लक्ष्यते ।
न च वैद्यो न चान्यो वा कैषा राजकुलस्थितिः ॥१४॥

किमेषा माया ? अहो सीदन्ति मे गात्राणि । (नेपथ्ये जयध्वनिः)

जयति जयति भगवान् महर्षिः ।

ज्योतिश्चक्रक्रान्तिसम्पातपातोत्पातातीतागामिभूतार्थदर्शी ।
श्रेयः सर्गं सन्दिशन् भक्तिमार्गे गर्गाचार्यो ब्रह्मवर्योऽर्य्यमौजाः ॥१५॥

सुदामा—हन्त, जीवामि, अयमेव भगवान् गर्गः ।

(ततः प्रविशति गर्गः)

गर्गः—अहो सुदिनमद्य मे यद् लब्धविज्ञानो ब्रवीमि—

यद् द्रष्टुं कचिदर्हति त्रिनयनः श्रीकृष्णमूर्त्यन्तरं
विष्णुर्लोकसमूहसृष्टिनिपुणः पद्मासनो वा परम् ।
गोलोकासनमिन्दुकोटिरुचिरज्योतिस्तदाविर्भवद्
राधाकृष्णविलासलीलमधुना द्रष्टास्मि धन्योऽस्म्यहम् ॥१६॥

कृतवैद्यमूर्त्तिविलासस्य श्रीकृष्णस्य यथास्थानकालपात्रप्रकारनिर्देशमेकचरः प्राप्तोऽस्मि (सविस्मयम्) कथमत्र गोपराजो यथापूर्वं न मां प्रत्युद्गच्छति ! यावदवलोकयामि । (विलोक्य) अहो सुदामायमुद्भ्रान्त इवागच्छति—तन्मन्ये सम्यगनुवर्तित एव मया तन्निर्देशः ।

सुदामा—(संसम्भ्रममुपसृत्य) भगवन् भगवन्, अभिवादये, पश्यतु महद् वैशसम् । (इति सर्वानुपदर्शयति ।)

गर्गः—(उपगम्य विलोक्य च) सुदामन्, महद्रहस्यमेतत् न पुनर्वैशसमिति, तथाहि—

कृष्णजन्माष्टमीवेयममीषां पावनी दशा ।
तमोम्लानमुखी लब्धज्योतिः सञ्ज्ञार्द्धसंस्थितिः ॥१७॥

सुदामा—(निरूप्य सहर्षम्) भगवन् सत्यमेतत् राजानं देवीमार्यां च महता प्रमोदेन सम्भृतानिव प्रसन्नवदनान् पश्यामि । किमत्र रहस्यम् ? क वैद्यराजः, कथञ्चेदृश्यामिह विपत्तौ न कस्यापि परिजनस्यानुसन्धानमित्युदयन्ति मे प्रश्नाः ।

गर्गः—वत्स सुदामन्—

सर्वैश्वर्य्यमयस्य सर्वजगतामन्तर्नियन्तुर्हरे-
र्लीला कापि विलोक्यतां श्रुतिपथातीता भुवः पावनी ।
यस्यां भ्रश्यति वैधसी मतिरपि भ्राम्यन्तिशक्रादयः
कः प्रश्नः किमिवोत्तरं जड़धियां तस्यां पुनर्मादृशाम् ॥१८॥

सुदामा—तत्तिष्ठत्वियं वार्ता, गोपराजनन्दनो वयस्य एवास्माकं, न चैनं जगदन्तर्नियन्तृतया प्रभवामो गौरवमापादयितुम् ।

गर्गः—सख्यभावनिबद्धहृदय, धन्योऽसि ।

(नेपथ्ये) जयति जयति राजनन्दिनी श्रीराधा या हि—
कुटिलानृतवाददूषिता जननिन्दास्पदमंजसा सती ।
शतरन्ध्रघटेन यामुनं दधती वारि विलोक्य वन्द्यते ॥१९॥

(राधामनुगच्छन्ती वृन्दा प्रविश्य) शिवाअदणाचत्तरं आअदाओ अह्मे [शिवायतनचत्वर आगते आवाम्]

श्रीराधा —(दृष्ट्वा सविस्मयं) सत्यं शिवायतनचत्वरे प्रविष्टाः स्मः ।

वृन्दा—भट्टिदारिए, जलाहरणादे पहुदि अण्णारिसो तुह कधं भावो । (भर्तृदारिके, जलाहरणप्रभृति अन्यादृशस्तव कथं भावः)

श्रीराधा—सखि, मत्तोऽपि प्रागेव सूचितायै त्वलीलातत्त्वायास्ते न किमपि गोप्यमस्ति तदाकर्ण्यताम्—

क्रीडाविक्रकृतिशङ्कया तरणिजानीरे मुमुक्षुस्तनुं
श्रीमूर्तेर्मुरलीरवस्य च सकृत् प्रत्यक्षवाञ्छातुरा ।
नेत्रश्रोत्रगथौ तयोः प्रविशतोः सद्यो दधाना धियं
यन्त्रावर्त्तितपुत्तलीव विवशा नीतोदकुम्भास्म्यहम् ॥२०॥

श्रीराधा—सखि रे, साऽयमस्य संग्रहः—

यमुनोपरि चारुचन्द्रकाञ्चितचूड़ो मुरलीकृतस्वनः ।
करुणानिधिराह मां हरिर्हर तोयं न भयं कुतोऽपि ते ॥२१॥

तत्रैव प्रणिहितमनाः नाप्यददर्शं न चाश्रृणवमन्यन् किञ्चिदिति ।

गर्गः—पश्य व्युत्थितान् गोपराजप्रभृतीन् ।

(नन्दादयः सर्वे व्युत्तिष्ठन्ति)

नन्दः—(सवैचित्त्यम्) कस्तावदसावैश्वर्यमाधुर्याभ्यां पूर्णो लोकः ? कोऽसौ वैद्यराजो यो गोपालतनुं प्रविशन् मे हृदयमानन्दघनं विदधाति । (सविमर्शम्) हा ! निर्वापितो मे कोटिचन्द्रालोकः !

यशोदा—(सवैचित्त्यम्) का अहं कहि वट्टामि (का अहं कुत्र वर्ते) ।

रोहिणी—सिविणए वा, सच्चं वा (स्वप्नो वा सत्यं वा) ।

गर्गः—(स्वगतम्) पीतासवा इवैते योगप्रविष्टमात्मानं न सम्प्रधारयितुमीशते । भवत्वेवं (प्रकाशम्) वत्स, अयमस्मि गर्गः । अयञ्च वः सुदामा ।

नन्दः—(स्मृतिमभिनीय) आं देवि यशोदे आर्ये रोहिणि, कृपापारावारो भगवान् गर्गः स्वयमुपागतः ।

यशोदारोहिण्यौ—अह्मो भअवं (अहो भगवान्)

(इति वैचित्त्यं मुञ्चति)

नन्दः—(सकरुणम्) भगवन्, गोपालधनेन वञ्चिता वयम् तज्जीवयत्वेनम् (इति सर्वे गर्गस्य पादयोः पतन्ति) ।

गर्गः—मुञ्चत पादौ, गोपालधनेन समृद्धा एव यूयं कथमेवमकल्याणं कल्पयथ ।

सुदामा—भवन्त एव निरुच्छ्वसिता मया दृष्टाः, वयस्यस्तु यथापूर्वं वर्तते। तत्सहसा कथमेवमत्याहितशङ्किनो भवतः पश्यामि ।

नन्दः—(परीक्ष्य सहर्षम्) सत्यमधुना प्रवहमाणश्वास एव मे वत्सः । देवि आर्ये, पश्यतम् ।

यशोदा—(निरूप्य) सच्चं; पूव्वं निरुच्छसिदं इमं पेक्खंतीणं आह्माणं कादरदाए वेज्जराओ गदोत्ति इमस्सिं हरिसे बिसादं अणुहोमि (सत्यं पूर्वं निरुच्छ्वसितं इमं पश्यन्तीनाम् अस्माकं कातरतया वैद्यराजो गत इति अस्मिन् हर्षे विषादमनुभवामि)

रोहिणी—(सहर्षं) वच्छं पेक्खिअ पुणो आसा होदि बेज्जराओ उण लज्जाए पलाइ- दोत्ति तक्केमि [वत्सं दृष्ट्वा पुनराशा भवति। वैद्यराजः पुनर्लज्जया पलायित इति तर्कयामि]

नन्दः—नहि, नहि, एवमाकृतिभाजो नेदृग्विधा भवन्ति । मन्ये जानाति भगवान् गर्गस्तस्य तत्त्वम् । अस्माकं प्रत्ययन्तु जलाहरणविलम्बेन स हि कातरो जात इति ।

वृन्दा—(उपसृत्य) देव, एदं जलं आहरिअ आअदावि णूअण वुत्तंतेण विमुद्धा णीसद्धं चिट्ठदि भट्टिदारिआ । (देव, एतत् जलमाहृत्य आगतापि नूतनवृत्तान्तेन विमुग्धा निःशब्दं तिष्ठति भर्तृदारिका) ।

(नेपथ्ये कलकलः)

सुदामा—एते समागता अस्माकं वयस्या आर्यायाः सख्यः पौरजानपदाश्च यथास्वं कल्पितस्थानासनाः भवनाध्यक्षेण सबहुमानमध्यास्यन्ते, मा भूदत्र नात्यासत- भूमौ सम्मर्द इति ।

नन्दः—वत्से, सतीशिरोमणे, प्रदर्शितो भवत्या महिमातिशयः यदनेन शत- च्छिद्रकुम्भेन समानीतं त्वया यामुनसलिलम् । इदानीमनेन प्रोक्ष मे गोपालस्य शरीरम् ।

श्रीराधा—(सलज्जम्) यथाज्ञापयति तातः (यथोक्तं करोति) ।

श्रीकृष्णः—(चक्षुरुन्मील्य शनैः) क्वाहं मातः ! दुर्बलोऽस्मि, उपवेशय मामङ्के ।

यशोदा—(सहर्षम्) जाद, सव्वं कधइस्सं दाणीं पेक्ख एदं सिवाअदणं इअं दे राहा पाणदाइणी, ता मह उरुजुअले दोणं तुह्माणं ठाणं होदु, एहि जादे, एहि वच्छ। (इत्युपवेशयति)

[वत्स, सर्वं कथयिष्यामि, इदानी पश्य एतत् शिवायतनम् इयं ते प्राणदायिनी राधा, तन्मम उरुयुगले द्वयोर्युवयोः स्थानं भवतु । एहि वत्से, एहि वत्स ।]

नन्दः—(सहर्षम्) वत्से—

सूर्योदय नियमाः ।

(१) सूर्योदयः प्रतिपूर्णिमं प्रकाशितो भवति । ये पञ्चरूप्यकात्मकं ५) वार्षिकं साहाय्य करिष्यन्ति ते संरक्षका भवितुमर्हन्ति । वार्षिकं मूल्यं भारते मुद्रात्रयम् ३) बहिर्भारतञ्च मुद्राषट्कम् ६) भारते विद्यार्थिभ्यः पुस्तकालये-भ्यश्च १) रूप्यकेणैकेनेदं पत्रं प्रदीयते । सर्वत्रैव अग्रिमं मूल्यं गृह्येत ।

२—धनादेशपत्र --(मनिआर्डर) द्वारैव मूल्यप्रेषणं साधीयः । वी० पी० द्वारा प्रेषणे ।=) मूल्यादधिकम् आणकषट्कं पत्रग्राहकाणां लगिष्यति ।

(३) ग्राहकैः प्राचीनैः स्वीया ग्राहकसंख्या, नवीनैश्च 'नवीनोऽहम्' इति लेख्यमेव । अन्यथा पत्रप्रेषणे तथाऽन्यव्यवस्थाविधाने च महान् विलम्बो भवेत् । येषां समीपे समुचितसमये सूर्योदयो न गच्छेत् तैः पत्रालये (पोस्ट आफिस) अन्वेषणानन्तरं शीघ्रं सूचना देया । धनादेश-(मनिआर्डर) द्वारा स्वपूर्णसंकेतं सुस्पष्टं विलिख्य सूर्योदय-मूल्यं प्रेषणीयम् । अत्र विज्ञापनदाने महीयसो लाभस्य सम्भावना । विज्ञापननियमाः पत्रं प्रेष्य ज्ञेयाः । सूर्योदये मुद्रापणीयानि निबन्धादीनि तत्सम्बन्धिलिपिः, कार्यालय-व्यवस्थाविषक-लिपिश्च "कार्याध्यक्ष-सूर्योदय-कार्यालय जगत्गञ्ज, बनारसकैण्ट' ' इति संकेतेन प्रेषणीया ।

लेखका विनिवेद्यन्ते ।

१—त एव लेखा इह प्रकाश्यन्ते ते सुस्पष्टाक्षरा विरलपङ्क्तिकाः सरल-सरला भावपूर्णाश्छात्रोपयोगिनो भवन्ति । साहित्यिका धार्मिकाः सामाजिका ऐतिहासिका गवेषणा सम्बन्धिनश्च प्रसादगुणगुम्फिता लेखाः प्रकाशने प्राथ-म्यमाश्रयन्ति । अतश्च लेखकैः लेखस्य भावसौष्ठवे मनोहरत्वे च ध्यानं देयं न तु शब्दकाठिन्यादिषु ।

२—कविताश्च स्वल्पसंख्यका भावपूर्णा अपेक्ष्यन्ते न तु विंशत्यधिकाः ।

३—असम्पूर्णलेखः 'क्रमशः' इतिकृत्वा, लेखकमहोदयै र्नप्रेषणीयः ।

सूर्योदयः ।   Reg. No. 1446A

ब्रह्मसूत्रस्य शक्तिभाष्यम् ।

भगवद्बादरायण-प्रोक्तोत्तरमीमांसाख्यब्रह्मसूत्रस्य शक्तिभाष्यम्, लब्धकमहामहोपाध्यायपदवीकेन नानादर्शनपरमाचार्येण सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण पण्डितप्रवर श्रीपञ्चाननतर्करत्न भट्टाचार्येण विरचितम् । प्रथमो भागः—मूल्यम् २) द्वितीयभागो ग्रन्थसमाप्तिपर्यन्तम् मूल्यं १॥) प्रेषणव्ययश्च पृथक् देयः ।

अमरमङ्गलं नाटकम्— मूल्यम् एकरूप्यकमात्रं १) प्रेषणव्ययश्च पृथक्

प्राप्तिस्थानम्—

श्री श्रीजीवन्यायतीर्थ भट्टाचार्य एम० ए०

पो० भाटपाड़ा जि० २४ परगना (बंगाल)

सनातनधर्मग्रन्थाः ।

सनातनधर्मस्य सुप्रसिद्ध व्याख्यातृ स्वामिदयानन्दमहाराज विरचिताः ।

धर्मविज्ञान—ग्रन्थोऽयं सनातनधर्मस्य महत्त्वपरिचायकं विद्यते, सर्वविधधर्मज्ञानलाभाय एकमेव पुस्तकमिदं पर्याप्तमस्ति । प्रथमभागस्य मूल्यम् २) ।

गीतार्थचन्द्रिका—अस्मिन् ग्रन्थे श्लोकानां हिन्दीभाषायाम् अर्थः गूढतात्पर्यप्रदर्शनपुरस्सरं ज्ञानकर्मोपासना—काण्डत्रयस्य सामञ्जस्यं वर्तते । मूल्यम्—२॥) प्रेषणव्ययश्च पृथक् ।

संन्यासधर्मपद्धतिः—अत्र संन्यासग्रहणविधिः, संन्यासिनां भेदाः विस्तृता वर्णिताः सन्ति । साधुमहात्मनां कृते परमुपयोगि पुस्तकमिदम्, मूल्यम् १) प्रेषणव्ययः पृथक् ।

प्राप्तिस्थानम्—

सेक्रेटरी

श्रीभारतधर्ममहामण्डल, जगतगंज बनारस ।

ज्यौतिषविज्ञानम् ।

अस्मिन् ग्रन्थे विज्ञानरीत्या ज्यौतिषफलानामुपपत्ति र्वर्णिताऽस्ति । ग्राहकैराशुरूप्यकाष्टमांशः प्रेषणीयः । कुण्डलीनिरीक्षणैषिभिस्तया सह रूप्यकमेकं प्रेषणीयम् ।

प्राप्तिस्थानम्—

राजकुमारगुरु, पण्डिततारादत्तराजज्योतिर्विद्,

रियासत जुब्बल, जिला शिमला ।

Printed by Pt, Janki Sharan Tripathi at the Surya Press, Benares City

Published by Pt. A.P. Sharma, Bharatdharmamahamandal Benares

पञ्चदशे वर्षे १५] भाद्र पूर्णिमा १९९६ [३ संख्या

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा म्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीशोलब्धमुन्मीलयन्
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

Sanctioned by the Directors of Public Instruction United Provinces, Bombay Presidency and Sind for use in Schools and Colleges.

सम्पादकः—
त्यक्त-महामहोपाध्यायपदवीको
महामहाध्यापकः श्रीपञ्चानन-तर्करत्न-भट्टाचार्यः ।

सहकारि-सम्पादकः—
अवधेशप्रसादशर्मा द्विवेदः

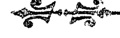
उद्गम-स्थानम्—
श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, (जगत्‌गंज) काशी

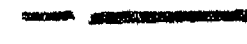
——:o:——

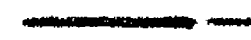
वार्षिकं मूल्यं मुद्रात्रयम् ।

संरक्षकेभ्यः ५) । बहिर्भारतम् ६) छात्रेभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च १)

विषय सूची ।

सूर्योदयः ।

पञ्चदशवर्षे १५ | भाद्रपद-पूर्णिमायां १९९६, सितम्बर १९३९ । | ३-संख्या

संस्कृतभाषाया अभ्युदयोपायाः ।

भारतवर्षस्य सर्वोऽपि धार्म्मिकः सामाजिको राजनैतिकः साहित्यिको व्यवहारोऽद्यापि संस्कृतभाषायामेव विद्यते । वेदसमयादारभ्याद्यावधि संस्कृतभाषैवाविहतप्रचारेह जगति सर्वत्र समादृता आसीद्, इति संस्कृतभाषायां लिखितानां विविधविषयकाणां ग्रन्थानां समुपलब्ध्या सर्वजनसमक्षमेवास्ति । प्राकृत-पालीमागधीप्रभृतिदेशिकभाषाप्रचारसमयेऽपि बौद्धैर्विद्वद्भिः स्वसिद्धान्तस्थिरीकरणधिया संस्कृतभाषायामेव ग्रन्था विरचिताः सन्ति । अद्य यावत् द्वीपद्वीपान्तरेऽपि बहवः संस्कृतशब्दा अविकृता विकृता वा तद्द्वीपनिवासिभिर्व्यवहृता अस्याः प्रचारातिशयं सूचयन्ति ।

इत्येवं सर्वत्र सर्वतः सर्वैः सर्वथा समादृतेयं सुरभारती सम्प्रति सङ्कुचितप्रचारा भारतेऽपि कियत्सु एवाङ्गुलिगण्येषु प्रान्तेषु तत्रापि ब्राह्मणवर्गान्तर्गतेषु कियत्सु एव विशिष्टकुलेषु कियन्मात्रयैव विद्यत इति महद् विषादास्पदम् । तत्रापि च अद्यत्वे पाश्चात्यभाषाया प्रचारबाहुल्येन परम्परागतं सदाचारं सञ्जिहाने जनवर्गे काशीकाञ्चीमायावन्तिकादिपुर्य्यामपि प्राचीनानां संस्कृतविदुषां सन्तानाः संस्कृतभाषां विहाय पाश्चात्यदेशोद्भवामिंग्लिशभाषामेवाधीयते । ततोऽप्यपरोऽयं गण्डस्योपरि विस्फोटकवत् संस्कृतभाषाप्रचारे विघ्न संवृत्तो विद्यते, यत् प्राचीनाध्ययनाध्यापनपद्धतिरामूलतः परिवर्तिता विद्यते । यया संस्कृतभाषाया व्याकरणमात्राध्ययने एव सर्वोऽप्यायुषो भागः क्षपितो जायते । संस्कृतभाषया विषयान्तरस्याध्ययनार्थं समय एव नासाद्यते । अतश्च देशकालात्मज्ञैः विद्वद्भिरस्य परिष्कृतौ सर्वथा प्रयत्नो विधेयः । संस्कृतभाषायाः पठनपाठनपद्धतिर्यदि परिष्कृता स्यात्तर्हि पुनरपि संस्कृतभाषाया. पूर्वसदृश एव सर्वत्राविहतप्रचारः स्यात् । यतो हि अस्यां सुरभाषायां बहवो गुणाः सम्भृताः सन्ति ।

सर्वप्रथमं सारल्यं, माधुर्य्यं, गाम्भीर्य्यं, सर्वविधगहनातिगूहनभावव्यञ्जनसामर्थ्यम्, किं बहुना जगति सर्वाभ्युन्नतसमाजस्थितौ तद्भाषायां ये ये गुणा

[illegible]रन्तो ते सर्वेऽप्यस्यां [illegible] सन्ति । परन्तु सम्प्रति पठनपाठनपद्धते वैंगुण्येन प्रचारशैथिल्येन च सर्वेऽपि गुणाः—

"आस्वाद्यतोयाः प्रभवन्ति नद्यः । समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः"

इति लोकसरणिवत् दोषतयैव परिणताः सन्ति ।

पश्यन्तु, सर्वतोऽभ्यर्हितस्य सारल्यस्य गुणस्य कीदृगपलापो विद्यते । सम्प्रति इंग्लिशकुमारशालामहाशालासु संस्कृतस्य काठिन्यभयादेव सर्वे तत्रत्याः छात्राः संस्कृतभाषाध्ययनं विहाय विषयान्तरं यवनान्यध्ययनं विज्ञानचित्रकलाध्ययनादिकमङ्गीकुर्वन्ति । अतश्चास्या भाषाया येन सर्वाभ्यर्हितः सारल्यगुणः पुनरप्युद्भूतः स्यादेवं प्रयत्नस्तन्मर्मज्ञैः प्रथममनुष्ठेयः । सच मद् दृष्टौ अयमेव भाति यत् प्राचीनकाले यथा बाल्यावस्थायामेव सामान्य–शब्दानाम् सामान्यधातूनाञ्च रूपाण्यभ्यस्य संक्षेपतो लिङ्गानुशासनञ्च ज्ञात्वाऽष्टाध्यायीसूत्राणि चाभ्यस्य तदर्थज्ञानं कृत्वा पदानि संसाध्य पदज्ञानवन्तो बालाः सर्वमपि वाल्मीकीय-रामायण-महाभारतप्रभृति इतिहासपुराणपुस्तकं स्वयमेव पठितुं समर्था भवन्ति स्म, साहित्यस्थाने च महाकवीनां भासकालिदासप्रभृतीनां ग्रन्थानेव गुरुदेवानां केवलं साहाय्यमाश्रित्य स्वयमधीयते स्म, तथैवाधुनाऽपि सर्वप्रथममियमेव पद्धतिः सर्वैः समादरणीया। मातृभाषाध्ययनानन्तरं तत्समकालमेव वा बालाः केवल-शब्दरूपधातुरूपघोषणमात्रे एव व्यापारयितव्याः। न तु लघुकौमुदीघोषणे। तत्रापि सामान्यतोऽभ्यासप्रकारः सूचनीय एव । येन घोषणे सारल्यम् स्यात् । इत्थञ्च सामान्यतः पदज्ञानवन्तो बालाः परस्परं संस्कृतभाषयैव व्यवहर्तुं क्षमा भविष्यन्ति। सम्प्रति तु सर्वप्रथमं लघुकौमुदीमधीयानाः पदज्ञानविरहिताः सामान्यतोऽपि संस्कृतशब्दज्ञानशून्याः गुरुभिश्च सवृत्तिकं सप्रयोगं सूत्रं घोषितुं प्रेर्यमाणाःसंस्कृतभाषां महतीं कठिनां मन्यमानाः तदध्ययनादेवोपरमन्ते । बहवश्च बद्धपरिकरा यथाकथमपि यत्नाद्धेजिता अपि महता प्रयासेन साहसातिरेकात् सूत्राणि सवृत्तीनि सप्रयोगाणि जोघुष्यमाणाः सुबन्तं यावत् केचित् तिङन्तं यावदधीत्य उद्विजन्मानाअध्ययनादेव परिग्लायन्ति ।

यदर्थं साम्प्रतिकी लोकोक्तिरस्ति –

केचिन्नष्टाः सुप्युपास्यप्रयोगे ।

केचिन्नष्टाः शब्दसाधुत्वजाले

केचिन्नष्टाः फक्किकावादमग्नाः
सर्वे नष्टा यङ्लुङन्तप्रयोगे । इत्यादि ।

ये च महासाहसिकाः शरीरं सम्पात्य घोषणपरा मनो बुद्धिञ्च कुण्ठयित्वा घोषणमात्रव्यापारेण कल्पनां शक्तिं शोषयित्वा परीक्षापाथोधिं समुत्तीर्य्य निःसरन्ति ते जगति अनुपयुक्ताः केवलम् यथाकथमपि अध्यापनमात्र-व्यापारभाजो भवन्ति । इति किं बहूक्त्या सर्वथा विगुणितो विद्यते संस्कृतभाषाध्ययनाध्यापनप्रकार इति कथं सर्वमान्या संस्कृतभाषा साम्प्रतं प्रसृतप्रभावा स्यात् स्याच्च सर्वत्र सर्वैः पूर्ववत् समादृता । अतश्च

मात्सर्य्यमुत्सार्य्य विचार्य्य कार्य्य-
मार्य्याः समर्य्यादमिदं वदन्तु
गोप्यास्ति गीर्वाणगिरा कथञ्चिद्
आहो विलोप्यास्ति युगप्रभावात् ॥

यदि च तृतीयचरणस्थ एव भावोऽभिप्रेतोऽस्ति चेत् सर्वेऽपि बद्धपरिकरा भूत्वा सरलया पद्धत्या पूर्वं संस्कृतशब्दानां पदज्ञानमात्राधायकप्रकारेण ज्ञानं विधाय संस्कृतभाषणानुरक्ताः सन्तः परस्परं संस्कृतभाषायां व्यवहारं कुर्वन्तु । प्रतिपाठशालञ्च संस्कृतभाषणशक्तिसंवर्द्धनाय अवकाशतिथिषु वादविवादसरण्या संस्कृतभाषायां शास्त्रार्थं कुर्वन्तु । गुरवोऽपि परिश्रमं कुर्वन्तः शिष्याणां व्याकरणशास्त्राध्यापनवेलायां अष्टाध्यायीक्रमेण सूत्रार्थं कारयित्वा प्रयोगसंसाधनं कारयन्तु । नहि वृत्तिघोषणप्रकारेण । एवञ्च सर्वतः संस्कृताध्ययनसरलतायां जायमानायां प्रचारोऽपि तदीयः सर्वत्र स्यात् । दृशोदर्शि च ब्राह्मणातिरिक्ता अन्येऽपि क्षत्रिय-वैश्यादयः संस्कृताध्ययने व्यापृताः स्यु र्येन पूर्ववत् तन्तुवाय-कर्मकरप्रभृतयोऽपि संस्कृतज्ञा भवेयुः । यतश्च संस्कृतभाषायाः समादरेण सह सनातनधर्मस्य ब्राह्मणवर्गस्य भारतीयसंस्कृतेः आर्य्यसभ्यतायाश्च कल्पद्रु एव स्यात् सर्वतः सर्वेषां स[illegible] भूयोऽभ्युदयश्च भवेत् संस्कृतभाषाया इति ।

× × × ×

महामहोपाध्याय दिवङ्गता मधुसूदनशर्म्माणः !

जगति वेदविज्ञानस्याद्वितीया विद्वांसो जयपुरराजमान्या महामहोपाध्यायाः पण्डितमधुसूदनझा विद्यावाचस्पति-महोदया भुवमिमामपहाय दिवं प्रस्थिता इति सहसा समाचारं समाकर्ण्य वयं स्तब्धाःस्म । अहो ! कालमहिम्नोऽनुल्लङ्घनीयोऽभिनिवेशः । कोऽपि महामहिमशाली मरणधर्मा कालप्रभावमत्येतुन्नैव पारयति । इमे हि स्वजन्मना मिथिलाभुवमलङ्कुर्वाणा बाल्ये काश्यां व्याकरणवेदादिकमधीत्य जयपुरराजाश्रिता वैदिकशिरोमणयो वेदविज्ञानं नवीनपद्धत्या परिष्कर्तुकामा लोके परमख्यातिजुषोऽशेषितस्वकर्तव्या एव स्वावस्थाया आसन्नसप्ततितमे वर्षमध्ये मृत्युना समाक्रान्ताः । सर्वेऽपि अदसीयाः सुहृदः सहचराः सर्वथाऽमीभिः समेधितोत्साहा वेदविज्ञानपरिशीलने बद्धपरिकरा आसन् । तेषामध्यवसायः कामपि सीमानं नैवाजगाम तावदेवेमे मध्येमार्गं तान् विहाय दैवपरायत्ताः परलोकं प्रस्थिताः । सर्वमपि मनश्चिन्तितं मनस्येव विलीनम् । अस्तु प्राक्तनैरपि कविभिर्धातुरीहितं बहुधा समुत्प्रेक्षितमेवेह विषये तथाहि—

सृजति तावदशेषगुणाकरं पुरुषरत्नमलङ्करणं भुवः ।
तदपि तत्क्षणभङ्गि करोति ! चेदहह ! कष्टमपण्डितता विधेः ॥

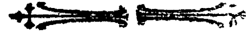
सम्प्रति तदीयशोकसन्तप्ता वयमिदानीं तदीयवियोगदुःखाऽनलसन्तप्तेभ्यः तत्परिवारजनेभ्यः सुहृद्भ्यश्च समवेदनां प्रकटयन्तस्तदीयचिरशान्तिं श्रीकाशीविश्वनाथात् समभ्यर्थयामहे । (स० सम्पादकः)

शोकप्रस्तावः ।

अक्टूबरमासस्य ४ म तारिकायां श्रीभारतधर्ममहामण्डलीयस्य उपदेशकमहाविद्यालयस्य विशेषाधिवेशनं सम्पन्नम् । तत्र भारत प्रसिद्ध विदुषां विद्यावाचस्पति श्री पण्डितमधुसूदनझा महोदयानां देहावसानमुद्दिश्य तेषां गुण-गौरवादिवर्णनपुरस्सरं साहित्याचार्य्य श्री पण्डित वासुदेवद्विवेदिना निम्नलिखितः शोकप्रस्ताव उपस्थापितः । स च सर्वसम्मत्या स्वीकृतः । तथाहि—

"उपदेशकमहाविद्यालयस्येदमधिवेशनं जयपुरराज्यप्रधानपण्डितानां भारतप्रसिद्धविदुषां श्रीमधुसूदनझामहोदयानां देहावसाने हार्दिकं शोकं प्रकटीकरोति । तथा च तेषां शोकसन्तप्तपरिवारेण सहान्तरिकीं सम्वेदनां दर्शयद्दिवङ्गतस्यात्मन-

श्चिरशान्तिलब्धये भगवन्तं प्रार्थयते । एषां महोदयानां महामण्डलेन सह नितरां घनिष्ठः सम्बन्ध आसीत् । अवसरेऽवसरे तैर्निजसम्मतिप्रदानद्वारा महती सहायता-ऽनुष्ठीयते स्म । अल्पीयांसि दिनानि व्यतीतानि यदेभिर्महानुभावैः स्वरचितानि नानाविधपुस्तकानि महामण्डलपुस्तकालयाय प्रेषितानि यानि सुरक्षितानि सन्ति । यैर्वैदिकविज्ञानजिज्ञासूनां विद्यार्थिनां महानुपकारः सम्पद्यते सम्पत्स्यते च । ”

प्राप्तग्रन्थसमालोचनम् ।

अमरमङ्गलनाटकम् ।

नानादर्शनपरमाचार्य्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्र महामहाध्यापक श्रीपञ्चाननतर्करत्न भट्टाचार्य्य विरचितम्, वीररसप्रधानं संस्कृतभाषामयम् सटीकम् । मूल्यं छात्राणां कृते १) । तदन्येषां कृते २) । प्राप्तिस्थानम् श्रीयुक्त श्रीजीवन्यायतीर्थभवन, पो० भाटपाड़ा, जि० २४ परगन्ना ।

सम्प्रति संस्कृतसाहित्ये वीररसप्रधानं नाटकम् अङ्गुलिगण्यमेव विद्यते । तत्रेदं नाटकं मेवारभूपतिषु प्रसिद्धस्य राणाप्रतापस्यात्मजममरसिंहनायकमधिकृत्य विरचितं विद्यते । तत्र चित्तोरविजयप्रतिज्ञापूरणं हि नाटकफलमुपदर्शितमस्ति । मानसिंह-समरसिंह-प्रभृतयः,प्रतिनायकोपनायकपदमलंकुर्वन्ति ।विषयविन्यासनैपुण्ये कवेः प्रतिभाया महान् प्रकर्षः सूच्यते । त एव ऐतिहासिका विषया नाटकभूमिकामाश्रित्येदृशमुद्योतिता विद्यन्ते, यतश्च पठितुर्वीररसाप्लुतमन्तःकरणमेवं पुस्तकासक्तं भवति, यद्विना समाप्तिं विराममेव न लभते । किं बहुना भाषायां प्रसादेन सह ओजोऽर्थगाम्भीर्य्यध्वनिप्रभृतयः सर्वेऽपि अपेक्षिता गुणा विद्यन्ते । पद्यानि च यथास्थितरसव्यञ्जनायां पर्य्याप्तानि पात्राणां स्वभावप्रकाशोऽपि यथावदुपकल्पितो विद्यते । यादृशो वीरः प्रतापस्तादृश एवास्य कविः संस्कृतवाङ्मयस्य वीरः स्वप्रतिभानुकूलमेव च विषयोपन्यासं कृतवान् ।भाषापि च वीररसव्यञ्जिका पात्राणि चैतिहासिकानि वीरप्रकृतीनि चेति “मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः,” इति श्रीहर्षपद्यमेव याथार्थ्यं व्यनक्ति । मनाग् विद्वद्विनोदाय द्वित्राणि पद्यानि निर्दिश्य विरमामि विस्तरात् । तथाहि—

राजा शालुम्त्रापते अद्य खलु युक्तमभिहितम्, महाराजप्रतापसिंह सहचरेण भवता–तदहमद्य प्रतिजाने—

यावन्मे शस्त्रपातक्षुभितहयगजोद्भ्रान्तिविभ्रान्तयोधा
रक्तोद्गाराारुणाङ्गा जवननरपतेर्वाहिनी मुक्तकेशा ।
देशादस्मान्न गच्छत्यपचितविभवा नापि यावच्चितोरं ।
प्रत्यापद्ये न तावत् कथमपि जनकस्यासनं संस्पृशामि ।

तदद्यारभ्य–

सामन्ता मदनुव्रता रणभुवं गच्छन्तु तिष्ठन्तु वा
पौरा मे समयानुपालनविधिं वाञ्छन्तु नेच्छन्तु वा ।
सैन्यं किंचन मामनुव्रजतु वा मा वा तथाप्यात्मना
यावज्जीवमहं स्थितोऽस्मि समये साक्षी भवत्वीश्वरः ।

भरतवाक्यम्–

सन्तु स्वधर्मनिरता मनुजाः समस्ताः प्रीतिं सजातिषु भजन्तु विहाय मायाः ।
संपूजयन्तु जननीमिव जन्मभूमिम् भूपालभक्तिनिरताश्च चिरं भवन्तु ।

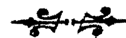
इत्येवं वीररसप्रधानं स्वदेश–स्वधर्म–स्वसमाज–स्वजातिभक्तिविस्तारकं नाटकं संस्कृत-वाङ्मये विरलमेवोपलभ्यत इत्येतस्य नाटकस्य प्रचारमहं सर्वथा कामये संस्कृतपरीक्षा संचालकानधिकारिणश्चानुरुणध्मि स्वपरीक्षा-पाठ्यपुस्तकतया निर्धारयितुमिति पठित्वैवास्य गुणदोषं विभावयन्तु सुधियः ।

समालोचयिता–(महामहापाध्यापकः श्रीगोपालशास्त्री । (दर्शनकेशरी, काशी)

× × × × ×

अद्वैतसिद्धान्तसारसंग्रहः (प्राचीनः) मूल्यम् ।≈) प्राप्तिस्थानम्– निर्णयसागराध्यक्षः कालवादेवी, मुम्बई ।

पुस्तकमिदं ईशवीय षोडशशताब्द्या मध्यकाले लब्धजनुषां श्रीमन्नारायणाश्रमाणां वेदान्तविषयिणी कृतिः । पञ्चपञ्चाशता पृष्ठैरस्मिन् पुस्तके प्रायः सर्वेषां वेदान्तसम्बन्धिनां सिद्धान्तानां प्राञ्जलभाषया प्रतिपादनमवलोक्यते । तदिदं पुस्तकं दुर्दैववशादद्यावधि अप्रकाशितमेवासीत् । इदानीं तैलङ्गोपाह्वश्रीरामकृष्णसूनुभिः श्रीगङ्गेशशर्म्मभिः सुमहता परिश्रमेणादर्शपुस्तकं हस्तलिखितं संशोध्य वेदान्तविषयकज्ञानपिपासूनां हिताय प्रकाशतां नीतम् ।

(ले० पं० माधवप्रसादशर्मा देवकोटा, नेपाल-पाल्पा ।)

अये भोः संस्कृतच्छात्रा ! आर्यधर्मावलम्बनाः ।
पश्यन्त्येव भवन्तोऽद्य कीदृश्यस्ति परिस्थितिः ? ॥ १ ॥
प्रविश्योभ्याऽन्त्यजान्भ्रातृनुद्दण्डैर्नेतृमानिभिः ।
वलादुपासनाकाण्डमर्यादा वत ! खण्ड्यते ॥ २ ॥
सर्वे जीवाः समीहन्ते शाश्वतं परमं सुखम् ।
तच्चोक्तं ब्रह्मणो रूपं यतो १नाऽन्याप्यमिष्यते ॥ ३ ॥
ब्रह्मणैव २ततो भाव्यं ३तत्त्वं ४तज्ज्ञानतो भवेत् ।
५तच्च ६ स्यात्तदुपास्त्यैव निर्गुणा सगुणा च ७सा ॥ ४ ॥
अत्यन्तसूक्ष्मालम्बत्वात्तत्र चाऽऽद्या सुदुष्करा ।
असंयतेन्द्रियज्ञानैरजातसमवुद्धिभिः ॥ ५ ॥
स्थूलालम्बनसद्भावात्सुकरा तु गुणान्विता ।
सगुणोपासना तस्मात्सर्वसाधारणी मता ॥ ६ ॥
निर्गुणोऽप्येष भगवान्भक्तानुग्रहतत्परः ।
उपासना प्रसिद्ध्यर्थं मूर्तिमानवभासते ॥ ७ ॥
उपासकरुचीनां हि वैचित्र्याज्जगदीश्वरः ।
एकोऽप्युपास्यो भगवान् बहुरूपी विराजते ॥ ८ ॥
व्यापकोऽपि परेशोऽसौ सुपरिच्छिन्न-बुद्धिभिः ।
परिच्छिद्य गृहीतोऽपि श्रेयोदातैव जायते ॥ ९ ॥

---

(१) ब्रह्मभिन्नेन अलभ्यम् । (२) ब्रह्मभिन्नेन अलभ्यत्वाद् हेतोः ।
(३) ब्रह्मभावः । (४) ब्रह्मज्ञानात् । (५) ब्रह्मज्ञानं च ।
(६) ब्रह्मोपासनयैव । (७) ब्रह्मोपासना ।

अतो यथागमं मूर्त्तिं परिकल्प्य शिलादिभिः ।
प्राणप्रतिष्ठाविधिना तत्राऽसौ सन्निधाप्यते ॥ १० ॥
स्वीकुर्वंस्तत्र च स्थित्वोपासनां तानुपासकान् ।
मुक्तिमार्गे यथाभावमग्रे सारयतीश्वरः ॥ ११ ॥
अतोऽस्मिन्भारते वर्षे प्रत्ना नूत्नाश्च भूरिशः ।
मन्दिरेषु विराजन्ते मूर्त्तयः परमात्मनः ॥ १२ ॥
एताश्च रक्ष्याः संसर्गादन्त्यजानां प्रयत्नतः ।
तैर्हि स्पृष्टेषु पीठेषु न सान्निध्यं स रक्षति ॥ १३ ॥
परं कालः समायातः कीदृगद्य हि नायकाः ।
प्रवेशयितुमिच्छन्ति मन्दिरेष्वन्त्यजानपि ॥ १४ ॥
श्रेयसश्च्याविताः शोच्या भ्रातरस्तेऽन्त्यजातयः ।
युष्माभिरित्थं बोद्धव्या दयया शास्त्रयुक्तिभिः ॥ १५ ॥
"जन्मदात्री महागुर्वी स्वशरीरप्रपोषिणी ।
साऽप्यार्य्यैः स्पृश्यते नैव सूतिका वा रजस्वला ॥ १६ ॥
जन्मदाता गुरुः पूज्यः शुभमार्गप्रवर्त्तकः ।
सोऽप्यार्य्यैः स्पृश्यते नैव प्रेतकृत्यं समाचरन् ॥ १७ ॥
आचारनिष्ठो विद्यावान् ब्राह्मणो हि जगद्गुरुः ।
सोऽप्यार्य्यैः स्पृश्यते नैव शावाशौचसमन्वितः ॥ १८ ॥
शुद्धसद्भावसंपन्नः सखा प्राणाधिकप्रियः ।
सोऽप्यार्य्यैः स्पृश्यते नैव सन्ध्योपासादिकर्म्मसु ॥ १९ ॥
अस्पृश्यत्वप्रथास्वासु न घृणा हन्त ! कारणम् ।
किन्त्वाध्यात्मिकविज्ञानमृष्युक्तं वेदमूलकम् ॥ २० ॥
या भूदन्नमये कोषे विकारः स्पर्शमूलकः ।
न स स्यादिति को वेद प्राण-चित्तमयादिषु ॥ २१ ॥
'कदा कस्य क्व वा स्पर्शात्कस्य विक्रियते च किम् ।'
इत्याध्यात्मिकविज्ञानमीश्वरो वेत्ति सर्वशः ॥ २२ ॥

(क्रमतः)

ब्राह्मणानां श्रेष्ठत्वं जन्मना वर्णव्यवस्था च

निबन्धा—पण्डित दीनानाथशर्मा शास्त्री सारस्वतः
सनातनधर्म संस्कृतकालेजोपाध्यक्षः, मुलतान

(क्रमागता)

वार्त्तिककारेणाऽपि 'शूद्रा चाऽमहत्पूर्वा जातिः' इत्यनेन जातिशूद्रायाष्टाप कृत्वा जन्मना वर्णः साधितः । शूद्रस्य (भिन्नवर्णा स्त्री तु तेन 'शूद्री' मता; न तु शूद्रा (शूद्रजातीया) । महाभाष्ये—'आकृतिग्रहणा जातिः' इति जातिसाधारणलक्षणेन ब्राह्मणशूद्रयोराकृतिसाम्येन समानजातिमत्त्वस्याऽतिप्रसक्तौ प्राप्तायां 'सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या' इति द्वितीयं धर्म्मशास्त्रसम्मतं जातिलक्षणं कृतम् । अर्थात् सकृदेकस्यां व्यक्तौ कथनात् (शूद्रादिके शूद्रत्वे उपदिष्टे) व्यक्त्यन्तरे (तदपत्यसहोदरादिषु) तदुपदेशं विनाऽपि सा जातिर्भवतीति भाष्याशय । अतएव तन्मतेऽपि जननिमित्तकब्राह्मणत्वादिजाति सिद्धा । तेनैव महाभाष्यकृता 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' ५।३।५५ इति सूत्रे स्वीकृतम्—"जननेन या प्राप्यते सा जातिः" । 'आकृतिग्रहणा जातिः इति प्रथमलक्षणन्तु मनुष्यत्वादिजातिसाधकम् । सा मनुष्यजातिस्तूभयोः ब्राह्मणवृषलयोः समाना । अत एवाऽत्र कैयटेनोक्तम्—'आकृतिग्रहणा-एतेन गोत्वादिजातिर्लक्षिता, ब्राह्मणत्वादिस्तु न संगृहीता, ब्राह्मणक्षत्रियादीनां संस्थानस्य सदृशत्वादिति तत्सङ्ग्रहायाऽऽह—लिङ्गानामिति ; जातिलक्षणमिति ब्राह्मणत्वादिरेव लक्ष्यते" इति । एवं 'ब्राह्मणी' त्यादौ जातावेव ङीन् भवति, नतु गुणकर्म्मानुसारिता तत्र क्वापि निर्दिष्टा । एवं 'ब्राह्मोऽजातौ' ६।४।१७१ इति सूत्रे जातित्वाऽभावे 'ब्राह्म' इति, जातौ त्वपत्ये 'ब्राह्मणो' मत । एवं क्षत्त्रस्याऽपत्यं जातौ क्षत्रियो मतः 'क्षत्त्राद् घ.' ४।१।१३८ । जातित्वाऽभावे तु 'क्षात्रिः' । एवं वेदाङ्गप्रकाशे १६५पृष्ठे स्वा० दयानन्देनाऽस्य सूत्रस्याऽयमर्थः स्वीकृतः' प्राक्तनस्याऽपि ।

महाभारते-'भगवन् ! भगनेत्रघ्न ! कालसूदन ! शङ्कर ! इमे वर्णाश्च चत्वारो विहिताः किं स्वभावतः ? उताहो क्रियया वर्णाः सम्भवन्ति महेश्वर ! एवं मे संशयः प्रश्नस्तं मे छेत्तुं त्वमर्हसि' इति पार्वती प्रश्ने शिवस्योत्तरम्—'स्वभावादेव

विद्यन्ते चत्वारो ब्राह्मणादयः । एकजात्या सुदुष्प्रापम् अन्यवर्णत्वमागतम् । तच्च कर्म्मविशेषेण पुनर्जन्मनि जायते ' अनुशा० । एवमनुशासनपर्व्वारम्भेऽपि 'ब्राह्मण्यं खलु दुष्प्रापं त्रिभिर्वर्णैर्नराधिप' ३।१ इति भीष्मेण साधितमध्यायद्वितये 'ब्रह्म-बीजसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः । जातिमात्रोपजीवी च स भवेद् ब्राह्मणः समः' व्यासः ४।४३। अत्र जन्मना ब्राह्मणवर्णताऽऽदिष्टा गुणकर्म्माद्यभावेऽपि । 'सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद् ब्रह्म, तस्माद् यद्यपि राजा परमतां गच्छति, ब्रह्मैवाऽन्तत उपनिश्रयति स्वां योनिम्, य उ एन ँ् हिनस्ति, स्वा ँ् स योनि मृच्छति, स पापीयान् भवति, यथा श्रेया ँ् स ँ् हि ँ् सित्वा ' शतपथ० १४ । ४। २ । २३ स्पष्टम् ।

एवं 'ब्राह्मण्यं तात ! दुष्प्राप वर्णैः क्षत्रादिभिस्त्रिभिः । परं हि सर्वभूतानां स्थानमेतद् युधिष्ठिर । अनुशासनपर्बणि महाभारते २७।५। एवमत्र महाभारतीय-इन्द्रमतङ्गसंवादोऽप्यत्रार्थे उपोद्वलकः । स महाभारतस्याऽनुशासनपर्व्वणि २८ अध्याये द्रष्टव्यः । तत्रैवेमे श्लोकाः—'तिर्यग्योनिगतः सर्वो मानुष्यं यदि गच्छति । स जायते पुक्कसो वा चाण्डालो वाऽप्यसंशयः ।६। पुक्कसः पापयोनिर्वा य कश्चिदिह लक्ष्यते । स तस्यामेव सुचिरं मतङ्ग ! परिवर्त्तते।७।ततो दशशते काले लभते शूद्रतामिति शूद्रयोनावपि ततो बहुशः परिवर्त्तते । ८ । ततस्त्रिंशद्गुणे काले लभते वैश्यतामपि। वैश्यतायां चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते । ९ । ततः षष्टिगुणे काले राजन्यो नाम जायते । राजन्यत्वे चिरं काले तत्रैव परिवर्त्तते । १० । ततः षष्टिगुणे काले लभते ब्रह्मबन्धुताम् । अनु० २८ । ११ । तत एवाऽयं श्लोकः—२९ । ११ 'बह्वीस्तु संविशन् योनीर्जायमानः पुनः पुनः । पर्याये तात ! कस्मिँश्चिद् ब्राह्मणो नाम जायते' २७ । ६ । एतेन सिध्यति यद्-एकस्मिन्नेव जन्मनि वर्णान्तरस्य ब्राह्मणत्वं न जायते ; प्रत्युत जन्मजन्मान्तरेषु । अत एव ' जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः पञ्चमे सप्तमेऽपि वा ' इति याज्ञवल्क्यस्मृतौ आचाराध्याये ९६ । 'अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छत्यासप्तमाद् युगात् ' मनु० १०।६४ । तेन पुराणादिषु यदि क्वापि एतद्विरु वचनानि दृश्येरन्, तानि कर्म्मप्रशंसामात्रपरतायां योज्यानि ; तथैव च सुव्यवस्थितानि भवन्ति । 'तयोर्द्वैधे स्मृतिर्वरा' व्यासस्मृ० १ । ४ ।

यत्तु क्वचित् पुराणे 'कर्म्मणा ब्रह्मतां गतः' इति लभ्येत ; तत्राऽयमर्थो यत्-कर्म्मणा स ब्रह्मभावं-मुक्तिं गत इति । अत एव मनुनाप्युक्तम्-'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ७२।२८ ब्राह्मीत्यस्य ब्रह्मपद (मुक्ति) प्राप्ति-

योग्येत्यर्थो न तु ब्राह्मणजातीयेति ।। अन्यथा 'ब्राह्मोऽ जातौ' ६।४।१७१ इति टिलोपाऽभावः स्यात्, जातौ तु ब्राह्मण इति भवत्यपत्येऽर्थेजातेरन्यत्र तु ब्राह्म इति । तेन कर्म्मणा ब्रह्मता (मुक्तिः) नानुपपन्ना । कर्म्मणो महिमा श्रोतव्यः । ॐ 'कर्म्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' गीता ३।२० सा संसिद्धिस्तु ब्रह्मपदप्राप्तिः; न कश्चिज्जनको ब्राह्मणनाम्ना श्रुतः; किन्तु ब्रह्मत्वं जीवन्मुक्तत्वं गतः । अयमेव 'कर्म्मणा ब्रह्मतां गतः' इति पुराणस्थेषु श्लोकेष्वाशयः । अत एव-'परे ऋषयो मनीषिणः परं कर्म्मभ्योऽमृतत्वमानशुः' इति श्रुतिरुपस्थापिता श्रीवाचस्पतिमिश्रेण सांख्यद्वितीयकारिकाव्याख्याने ।। इति 'ब्रह्म' शब्दव्यवस्था ज्ञेया । कश्चिद् 'ब्राह्मण' शब्दे दृष्टे त्वियं व्यवस्था यत् 'ब्राह्मण' शब्दो यौगिकोऽपि भवति 'ब्रह्म जानातीति ब्राह्मणः' इति रीत्या । एवं 'शूद्रशब्दोऽपि यौगिको भवति -'शुचमभिद्रवति, शुचावाऽभिद्रवति, अवयवार्थसम्भवाद् रूढ्यर्थस्य च सम्भवात्' वेदान्तदर्शन० शाङ्कर १।३।३४। एतादृशशाब्दिक ब्राह्मणत्वन्तु विदुरादीनामप्यस्त्येव । एवं शाब्दिक परमात्मत्वन्तु महात्मसु साधुष्वपि-वर्त्तते; तर्हि किं ते वस्तुत एव 'परमात्मानो' जाता ईश्वरा वा ईशन क्रियायोगात् ? एवं शाब्दिकपौरुषेयत्वं तु वेदेष्वपि वर्त्तते 'पुरि शेते इति पुरुष इति व्युत्पत्तेः 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' ३१।१ इति याजुषश्रुतेः । एवं शाब्दिकपौरुषेया अपि ते वेदा तथा व्यवहारेऽपौरुषेया भवन्ति; यथ ब्रह्मज्ञातारोऽब्राह्मणा अपि अब्राह्मणा एव । एवं शाब्दिकशूद्रा अप्यशूद्रा एव जानश्रुतिप्रभृतयः । अत्र विशिष्य 'मधुरवाण्यां' २।८ मल्लेखे द्रष्टव्यम् ।

अधुना केचिदाक्षिप्तश्लोकाः परीक्ष्यन्ते । तेषु 'शूद्रो ब्राह्मणतामेति' 'जन्मना जायते शूद्रः' इत्याद्याक्षेपाणामुत्तराणि 'सूर्योदये' ३।२०, २४ ब्रह्म-भविष्यपुराणस्थैतद्विषयकश्लोकानामुत्तराणि 'सूर्योदये' ११। ९-१०-११ द्रष्टव्यानि । नहुषयुधिष्ठिरसंवादे-'जातिरत्र महासर्प ! मनुष्यत्वे महामते ! सङ्करात् सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः' महा० वन० १८०।३१ । इत्यनेन गुणादिपरीक्षायास्तु तदाऽऽवश्यकता प्रतिपादिता, यदा खलु वर्णसङ्करताऽऽशङ्का स्यात् । अत एव तु वेदे उक्तम् 'देवाः पितरः पितरो देवाः ! यो अस्मि सो अस्मि' अथर्व० ६ १२३।३ 'स पचामि स ददामि स यजे' अथर्व० ६।१२३।४ 'योऽस्मि, सोऽस्मि' इति

ॐ महिमन् शब्दः पुंसि श्रोतव्यः ।

कथनाज्जन्मना वर्णः साधितः। गुणकर्म्मणा वर्णो मते तु तस्य तत्तद्वर्णविनिश्चयवशाद् 'यो अस्मि सो अस्मि' इति कथनं व्यर्थमासीत्। तेन जन्मना पूर्व्वजन्मगुणकर्म्मभिश्च तत्तद्वर्णजातिः सिद्ध्यति। अत एव भगवद्गीतासूपनिषत्सु--'कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु' १३।२१ सद्योनिर्ब्राह्मणादिः। असद्योनिश्शूद्रादिः। तासु यद् जन्म उत्पत्तिर्भवति, तत्र कारणं गुणसङ्ग एव। सच गुणसङ्ग एतज्जन्मकारयिता। तेनाऽत्र पूर्व्वजन्मनो गुणसङ्ग एव कारणं समजनि; यतो योनिजन्म जन्मान्तरे प्राप्यते पूर्व्वकर्म्मणा।

अथ च क्वचिद् यदि ब्राह्मणश्शूद्रशब्देनोक्तः; तत्र 'तात्स्थ्यात् ताच्छब्द्यम्; ताद्धर्म्यात ताच्छब्द्यम्, तत्सामीप्यात् ताच्छाब्द्यम्, तत्साहचर्य्यात ताच्छब्द्यम्, इति न्यायकारणाद्* औपचारिकतैव तस्य 'गौर्वाहीक.' इति प्रयोगवत्, नतु वास्तविकशूद्रता तस्य। अथवा तत्र शुद्धा लक्षणा, तात्कर्म्यलक्षणसम्बन्धादेव तथा प्रयोगः। यथा अतक्षा तक्षा। अभ्यस्तगृहकर्म्मणि तक्षाऽतिरिक्ते प्रयुक्तस्तक्षेति शब्दो लाक्षणिकः। तत्कर्म्मनिपुणत्वादिकं प्रयोजनमेव तत्र व्यङ्ग्यं भवति, नतु तस्य वास्तविकतक्षताऽभीष्टा भवति। यतो हि लक्षणा कृत्रिमा वृत्तिर्भवति नाऽभिधावदीश्वरप्रणीता। तेनैतदादिकलाक्षणिकशब्दै. सिद्धान्तः कथमपि नो निर्मातुं शक्यः॥ एवं क्वचित् क्षत्रियादिके प्रयुक्तो ब्राह्मणशब्दो 'ब्राह्मणवद्' इत्यतिदेशरूपे ज्ञेयः। तथा च 'बहुगणवति' १।१।२३ सूत्रे महाभाष्ये--"अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते। तद् यथा एष ब्रह्मदत्त। अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह तेन मन्यामहे- ब्रह्मदत्तवदयं भवति"॥ एवमेव निरुक्ते-'अथ लुप्तोपमानि अर्थोपमानि इत्याचक्षते' ३।१८।१ 'सिंहो व्याघ्र इति पूजायाम् (सिंहो देवदत्तः) ३।१८।२ श्वा काक इति कुत्सायाम् [श्वाऽयम्, काकोऽयम्] ३।१८।३ इति। एवं न्यायदर्शने-निमित्ताद् अतद्भावेऽपि तदुपचारो दृश्यते खलु। तथा च--"सहचरण १-स्थान २-तादर्थ्य ३-वृत्त ४-मान ५-धारण ६-सामीप्य ७-योग ८-साधना ९-ऽऽधिपत्येभ्यो १०-ब्राह्मण १-मञ्च २-कट ३-राज ४-सक्तु ५-चन्दन ६-गङ्गा ७-शाटका ८-ऽन्न ९-पुरुषेषु ७-अतद्भावेऽपि तदुपचारः" २।२।६३ अत्र भाष्यम् अतद्भावेऽपि तदु-

* अत एवोक्तम् 'तात्स्थ्यात् तथैव ताद्धर्म्यात् तत्सामीप्यात् तथैव च। तत्साहचर्यात् तादर्थ्याज्ज्ञेया वै लक्षणा बुधैः। यथा शय्या हसन्ति। सिंहो माणवक'। वटे गावः। शस्त्राणि प्रवेशय। पार्थिवार्थो मृत्पिण्डः पार्थिव इति तदुदाहरणानि।

त्वकृते एवाऽदर्शयत्-'विश्वामित्रस्तपस्तेपे-नाऽनृषिः स्याम्' इत्यादिना ४।१।१०४ ॥ एवं वाल्मीकिरपि जन्मना ब्राह्मणोऽविद्यत। केवलं कुसङ्गत्या स गुणकर्म्मभ्रष्टो बभूव। परं सनकाद्युपदेशेन पुनः सच्चारित्र्यं प्राप्य पूजनीयतां भेजे। तथाचाऽध्यात्मरामायणे-'अहं पुरा किरातेषु किरातैः सह वर्द्धितः। जन्ममात्रं द्विजत्वं मे शूद्राचाररतः सदा' अयोध्याकाण्डे ६।६५। अत एव वाल्मीकिरामायणान्ते-'कृतवान् प्रचेतसः पुत्र' इत्यादि दृश्यते, इति तस्य जन्मना ब्राह्मणत्वं सिद्धम्। अस्तु।

स्वा० दयानन्देन चतुर्थसमुल्लासारम्भे सवर्णया सह विवाहो मतः। संस्कारविधौ च तेन 'अमुकगोत्रोत्पन्नामिमाममुकनाम्नीमलङ्कृतां कन्यां प्रतिगृह्णातु भवान्' पृ० १४० इति नियतगोत्रो-[वर्णो]त्पन्नया सह विवाहो मत। एवं 'पाणिग्रहण संस्कारः सवर्णासूपदिश्यते' मनु० ३।४३।३।१२ इति सावर्ण्यकारणात्तया सह विवाहोऽपि तादृशगोत्रोत्पन्नस्य भविष्यति तन्मते। अत्र स्पष्टं तन्मते जन्मनैव (उत्पत्त्यैव) वर्णव्यवस्था सिद्धा, न तु गुणकर्म्मणा, अन्यथा स. 'अमुकगोत्रोत्पन्नाम् अत्र उत्पन्नाशब्दं नाऽलेखिष्यत्? सत्यार्थप्रकाशे ९० पृष्ठे १ श्लोके कुलीन, ८ श्लोके 'प्रशंसित कुल में उत्पन्न' इत्युत्पन्न शब्दो दृश्यते दूतकृते, तेन जन्मना जातिसिद्धिः।

'सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातय.' याज्ञवल्क्यस्मृ० आचाराध्याये ९०। 'सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु। आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते' मनु० १०।५ ब्राह्मण्यां 'ब्राह्मणाज्जात. संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत्। एवं क्षत्रियविट्शूद्रा ज्ञेयाः स्वेभ्यः स्वयोनिजाः। (देवलः 'चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रास्तेषां पूर्व्वपूर्व्वो जन्मतः श्रेयान् इत्यापस्तम्बः। जन्मनैव महाभागो ब्राह्मणो नाम जायते। नमस्यः सर्वभूतानामतिथिः प्रसृताऽग्रभुक्-महाभारतेऽनुशासनपर्वणि ३५।१। 'जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते (अत्रिसंहिता १४१, (१३८ 'ब्राह्मण्यां ब्राह्मणेनैव ह्युत्पन्नो ब्राह्मणः स्मृतः" हारीत०१।१५। त्रयो वर्णा द्विजातयो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या., तेषां मातुरग्रेऽधिजननं' वसिष्ठ० २।२-३। एतदादिभि अप्रमाणैर्जन्मना वर्णव्यवस्था विशदं सिद्ध्यति।' स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैः... ... ब्राह्मीयं क्रियते तनुः, मनु० २।२८ इति पद्ये 'ब्राह्मी' त्यस्याऽर्थो ब्रह्मपद मुक्तिप्राप्तियोग्या। तनूर्भवतीत्ययमेव; नतु ब्राह्मणजातीया' इत्यर्थः; 'ब्राह्मोऽजातौ ६।४।१७१ इति सूत्रेणाऽपत्यजातौ टिलोपाऽभावात्। तत्र तु ब्राह्मणी·

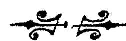
इत्येव भवति, न तु ब्राह्मीति प्रागप्युक्तमेतत्। अत एव संस्कारविधौ स्वा० दयानन्दन २३७ पृष्ठे 'ब्राह्मी' इत्यस्य 'ब्रह्मसम्बन्धी करे' इत्यर्थः स्वीकृतः।

'तस्मान्न ब्राह्मणः सर्वस्येव क्षत्रियस्य पुरोधां कामयेत स ँ ह्येतौ सृजेते सुकृतञ्च दुष्कृतञ्च, नो एव क्षत्रियः सर्वमिव ब्राह्मणं पुरोदधीत, स ँ ह्येवैतौ सृजेते सुकृतञ्च दुष्कृतञ्च।' शतपथब्राह्मणे ४।१।४।५ 'क्षत्रियोऽब्राह्मणो भवति, यद्ध किञ्च कर्म्म कुरुतेऽप्रसूतं ब्रह्मणा मित्रेणा, नहैवाऽस्मै तत्कर्म्म समृध्यते। तस्माद् क्षत्रियेण कर्म्म करिष्यमाणेन उपसर्तव्य एव ब्राह्मण, तद्ब्रह्मप्रसूतं कर्म ऋध्यते, शत० ४।१।४।६। अत्र सुकृतदुष्कृतवन्तावुभावेव ब्राह्मणक्षत्रियौ मतौ। अथ च तादृशकर्म्मसामर्थ्यवत्तायामपि क्षत्रियस्याऽब्राह्मणतामाख्याय ब्राह्मण एव कर्म्मकारणार्थमादिष्टो न क्षत्रियः; अन्यथा कर्म्मणः समृद्धिर्न भवतीति स्पष्टं जन्मना वर्णव्यवस्था सिध्यति।

'विद्वांसं ब्राह्मणं' अथर्व० १३।३।१ 'सुब्राह्मणाः' अथर्व० ११।१।२६ 'सद्विप्राः' अथर्ववेदनवमकाण्डान्ते, 'ब्राह्मणो विद्वान्' तैत्तिरीयारण्यके प्रपा० १० अनु० ६४, 'सन् ब्राह्मणः' महाभाष्ये ३।२।१२६ 'गुणवानयं ब्राह्मणः' महाभाष्ये ५।१।११९ सूत्रे, 'गुणवतो ब्राह्मणान् भोजयेत्' मानवगृह्यसूत्रे १।१६।२ 'अनिन्द्यान ब्राह्मणान्' गोभिलगृह्य० ४।२।२१ 'यो ब्राह्मणो बह्वृचो वीर्य्यवान्त्स्यात्' ऐतरेयब्राह्मणे २।३६ 'क्षत्रेण क्षत्रं जयति बलेन बलमश्नुते (राजा), यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितः' ऐतरेय ब्रा० ८।२५—'ये वै ब्राह्मणाः शुश्रुवा ँ सोऽनूचानास्ते विप्राः' शतपथब्राह्मणे ३।५।३।१२ 'जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः ··विद्यया याति विप्रत्वं' अत्रि० १३९ 'यदन्ये शतं याचेयु र्ब्राह्मणा गोपतिं वशाम्। अथैनं देवा अब्रुवन् एवं हि विदुषो वशा' अथर्व० १२।४।२२ (अत्र अविदुषां ब्राह्मणानामपि 'अन्ये शत ब्राह्मणाः' इति वचसा ब्राह्मणत्वं मतम्। एतदादिषु प्रमाणेषु "ब्राह्मणस्य" 'विद्वान्, सु, सद्, अनिन्द्यः गुणवान् बह्वृचः' इत्यादिविशेषणेन प्रतीयते यद्—अविद्वांसो ब्राह्मणाः, कुब्राह्मणाः असद्विप्रा निन्द्यब्राह्मणा अनृचा गुणरहिता अपि च ब्राह्मणा भवन्ति। अन्यथा, 'विद्वान, सु, सद्' इत्यादि विशेषणानि ब्राह्मणस्य व्यर्थानि स्युः। तथा च न्यायः—'सम्भवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवत्'। 'अश्वत्थामा हतो नरः' अत्र अश्वत्थाम्नो 'नर' विशेषणं तदा सार्थकम्, यदा गजादिकस्याऽपि कस्यचिन्नाम स्यादेतत्। एवं 'सत्' 'सु'

'विद्वान्' इति विशेषणानि ब्राह्मणस्य तदा सार्थकानि; यदा कुत्सिता ब्राह्मणा अपि ब्राह्मणा मन्येरन् । कुत्सितानामपि तेषां [ब्राह्मणानां] तत्त्वे (ब्राह्मणत्वे) मते कर्म्मणा वर्णव्यवस्थाखण्डनं स्वतः सिद्धम् ।

अत एव 'कुमहद्भ्याम्' ५।४।१०५ इति सूत्रस्योदाहरणे कुब्रह्मा—कुब्रह्मः' इति सङ्गच्छते । अत्र 'ब्राह्मणपर्य्यायो ब्रह्मन्शब्दः' इति तत्त्वबोधिनी । 'कुत्सितो ब्रह्मा, इति तद्विग्रह । महाभाष्ये 'अव्यये नञ्कु, ६।२।२ 'कुब्राह्मणः, कुवृषलः, इत्युदाहरणम् । 'कुगतिप्रादयः, २।२।१८ सूत्रे महाभाष्ये—'कुब्राह्मणः, कुवृषलः, सुब्राह्मणः, सुवृषलः, अतिब्राह्मणः, अतिवृषलः, दुर्ब्राह्मणः, दुर्वृषलः 'स्वती पूजायाम्' 'दुर्निन्दायाम्' 'कु पापार्थे, कुब्राह्मणः, इत्याद्युदाहरणानि । यदि सद्गुणैरेव 'ब्राह्मण, इति पदवी मिलन्त्यभविष्यत्; तर्हि 'सुब्राह्मणः—कुब्राह्मणः, इतिशब्दौ सर्वथा नाऽभविष्यताम्, यत ; पूर्णविद्वत्तादिगुणैनैव तु स ब्राह्मणो जातः; तर्हि तत्राऽव्यभिचारात् 'सु, शब्दो व्यर्थः, यतः 'सम्भवव्यभिचाराभ्यां स्याद् विशेषणमर्थवत् इति हि न्यायः । एवं ब्राह्मणेन सह 'सु शब्दप्रयोगो व्यर्थः । कुत्सितत्वञ्च तत्र भवेदेव कथं वादिनये; अतस्तत्र'कु, शब्दो व्यर्थः । एवम् 'असद्गुणैरेव शूद्रत्वपदे मते महाभाष्यस्य 'कुवृषलः' इत्याद्युदाहरणेषु 'कु, शब्दो व्यर्थो भवेत् । पूज्यत्वं तु तत्र भवेदेव कथमिति तत्र 'सुवृषलः' इत्याद्युदाहरणमेव कथं भवेत् ? । परं स्वा० दयानन्देनाऽपि 'उत्तम् शूद्रजनों को' सत्यार्थ० तृ० पृ० ३१ इति शूद्रस्य 'उत्तम' त्वविशेषणं दत्तम । तेन स्पष्टं प्रतीयते यत्-कुब्राह्मणोऽपि-भवितुं शक्नोति, सु-शूद्रोऽपि । एवञ्चेत्कर्म्मणा वर्णव्यवस्था परास्ता; जन्मनैव च सा सिद्धा । एवं विद्यावत्त्वादेव ब्राह्मणत्वाव्यभिचारे 'विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि गीता० ५।१८ अत्र ब्राह्मस्य 'विद्याविनया' दि विशेषणं व्यर्थं भवेत् । एतेन अविदुषोऽपि ब्राह्मणत्वं सिद्धम् । तेन जन्मना वर्णव्यवस्था सिद्धा—इत्यवदातम् ।　　　[क्रमशः]

* विभाति ! *

श्रीप्रभातमिश्रः, प्रयागस्थः,

रम्योद्यानेऽभिनव-कलिका-संचयन्मोचयद् द्राक्
अन्धीकुर्वन्निखिल-सुभगाग्मञ्जुलां भृङ्गमालाम् ।
गुञ्जीकुर्वन् खग 'कलकलैर्दिग्दिगन्तं समस्तम्
सद्योजातं प्रियसखि ! पुरः सुप्रभातं विभाति ॥ १ ॥

वर्षा-कालेऽखिल-जन-मुदे भूतले जायमाने
आभा-हीना परम मृदुला मञ्जरी हास्यमाना ।
नव्यां शोभां, कुसुम-सहितां धारयन्ती लसन्वी
लक्ष्मी-लीला ललित-लतिका वीथिकायां विभाति ॥ २ ॥

सद्यो भूतैः नवहरि-तृणैः रम्य-वन्ये निकुञ्जे
श्रावं-श्रावं घन-घन-रवं केकिनां विह्वलानाम् ।
नृत्यं दृष्ट्वा प्रकृति-सरला क्षेत्रपालस्य वामा
प्रीत्या वाण्या कथयति पतिं प्रावृषः श्रीर्विभाति ॥ ३ ॥

['प्रयाग संस्कृतसम्मेलन' कविसम्मेलनावसरे रजतपदकेन पुरस्कृतैषा रचना ।]

प्राप्तपत्रद्वयम्

सनातनधर्मस्य जाग्रतिजयः ।

(ले० पं० जगदीशप्रसादमिश्र शास्त्री काव्यतीर्थः)

साम्प्रतमप्यमुष्मिञ्जगतितले विद्यते नामाऽभितो धर्म्मस्य अनादित्वबीजम्, बीजमिदन्नान्यकपोलकल्पितं किञ्च भगवन्नियमपरिबद्धम्, अस्यैव धर्म्मस्य पुष्टा-युक्तिरेषा चरितार्थतामावहति नियतमेव, यथैषा—

धर्म्मः शर्म्म परत्र चेह च नृणां धर्म्मोऽन्धकारे रविः ।
सर्वापत्प्रशमक्षमस्सुमनसां धर्म्मो निधिर्मूल्यवान् ।
धर्म्मो बन्धुरबान्धवे पृथुपथे धर्म्मस्सुहृन्निश्चलः ।
संसारोरुमरुस्थले सुरतरुर्नास्त्येव धर्म्मात्परः ॥१॥

किञ्चैतर्हि धर्म्मविमुखा अधर्म्मप्रमुखा जना विशेषेण मूल्यं विनाऽनवसरेऽटन्त इतस्ततस्स्वधर्म्मकृपणत्वं भूयो भूयः प्रदर्शयन्तीति, खल्वेतेषां यादृशी परिणतिर्भवति

सा चेदन्तःकरणमर्दकाऽपि भवेत्तथाऽपि न वा प्रकाशयन्ति, स्वत्रीडाकोषाधिक्यात्। वहुतिथपुण्यकृत्यगणेन पुंसो व्यवस्था जायते, ततश्च मनुष्यत्वमधिकं दुर्लभमेतदपि भाग्याऽभिवृद्धेस्स्यान्नाम तदा पुनर्विप्रताऽधिकयोगमाकाङ्क्षति, सति विप्रत्वे नयतत्त्वमयाऽविद्याविनाशिका सा विद्याऽतिदुष्कराऽर्थज्ञता च ततोऽत्यधिका । भवत्यर्थज्ञे वाक्छक्तिर्लोकाऽनुसारिका शास्त्रतत्त्वप्रदर्शिका च सुदुष्करा क्रमशोऽधिकात्त्वम्। एकस्मिन्नेव जने तु न ह्येतादृशास्सर्वे गुणाः परश्चैकोऽपि भवेन्नाम, सोऽपि प्रकाशयत्यपूर्णतामेव, शास्त्रतज्ज्ञानामन्ते चेदखिलास्स्युस्तथापि धर्म्मे तु धीषणाऽवर्णनीया दुष्करमार्गाऽनुगामिनी । अवसरे चाऽस्मिन्नधिकतरेण च धर्म्मे दुर्लभा धोस्समस्तानाम्, वायुरेवंविधो वहति,येन धर्म्मस्याऽभिधानमपि समाकर्ण्य जना भ्रमत्वं बाहुल्येन यान्ति, सर्वेषु वस्तुषु धर्म्मस्य चैतन्यम्मूलात्मकमस्त्येवेति सनातनधर्म्मस्य ब्राह्मणवर्गस्य चाऽहोरात्रमेव जागृतिजयो भूयादिति शम् ।

प्राप्तग्रन्थसमालोचनाभासः ।

विदितचरमेतत् प्रायशः समेषां वाराणसेयविदुषां यत् पण्डितवर श्रीमत्पञ्चाननतर्करत्नकृतं शक्तिभाष्यं यथाज्ञानमालोच्य संदेहनिराकरणाय केनचित् सन्यासिना शक्तिभाष्यतिमिरभास्करनामकमेकं पुस्तकं व्यरचीति । साम्प्रतं तत्खण्डनचिकीर्षया पण्डितवर श्रीमद्गोपाल शास्त्रिणा 'प्राप्तग्रन्थ समालोचननामक'एको लेखः प्राकाटीत्यपि पत्रपाठकानां नाविदितम् । तत्समालोचनं तु पूर्वोक्तग्रन्थभावानवबोधात् संन्यासिषु रागद्वेषबाहुल्याद्वाऽभासमात्रं प्रतीयते । यद्वा तद्वा तत्परिहाराय प्रयतमानेन मया किञ्चिदधस्तान्निगद्यते. विद्वांसस्तु निष्पक्षपाता विचारयन्तु किं तावत् तत्त्वमिति । शास्त्रिप्रवरस्तु प्रष्टव्यः कुत्र तिमिरभास्करग्रन्थे भवता दृष्टं शक्तिभाष्यकृता चातुराश्रम्यपक्षो न स्वीक्रियते–इति लिखितम्।१लिखितं चेत् तत्पुस्तके नोपलभ्यते (?) । अथ च लिखितं चेद् ब्रूयाद् वन्ध्या पुत्रं प्रसूत इतिवद्धास्यायैव तत्सर्वथा२ । विवादस्त्वावयोर्द्वयोर्न चातुराश्रम्यपक्षे किन्तु निवृत्तौ । भाष्यकृतो-

---

१ तिमिरप्रणेता प्रतिपृच्छयते शक्तिभाष्यकृता चातुराश्रम्यपक्षो न स्वीक्रियते इति तिमिर कर्त्तुर्लेखत्वेन मया क्व तावदुक्तम् ? तिमिरपुस्तिकायां 'चातुराश्रम्यपक्षस्थापनम्' इति शीर्षकेऽस्य स्वाभसिकार्थमादायैव समालोचितं मया ।

२ अयमाक्षेपः स्वस्मिन्नेव ।

च्यते गार्हस्थ्येऽपि निवृत्तिः। तिमिरभास्करकृतोच्यते तुरीयाश्रम एवेति। यथा सम्भवमनेन ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेदित्यादिना प्रमाणान्यपि–उपन्यस्तानि अत्र वात्स्यायनमतमपि दर्शितम्। भाष्यकृता तु ऐकाश्रम्यपक्षे ब्रह्मचर्याश्रमोऽप्या-श्रमान्तरत्वेन नाङ्गीक्रियते१। नवा निवृत्तिस्तु गार्हस्थ्याश्रमे भवतीत्यत्र किमपि प्रमाणं प्रदर्शितम्२। न च गौतमस्मृतावपि ऐकाश्रम्यपक्षः स्थिरीकृतो ३येन तत्र निवृत्तिस्ततस्तु मोक्षः स्यात्। नापि मनुवचनादपि स पक्षः शक्यसम्भवः प्रत्युत– "एष वोऽभिहितो धर्म्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः" "अधीत्य विधिवद्वेदान्" इत्यादिना चातुराश्रम्यपक्षं व्यवस्थाप्य तुरीयाश्रमत एव मोक्षो निरूपितः यत्तु पुत्रैश्वर्ये सुखं वसेदित्यादिनैकाश्रम्यपक्षोऽपि मुनिवर्याणामभिमत इति उक्तम्, तदेतद्वा र्त्तम्?। भावानवबोधात् कुटीचरसन्न्यासविषयकं वचनं हि तत्४। कुटीचराः सन्न्यासिनः स्वग्रामे ग्रामाद्बहिर्वा कुटीं निर्माय पुत्रगृहे भिक्षां कृत्वा तत्र निवसे-युरिति तत्परमेव तद्वचनं न तु गृहिपरं येन तद्वचनमात्रान्निवृत्तिस्ततस्तु मोक्षः स्यादेव। अन्यत् खलु ग्रन्थादेवावगन्तव्यम्। चरमदशायां पुत्रैश्वर्ये सुखं वसन्तो गृहिणो प्रवृत्तिधर्माणो निवृत्तिधर्माणः केचन, केचन तु केवलप्रवृत्तिधर्माण इति

---

१ न शक्तिभाष्यकृता किन्त्वैकाश्रम्यवादिभिर्महर्षिभिरपि, अन्यथैकाश्रम्यं त्वाचार्या इति तद्वचनं व्याहन्येत।

२ शाङ्करसम्प्रदायाङ्गीकृतगुरुपरम्परावन्दनस्य सर्वप्रसिद्धतया तत्प्रमाणोपन्यासा पिष्टपेषणायितत्वेन विशेषतस्तद्विचारस्य निष्प्रयोजनत्वात् न विशेषोक्तौ प्रयतित शक्तिभाष्य-कृद्भिः गुरुपरम्परावन्दने गृहिणां वसिष्ठशक्तिपराशरव्यासानां निवृत्त्यनङ्गीकारे तेषां सम्प्रदा-यप्रवर्त्तकत्वमेव न स्यात्। गृहिणो जनकस्य निवृत्तिपरत्वमपि न सिध्येत। सूत्रादेव पश्चात् च तत् प्रमाणितम्।

३ न केवलं स्थिरीकृतः, किंतु वैदिकप्रमाणेन प्रबलीकृतः, तस्य मोक्षहेतुत्वे वेद एवाव-धीर्यैत उक्तमेवैकाश्रम्यं शक्तिभाष्यकृद्भिः न स्वकल्पितं किन्तु शास्त्रप्रमाणकम्।

४ कुटीचरसन्न्यासस्य नामापि किं मन्वादिस्मृतिषूक्तम्। प्रव्रजेद् गृहादित्येव मनुस्मृतौ संन्यासविधिः। अथ कुटीचरधर्मोऽयं हठात् कल्प्यते. बहूदकस्य धर्म्मानुपन्यासे को हेतुः?

अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान्। अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः। मनु ६, ३७। इत्येवमुपदिशतो भगवतो मनोश्चातुराश्रम्येण श्रीमच्छान्ता श्रमप्रम्मतप्रव्याख्यायां नास्ति सम्बन्धलेशोऽपि॥

भाष्यकृद्वचनादैकाश्रम्यपक्षे पाक्षिकचातुराश्रम्यपक्षानभ्युपगमः स्यादेवेति तत्स्थापन-नामकं शीर्षकं ग्रन्थे न वृथा१ । तथा च ग्रन्थभावानवबोधाद्धास्यायैव विदुषामिति यद्भवतोक्तं तत् स्वकाण्डताण्डवितमिव । अहो वैदग्ध्यं विदुषामतत्पराणामपि तत्परत्वख्यापनेन । अस्तु, यत्तु पूर्वोत्तरतन्त्रयोरेकशास्त्रत्वं भवताऽऽशङ्कितं भाष्यकृता च, तत्कथं संगच्छेत । मीमांसात्वधर्मसाम्येनैकत्वमभिप्रेतमथवा विषयादि-साम्येन, तद्वक्तव्यम् । नाद्यः—मीमांसात्वेनैकत्वं चेत् सांख्ययोगयोरपि तत्स्यात् । उभयत्र सांख्यत्वधर्मसामान्यात् । शास्त्रत्वेनापि सर्वशास्त्राणामैक्यप्रसङ्गात् । न च सांख्ययोगयोरेकत्वं वाच्यम् । तत्त्वभेदात् प्रयोजनसाध भेदाच्च । सांख्या हि चतुर्विंशतितत्त्वानीच्छन्ति तत्त्वज्ञानेन च सर्वदुःखनिवृत्तिम् । योगास्तु षड्विंशतित-त्त्वानि-अभ्युपगच्छन्ति योगेन च मुक्तिम्२ । नापि द्वितीयः, उभयत्र विषयादिभेद-स्योक्तपूर्वत्वाद् ग्रन्थे । यत्तु शक्तिद्वयस्योभयत्र कथनेनैकशास्त्रत्वमुक्तं तन्न । शास्त्र-तात्पर्यानवबोधात् । न हि वेदान्तेषु कुत्रापि ब्रह्मैव शक्तिः किंवा शक्तिरेव ब्रह्मेति व्यपदिष्टम् । द्वादशलक्षण्यामपि न कुत्रचिच्छक्तिविचारो येन तत्स्वीकर्त्तुं शक्यते। अनुल्लेखेऽपि कल्पनया तत्स्वीकाराद् बलाबलाधिकरणन्यायेन तत्सर्वं शशशृङ्गायेत। सर्वाण्यपि शास्त्राणि शक्तिपराणि-एकविषयकानि स्यु । न न्यायत्वादिना परस्पर-भेदः स्यात् । किञ्च सूत्रकृद्भिः "अल्पश्रुतेरिति चेत् तदुक्तम्" (१।३।११ , सञ्ज्ञात श्चेत् तदुक्तम् ३।३।८ हानौ तदुक्तम् ३।३।२६ अक्षरधियां तदुक्तम् ३।३, इत्यादि सूत्रैरेकशास्त्रत्वमभ्युपगतमिति यदुक्तं तत्तुच्छम् । कुत्रापि दहराकाशस्य विचारात्, कुत्रापि उपनिषदां मध्ये सञ्ज्ञैकत्वाद् विद्यैकत्वप्रतिपादनात्, क्वचित् सुकृतदुष्कृतयोः प्रियाप्रिययोश्च हानोपादानालोचनात् क्वचिच्च विशेषनिराकरणेन ब्रह्मावधारणात् बादरायणीयसूत्राणामतत्परत्वात् । प्राचां मते द्वयोः शास्त्रयोः कर्मकाण्डत्वेन ज्ञानकाण्डत्वेन च परस्परभिन्नताख्यापनस्य भाष्यकारेणापि स्वीकारात् तयोरेकत्व-

१ एवं सति चातुराश्रम्यपक्षस्थापनमित्यर्थान्तरं, चातुराश्रम्यस्थापनमित्यस्यैव सम्यक्त्वात् ।

२ अत्र सुधीभिरवधेयं,—याज्ञवल्क्यादीनां विद्यागणने चतुर्दशत्वानुपपत्त्या मीमांसात्वस्य विभाजकरूपतोपदर्शिता, प्रसिद्धिश्च तथा पूर्वमीमांसोत्तरमीमांसा चेति । सांख्यपातञ्जलयो पृथग् दर्शनत्वे किं तावदार्षं प्रमाणम् ? येन तस्य दृष्टान्तता । अपि च उत्तरमीमांसां पूर्वमीमांसां चापहाय ग्रन्थान्तरोक्त्यभिप्रायेण सूत्रे क्वचिदपि 'तदुक्तम्' इतिरूपं वचनं नास्ति ।

कथनं साहसमात्रमेव। आचार्यचरणैरपि कुत्रचिद् द्वयोः शास्त्रयोरेकत्वं प्रतिज्ञात मिति केनापि दर्शयितुं न शक्यते।१ "धर्मजिज्ञासायाः प्रागपि अधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः" इति पूज्यपादाचार्यैरपि मीमांसानन्तर्यनिषेधात् भामत्यादि ग्रन्थेषु तथैव लाभादपि तदानन्तर्यकथनम् न्याय्यं सूत्रभाष्यविरुद्धं चेत् तत्तु हास्यायैव। न तु चतुरचेतसां चेतसि चमत्कारमाधत्ते। प्रतिपद्येमहि तदैव तस्यानन्तर्यं शास्त्रेषु कुत्रापि चेत् तदुल्लिखितं स्यात्। शास्त्रं तु शान्तो दान्तः[वृ० उ०] इत्यादिना शमादि-साधनसम्पत्यानन्तर्यावबोधकम्; आचार्यचरणानामपि तादृशमेव मतमुक्तपूर्वमेव तद्ग्रन्थे२। ये खलु पण्डिता निगमागमनिष्णाता वर्णाश्रमधर्मस्तम्भरूपास्तेषामपि विधर्मिवद् वेदादिशास्त्रेष्वपि अविश्वास इत्यहो करालकलिमाहात्म्यम्। निष्काम-कर्मणा चित्तशुद्धौ नित्यानित्यवस्तुविवेके जाते शमादिसाधनसाधनसम्पत्तिलाभाद् ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तये कर्मकाण्डस्यावश्यकत्वेऽपि किमेतावता तदानन्तर्य्यं शक्यशङ्कम्? कर्मकाण्डस्यारादुपकारकत्वं न प्रकृते दण्डवारितम्। अस्तु, स्वस्वकर्मानुसारिणी हि प्रज्ञा वदतु यथाकामं स्वस्वबुद्ध्यनुसारं किं छिन्नमस्माकम्। यत्तु "एतस्माज्जायते प्राणो मनः "सप्राणमसृजत' 'एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुः

१ पूज्यपादाचार्य्यापेक्षया भगवद्बादरायणस्य प्रामाण्यं को नाम नाभ्युपगच्छेत्, विशेषतो यत्र भाष्यकारमत नाश्रीयते, त न्नरासाय भाष्यकारवचनप्रदर्शनायासो विफलः'भाष्यकारो भगवदाचार्य्योऽपि तस्याः पूर्वतन्त्रत्वमुदाजहार। नहि दर्शनद्वैधे पूर्वोत्तरत्वं घटते। नहि न्यायदर्शनं ब्रह्मसूत्रस्य पूर्वभाग ब्रह्मसूत्रं वा न्यायदर्शनस्य पूर्वतन्त्रतया क्वचिदपि व्यवह्रियते। तस्माज्जैमिनीयमीमांसायां पूर्वतन्त्रत्वं बदतामाचार्य्यपादानां तस्यामेव शास्त्रान्तरत्वकथनमयुक्तमित्येव शक्तिभाष्यकृतामाशयः।

२ तस्माद् यथोक्तसाधनसम्पत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्येति भगवदाचार्य्यपादाः, अस्मिन्नर्थेऽस्य सूत्रस्य प्रतिज्ञारूपत्वं न घटते किन्तूपदेशरूपत्वम्। तत्रैव कर्म्मावबोधानन्तर्य्यं विशेष इत्यादिना तत् खण्डनं शारीरकभाष्येऽस्ति।

शक्तिभाष्यकृन्मते तु प्रतिज्ञासूत्रमिदम्, अथ योगानुशासनम्, अथ ब्रह्मचारिधर्म्मा इत्यादिवत्, अनन्तरकर्त्तव्यत्वप्रकारक बोधानुकूलव्यापारो हि प्रतिज्ञा, सा च शिष्यानुन्मुखयितुं गुरुणा क्रियते। तादृक् सूत्रमिदम्। तत्र गुरोः शमदमाद्यानन्तर्य्यस्य ज्ञानाकांक्षितस्य सबन्ध एव नास्ति, कर्म्मावबोधस्यापि नास्त्यपेक्षा। किन्त्वधीतजैमिनीयभागं तत्सूत्रोपस्थापितजिज्ञासा निवृत्तये उपसन्नं निमित्तीकृत्य भगवान् बादरायण इदमुक्तवान् इति शक्तिभाष्यमनवबुध्यमानानां पण्डितमानिनां दण्डिस्वामिनां वृथावागाडम्बरः।

इत्यादिना प्राणाकाशयोः द्वयोरपि सर्वादित्वं भवितुं शक्यमिति यद्भवताऽशङ्कितं दुर्बोधविजृम्भितम्। "तत्पूर्वकत्वाद्वाचः (वे २।४।४) इति व्याससूत्रस्य शाङ्करभाष्यावलोकनादेव कस्य सर्वादित्वं स्याद् विस्पष्टं विज्ञातं भविष्यति, किमरण्ये रोदनेन। प्राणादिसृष्टेः पञ्चभूतसृष्टिपूर्वकत्वादाकाशस्यैव सर्वादित्वं शास्त्रसम्मतं न तु हिरण्यगर्भस्येति दूषणतात्पर्यमस्माकम्। न च हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे "ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव' 'यो ब्रह्माणं विदधाति' इत्यादिश्रुतिवाक्यात् तस्य सर्वादित्वं प्रतिज्ञातमिति चेन्न। श्रुतितात्पर्यानवबोधात्। देवानां मध्ये तत्र तत्र तस्य सर्वप्राथम्यप्रतिज्ञातत्वेनातथात्वात्। अन्यथा पञ्चभूतानि सृष्ट्वा "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इत्यादि श्रुतिवाक्यान्यप्युपपद्येरन्। शास्त्रिणः! हिरण्यगर्भस्तु जीव एव। सच शारीरी। यदि प्राक् पञ्चभूतान्येव न स्युः तस्य तदुपादानकं शरीरं कथं स्यात् तत्तु विवेचनीयम्। यत्तु[१] विवर्त्तवादविषये यो दोष उद्भावितो भाष्यकृता तस्योद्धारः परिव्राजकाचार्येन कृत इति या भवदीयोक्तिः सा तु निरर्थिकैव। सूत्रादितस्तत्स्थापनेन हि स परिहृतः। लोके तूभयथा प्रयोगो दृश्यते रज्जोः सर्पः रज्जौ सर्पः इति[२]। तत्राद्यस्तु रज्जुतोऽनिर्वचनीयसर्पोत्पत्त्या। द्वितीयस्तु बाधकाले—एतावत् कालं रज्जावेव सर्पः प्रत्यभादिति। नेयं राजाज्ञा रज्जौ सर्प इत्येका प्रतीतिः सर्वत्रेति। शास्त्रयोनित्वाधिकरणन्यायेन शास्त्रप्रमाणकेऽस्मिन् शास्त्रे युक्तिस्तु शास्त्रानुसारिण्येव भवितुमर्हति।

१ अविदितशारीरकभाष्यार्थस्याभासरसिकस्य रमणीयमुपदिशामि, स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते। आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्त्तत इति (शारीरकसूत्रस्य १ अ. २ पादे २३ सूत्रभाष्यम्) अत्र भूतानामित्यस्यार्थः प्राणिनांचेत्, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्तीति प्राणनश्रुतेः प्राणिमात्रपरत्वं कथमपलप्यते। वस्तुतो हिरण्यगर्भो जीवो वा शरीराभिमानीश्वरो वा तच्छरीरं रजोगुणांशो वा समष्टिमहत्तत्वं वा समष्टिमनोवेतियत् श्रुतिस्मृतिषूक्तंतत् कल्पभेदेन मीमांसनीयं नतु तस्य जीवान्तरवद् भौतिकं शरीरमितत्वे स्थितेऽपि, शारीरकभाष्याङ्गीकृतं श्रुतिस्मृतिसम्मतं तस्य आद्यत्वमपलपता श्रीमता न लज्ज्यते इति चित्रम्। अत्र विशेषबुभुत्सुभिः जन्माद्यस्य यत इति शक्तिभाष्यं द्रष्टव्यम्। यतः शक्तिभाष्यविचारमप्रकाश्य तत्खण्डनञ्चापरामृश्य, शारीरकभाष्यतत्प्रस्थानानुयायि वचनान्येवात्राङ्कितानि।

२ अहो सन्यासिन् 'रज्जोः सर्प उत्पद्यते' इति प्रयोगाभावरूपं शक्तिभाष्यदत्तदोषमलीकचातुर्येण प्रच्छादयन् न लज्जसे भवान्।

येयं युक्तिर्भाष्यकृताहृता सा न शास्त्रानुसारिण्येव यतस्तदनुद्धारात् कश्चन दोषःस्यात्२ यत्तु वाल्येन तिष्ठासेत् [वृ] भवतिसिद्धान्तः पूर्वपक्षतया तिमिरभास्करकृता स्थापित इति यदुक्तं तत्तु पुस्तकभावानववोधादेव । सूत्रभाष्योपनिषद्भाष्ययोः परस्परवैषम्यप्रदर्शनेन प्रपञ्चसारशारीरकभाष्ययोर्मध्येऽपि तत्सद्भावादेकत्र कुत्रचिच्चेत् चिदचिदात्मकं ब्रह्म नोक्तमन्यत्र तत्कथनात् तदात्मकत्वं ब्रह्मणः स्यादेवेति शक्तिभाष्यकृदुक्तौ दोषदानाय यथा भाष्ययोर्मध्ये परस्परं न वैषम्यमिति दर्शितम् । शाङ्करभाष्यदर्शनादेव तत्प्रतीयेत किं प्रलपितेन । अस्तु । समालोचनं तु सम्यग्विवेचनम् । विवेचनं तूभयोर्गुणदोषाविष्कारात्मकम् । तत्तु समालोचनायां नास्ति । कि पाक्षिकचातुराश्रम्यपक्षस्वीकारः शास्त्रसम्मतः । किं चिदचिदात्मकब्रह्मवादोऽपि तथा ? अथवा किं सगुणनिर्गुणात्मकं साकारनिराकारात्मकं ब्रह्म शास्त्रयुक्तिसहम् ! किमवच्छेदकभेदेन वृक्षादौ कपिसंयोग-तदभाववन्निरवयवे निर्धर्मके धर्मिणि अवच्छेदभेदेन चित्वाचित्त्वव्यवस्था शास्त्रीया२ ? किमस्ति प्रपञ्चसारादौ कुत्रापि शक्तिरूपचिदचिद्ब्रह्मव्यवस्था३ ? कारणस्याऽन्यतरकर्मादेरभावात् कणभक्षाक्षचरणादिभिः प्रतिक्षेपाच्च किं विभुद्वयसंयोगः शक्यस्वीकार४ ? दोषसत्वेऽपि तत्र तत्र किमपि दूषणं नोद्भावितम् । यत्र च दोषगन्धोऽपि नास्ति तत्र स्वमनीषया दोषोद्भावनं पुनः पुन र्भाष्यकृद्वचनाम्रेडनं यदि समालोचनं तर्हि शोभनमेव तत् । अहो पक्षपातः ! अहो आधुनिकनवीनपण्डितानां समालोचनशैली ! एतादृशः समालोचको यद्यन्यः कोऽपि जायेत तर्हि भारतवर्षं कृतार्थं स्यादिति प्रतीयते । रागद्वेषवशवर्त्तिना केनचन नेदं पुस्तकं लिखितं किन्तु परोपकारायैव । शास्त्रविरुद्धं वचनं मनसि निधाय कोऽपि स्वार्थान्न च्यवेताऽनर्थं च नर्च्छेदिति । शास्त्रार्थनिर्णयाय स्याच्चेन्मनीषा, तर्हि—अत्रागत्य दीयतां ग्रन्थकाराय वादभिक्षा, कि वृथा प्रलपितेन । नास्माकमादर एतादृशसमालोचने । प्रत्युत्तरं दत्तं केवलं सत्यासत्यनिर्णयाय । किं पिष्टपेषणेनेति पुनर्न दास्यते । इतिशम् ।

दण्ड-स्वामि शान्ताश्रमः रणमुक्तेश्वर महादेव, वड़ोदा ।

---

१ शास्त्रसम्मता एतेऽर्थाः शास्त्रं च दर्शितं शक्तिभाष्ये, तत्कथं जननयनेषु धूलिक्षेपः क्रियते ।

२ निरवयवे नीरूपे प्रणवेऽवच्छेदकभेदो मयैव दर्शितः, निर्धर्मकत्वं ब्रह्मणः शक्तिभाष्यकृद्भिरेव विचारितम् ।

३ अस्ति, तात्पर्य्येण, ब्रह्मसूत्रेचास्ति, मूलं दृश्यताम्, प्रदर्शितं च तच्छक्तिभाष्ये ।

४ भगवता अक्षचरणेन नित्यसंयोगखण्डनं न कुत्रापि कृतम् । प्रत्युत सर्वनैयायिकपूज्यचरणैरुद्योतकरपादैः न्यायवार्त्तिके कण्ठरवेण नित्यसंयोगोऽङ्गीकृतः । श्रीगोपालशास्त्रीदर्शनकेशरी

समालोचनम् ।

प्रमाणमञ्जरी- मूल्यम् ≈)। प्राप्तिस्थानम्- निर्णयसागर यन्त्रालयः मुम्बई।

प्राचीनन्यायविषयिणीयं षोडशपृष्ठात्मिका कृतिः श्रीसर्वदेवसूरिणः पञ्चदशशतकात् प्राग्भूतस्य। सा चेयं तैलङ्ग-इत्युपाह्व रामकृष्णात्मज-गङ्गेशशर्म्मणा सुपरिष्कृता निर्णयसागराख्यमुद्रणालयेन च प्राकाश्यं नीता। पुस्तकेऽस्मिन संक्षेपेण न्यायशास्त्रोक्ता द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायाभावपदार्थाः क्रमशो निरूपिताः। संक्षेपतः सप्तपदार्थं जिज्ञासुभिरवश्यमवलोकनीयतामर्हति पुस्तकमिदम्।

श्रीरामगीता, बालमधुकरीटीकाऽलंकृता। टीकाकाराः श्री वेदान्तरत्न-पण्डित त्र्यम्बकाभिजनशुक्लोपाह्व बालकृष्णशास्त्रिणः। मूल्यम् १२ आणकाः। प्राप्तिस्थानम् बालकृष्णशास्त्रीयशुक्ल, श्रीक्षेत्र त्र्यम्बकेश्वर, गंगेच ांठी नम्बर४२८।

भगवता श्रीरामचन्द्रेण लक्ष्मणं प्रत्युपदिष्टा द्विषष्ठि श्लोकात्मिका वेदान्तविषयकज्ञानगर्भा श्रीरामगीता प्रायः सर्वैरेव संस्कृतज्ञैर्ज्ञायते। अस्या यथा एकैकं पद्यं गम्भीरज्ञानगुम्फितं वर्तते तथा नासीदद्यावधि काचन तज्ज्ञानप्रकाशिनी समीचीना टीका। सम्प्रति श्रीबालकृष्णशास्त्रिभिर्बालमधुकरीटीकां विरचय्य सा त्रुटिरपाकृता। रामगीताया अर्थजिज्ञासूनां नितरां सङ्ग्रहार्हा इयं टीका। अन्ते बहूनां प्रख्यातविदुषां सम्मतयोऽपि सन्ति। धन्यवादार्हा टीकाकृतः।

वासुदेवद्विवेदी, साहित्याचार्यः।

ज्यौतिषमीमांसादर्शनम् ।

प्रणेता-ज्योतिर्भूषण पण्डित तारादत्त ज्योतिषी। ३२। मूल्यम् १) प्राप्तिस्थानम्-राजकुमारगुरुपण्डिततारादत्तज्योतिषी, रियासत जुब्बल, जिला शिमला।

प्रथमखण्डोत्तरखण्डयो र्विभक्तमिदं पुस्तकं सूत्राणां शतकं बिभर्ति। प्रतिसूत्रं विस्तृता हिन्दीटीका वर्तते। अन्ये परिशिष्टसूत्राण्यपि सन्ति। पुस्तकेऽस्मिन फलितसिद्धान्तो द्वादशभावफलोपपत्तिश्चेति द्वयमपि दर्शनविज्ञानदृष्ट्या सुस्पष्टं वर्णितमवलोकयामः। नवीना कृतिरियं श्री तारादत्तज्योतिर्विदां ज्योतिषविषये तेऽतिसुतरां धन्यवादार्हा नः। फलितज्यौतिषविषये सर्वदृहानैरवश्यमेवेदं द्रष्टव्यमिति। प्रतिपाद्यविषयसमर्थने कृतः प्रमाणसंचयोऽपि सुतरां दर्शनीयः।

श्रीराधिके सति तवैव कृपामृतेन
संरक्षितो मम सुतो मरणाद् वयं च ।
पर्यन्यदेवकृतमण्डलवर्षणेन
दावानलात्तरुलता इव सप्ररोहाः ॥२२॥

(नेपथ्ये)

राधा जयति गोपालजीवनोक्षितजीवना ।
गोपालो जयति श्रीमान् रक्षितव्रजजीवनः ॥२३॥
वृषभानुनृपो धन्यो यस्य राधा सती सुता ।
धन्यो नन्दमहाराजो गोपालो यस्य नन्दनः ॥२४॥

गर्ग.—एते पौरजानपदाः सर्व एव राधाकृष्णयोर्जयशब्दं तत्पित्रोश्च धन्यतामुद्घोषयन्ति ।

नन्दः—इदानीमवशिष्यते वैद्यराजेनोपदिष्टः सतीसंवर्धनोत्सवः । तत्प्रकारमुपदेष्टुमभ्यन्तरगमनानुग्रहं भगवतः प्रार्थये ।

गर्गः—अस्त्वेवम् । (इति नन्दादिभिः सह परिक्रामन्) इतो दृश्यते शिवलिङ्गम् यावत् प्रणमामः ।

सर्वे—नमामि विष्णुभक्तिदं तदीयतत्त्वकोविदं,
तदञ्चनप्रवञ्चनप्रपञ्चसञ्चयच्छिदम् ।
भवं भुजङ्गभङ्गिमज्जटज्जटाघटाटवी-
भ्रमभ्रमत्तदङ्घ्रिजापगापगाढसंविदम् ॥२५॥ *

(इति प्रणम्य निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति षष्ठोऽङ्कः ।

---

* विष्णुभक्तिदं तदीयतत्त्वकोविदं तदञ्चन···च्छिदं भुजङ्ग···संविद भवं नमामि, इत्यन्वयः । विष्णुभक्तिदमित्यत्रैकदेशविष्णुपदार्थस्योत्तरवाक्यत्रयस्थतच्छब्दैः परामर्शः, दशैते राजमातङ्गास्तस्यैवामी तुरङ्गमा इत्यादिवत् । तदीयतत्त्वकोविद विष्णुतत्त्वाभिज्ञम्, भव विना विष्णुतत्त्वमन्ये न जानन्तीति भावः । तदञ्चनेति तत्र विष्णौ अञ्चनं गमनं विष्णुप्राप्तिरित्यर्थः, तस्य विष्णोरञ्चनं पूजनं वा; तस्य प्रवञ्चनः मिथ्यादृष्टिहेतुः प्रवञ्च्यतेऽनेनेति करणे ल्युटा प्रवञ्चनः तथाविधो यः प्रपञ्चसञ्चयः विपर्याससमूहः, तं छिनत्ति दूरीकरोति तम्, भुजङ्गभङ्गिमत्यो भुजङ्गानां भङ्गिः कुटिलगत्यादिः तद्वत्यः भुजङ्गयुक्ता, अथवा भुजङ्गाकारा, जटन्त्यः संघातवत्यः जटाघटा जटासमूहः, तत्र अटवीभ्रमो वनभ्रान्ति यस्याः सा अत एव भ्रमन्ती अनवस्थित चलन्ती या तदङ्घ्रिजापगा विष्णुपदोद्भवनदी तस्या आपः, अत्र समासान्ततया तदङ्घ्रिजापगापम् इति तत्र गाढा मज्जा एकान्ता वा संविद् बुद्धिर्यस्य तम् । विष्णुपादजाजलं परमपावनमिति बुद्धिस्तत्राविच्छिन्ना यस्य तमिति तात्पर्यं, भव शिव नमामि इत्यर्थः ॥ २५ ॥

सप्तमोऽङ्कः

(ततः प्रविशतो महर्षिर्गर्गो गोपराजो नन्दश्च)

गर्गः—वत्स गोपराज, न केवलमुपकारिणी सतीति दृष्ट्या श्रीराधायाः संवर्धनोत्सवः । किन्तु—

यत् प्रसादलवलाभमन्तरा प्रेम कृष्णमनु नैति कश्चन ।
सा परा प्रकृतिरैश्वरी स्वयं मायया चरति राधिकात्मना ॥१॥

इत्यत्राप्यस्माकमस्तु दृष्टिः ।

नन्दः—एतदनभिज्ञानात्तु प्रतिपदमेव भवितव्यमपराधेन ।

गर्गः—यथास्मदनुमत्या तदुत्सवसंविधानमनुष्ठीयते, विशेषतः पुनरेतदुदीर्यमाणकर्मसु बौधायन-बल-सुबलसुदामादयः पुरुषा गार्गी रोहिणीसैरिन्ध्रीप्रभृतयः स्त्रियश्च संनद्धाः, तथा मन्येऽच्छिद्रोऽयमुत्सवो भविष्यतीति ।

नन्दः—(सविषादम्) भगवन्, एतदुपदेष्टुरस्मज्जीवनदायिनो वैद्यराजस्यानुपस्थितिरुत्सवस्यास्य महतीं न्यूनतां घटयति ।

गर्गः—गोपराज, स्वयं सिद्धरूपस्य त्वदीयस्य गोपालस्य उपस्थित्यैव तदुपस्थितिरिति नात्र न्यूनताघटनं शङ्कनीयम् ।

नन्दः—(सविस्मयम्) कथमिवैतत् ।

गर्गः—श्रूयतामत्र तत्त्वम्—

लोकानुग्रहकाम्यया परिहरन् गोलोकवासं हरि-
र्लीलां प्रेमसुधासमुद्रलहरीलोलां वितन्वन् भुवि ।
मुक्तेरप्यधिकं ददाति परमानन्दं जने मादृशे
मूढेऽपि प्रणतार्त्तिभञ्जनपटुः कारुण्यवारां निधिः ॥२॥

स एव ते तनयस्तस्यैवायं विलासः ।

नन्दः—(सहर्षविस्मयम्) यद्येवं मे भाग्यवैभवम्, तथापि किं मे नात्र साक्षात् प्रतिपत्तिर्भवति ।

गर्गः—वत्स, मूर्च्छोपक्रान्तसमाधिना यत्त्वया दृष्टं तेन ते जाता प्रतिपत्तिः, तत्सत्यतानिर्णयस्तु गोपालस्यैश्वर्यदर्शनादेव न चिराद् भविष्यति ।

तथा हि ते गोपालः—

तत्-सर्वेश्वरतां निरीक्ष्य युवयोर्वात्सल्यमन्तर्हितं
मा भूदित्यविकल्पया करुणया नादर्शयत्तां पुरा ।
वात्सल्ये स्थितिमत्तयामथ युवां प्राप्तौ तदद्य क्षणं
कारुण्यादवलोकयिष्यति निजं गोलोकलीलोत्सवम् ॥३॥

नन्दः—(सहर्षम्) अहो भाग्यं नः । ननु पृच्छामि क तद्दर्शनं भविष्यति ?

गर्गः—इहैव ।

नन्दः—इदं हि प्रकटस्थलमत्र यद्दर्शनं तत् सर्वेषामविशेषमेव ।

गर्गः—नहि नहि—

यथासत्त्वं भिद्यते नाम बोधः
परः प्रेमा निर्विकल्पोऽन्यथा च ।
जनः पश्यत्यूर्द्ध्वदृष्टिः खमात्रं
मुनिस्तस्मिन् देवतानां गतीश्च ॥४॥

नन्दः—भगवन् अत्र कीदृशो भेदः ?

गर्गः—श्रूयतां यद्यदादिष्टं श्रीभगवता मह्यं तत्र युष्मत्प्रतिबोधनाय किञ्चिद् ब्रवीमि । तद् यथा—

बहुजन्मसञ्चितमहातपःफलौ मयि पुत्रभावकृतचित्तसंगती ।
नृपदम्पती व्रजभुवां निरीक्षयाम्यहमद्य मे परमधामचेष्टितम् ॥५॥

नन्दः—(सविस्मयम्) न मे प्रसरति वाणी, अहो प्रकाशः । अन्तर्बहिश्च नवेन ज्योतिषा पूर्यमाणमाकलयामि । (निरूप्य) अवरोहति खलु सिंहासनमिव गगनतलाद् यदीयज्योतिषा सूर्योऽपि दिवानक्षत्रकल्पो दृश्यते ।

गर्गः—(उदीक्ष्य साञ्जलिबन्धम्) वत्स, अपूर्वेण ज्योतिषा जानामि इदमेव गोलोकरत्नसिंहासनम् ।

ब्रह्मादिनम्यं भुवनैकरम्यं श्रीकृष्णनित्यासनमेतदारात् ।
समीक्ष्य तस्यैव कृपाबलेन धन्यः कृतार्थश्च मुहुर्नमामि ॥६॥

नन्दः—(प्रणम्य) का तावदीदमीश्वरीवाध्यास्ते ?

गर्गः—गोलोकेश्वरी राधा, यां चतुराननपञ्चाननादयोऽभिष्टुवन्ति सुपर्वाणः ।

नन्दः—(सविस्मयम्) अवतीर्णप्रायमिदमपूर्वरत्नासनम् । किन्तु—

नास्ति गोलोकनाथोऽस्मिन् गोलोकस्येश्वरी कथम् ।
न कौमुदी विना चन्द्रं प्रतिभाति कदाचन ॥७॥

गर्गः—वत्स !

गोलोकनाथस्य तवात्मजत्वं प्राप्तस्य साक्षादियमस्ति शक्तिः ।
व्योम्नि स्थितस्यापि तुषाररश्मे र्ज्योत्स्ना धरण्यामपि किं न भाति ॥८॥

नन्दः—तथापि पश्यतु भगवान् । स्पृश्यमानभूमिकमिदमासनमपूर्णमिव प्रतिभाति ।

गर्गः—तेन हि मन्ये समागतप्रायो गोलोकनाथ इति न खल्वसौ भक्ताकांक्षापूरणाय विलम्बते ।

(नेपथ्ये)

कुवृत्त-चक्र-वातालीक्षिप्ताक्षारण-धूलिभिः ।
व्याप्ता द्यौरिव निर्लेपस्वच्छैषा राधिका सती ॥९॥

तदस्याः सानुयात्रिकाया दीयतां पन्थाः ।

नन्दः—(विलोक्य) भवनाभ्यन्तरोत्सार्यमाणनारीजनेन शुद्धान्तवर्त्मना राधा सती तामनुवर्तमानाः श्रीकृष्णो यशोदा वृन्दा विभवतश्च परिवाराः समागच्छन्ति ।

(ततः प्रविशति यथोक्तानुयात्रिका श्रीराधा)

यशोदा—(विलोक्य सविस्मयम्) भअवं एसा अह्माणं सिरीराहा सदी एरीसीज्जेव का अण्णा इमस्सि सिंघासणे दीसदि (भगवन्, एषा अस्माकं श्रीराधा सती ईदृशी एव का अन्या अस्मिन् सिंहासने दृश्यते) ।

गर्गः—वत्से, इदानीमेव ज्ञास्यसि तत्त्वम्, यावद् राधां संवर्धयामि । (राधां प्रति) सति राधे वत्सेन श्रीकृष्णेन सममिदमासनमध्यास्यताम् ।

श्रीराधा—जधाणुमदं अणुचिट्ठामि (यथानुमतम् अनुतिष्ठामि)

(इति सिंहासने गोलोकेश्वर्यैकीभूय श्रीकृष्णेन सहोपविशति)

गर्गः—वत्स गोपराज, वत्से यशोदे, पश्यतम्—

एकैव राधा भेदः स्यात् को बिम्बप्रतिबिम्बयोः ।
भ्रान्तदृष्ट्यैव तद्भेदग्रहो मुकुरवक्त्रवत् ॥१०॥

(उभौ विस्मयं नाटयतः) ।

नन्दः—भगवन्, यदिह पश्यामि तदेवाद्भुतम् ! अहो चतुराननपर्यायाः !! अहो पञ्चाननपर्यायाः !!!

यशोदा—भअवं के एदे ? (भगवन् क एते)

गर्गः—अतीतानागतब्रह्माण्डशतविवर्तिनः खल्वमी ब्रह्मादयः । दृश्यतां चापगत-व्यवधानं ज्योतिर्मयशिवोद्भासितशिवलिङ्गं नृत्यति बहिस्तदायतनम् ।

नन्दः—सर्वमेवाद्भुतम् ।

यशोदा—अच्चरिअं सव्वम् (आश्चर्यं सर्वम्) ।

गर्गः—परमन्यदवलोक्यताम्—

वामार्द्धे परिशुद्धहेमरुचिरं दक्षार्द्धमम्भोधर-
श्यामं नाम मिलद्वपुः क्रमगतेरेकैकमित्यद्भुतम् ।
राधाकृष्णमयं क्षणेन विषयो दृष्टेरदृश्यं पुन-
र्वर्वर्ति स्मयते प्रनृत्यति पृथग् भावेन च क्रीडति ॥११॥

नन्दः—स्मरामि श्रुतं किल भगवती यद् गोलोकनाथमूर्तिर्नित्येति तत् किमेवं क्षणभङ्गुरा दृश्यते ।

गर्गः—वत्स,—

नित्यमूर्तिरयमप्यनेकधा भाति मेघमिलितोष्णरश्मिवत् ।
अप्रमेयगुणशक्तिवैभवे न स्वतन्त्रपुरुषेऽनुयोज्यता ॥१२॥

नन्दः—अचिन्त्यरूपा खलु वत्सस्य गोलोकलीला । बुद्धमिदानीं गोपालस्यैव वैद्यलीलेति ।

यशोदा—वच्छो मे गोबालो वच्छा अ राहा एव्वं कीलदि त्ति पेक्खिअ णिव्वुह्मि (वत्सो मे गोपालो वत्सा च राधा एवं क्रीडतीति दृष्ट्वा निर्वृतास्मि) ।

गर्गः—(स्वगतम्) एवमैश्वर्य्यं पश्यतोरपि नानयोर्वात्सल्यमपैतीति महती सिद्धिः । मम तु—

दर्शं दर्शं नयनयुगलं त्यक्तबाह्यार्थजातं
ह्लादं ह्लादं नवनवतरां प्रीतिमन्तर्निधत्ते ।
प्रीतः प्रीतः प्रतिपदमहं शान्तिपीयूषसिन्धौ
मज्जं मज्जं प्रशमपरमो नापरं वेद्मि किञ्चित् ॥१३॥

यशोदा—किं क्खु एदं दीसदि जं भणिदुं ण पारेह्मि (किं खलु एतद् दृश्यते यत् भणितुं न पारयामि) ।

गर्गः—वत्से, गोलोकैश्वर्यमेतत् ।

अन्तरीक्षस्था एके देवाः—

जय जय जगदेकनाथ विष्णो
धरणिभरस्य गुरोर्निराकरिष्णो ।
अजनिरजनि योऽत्र नन्दसूनु-
र्विधिभवबन्दितपादपद्मरेणुः ॥१४॥

अपरे—

जयति जयति राधा निष्परीवादबाधा
प्रकटितरसतत्त्वा ह्लादिनी नाम शक्तिः ।
दिनकर इव दीप्तिः कौमुदी वा सुधांशौ
मधुमुरजिति नित्या भिद्यते नैव तस्मात् ॥१५॥

(इति राधाकृष्णयोरुपरि पुष्पाणि वर्षन्ति)

गर्गः—वत्स गोपराज, वत्से यशोदे, देवाः खलु युवयोस्तनयं सतीं राधाञ्च सपुष्पवर्षेण जयशब्देन संवर्धयन्ति ।

नन्दः—तत् सफलोऽयं संवर्धनमहोत्सवः ।

यशोदा—जाद गोबाल, जइ बि तुमं सव्वदेवदाणं णंदणिज्जो बंदणिज्जो अ,

सदा भोअं भुंजंतो होसि, तइ वि मे तण्णं गेह्न, तदो ज्जेव मे मंहृतो हरिसो होदि। (सविस्मयम्) अह्मो को मे तण्णं चूसणेण सुहं उप्पादेदि। [जात गोपाल, यद्यपि त्वं सर्वदेवतानां नन्दनीयो वन्दनीयश्च, सदा भोगं भुञ्जानो भवसि, तथापि मे स्तन्यं गृहाण, तत एव मे महान् हर्षो भवति। अहो को मे स्तन्यचूषणेन सुखमुत्पादयति?]

श्रीकृष्णः—(सस्मितम्) मातः, मयैव ते पीयते स्तन्यम्।

नन्दः—वत्स—

अमृतनद इवावगाहमानो निरवधिनन्दथुपूर्णमानसोऽहम्।
अपि सुरगणवन्दितस्य तेऽद्धा मुखकमलं विमलं चुचुम्बिषामि ॥१६॥

श्रीकृष्णः—पितः, भवत्पादुकावहनाय नियुज्यमानस्य मे यथाचुम्ब्यते मुखं तथैव चुम्ब।

नन्दः—(सविस्मयम्) स एव कमलगन्धः, स एव कोमलस्पर्शः, सैव मे चुम्बननिर्वृतिः।

श्रीकृष्णः—पितः, अभिलाषमात्रोपनीतसुखोऽयं लोको न कायप्रवृत्तिमपेक्षते।

गर्गः—(स्वगतम्)

वात्सल्यभावसंसिद्धौ व्रजगोपेन्द्रदम्पती।
दृष्ट्वापि जगदैश्वर्यं पुत्रभावं न मुञ्चतः ॥१७॥

वृन्दा—(स्वगतम्) वेणुरवहीणो ण सोहदि उच्छवो। [वेणुरवहीनो न शोभते उत्सवः]

(नेपथ्ये वेणुरवः, वीणादिध्वनिश्च)

वृन्दा—(सहर्षम्) पुण्णो उच्छवो। [पूर्ण उत्सवः]

गर्गः—(सविस्मयम्) वत्स नन्द, वत्से यशोदे,

वेणुर्वर्षति कर्णयोः स्वयमहो राधेति नामामृतं
वीणा गायति कृष्ण नाम महती मर्त्यैरदृश्याकृतिः।
गम्भीरं मुरजो रजोऽपि विधुवन् दंध्वन्यते शृण्वताम्
नृत्यन्ति क्षणभारुचः क्षणपरिक्षिप्ताश्च देवाङ्गनाः ॥१८॥

यशोदा—(निमीलिताक्षम्) भअवं भोदु एदं गोवालमुहादो मादत्ति महुरं बअणं सुणोमि। [भगवन् भवतु इदं गोपालमुखात् मातेति मधुरवचनं शृणोमि]

नन्दः—भगवता यथा मे प्रमोदो दत्तः, स एव चिरं रक्ष्यताम्।

गर्गः—धन्यौ युवां।

वात्सल्यपीयूषरसानुभावविमुग्धयोर्वां न परत्र चित्तम्।
यातीत्यशक्ते श्रवणे दृशौ च स्वकर्म्मणे यत् परतन्त्रभूते ॥१९॥

(नेपथ्ये गीतम्)

जय जय जय राधाश्रय-जीवनजन-रञ्जन।
अघ-बक-विष-धेनुक-वृष-दुःसहभयभञ्जन ॥
कमलासन-जम्भदमन-दम्भदलनखेलन।
गिरिधारण-गोचारण-कृत-सखिजन-मेलन ॥
पौतन-तनु-शातनजनुरादिचरित-कीर्तन।
केलितरल-यमुना-जल-सरस-पुलिन-नर्तन ॥
यज्ञपुरुषभाव-परुष-मनुजनिकर-तारण ।
क्षुद्रधर्म-काम्यकर्मदोषराशि-वारण ॥
नवघन-घनरुचिरपघन-विजितमीन-केतन।
रासेश्वर-पूरुषवर-हृतचेतन-चेतन ॥ २० ॥

वृन्दा—भअवं के एदे गाअंदि ? [भगवन्, के एते गायन्ति]

गर्गः—ये हि यज्वानः कुटिलावचन-प्रत्यय-विडम्बिताः श्रीराधास्पर्शमपि प्रत्यवायजनकमुपादिक्षन् प्रायश्चित्तञ्च तथाविधसंसर्गिनाम्, त एवैते।

वृन्दा—एव्वं पुण्ण मणोरहाओ अह्मे भट्टिदारिआए सामसुन्दरस्स अ जअं उग्घोसेह्म। (एवं पूर्णमनोरथा वयं भर्तृदारिकायाः श्यामसुन्दरस्य च जयमुद्घोषयामः)

श्रीकृष्णः—तच्छान्तासुरभावा एवैते संवृत्ताः।

गर्गः—गोलोकपते, किं त्वदीयलीलया न साध्यते, तथा हि—

देवा मन्त्रमया न विग्रहभृतो नो चेतयन्ते च ते
मन्त्रद्रव्यविधानशक्तिजनितापूर्वात् फलं लभ्यते।
तद्दाता न हि चेतनो भवति तद् भोक्ता पुनश्चेतनः
स्वर्गार्थी विफलीकृतेश्वररतिर्यज्वेति मीमांसकाः ॥२१॥

ते ह्येते भवदादिष्टेन मया प्रत्यग्र-प्रवर्तित ज्यौतिषशास्त्र-गणनाविशेष-प्रत्यक्ष संवाद-जनितश्रद्धातिशयावर्जितहृदया मदन्तेवासितामधिगत्य भक्तिशास्त्रमधीयते। अद्य तु श्रीराधासंवर्धनोत्सवसंमिलिताः स्वापराधशङ्किताश्च दूरत एव भवन्तमभिष्टुवन्ति न चैतेषु साम्प्रतमासुरभावगन्धोऽपि।

श्रीकृष्णः—महर्षे ! प्रियमेतन्मे सम्पन्नम्।

गर्गः—गोलोकपते, सर्वप्रीतिमूलस्यापि नरलीलामभिनयतस्ते किं भूयः प्रियमुपहरामि।

श्रीकृष्णः—गुरो ! किमतः परमपि प्रियमस्ति।

राधायाः करपीडनप्रणयिता पूर्वं मयि स्थापिता
तत्संसृष्टकलङ्कमोचनविधौ प्रादायि साहाय्यकम्।

मद्भक्तेरनुशासनाच्च विदुषामन्तस्तमो नाशितं
तेषामासुरभावशान्तिपदवी सन्दर्शितैवं त्वया ॥२२॥

तथापीदमस्तु (भरतवाक्यम्)—

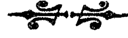
श्रौतस्मार्तचिरन्तनाध्वनिरता भूयासुराशु द्विजा
मा भूवन्नपरैर्नरैरुपचितद्वन्द्वाः प्रभुत्वाशया ।
स्वाराज्यं श्रुतिधर्म्मकर्मकृतिभिः प्राज्यं लभन्तां प्रजाः
शत्रूद्भावितजातिवैररहितं भूयादिदं भारतम् ॥२३॥

इति कविकुललालितचरणगौतमगोत्रश्रीनन्दलालविद्यारत्नभट्टाचार्य-
तनूजन्मनः सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-महामहाध्यापक श्रीपञ्चानन-
तर्करत्नभट्टाचार्य्यस्य कृतौ कलङ्कमोचननाटके
सप्तमोऽङ्कः समाप्तः ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

सूर्योदय नियमाः।

(१) सूर्योदयः प्रतिपूर्णिम प्रकाशितो भवति। ये पञ्चरूप्यकात्मक ५) वार्षिकं साहाय्य करिष्यन्ति ते संरक्षका भवितुमर्हन्ति। वार्षिकं मूल्यं भारते मुद्रात्रयम् ३) वहिर्भारतञ्च मुद्राषट्कम् ६) भारते विद्यार्थिभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च १) रूप्यकेणैकेनेदं पत्रं प्रदीयते। सर्वत्रैव अग्रिमं मूल्यं गृह्येत।

२—धनादेशपत्र--(मनिआर्डर) द्वारैव मूल्यप्रेषणं साधीयः। बी०पी० द्वारा प्रेषणे ।=) मूल्यादधिकम् आणकषट्कं पत्रग्राहकाणां लगिष्यति।

(३) ग्राहकैः प्राचीनैः स्वीया ग्राहकसंख्या, नवीनैश्च 'नवीनोऽहम्' इति लेख्यमेव। अन्यथा पत्रप्रेषणे तथाऽन्यव्यवस्थाविधाने च महान् विलम्बो भवेत्। येषां समीपे समुचितसमये सूर्योदयो न गच्छेत् तैः पत्रालये (पोस्ट आफिस) अन्वेषणानन्तरं शीघ्रं सूचना देया। धनादेश-(मनिआर्डर) द्वारा स्वपूर्णसंकेतं सुस्पष्टं विलिख्य सूर्योदय-मूल्यं प्रेषणीयम्। अत्र विज्ञापनदाने महीयसो लाभस्य सम्भावना। विज्ञापननियमाः पत्रं प्रेष्य ज्ञेयाः। सूर्योदये मुद्रापणीयानि निबन्धादीनि तत्सम्बन्धिलिपिः, कार्यालय-व्यवस्थाविषयकलिपिश्च "कार्याध्यक्ष-सूर्योदय-कार्यालय जगत्गञ्ज, बनारसकैण्ट" इति संकेतेन प्रेषणीया।

लेखका विनिवेद्यन्ते।

१—त एव लेखा इह प्रकाश्यन्ते ते सुस्पष्टाक्षरा विरलपङ्क्तिकाः सरलसरला भावपूर्णाश्छात्रोपयोगिनो भवन्ति। साहित्यिका धार्मिकाः सामाजिका ऐतिहासिका गवेषणा सम्बन्धिनश्च प्रसादगुणगुम्फिता लेखाः प्रकाशने प्राथम्यमाश्रयन्ति। अतश्च लेखकैः लेखस्य भावसौष्ठवे मनोहरत्वे च ध्यानं देयं न तु शब्दकाठिन्यादिषु।

२—कविताश्च स्वल्पसंख्यका भावपूर्णा अपेक्ष्यन्ते न तु विंशत्यधिकाः।

३—असम्पूर्णलेखः 'क्रमशः' इतिकृत्वा, लेखकमहोदयै र्न प्रेषणीयः।

ब्रह्मसूत्रस्य शक्तिभाष्यम् ।

भगवद्बादरायण-प्रोक्तोत्तरमीमांसाख्यब्रह्मसूत्रस्य शक्तिभाष्यम्, न्यायमहामहोपाध्याय उपाधिकेन नानादर्शनपरमाचार्येण सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण पण्डितप्रवर श्रीपञ्चाननतर्करत्न भट्टाचार्येण विरचितम् । प्रथमो भागः—मूल्यम् १) द्वितीयभागो ग्रन्थसमाप्तिपर्यन्तम् मूल्यं १॥) प्रेषणव्ययश्च पृथक् देयः ।

अमरमङ्गलं नाटकम्—मूल्यम् एकरूप्यकमात्रं १) प्रेषणव्ययश्च पृथक्

प्राप्तिस्थानम्—

श्री श्रीजीवन्यायतीर्थ भट्टाचार्य एम० ए०

पो० भाटपाड़ा जि० २४ परगना (बंगाल)

सनातनधर्मग्रन्थाः ।

सनातनधर्मस्य सुप्रसिद्ध व्याख्यातृ स्वामिदयानन्दमहाराज विरचिताः ।

धर्मविज्ञान—ग्रन्थोऽयं सनातनधर्मस्य महत्त्वपरिचायकं विद्यते, सर्वविधधर्मज्ञानलाभाय एकमेव पुस्तकमिदं पर्याप्तमस्ति । प्रथमभागस्य मूल्यम् २) ।

गीतार्थचन्द्रिका—अस्मिन् ग्रन्थे श्लोकानां हिन्दीभाषायाम् अर्थ. गूढतात्पर्यप्रदर्शनपुरस्सरं ज्ञानकर्मोपासना—काण्डत्रयस्य सामञ्जस्यं वर्तते । मूल्यम्—२॥) प्रेषणव्ययश्च पृथक् ।

संन्यासधर्मपद्धतिः—अत्र संन्यासग्रहणविधिः, संन्यासिनां भेदा. विस्तृता वर्णिताः सन्ति । साधुमहात्मनां कृते परमुपयोगि पुस्तकमिदम्, मूल्यम् १) प्रेषणव्ययः पृथक् ।

प्राप्तिस्थानम्—

सेक्रेटरी

श्रीभारतधर्ममहामण्डल, जगतगंज बनारस ।

ज्यौतिषविज्ञानम् ।

अस्मिन् ग्रन्थे विज्ञानरीत्या ज्योतिषफलानामुपपत्ति र्वर्णिताऽस्ति । ग्राहकैराशुरूप्यकाष्टमांशः प्रेषणीयः । कुण्डलीनिरीक्षणेप्सुभिस्तया सह रूप्यकमेकं प्रेषणीयम् ।

प्राप्तिस्थानम्—

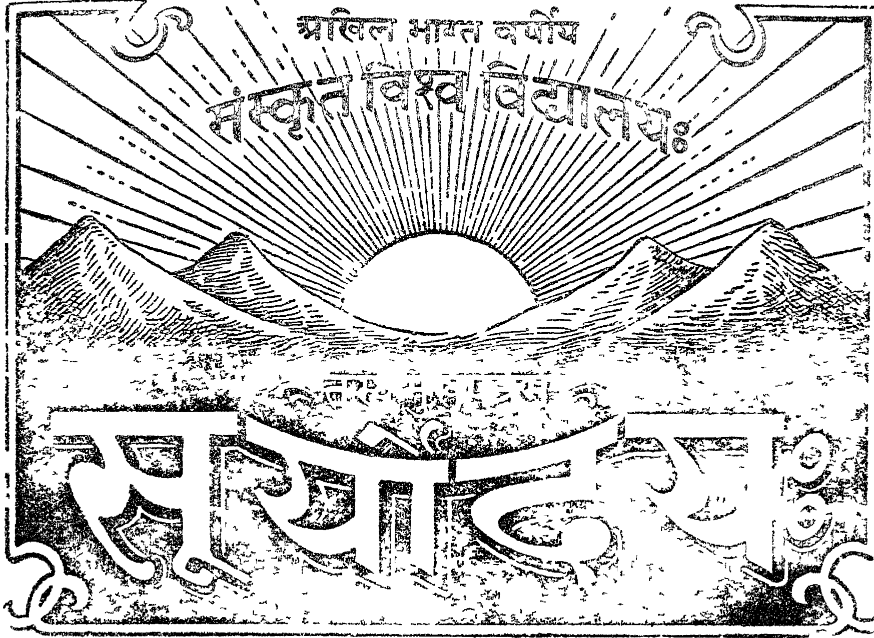
राजकुमारगुरु, पण्डिततारादत्तराजज्योतिर्विद्,

रियासत जुब्बल, जिला शिमला ।

Printed by Pt, Janki Sharan Tripathi at the Surya Press. Benares City

Published by Pt. A.P. Sharma, Bharatdharmamaha nandal Benares

पञ्चदशो वर्षे १५] आश्विन-कार्तिकयोः पूर्णिमायां १९९९ [४–५ संख्ये

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

Sanctioned by the Directors of Public Instruction United Provinces Bombay Presidency and Sind for use in Schools and Colleges.

सम्पादकः—
त्यक्त-महामहोपाध्यायपदवीको
महामहाध्यापकः श्रीपञ्चानन-तर्करत्न-भट्टाचार्यः ।

सहकारि-सम्पादकः—
अवधेशप्रसादशर्मा द्विवेदः

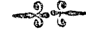
उद्गम—स्थानम्—
श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, (जगतगंज) काशी

——:o——

वार्षिकं मूल्यं मुद्रात्रयम् ।

संरक्षकेभ्यः ५) बहिर्भारतम् ६) छात्रेभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च १)

विषय-सूची ।

सूर्योदयः ।

पञ्चदशवर्षे १५ | आश्विन-कार्तिक-पूर्णिमायाः १९९६, अक्टूबर नवम्बर १९३९ । | ४-५ संख्ये

आवश्यकं निवेदनम् ।

महानुभावाः सूर्योदयसंरक्षकाः पृष्ठपोषकाः सहायकाः पाठका लेखका श्चान्येऽपि संस्कृतानुरागिणः सर्वेऽपि जानन्त्येव यत् सूर्योदयोऽयमद्य पञ्चदश वर्षं यावत् संस्कृतसाहित्यस्य सनातनधर्मस्य च सर्वथा संरक्षणं सुप्रचारञ्च संस्कृतविदुषां गौरवसंरक्षणेन सहैव तेषां महत्त्वप्रख्यापनं [illegible] च परस्परविचारपरिवर्तनावसरप्रदानाद्युपायेन तेषां साहाय्यकरणमित्यादि विविध-सेवां संस्कृतसमाजस्य विदधदायाति इति । अद्य संस्कृतपत्रेष्विदमेव पत्रं विद्यते यत् पञ्चदशवर्षावधि निरन्तरं संस्कृतसाहित्यसमाजसेवां कुर्वत् स्वल्पेनैव ग्राहकना-शुल्केन सर्वेषामेव पुरतः स्वात्मानं समर्पयते । श्रीविश्वनाथानुग्रहेण दैनन्दिनं संवर्द्ध-मानप्रचारमुत्तरोत्तरं लेखादिकलेवरसंवृद्धिमेवासादयति ।

सम्प्रति पाश्चात्यदेशोद्भवानीश्वरवादमूलकसमाजवादादि-भारतीयसंस्कृतिदू-षकभावप्रसारसमये संस्कृतभाषायाः सनातनधर्म्मस्य च महिम्नः प्रख्यापनस्य प्रचा-रस्य च विशेषत आवश्यकता प्रतीयते । तत्र च सर्वैरेव भवद्भिर्बद्धपरिकरैः सर्वथा सूर्योदय-साहायकैर्भवितव्यमिति सर्वेषामेवास्माकं सूर्योदय-सञ्चालक-सम्पादक-प्रकाशकानां महती आशा विद्यते । केवलमस्माकमाशैव नास्ति, किन्तु दृढा धारणा दृढमूलश्च विश्वासो विद्यते, यत् तत्र भवन्तोऽवश्यमस्माकमत्र हस्तावलम्बनं विधा-स्यन्ति इति । यदा यदा च वयमत्र विषये श्रीमतां साहाय्यमाकाङ्क्षितवन्तस्तदा तदैव श्रीमन्तो द्विगुणेनोत्साहेन चतुर्गुणेन चानुरागेणास्मानुत्साहयन्तः सूर्यो-दयसाहाय्यं कृतवन्त इति दृढमूलविश्वासेन सहैव वयं सूर्योदयपत्रमिदमधुना नूतनेनोत्साहेन पृथक्-पृथक् सामाजिक-साहित्यिक-राजनीतिक-धार्मिक-पौराणिकै-तिहासिक-व्यावहारिक-नागरिक-शिक्षासम्बन्धिसमाचारलेखेतिवृत्तानां स्तम्भविभा-गान् प्रकल्पयन्तः प्रतिमासं सर्वेषामेव विषयाणां सम्बन्धे लेखमालां प्रका-शयितुमिच्छन्तः श्रीमतां पार्श्वे प्रेषयन्तः सादरं सानुनयं सानुरोधमभ्यर्थयामहे यद् एषु लेखमालास्तम्भेषु यं कमपि विषयमधिकृत्य स्वकीयं लेखं निबन्धं वा सरलं

सुस्पष्टं वर्तमान-समयोपयोगिनञ्च विलिख्य प्रेषयितुमनुकम्पयेयुश्चेति । सम्प्रति धर्म-विमुखप्रायेऽस्मिन् काले श्रीमतां सर्वथा साहाय्यप्रदानमावश्यकम् । अतश्च लेख-मालास्तम्भेषु एषु कस्मिन् विषये भवन्तो नियमतो निरन्तरं लेखं प्रहेष्यन्तीति पूर्व-मेव सूचयितुमनुगृह्णन्तु । तेन वयं सर्वेषां श्रीमतां नामसूचिकां विधाय लेखमाला-स्तम्भविभागान् यथानुरूपं चालयितु मभिलषाम इति । लेखमालाक्रमश्चैवमस्माभि-र्निरूपितः । अत्रापि श्रीमतां किमपि परिवर्तनं परिवर्द्धनमपेक्षितं चेत्तदपि सूचनीयम् ।

१–धर्मः—

अस्मिन् विभागे वर्णव्यवस्था, मूर्तिपूजा, श्राद्धमीमांसा, विधवोद्वाहनिराकृतिः, ब्रह्मचर्य-गार्हस्थ्यादयो भारतीयवर्णाश्रमधर्माः ।

२–संस्कृतसाहित्यम्—

स्तम्भेऽस्मिन् प्राचीनकवीनां समयनाटककाव्यग्रन्थादिसमालोचन-गवेषणा-नुसन्धानादिविषयकाः संस्कृतसाहित्यस्य महत्त्वे तदीयप्रचारे तस्य वर्तमानसमयो-पयोगितादिविषये लेखाः ।

३–शिक्षा—

अस्मिन् स्तम्भे—शिक्षोद्देशः प्राचीनशिक्षासरणिः, आधुनिकपाठनपद्धतिः । शास्त्रार्थविवादादिप्रकारविषयकाः लेखाः स्थास्यन्ति ।

४–ऐतिहासिकं पौराणिकञ्च—

अस्मिन् पुराण-माहात्म्यम् तदीयकथानां वैज्ञानिकं रहस्यम् । तत्र समुद्भूतानां शङ्कानां निरासः शिलालेखादि-युगपरिवर्तनादिविषयका लेखाः ।

५–स्वास्थ्यविज्ञानम् —

अत्रायुर्वेदविषयका गवेषणापराः, चिकित्सापद्धत्योः प्राचीनर्वाचीनत्वम्, दिन-चर्या, ऋतुचर्या, व्यायामोपयोगिता प्राचीनार्वाचीनव्यायामप्रणालिप्रदर्शनम् । रोगोद्भवहेतुनिराकरणादिविषयका लेखा अपेक्षिताः ।

६–कवितानिकुञ्जम्—

अत्र विविधविषयका भावपूर्णाः सरलाः छात्रबोधगम्याः प्रसादगुणप्रधाना एव कविता अपेक्षिताः ।

७–दार्शनिकतत्त्वम्—

अत्र जीवात्मपरमात्मविचारः । बन्धमोक्षादिविचारः, ईश्वरानीश्वरवाद-

विचार । दार्शनिकप्रस्थानभेदविषयका, उपनिषद्भक्तियोगज्ञानयोगानि.श्रेयसपरलोक-वादादिविषयका लेखाः ।

८–राजनीतिकम्—

इह प्राचीनार्वाचीनशासनप्रकार-नगरशासन व्यवस्था-सभा-पत्रप्रचारविभाग-धूमानःसञ्चारादिविषयका लेखाः ।

९–वैज्ञानिकम्—

विविधयन्त्रनिर्माणविषयका वायुयान-भूगोल-खगोल-सामुद्रिकयानादिविषयका विद्युद्यन्त्राद्याविष्कारसम्बन्धिनो विषयाः प्रान्तीयदेशीय-भूभागविभागविषयकाश्च-लेखा अपेक्षिताः ।

१०–स्वर्गीयस्मृतयः—

अत्र संस्कृत-विदुषामन्येषाञ्च महानुभावाना संस्कृतानुरागिणां स्वर्गताना शिक्षा-प्रदायकजीवनचरितवर्णनम् ।

११–सङ्गीतशिल्पकलादिवैचित्र्यम्—

अत्र प्रान्तीयगृहशिल्पकला-प्राचीनार्वाचीन-गृहनिर्माण-वास्तुविद्याविषयकाः सङ्गीतविषयका लेखा अपेक्ष्यन्ते ।

१२—विविधाः समाचाराः—

देशवार्ता विविधा विचित्रा घटनाश्च अत्रावधानदानेन सानुग्रह शीघ्रमेवोत्त्रे-यन्तु इति सानुरोधमभ्यर्थयन्तो विरमामो विस्तरात् ।

काश्यां हिन्दीसाहित्यसम्मेलनम् ।

आश्विने दुर्गापूजावकाशे इह काश्यां हिन्दीसाहित्यसम्मेलनं महता समारोहेण सुसम्पन्नम् । तत्र प्रधानसभापतिपदं श्रीमद्भिः पं० अम्बिकाप्रसादवाजपेयिमहो-दयैरङ्गीकृतमासीत् । स्वागतकारिणीसभापतित्वञ्च श्रीमद्भिर्महामहिमशालिभिर्माल-वीयमहोदयैः स्वीकृतम् । तत्र बहवोऽन्या अपि परिषदोऽभवन् । यथा राष्ट्रभाषापरि-षद्, कहानीपरिषद्, कलापरिषद् इत्यादयः । तत्र बहवः प्रस्तावा समुपयोगिनः स्वीकृताः । हिन्दीभाषाया द्वीपान्तरे प्रचारव्यवस्था, इह भारतेऽपि प्रान्तेषु हिन्दी-भाषाध्यापन-व्यवस्थाप्रभृतयश्च । राष्ट्रभाषायाश्च स्वरूपनिर्धारणे महान् विवादः प्रादुर-

भूत् । परन्तु तत्सभापतिभिः श्रीराजेन्द्रप्रसादमहोदयैस्तत्समस्यासामञ्जस्यं कृत्वा राष्ट्रस्वरूपनिर्धारणेन हिन्दीभाषायाः स्वरूपवृद्धिरेव भविष्यति न कापि हानिर्भाविनीति सर्वेषां सदस्यानां कथमपि सन्तोषोऽकारि । इत्येवं सर्वत्रैव परिषत्सु हिन्दीभाषावृद्धिकराः प्रस्तावाः सर्वसम्मतया निर्द्धारिता अभूवन् । एतादृशेन समारोहेण संस्कृत[illegible] संस्कृतज्ञविद्वद्भिः समनुष्ठितं स्यात्तर्हि संस्कृतभाषाया अपि एवमेव समुन्नतिः प्रचारश्च संभावितौ स्यातामिति ।

अहो ! ज्यौतिषविज्ञानभास्करो विलुप्तः ।

आश्विनमासे काशीस्थाः परमप्रसिद्धा विद्वांसो वाराणसेयसंस्कृतकालेज-ज्यौतिषप्रधानाध्यापकपदमलङ्कुर्वाणा महामहोपाध्यायाः श्रीहृषीकेशोपाध्याया ज्योतिषाचार्य्याः काश्यां भदैनीस्थिते निजभवने नश्वरमिदं कलेवरं विहायान्यलोकपदं प्रस्थिताः । ज्योतिर्विद इमे प्राचीना विद्वांसः, एतेषां पाण्डित्यं प्रख्यातमासीत् । यथा इमे ज्यौतिषशास्त्रे प्रवीणा आसन् तथैव धर्मशास्त्रेऽपि । एषां धर्मशास्त्रपाण्डित्यं प्रसिद्धमासीत् । इमे हि धर्मशास्त्राणां समन्वयं साधु कुर्वन्तिस्म । एतेषां पञ्चाङ्गमपि सर्वत्रैव भारते प्रसिद्धं विद्यते । अन्येषां ज्योतिर्विदां पञ्चाङ्गापेक्षया स्वर्गीयाणामेषां पञ्चाङ्गे जनानां महती श्रद्धा विद्यते । इमे हि महोदयाः शरीरत्यागावसरे सर्वैरेव स्वबन्धुबान्धवैः परिवृताः सर्वथा सर्वविधलौकिकसम्पत्तिसम्पन्नाः श्रीविश्वनाथनगर्य्यां केदारखण्डान्तर्गते भूभागे प्राणवियोगं विधाय शिवपुरीं प्रस्थिताः । एतेषां योग्यतमाः पुत्राः पौत्राश्च सन्ति । एतेषामाकस्मिकेनानेन शरीरवियोगेन शोकसन्तप्तेभ्यस्तत्परिवारेभ्य समवेदनां प्रकाशयन्तो वयं श्रीकाशीविश्वनाथात्तदीयात्मनश्चिरशान्तिं तत्कुटुम्बेभ्यश्च तद्वियोगसन्तापसहनसामर्थ्यमभ्यर्थयामहे । (स० सम्पादकः)

आवश्यक–सूचना

अखिल भारतवर्षीय-धार्मिकाध्यात्मिक-संस्कृतविश्वविद्यालयस्य ऐषमः पाठ्यग्रन्थावली नियमावली च प्रकाशिता जाता । परीक्षार्थमावेदनपत्राणि च परीक्षार्थिनां कृते मुद्रितानि सन्ति । अतश्च केन्द्राध्यक्षैः शीघ्रतया स्व स्वकेन्द्रे परीक्षार्थिसंख्यानुपातत आवेदनपत्राणि इतः समानाय्य सम्भृत्य सशुल्कं प्रेषणीयम् । इत आवेदन पत्राणां समानयनतिथिः दिसम्बरमासान्त यावत् विद्यते । सम्भृत्यात्र कार्य्यालये प्रेषणतिथिर्जनवरीमासान्तं विद्यते । एतद्वर्षीया नियमावली परिष्कृता परिवर्द्धिता च सरलतया स्फुटार्थज्ञानाय हिन्दीभाषायामेव प्रकाशिता विद्यते । सर्वे चावश्यज्ञातव्या

विषयाः सन्निवेशिताः सन्ति । अतश्च सर्वथा संस्कृतच्छात्राणां धार्मिकपरीक्षा प्रदानार्थं परमं सौलभ्यं सञ्जातम्, इति विज्ञापयतो मे प्रसीदति चेतः ।

मन्त्री—अ० भा० धा० आ० सं० विश्वविद्यालयस्य
(श्रीभारतधर्ममहामण्डल जगतगंज, बनारस ।)

नाहनराज्ये धर्मप्रचारः ।

पञ्चाम्बुप्रान्तीय—प्रशस्तनाहनशिरमौरराज्यस्य धर्मानुरागिणा परराष्ट्रसचिवेन श्रीमता ए० एन्० रायमहोदयेन साग्रह सम्प्रेषितमामन्त्रणमासाद्य श्रीभारतधर्ममहा-मण्डलेन काशीत एकं धर्मप्रचारकमण्डलं सप्तक्रोशपरिमितामूर्द्ध्वभूमिं गिरेरधित्यकाम-ध्युषितायामलौकिकप्राकृतिकसौन्दर्यसम्पन्नायां शिरमौरराज्य राजधान्यां नाहननगर्यां प्रेषितम् । धर्मप्रचारकमण्डलमेतत् नवम्बरमासस्य १९३९ खिष्टीयस्य चतुर्दश्यां तारिकायां नाहननगरे समुपस्थितम् । अस्मिन् मण्डले महामहोपदेशका शास्त्राचार्याः श्रीमन्तो विद्वद्वरा गङ्गाविष्णुशास्त्रिण, महोपदेशका श्रीमन्तो गोपालचन्द्रचक्र वर्त्तिनो वेदान्तशास्त्रिणस्तथा साहित्याचार्याः श्रीमन्तो वासुदेवशर्माणो द्विवेदिनः समभिलन् । विदुषामेषां पञ्चदश्यां सप्तदश्यां च तारिकायां नवम्बरमासस्य रात्रौ सप्तमघण्टावादनतः श्रीजगन्नाथमन्दिरस्य प्रशस्ते प्राङ्गणे सनातनधर्मस्य विविध-विषयमवलम्ब्य गंभीरगवेषणासंवलिताः सुललिताः सामयिका मार्मिका उपदेशा अभूवन् । सहस्राधिकाः श्रोतारो नागरिका राज्यस्य उच्चपदाधिकारिणः कर्मचारिण-श्चात्र समुपस्थिता आसन् । उपदेशानां जनतासु नितान्त प्रभाव. सम जनि । सर्वतो हर्षवर्द्धकः करतलध्वनिरभूत् । प्रधानसचिवेन सभापतिपदमलङ्कृतम् ।

षोडश्यां तारिकायां श्रीमन्नाहनाधीश्वरस्य स्वतन्त्रनृपतेर्महाराजाधिराजस्य श्रीराजेन्द्रप्रकाश वर्मणो धार्मिकवरस्य सभापतित्वे विमले विशाले सुसज्जिते शमशेर-विलानाम्नि भव्ये राजभवने राजपरिवारमण्डलमण्डितायां सभायां त्रयाणामुक्त-सुधियां सुधासमं गीताधर्मं, हिन्दुधर्मं, जीवब्रह्मस्वरूपं चाश्रित्य प्रवचनमभवत् । प्रवचनमाकर्ण्य सपरीवारो महाराजाधिराजः परमाह्लादमुपेयिवान् । श्रीराजमाताऽपि नितान्त प्रसीदति स्म । सभापतिपदमलङ्कुर्वाणः श्रीमान् महाराजाधिराजः श्रीभारत-धर्म-महामण्डलं प्रति स्वकीयां कृतज्ञतां हार्दिकीं प्राकाशयन् । निर्दिष्टैः पण्डितैरपि नारीकेलफलैः समं शुभाशीराशिप्रदानपुरस्सरं श्रीमता गङ्गाविष्णुशास्त्रिणा सद्यो-विरचितमधो विन्यस्तं पद्यमेकं पठितम् । तद् यथा—

श्रीमान् मान्यवरः स्वतन्त्रनृपतिः श्रीनाहनाधीश्वरो
धीरो वीरवरः स्वधर्मनिरतः सम्यक् प्रजापालकः ।
श्रीविश्वेश्वर-विश्वनाथदयया राजाधिराजो महान्
श्रीराजेन्द्रप्रकाशधार्मिकवरो जीव्याच्चिरं भूतले ॥ १ ॥

एतदनन्तरं श्रीजगन्नाथमन्दिरे एवाऽष्टादशतारिकायां पञ्चवादनतः सार्धाष्ट-वादनपर्यन्तं क्रमशः श्रीगोपालचन्द्रचक्रवर्तिनां वेदान्तशास्त्रिणां गीतामवलम्ब्य वेदान्तविषये, महामहोपदेशक श्रीगङ्गाविष्णुशास्त्रिणाञ्च सनातनधर्मस्यावताराद्यनेक विषयमवलम्ब्य सुतरां मार्मिकं भाषणमभूत्। अद्यैव श्रीगङ्गाविष्णुशास्त्रिमहोदयैर्महा-मण्डलस्य, तदीयधर्मप्रचारोपयोगिनः कार्यकलापस्य च परिचयं दत्वा सनातन-धर्मसभास्थापनार्थमनुरोधः कृतः।

अथोनविंशतारिकायां पुनस्तत्स्थल एव श्रीवासुदेवशर्मद्विवेदिभिः संस्कृतभाषा-प्रचारविषये म० म० श्रीगङ्गाविष्णुशास्त्रिभिश्च सनातनधर्मस्य विविधविषयेषु तथा सुमधुरं सारगर्भितञ्च भाषणं दत्तं यथा निखिलापि जनता सर्वे राजकर्मचा-रिणश्च नितरां प्रसन्नाः प्रभाविताश्चाभवन्। अन्ते सनातनधर्मसभां संस्थाप्य सभापतिमन्त्रि-प्रभृति निर्वाचनानन्तरं सभा विसर्जिता।

निवेदकः—
नरेन्द्रनाथ रायः
(फॉरेन एंड पॉलिटिकल मिनिस्टर, नाहन)

विहारसंस्कृतशिक्षासुधारसमितिः।

मिथिला हि सुप्रसिद्धा संस्कृतवाङ्महार्णवमूलोद्गमस्थानीया समृद्धावनिः वेद-कालत एव जागर्ति। तत्रैव हि जनकयाज्ञवल्क्य-संवादरूपा बृहदारण्यकोपनिष-दात्मानमाविश्चकार। तत्रत्य एव योगी याज्ञवल्क्यो महर्षि र्वेदे स्मृतौ च युगान्तर मुपस्थापयन् शुक्लयजुर्वेदरूपेण याज्ञवल्क्यस्मृतिरूपेण च नवीनमेवाविष्कारम् जनमाजे संस्थापयामास। अद्यापि राजनीतिविभागे याज्ञवल्क्यस्मृतेर्मिताक्षराया दायभागस्य महान् समादरो विद्यते। तत्रैव सम्प्रति कांग्रेस (राष्ट्रियमहासभा) सदस्यानां सञ्चालनसमये तदीयशिक्षामन्त्रिणा महामान्येन भारतीय-संस्कृतिप्रेम भाजा डा० शैयदमहमूदमहोदयेन एका संस्कृतशिक्षायाः पुनः संशोधनसमितिः प्रतिष्ठापिता। तत्र भारतीयाः सर्वेऽपि परमप्रसिद्धाः संस्कृतविद्वांसो देशकालात्मविदश्च लौकिकव्यवहारविदो महाप्राज्ञा महामाननीया आदरणीयाः सदस्याः सन्ति। तथाहि सर्वप्रथमं श्रीमन्तो महाराजाधिराजा दरभङ्गानरेशाः सभापतिपदमधितिष्ठन्ति। महा-महोपाध्यायाः पं० गङ्गानाथ झा महोदयाः, म० म० श्री पं० हरिहरकृपालुद्विवेदिमहो-दयाः, म० म० श्री पं० बालकृष्णमिश्र महोदयाः, महामहाध्यापकाः श्री पण्डित गोपाल-शास्त्रिणो दर्शनकेशरिमहोदयाः, श्री पं० हरिश्चन्द्रशास्त्रिमहाशयाः (प्रिंसिपल पटना-कालिज) श्री पं० धर्मराज ओझा महाशयाः (प्रिंसिपल मोजफ्फरपुर संस्कृतकालिज) महामहाध्यापकाः श्री पं० ईश्वरीदत्त दौर्गादत्ति शास्त्रिमहोदयाः (कार्यसम्पादकाः) वि० एन० बनर्जीमहोदयाः (संस्कृत प्रधानाध्यापक पटना कालिज) महामहाध्यापकाः

राजपण्डिताः श्री पं० बलदेवमिश्रमहोदयाः श्रीबद्रीनाथवर्म महोदयाः (आचार्य्य विहारविद्यापीठ) परमप्रसिद्धा नेतारः श्री बाबा राघवदासमहोदयाः, श्रीकुमार गङ्गानन्दसिंह महोदयाः श्रीचन्द्रेश्वर नारायण सिंह एम्० एल्० ए० महोदयाश्च सन्ति। तस्याः समितेः प्रथमाधिवेशनञ्च दरभङ्गानगरे श्रीमतां महाराजानां लक्ष्मीविलासभवने महाप्रासादे नवम्बरमासस्य १४, १५, तिथौ समपद्यत। तत्र सर्वेऽपि सदस्याः समुपस्थिता आसन्। वादविवादानन्तरं महता परिश्रमेण संस्कृतविदुषां विशिष्टसम्मतिग्रहणाय प्रश्नावलीप्रकाशनं सामान्यतः सिद्धान्तञ्च निर्णीय समितिः पुनरग्रेऽधिवेशनार्थमनिश्चितं दिवसं कृत्वा कार्यसम्पादनसौलभ्यार्थं काञ्चनान्याम् उपसमितिं निर्माय मध्ये विरामार्थं-विसर्जिता। आशास्ति यत् शीघ्रमेव समागतेषु प्रश्नावलीविशिष्टोत्तरेषु पुनरपि समितिः समेष्यति। समितिरियं मनोयोगेन कार्यं सम्पादयितुं बद्धपरिकरा दृश्यते। अग्रे विहारस्थविदुषां सम्मत्यनुरूपपरिवर्तनं सामयिकमवश्यं विधास्यतीति भावुकानां नवयुगीन-संस्कृतच्छात्राणां समितावस्यां महती आस्था विद्यते—

कश्चित् संस्कृतानुरागी—
अतिक्रान्तदर्शी।

विहारप्रान्ते श्रीमहामण्डलतो धर्मप्रचारः

निवेदकः—मुनिराज शर्मा प्रत्यक्षदर्शी,

काशीस्थ-श्रीभारतधर्ममहामण्डलेन पितृपक्षीयमेलायां धर्मप्रचारार्थं धर्मप्रचारकमण्डलं गयानगरे प्रेषितम्। अत्र महामहोपदेशकाः श्रीमन्तो विद्वद्वरा गंगाविष्णुशास्त्रिणो, गोपालचन्द्रचक्रवर्त्तिनो वेदान्तशास्त्रिणः, साहित्याचार्याः कोषगोचरगवेषणपरा वासुदेव शर्माणो द्विवेदिनः सम्मिलिता आसते स्म। एतेषां पण्डितप्रकाण्डानां गयानगरस्य विविधासु पण्यवीथिकासु महता समारोहेण सारगर्भितमोजस्वि सामयिकं व्याख्यानमभूत्। ततो गयावास्तव्यनागरिकेषु श्राद्धनिमित्तमागतेषु यात्रिवर्गेषु च सनातनधर्मस्य पूर्णा जागर्तिरुत्पन्ना। व्याख्यानावसरे ते मन्त्रमुग्धा इवासन्। साम्प्रतं गयायां सर्वत्रैव श्रीमहामण्डलस्य धर्मप्रचारकार्यं प्रशंसन्ति जनाः। अनेके प्रतिष्ठमाना नागरिकाः श्रीमहामण्डलस्य आजीवनसभ्या अभूवन्।

प्रचारस्य कार्यक्रमो यथा—

१९३९ अक्टूबरमासस्य सप्ततारिकान्ते दशतारिकापर्यन्तं रमनायां धर्मसभाभवने श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रवचनमभूत्, तदभ्यन्तर एवाष्टमतारिकायां व्रजभूषणसंस्कृतमहाविद्यालये द्विवादनसमये छात्राध्यापकानां समुपस्थितौ महती सभा समजनि। तत्र नैयायिको विद्वद्वरः श्रीसिद्धेश्वरमिश्रः सभापतेः पदमलमकरोत्। अत्र मङ्गलाचरणे केनचिदन्तेवासिना विहिते प्रथमतो वासुदेवशर्माणो द्विवेदिनो देववाण्या महत्त्वं तत्राधीतिनां छात्राणां सामयिकं कर्त्तव्यञ्चेति विषयद्वयमवलम्ब्य संस्कृतभाषायां धाराप्रवाहतः प्रभावोत्पादकं व्याख्यानं विहितवन्तः। ततो गङ्गाविष्णुशास्त्रिभिर्निजनैसर्गिकव्याख्यानकौशलेन तस्मिन्नेव विषयद्वये लोकोत्तरं विवेचनापूर्णमभिभाषणं व्यधायि। येन सर्वे छात्रवर्गा अध्यापकाश्च चमत्कृताः। व्याख्यानद्वयमाकर्ण्य सर्वे प्रसीदन्तितम।

ततो दिनत्रयं भारतसेवाश्रमसंघस्य वार्षिकमहोत्सवे श्रीमतो रायबहादुर काशीनाथसिंहमहोदयस्य, श्रीमतः सर मन्मथनाथमुख्योपाध्यायमहाशयस्य तथैकस्य कांग्रेसिमहोदयस्य च सभापतित्वे हिन्दुराष्ट्रनिर्माणं हिन्दुधर्मस्य वैशिष्ट्यम् तथा हिन्दुसंघटनमिति विषयत्रयमुपजीव्य श्रीगङ्गाविष्णुशास्त्रिणामपूर्वं व्याख्यानमभवत्। व्याख्यानतो जनताया नितान्तं मनमुग्धम्। श्रीविष्णुपदमन्दिरे श्राद्धतत्त्व युक्तिप्रमाणाभ्यामुक्तशास्त्रिमहोदयैरद्भुतं प्रतिपादितम्। श्रोतृवर्गे महान् हर्षो जातः।

× × × ×

धर्म प्रचारकमण्डलीयं मोतिहारीनगर्यां विहारप्रान्तीय-संकीर्त्तनमहामण्डलस्य द्वितीयवार्षिकमहोत्सवे निमन्त्रणामासाद्य सम्मिलिता। अयं महोत्सव आंगलस्याक्टूबर मासस्य २५ तारिकातः २७ पर्यन्त दिनत्रयमवर्त्तिष्ट। तत्र श्रीमतां महामहोपदेशकानां गंगाविष्णुशास्त्रिणां नामकीर्त्तनमहत्त्वे व्याख्यानद्वयमश्रुतपूर्वमभूत्। अत्र महोत्सवे निम्नाङ्कितनामधेयाः साधवो महात्मानो विद्वांसः संगीतकलाकुशलाश्च समभिलन्। यथा—नैमिषारण्यवासिनो महात्मानः (सभापतयः), ग्वालियरप्रभृतिस्थानत आगताः साधवः। संगीतसम्राट् भगवत्किशोर व्याकुलः, अनुजद्वयसहिता बुद्धिचन्द्रशर्माणः (पंचाम्बु प्रदेशिनः) श्रीरामदेवी महोदया, श्रीराधाप्रसादपाठकः रामाभ्यासप्रभृतयश्च। यस्य समारोहस्य समस्तं श्रेयः श्रीबाबूरामेश्वरप्रसादसिंह विद्वद्वरश्रीकैलासप्रसादमिश्र—श्रीबाबूव्रजनन्दनसाही एम०, एल०, ए० महोदयप्रभृतीनामेवास्ते।

"भाषा-लिपी"

ले० पण्डित नारायणपति त्रिपाठि महोदयः (काशी)

ब्राह्मी स्वयं काल-विपर्ययेणाऽभूद्भारती भारतवर्ष (मातृ) भाषा।
तां भारतस्था न विदन्ति ये ते, कथं भवेयु र्भुवि भारतीयाः ॥ १ ॥
ते भारतीव्रव्यथयापृतत्वात्, वक्तुं स्वदेशेऽपि न पारयन्ति।
मनोगतं भावमशेषमेवं, कर्तुं स्वयं व्यक्तमपि क्षमा नो ॥ २ ॥

स्वराष्ट्रभाषैक्यमतो मतञ्च
देशोन्नतिव्रातपरैः समस्तैः।
लिपिः प्रशस्या भ्रमहीनवर्णा,
सुस्पष्टलेख्या खलु नागरीह ॥ ३ ॥

भवन्ति ये नागरिका युवानः,
परस्परालापविनोदमग्नाः।
वैदेशिकीमेव वदन्ति भाषां,
स्वविज्ञतागौरवदर्शनार्थम् ॥ ४ ॥

प्रान्तीय-भाषानवबोधभीत्या, देशीयभाषैक्यमवश्यभाव्यम्।
यतो भवेत् सार्वजनीनभावज्ञानं मतं यत् सकले स्वदेशे ॥ ५ ॥

ब्राह्मणानां श्रेष्ठत्वं जन्मना वर्णव्यवस्था च।

(क्रमागता)

[ले०—पं० दीनानाथशर्मा शास्त्री सारस्वत.]

मङ्गलाचारः शुचिः...संपूज्य देवतामश्विनौ गां ब्राह्मणांश्च कृतोपवासः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा गृह्णीयात्, चरकसंहितायां कल्पस्थाने १।१२ इति स्वा० दयानन्दस्याऽपि मान्यायाश्चरकसंहितायाः (उपवेदस्य) प्रमाणम्। अत्र देवतापूजनमपि निर्दिष्टम्, ब्राह्मणपूजनमपि। अत्र प्रष्टव्यम्—देवा इति विदुषां नाम? अथवा मनुष्य-भिन्न-देवयोनिविशेषस्य? यदि कथ्येत यद्—देवा इति विदुषां नाम; तर्हि ब्राह्मणोऽत्राऽविद्वानपि पूजनीयो मंस्यते यतो ब्राह्मणोऽत्र देवात् पृथगुक्तः—इति जन्मसिद्ध-वर्णव्यवस्था सिद्धा। यदि कथ्येत—देवा इति मनुष्य-भिन्नयोनिविशेषस्य नाम;

तर्हि देवयोनिसत्ता सिद्धा । सूर्य्यादिदेवतानामस्वीकारे मूर्त्तिपूजाऽपि सिद्धा । एवं 'गर्भिणी शान्तिमङ्गल—देवता–ब्राह्मण–गुरुपरा च भवेद्' इति सुश्रुतसंहितायां शरीरस्थाने १०।३ सूत्रेऽपि द्रष्टव्यम् ।

'ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था' ये स्वकर्म्मण्यवस्थिताः । ते सम्यगुपजीवेयुः षट् कर्म्माणि यथाक्रमम्' मनु० १०।७४ अत्र ब्राह्मणानामेव कृते षट्कर्म्मणामाज्ञा दत्ता, नतु सर्व्व-साधारणानां कृते । तेन जन्मना वर्णव्यवस्था सिद्ध्यति । अन्यथाऽत्र 'ये षट्कर्म्माणि कुर्व्वन्तु त एव ब्राह्मणाः स्यु' रित्येव कथितमभविष्यत् । अग्रे विशदयति मनुमुनिः 'षण्णां तु कर्म्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका । याजनाऽध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः १०।७६ अनेन सिद्ध्यति यद्—ब्राह्मणस्य कृते त्रीणि कर्म्माणि धर्म्मस्य, त्रीणि च कर्म्माणि जीविका । तर्हि धर्म्मकर्म्माणि तु (दान–यजन–पठनानि) त्रयाणां वर्णानां समानान्येव; काऽऽवश्यकताऽऽसीद् वेदत्रयस्य ? जीविका तूदरपाल-नार्थमेव भवति । तेनैवैतत् सिद्ध्यति यद्—जन्मनैव एषां भेदः । 'एतद्देशप्रसूतस्य सकाशाद् अग्रजन्मन । स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः' मनु० २।२० अत्रत्यं 'प्रसूतस्य' 'अग्रजन्मनः' इति पदद्वयं जन्मना वर्णं व्यवस्थापयति । अत एव ब्राह्मणयोग्यजीविकां कर्त्तुं समर्थोऽपि क्षत्रियवैश्यादिस्तत्कृते निषिध्यते । तथा च मनुः—

'त्रयो धर्मा निवर्तन्ते ब्राह्मणात् क्षत्रियं प्रति । अध्यापनं याजनञ्च तृतीयश्च प्रतिग्रहः' १०।७७ वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्त्तेरन्निति स्थितिः । न तौ प्रति हि तान् धर्म्मान् मनुराह प्रजापतिः' १० ७८ इति स्पष्टमाचष्ट मनुः । अत एव सिध्यति जन्मना वर्णव्यवस्थाऽस्ति न तु कर्म्मणा । यदि कर्म्मणाऽभविष्यत्; तर्हि क्षत्रियवैश्यादिस्त-ज्जीविकाकर्म्मणा कथं वञ्चितोऽकरिष्यत; यतोऽध्ययनयजनदानानि तु क्षत्रियवैश्या-देरपि भवन्ति कर्म्माणि कथं तदर्थं जीविकान्तरं कृतमभविष्यत् ।

कि वहुना—उपनयनाऽवस्थाभेद एव साधयति यद् जन्मना वर्णाः । अन्यथा सर्व्वेषां वर्णानामष्टमे, सर्वेषां वैकादशे, सर्व्वेषां वा द्वादशे वर्षे उपनयनाऽवस्था निर्द्धा-रिताऽभविष्यत् । परमेषां त्रयाणामेव भिन्नभिन्नाऽवस्था उपनयनस्य जन्मना निर्द्धारिता' ब्रात्याऽवस्थायामपि भिदा प्रतिपादिता, शूद्रस्योपनयनावस्था प्रतिपादितैव न; तेन स्पष्टं जन्मना वर्णाः सिद्ध्यन्ति ॥ 'शस्त्राऽस्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य, वणिक् पशु कृषिर्विशः । आजी-वनार्थम्, धर्म्मस्तु दानमध्ययनं यजिः' मनु० १०।७९ इति मनुना स्पष्टं वर्णत्रयस्य कर्म्मैक्यं प्रतिपादितम्, केवलं जीविकाभेद ः प्रतिपादितः । तेन कर्म्मैक्येऽपि पुनस्त्र-याणां वर्णानां नामभेदः स्पष्टं जन्मसिद्धतत्तत्सञ्ज्ञां ब्रूते ।

'अजीवँस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्म्मणा । जीवेत् क्षत्रिय धर्म्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः' मनु० १०।८१ इति पद्येन स्पष्टं सिध्यति यद्—ब्राह्मणः क्षत्रियधर्म्ममपि कर्त्तुं समर्थः । यदि कर्म्मकृता वर्णव्यवस्थाऽभविष्यत्; तर्हीयमाज्ञा कदाऽपि नाऽभ-

विष्यत्। यतस्तथाकरणे तु तस्य 'क्षत्रिय' इति सञ्ज्ञाऽभविष्यत्। तदाऽद्‌भाज्ञायाः× किं फलमभविष्यत्। श्लोके क्षत्रियधर्म्मेण जीवतोऽपि ब्राह्मण इति सञ्ज्ञा जन्मना वर्ण्णं व्यवस्थापयति। एवमग्रे—'उभाभ्यामप्यजीवँस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत्। कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद् वैश्यस्य जीविकाम्' १०।८२ इति पद्याभ्यां ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्यवृत्तिविधानमपि विहितं तदाऽपि ब्राह्मणसञ्ज्ञा दर्शिता। परं क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मणजीविकाविधानं 'न तौ प्रति हि तान् धर्म्मान् मनुराह प्रजापतिः' मनु० १०।७८ 'प्रब्रूयाद् ब्राह्मणस्त्वेषां नेतराविति निश्चयः' म० १०।१ इति वचसा निषिद्धम्। तेन स्पष्टं सिद्ध्यति यद्—मनुमतेऽपि जन्मना वर्ण्णव्यवस्था। अन्यथा कर्म्मकृतवर्ण्णव्यवस्थापने ब्राह्मणस्य कृते एव पक्षपातो नाऽभविष्यत्। तदा त्वेष सिद्धान्तोऽभविष्यद्, यद्—यो यत् कर्म्म कुर्य्यात्, स तत्पदवाच्यः स्यात्। कुतस्तत्राऽऽपत्कालः, कुतश्च तत्रैकस्य वैशिष्ट्यम्? परं तत्र याऽव्यवस्था; साऽस्माभिः× प्राङ् निदर्शिता।

केचिद् वादिनः—'आचार्य्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद् वेदपारगः। उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साऽजराऽमरा' मनु० २।१४८ इति पद्येन समावर्त्तनसमये यां जातिं गुरुः× कल्पयेत्; सैवाऽजराऽमरा भवति—इति प्रदर्श्य गुणकर्म्मणा वर्ण्णव्यवस्थां प्रदर्शयन्ति; परमेतदपि मन्दम्। यदि ते स्वगुरुणा दत्तां जातिमजराऽमरां मन्यन्ते; तर्हि ते प्रष्टव्याः—यदा तेऽस्मान् मिलन्तु; तर्हि वयं कथं जानीमहि यदयं ब्राह्मण इति। किं वयं तद्गुरोः× पञ्जिकां (Register) प्रमाणीभूतां कुर्व्वीमहि? यदि कथ्येत—भवन्तो गुणकर्मपरीक्षां कर्त्तुं शक्ता अस्माकमिति चेत्; तर्हि यदि तस्मिन् समये तानि गुणकर्माणि भवत्सु न मिलन्तु, यथा च भवन्तो धर्म्मपाल (अब्दुलगफूर) वत् स्वगुणकर्म्मभ्यः× पतन्तु; तर्हि किं तस्मिन् समयेऽपि भवन्तो ब्राह्मणाः स्थास्यन्ति मंस्यन्ते वा?। यदि कथ्येत—आम्, तदापि वयं ब्राह्मणा इति; तर्हि गुणकर्म्मणां व्याजः× कुतोऽगात्?। यदि व्यपदिश्येत—नहि, तस्मिन् समये वयमन्यजातीया भविष्यामो धर्म्मपाल (अब्दुलगफूर) वत्; तर्हि भवद् गुरुदत्ता जातिरजराऽमरा तु नाऽभवत्, कथमेतत्?

वस्तुतस्तु 'आचार्य्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद् वेदपारगः। उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साऽजराऽमरा' मनु० २।१४८ नाऽयं श्लोकः समावर्त्तनकालिकः, किन्तु सावित्रीप्रदानकालिकः। अत्र जातिरित्यस्य जन्मेत्यर्थः। यदि वर्ण्णाऽर्थस्य आग्रहः स्यात्, तर्हीदं ज्ञेयं यदस्मिन् पद्ये जात्युत्पादने हेतुः 'सावित्र्या' इति। सावित्रीञ्च (गायत्रीमन्त्रं) त्रयोऽपि वर्ण्णा आचार्य्यसकाशात् साम्येनैव ❀ अधीयते उपनयनसमये, तर्हि पूर्व्वविद्यमानवर्ण्णतः× कथं तत्र भेदः स्यात्?। अत्रेदं बोध्यम्, यद् इदं

× अद आज्ञायाः! इति समस्तं पदम्।
❀ अधीयते—इति बहुवचनम्, ऋत्याऽऽत्।

पद्यम् उपनयनसामयिकद्विजत्वसूचकम्। अर्थात्—सावित्री ब्राह्मणाय ८ वर्षे, क्षत्रियाय ११ वर्षे, वैश्याय १२ वर्षे प्रोच्यते उपनयनसंस्कारसमये आचार्य्येण। आचार्य्यकर्तृक-सावित्रीप्रदानात् प्राग् ८ वर्षे ब्राह्मणकुमारस्य मातापितृद्वारोत्पन्ना एका ब्राह्मणजातिरासीत्; ११ वर्षे क्षत्रियस्य च प्राक्तनी एकैव क्षत्रियजातिरासीत्, एवमेवाऽऽचार्य्यकर्तृकसावित्रीप्रदानात् प्राग् १२ वर्षे वैश्यस्य मातृगर्भद्वारा जाता सकृद्भूता एकैव वैश्यजातिरासीत्। एवमेते त्रयो मातृगर्भात् सकृदेवोत्पन्ना अत एव एकजाः। ततो 'द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति न्यायादाचार्य्येण स एव अष्टवर्षकालिक एकजो ब्राह्मणो दिनत्रयकृते स्वगर्भे स्थाप्यते सावित्रीप्रदानसमये उपनयनसंस्कारे। ततो दिनत्रयोत्तरं पुनस्तस्यैव ब्राह्मणस्य जन्म जायते। प्राक् स मातापितृजत्वाद् एकज एवाऽऽसीद् ब्राह्मणः; इदानीं स एव ब्राह्मण आचार्य्यगर्भतो द्वितीयवारमुत्पन्नो दिनत्रयान्तरे; अतः स एकजाद् द्विजो जातः। एवं ११ वर्षे क्षत्रियो य × प्राग् एकज आसीत्; सोऽपि उपनयनसमये आचार्य्यगर्भाद् द्वितीयवारमुत्पन्नः; अत एव सोऽपि द्विज. क्षत्रियो जातः। एवं १२ वर्षे वैश्यो य × प्राङ् मातृजत्वाद् एकज आसीत्; सोऽपि उपनयनसमये सावित्रीं प्राप्य दिनत्रयानन्तरमाचार्य्यस्य गर्भाद्ध्युत्पन्नत्वाद् द्विजो वैश्यो जातः। एवं ८ वर्षे एकजस्य ब्राह्मणस्य द्वितीया ब्राह्मणजातिः, ११ वर्षे एकजस्य क्षत्रियस्य द्वितीया क्षत्रियजातिः, १२ वर्षे एकजस्य वैश्यस्य द्वितीया वैश्यजातिः (जन्म) 'द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति न्यायेन आचार्य्येण द्वितीयावृत्त्या उपनयनसंस्कारे सावित्रीप्रदानकाले दिनत्रयाऽभ्यन्तरे च ('यतोऽयं सावित्री प्रदानकालिकः श्लोकः) अजराऽमरा कृता यदा; तदा इयमेव तेषामजराऽमरीकृता द्वितीयवारमुत्पादिता प्राक्तनी जाति × कथं केनाऽपि अज्ञेन परिवर्त्तयितुमिष्यते? शूद्रस्तु मातृजत्वाद् एकजः; तस्य च द्विजत्वाज्ञा कस्याञ्चिदप्यवस्थायां क्वापि न दत्ता; अत एव सोऽपि उन्नतिं कर्तुं सर्व्वथा नाऽर्हति; अत एव तस्याऽपि परिवर्त्तनमसम्भवि * एतदेवाऽभिप्रेत्योक्तम्—'ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः। चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो, नास्ति तु पञ्चमः (वर्णः इति शेषः, अत एव चाण्डालादयोऽवर्णा आख्यायन्ते, न सवर्णाः), मनु० १०।४। 'वेदमाता...... पावमानी द्विजनाम्' अथर्व्व० १९।७१।१ 'अयं स होता यो द्विजन्मा' ऋग्वेदे १।१४९।५ इति वेदप्रमाणाच्च वेदमातरि गायत्र्यां द्विजानाम् (ब्राह्मण क्षत्रिय-वैश्यानाम्) अधिकारः सिद्धो न एकजानां शूद्रादीनाम्।

फलतः × पूर्वमनुश्लोकेन सिद्धं यद्—उपनयनकाले एव आचार्य्यो गायत्री-

---

* अत एव स्वा० दयानन्देनापि स० प्र० द्वितीय० पृ० १८ द्विजानामाचार्यकुले प्रेषणमादिष्टम्, शूद्राणां तु तेन आचार्यकुले प्रेषण नाज्ञप्तम्। मनु० २।१४० श्लोकानुसारमुपनयने आचार्यस्याऽधिकारः।

मन्त्रमध्याप्य दिनत्रयोत्तरं पूर्व्वजन्मसम्बद्धं द्वितीयं जन्म करोति यद्—अविनश्वरम्, नतु समावर्त्तनकाले। अत एव वेदेऽप्युक्तम्—

'आचार्य्य उपनयमानो ब्रह्मचारिणं कृणुते गर्भमन्तः। तं रात्रीस्तिस्र उदरे बिभर्ति तं जातं द्रष्टुमभिसंयन्ति देवाः' अथर्व्ववेदे ११।५।३ अत्र दिनत्रितयपर्य्यन्तमेव अष्टमादिवर्षे उपनयनसमये ब्रह्मचारी आचार्य्यसमीपे तिष्ठति। दिनत्रयस्याऽयमभिप्रायो यद्—यज्ञोपवीतनियतदिनात् पूर्वं ब्रह्मचारी स्वस्ववर्णानुकूलं व्रतमाचरति दिनत्रयेण। एतत् स्वामी दयानन्दोऽपि स्वीकरोति; तथा च—'पयोव्रतो ब्राह्मणो यवागूव्रतो राजन्य आमिक्षाव्रतो वैश्य.' यह शतपथब्राह्मणका वचन है। जिस दिन बालकका यज्ञोपवीत करना हो, उससे तीन दिन पूर्व, अथवा एक दिन पूर्व (इदं सौविध्यार्थं) तीन व्रत, वा एक व्रत (इदमपि बालकसौकर्य्यार्थम्) बालकको कराना चाहिये' इत्यादि—'संस्कारविधि—उपनयनसंस्कारे पृ० ७९। तेन दिनत्रयेण स्वस्ववर्णनियतव्रतसमाप्तौ चतुर्थे दिने यज्ञोपवीतसंस्कारः प्रारब्धव्यो भवति। तस्मिन्नेव चाऽऽचार्य्येण शिष्यं प्रति सावित्री उपदिश्यते। तस्मिन्नेव च चतुर्थे दिने तस्य पूर्व्वजात्या द्वितीयावृत्तिर्भवति। 'द्विर्बद्धं सुबद्धं भवति' इति न्यायेन च साऽजराऽमरा कीर्त्यते। एष एव निष्कर्षो मनुश्लोकस्य। तेनाऽयं श्लोको यज्ञोपवीतकालिकः सिद्धः, यज्ञोपवीतकालश्च जन्मनैव तत्तद्वर्णानां नियतो भिन्नभिन्नाऽऽयुषि। तेनाऽत्र गुणकर्म्मणो नामाऽपि कर्पूरायितं जातम्। तस्मिन्नेव काले यदि वादिनः पूर्वजातिप्राप्तिं स्वीकुर्व्वन्तु; तर्हि गुणकर्म्मणा तदीयवर्णव्यवस्थायाः सिद्धान्तो निरस्यते; यतोऽत्र 'सावित्र्या' इति पदं तं निरस्यति। समावर्त्तनकाले तु कस्मिन्नपि गृह्यसूत्रे कस्यामपि वा स्मृतौ, कस्मिन्नपि वा संस्कारविधौ पूर्व्वं वर्णपरिवर्त्तनं नाऽऽज्ञप्तमिति स्वसंस्कारविधिरपि वादिभिर्द्रष्टव्यः। अन्यथा समावर्त्तनसमये एव यज्ञोपवीतं, तदैव च सावित्र्युपदेशः, तत एव च वेदारम्भः कृतः स्यात्। परं नैवमस्ति; तेन तद्व्याजो वादिनां निराधारकपोलकल्पनामात्रम्।

अधुना विस्तरभिया विषयमिममत्रैवोपसंहरन्तो वयमन्ते इदं विचारयामो यद्—वादिनामभिमता वर्णव्यवस्था तेष्वपि प्रचलिता नो वा; का वा असुविधास्तैस्तत्र दृश्यन्ते इत्यभिधाय स्वां लेखनीं विरमयामः। तथाहि—

स्वा० दयानन्देन गुणकर्म्मणा वर्णव्यवस्थापनार्थं स० प्र० ४ समुल्लासे ५३ पृष्ठे विद्यासभा, राजसभा च सङ्केतिता। परं सा खलु सर्व्वथाऽशास्त्रीया। न च साऽऽर्य्यसमाजेन अद्य यावन्नियतीकृता। तेन सिद्ध्यति यद्—आर्य्यसामाजिकाः सर्व्वेऽवर्णा अर्थात् वर्णहीनाः—कर्म्मविभागाऽभावाच्च 'व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च। स्वकर्म्मणाञ्च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः' १०।२४ इति मनुप्रोक्तपदवीभाजः। वस्तुतस्तु सा सभाऽऽर्य्यसमाजेन नियमयितुमपि न शक्यते। यदि सा सभा नियम्येत; तर्हि सार्द्धद्विलक्षाऽऽर्य्यसामाजिकेषु शतद्विशतपुरुषान् विहाय वेद-

विद्याऽध्ययनाभावात् कर्म्महीनत्वाच्च अवशिष्टा सर्व्वे शूद्रपदव्या योजनीयाः स्युः; परं यदि आर्य्यसामाजिकपण्डिता एवं कुर्य्युः; तर्हि तदीयजनता तानेवाऽऽर्य्यसमाजाद् वहिष्कुर्य्यात्, स्वयं वा ततः पृथग् भवेत् । अधुनाऽऽर्य्यसामाजिकैर्निर्णीतं योऽस्मदीयसमाजाय चतुराणकीं न्यूनान्न्यूनं प्रतिमासं दद्यात्, स यस्मिन् वर्णे उत्पन्नः, तस्य वर्णस्थ ज्ञेयः । यश्च ब्राह्मणेभ्यः सनातनधर्म्मिभ्यो वाऽपशब्दप्रदानकुशलः; तर्कपाटववान्, वक्तृतायां वा निष्णातः स एवाऽऽर्य्यसमाजस्य ब्राह्मणः । परमेतदादिकनिर्णीत्यभावादेव तैः 'शर्मा, वर्मा, गुप्तः, दासः, एषां प्रयोगो न क्रियते । अत एवैतदेव कथनीयम्, यद्—आर्य्यसमाजे गुणकर्म्मणा वर्णव्यवस्था साफल्यं नाशिश्रियत्, साफल्यं किम्, सा प्रचलितैव न । सनातनधर्म्मस्तु वर्णव्यवस्थां जन्मना मन्यते; तथैव वर्त्तमानेऽपि व्यवहारः प्रचलन् दृश्यते । स गुणकर्म्मणा प्रतिष्ठां मन्यते, न वर्णपरिवर्त्तनम् । श्रीमान् गान्धिरद्य स्वगुणकर्म्मभिः सम्मन्यते जनतया ; परं स वैश्य एव वर्त्तते जात्या, न केनाऽपि ब्राह्मणः क्रियते । समये लौहतन्त्र्या मूल्यं सुवर्णतन्त्रीतोऽतिशेते; परं तज्जातिर्भवति लोहस्य, न कदापि सुवर्णस्याऽऽख्यायते केनाऽपि । एष एव सनातनधर्म्मसिद्धान्तः । एवं कृते सति जगति न काऽप्यव्यवस्था भवेत् । परं सनातनधर्म्मो जन्मना वर्णं स्वीकृत्याऽपि कर्म्महीनस्य तमेव वर्णं मत्वाऽपि, एतदपि कदापि नादिशति, यत्—तत्तद्वर्णेन स्वस्वकर्म्मत्यागो विधेय इति । नैवम्, असौ स्वकर्म्म त्यक्तवतां भूयिष्ठां निन्दां विधत्ते; अग्रिमजन्मनि च तेषां दुर्दशां पिशुनयति । तेन पुनर्जन्मविश्वासिभिः सनातनधर्म्मस्थतत्तद्वर्णोत्पन्नैः स्वस्ववर्णकर्म्मत्यागः सुतरां न विधेयः । स्वस्वकर्म्मत्यागे जाते सति हिन्दुजातिदुरवस्था प्रसज्येत । तत्तद्वर्णोत्पन्नो यथा स्वस्ववर्णकर्म्मणि सौविध्यमश्नुते, त्वरया च तत्कर्म्मणि निष्णातो जायते, न तथाऽन्यवर्णो ऽन्यदीयकर्म्मणि । तेन सर्व्वैः स्वस्ववर्णकर्म्माचरणे सर्व्वदाऽप्रमत्तैर्भाव्यम् । अथ च यजमानानामपि कर्त्तव्यं यत्—ते स्वपुरोहितब्राह्मणकुमारान् स्ववृत्तिदानमुखेन अध्ययनार्थं प्रोत्साहयन्तु, येन ते विद्यासम्पन्ना अग्रे यजमानानां कर्म्माणि कारयितुं समर्थाः सन्तस्तेषां स्वेषाञ्च लाभदायकाः सिध्येयुः ।

केचित् खलु 'वर्ण' शब्दस्याऽर्थम् अक्षरमिति कृत्वा 'दध्यत्रेत्यादौ इकारस्थाने यकारं विकारं दृष्ट्वा वर्णव्यवस्थायामपि विकारमिच्छन्ति । तदप्यसत्—इकारस्य यकारो न विकारः, किन्तु आदेशः । स च पूर्वस्य नाशेऽन्य उत्पद्यते–इति न्यायदर्शने २।२।४० 'अस्तेर्भूः' 'ब्रुवोवचि'रित्युदाहरणेन स्पष्टम् । एवं वर्णपरिवर्त्तनं न भवति, किन्त्वेकवर्णस्य नाशे जन्मान्तरेऽन्यो भिन्नस्तत्सदृशो वा वर्ण आदेशरूपेण भवति 'ब्रह्म' द्वारा । जीवने सति तु विकार एव भवति ; परं वर्णे विकारो न्यायसम्मतो न । अथ च वर्णव्यवस्थायां तु 'वर्ण' शब्दश्चातुर्व्वर्ण्ये रूढो नाऽक्षरपर्य्यायः । तद्व्यवस्था च धर्म्मशास्त्राऽधीना, न कल्पिता । अस्तु ।

अत्यक्तेन स्वधर्मेण विधर्माक्षतवर्ष्मणा ।
आराधितो हि भगवान् सिद्धिदाता न संशयः ॥ ३१ ॥
'वर्णा आश्रमिणश्चाऽद्य स्वधर्मे केऽपि न स्थिताः ।'
इति चेन्नहि वो हानिस्तेषामेव हि सा भवेत् ॥ ३२ ॥
अद्यत्वे केऽपि वः शिष्युः कार्यं वाऽकार्यमेव वा ।
परं शास्त्रीयसंमत्या कार्यः कार्यः विनिर्णयः ॥ ३३ ॥
जीवस्य लक्ष्यतां याति केवलं नैहिकं सुखम् ।
किन्त्वामुष्मिकमत्यस्ति स्वरूपानुभवावधि ॥ ३४ ॥
ऐहिकावेव संचिन्त्य हानिलाभौ प्रवर्त्तने ।
संभाव्येत महानर्थो न कथं पारलौकिकः ? ॥ ३५ ॥
श्वो भाविनि महादुःखे निश्चिन्तोऽद्यतने सुखे ।
स्वल्पेऽनल्पोत्सवो नृत्यन्पशुबुद्धिर्न शोभते ॥ ३६ ॥
आमुष्मिकौ हानिलाभौ नेक्ष्येते चर्मचक्षुषा ।
श्रुतिस्मृत्यात्मके तस्मादपेक्ष्येते उपाक्षिणी ॥ ३७ ॥
तद्विशिष्टा अतः शिष्टाः प्राच्याचारपरायणाः ।
विद्वांसो ब्राह्मणा एव स्प्रष्टव्याः पक्षवर्जिताः ॥ ३८ ॥
अज्ञानामृजुबुद्धीनामूर्ध्वं वा ह्यध एव वा ।
नयनादेव नेतॄणां नेतृत्वं तावदक्षतम् ॥ ३९ ॥
युष्माभिः स्पर्शनान्मूर्त्तीस्तां त्यजन्त्येव देवताः ।
इति चेदैश्वरी वाणी तत्स्पर्शो वो न भद्रकृत् ॥ ४० ॥
यं प्रसादयितुं देव मन्दिरं गन्तुमिष्यते ।
तमेव हन्त ! विद्राव्य श्रेयः किमुपपद्यते ? ॥ ४१ ॥
अहो ! उपासनापीठं विप्लाव्योपासकाञ्जनान् ।
विघ्नितोपासनान्कृत्वा लाभः कः पातकादृते ? ॥ ४२ ॥
स्वस्याऽप्यथ परस्याऽपि हानिः स्याद्येन कर्मणा ।
तदप्यहो ! अनुष्ठातुं क इच्छेन्मानवाकृतिः ? ॥ ४३ ॥
यत्प्रसादात्समैर्जीवैः शाश्वतं सुखमिष्यते ।
तस्यैवाऽऽज्ञां समुल्लङ्घ्य कस्य सिध्येत्समीहितम् ? ॥४४॥

एवं नीचोच्चजातीयैः सह भोजनपानतः ।
अशास्त्रीयात्स्वयं भ्रष्टा भ्रंशयेत परानपि ॥ ४५ ॥
गर्ह्यानधिकृतेश्चेष्टा कृता वा कारिताऽपि वा ।
अवश्यमेव भविता भारतानर्थदायिनी ॥ ४६ ॥
तस्मात्सनातनान् धर्मान्पालयित्वैव साधितम् ।
स्वातन्त्र्यं भारतीयानां भूतये दूरदर्शिनाम् ॥ ४७ ॥

—o—

मदीया राजगृहयात्रा ।

लेखकः—पं० शङ्करदत्तशास्त्री काव्यतीर्थो भिषग्रत्नम्, प्रधानचिकित्सको, मारवाड़ी आरोग्यभवनस्य, जसीडीह (विहार)

प्रथमश्रावणशुक्लैकादश्यां गुरुवासरे ब्राह्मे मुहूर्त्ते चतुर्वादने जसीडीहतो धूम्रशकटीमारुह्यावश्यकवस्तूनि पाथेयं चादाय श्रीचिरंजीवलालगुप्तेन सह राजगृहनालन्दाविश्वविद्यालयादिकमवलोकितुकामः प्राचलम् । दिने दशवादनावसरे पाटलीपुत्रे धूम्रशकटीतोऽवरुह्यैकस्यां जीर्णशीर्णायां मशकमत्कुणपिपीलिकादिकृताधिपत्यायां धर्म्मशालायां स्थातुमचीकमे । धर्म्मशालायामस्यां नास्माकं सम्यङ् निर्वाहो भविष्यतीति विचार्य्य तत्समीपवर्त्तिभोजनालये वासमकल्पयम् । भोजनालये तु अस्माकं कृते सर्वविधसौविध्यमासीत् । यद्यपि बख्तियारपुर एव रेलपरिवर्त्तनं विधाय राजगृह गन्तुं मार्गसौविध्यं भाटकसौविध्यं च वरीवर्त्ति, परं भारतप्रसिद्धवैदुष्याणां विहारप्रान्तेऽद्वितीयायुर्वेदप्रचारकाणां श्रीमतां व्रजविहारिचतुर्वेदिमहाभागानां दर्शनसौभाग्यमवाप्तुकाम एव पाटलीपुत्रमगमम् ।

रत्नाकरौषधालये समुपविष्टस्य मम घण्टाद्वयन्तु चतुर्वेदिमहाभागप्रतीक्षायामेव व्यतीतम्, यदाह मुख्यप्रतोल्यां चक्षुषी प्राहिणव तदा मृत्तरादवतरन्तं वयसा सप्तत्यब्दात्मकमेकं पुरुषमद्राक्षम् । एत एव श्रीयुतव्रजविहारीचतुर्वेदिमहोदया इति केनचित्तत्रत्येनैव जल्पिते स्वासनादुत्थाय कृतप्रणाम मां हस्तेङ्गितेन त एव महोदयाः प्रावेशयन् । तदनन्तरमेकघण्टापर्यन्तं मया सह वार्त्तालापः समजनि । वार्त्तालापे पदे, पदे, चतुर्वेदिमहोदयानां वचसि, आयुर्वेदमहत्त्वे, भिषग्वर्गे, आयुर्वेदानुरागिष्वसीमप्रेमसञ्चारो निभालितः—एतस्योदाहरणं तु मया प्रत्यक्षमेव दृष्टम्—मदुपस्थितिसमये पाटलीपुत्रीया अनेकशो गण्यमाना उच्चपदाधिकारिणः सज्जनाः समुपस्थिता आसन्परं भो ! भो !! रोगिमहोदयाः ! अपरिचितोऽयं वैद्यमहोदयोऽस्माकं

सन्निधौ समायातः, अतो यूयं क्षणं तिष्ठत यावदहमनेन सार्द्धं साक्षात्कारं कुर्वीय इत्यामन्त्र्यापरिचितेन साधारणश्रेणिस्थेन मादृशेन जनेन सह स्वीयममूल्यमेकघण्टा-मितसमयमत्यवाहयन्नितः परं किं निरभिमानित्वमलोलुपत्वमायुर्वेदानुरागित्वं च भविष्यतीति विज्ञपाठकमहोदया एव विभावयन्तु ।

भारते भिषजां विदुषां च न्यूनत्वं नास्ति, परमीदृशव्यक्तिविशेषास्तु विरला एव दृष्टिपथमायान्ति । एतेषां महोदयानां स्मितपूर्वाभिभाषित्वाद्या गुणाः कस्य न चेतसि हर्षोद्रेकं जनयन्ति ! येन केनापि प्रकारेणायुर्वेदोऽयं समुन्नतिपथं यायादिति विचार-धारा श्रीमतामायुर्वेदे प्रगाढपाण्डित्यं—औषधतत्त्वान्वेषणे बद्धपरिकरतां च प्रथ-यति । अद्य चतुर्वेदिमहाभागा आयुर्वेदीयबृहद्रुग्णालयं प्रसूतिस्थानशल्यशाला-क्यादियुतमद्वितीयमायुर्वेद-मुखोज्ज्वलजनकं भगवत्या भागीरथ्यास्तटे पाटलीपुत्रीय-बबुआगंजे निर्मातुकामास्सन्ति । कार्य्यारम्भोऽपि तस्य कृतो विद्यते । श्रीमतामायुर्वेदा-नुरागित्वमवलोक्याशास्यते कार्यमिदं साफल्यमेष्यतीति । चतुर्वेदिमहाभागानां चिरञ्जीवित्वं निष्प्रत्यूहत्वञ्चेशत कामये । समैरपि विहारप्रान्तीयभिषग्भिरन्यप्रान्त-वासिभिषग्भिरपि—एतादृशकार्यसपादकचतुर्वेदिमहोदयानां साहाय्यकर्मणि मनसा, वाचा, कर्मणा धनेन वा सहायकैर्भवितव्यमिति सप्रश्रयं मया निवेद्यते श्रीमतां पुरतः। तदनन्तरं रत्नाकरौषधालय एव सनातनधर्म्मप्रचारकाणां परमप्रसिद्धानां त्यागमूर्त्ति-श्रीगणेशदत्त गोस्वामि-महाभागानामपि दर्शनसौभाग्यमलम्भि । तैरपि साकं सप्रेम परिचयादिकमभवत् । पाटलीपुत्रे प्रथितयशस्कानां श्रीमतां महादेवमिश्रवैद्य महाभागानामपि तेषामेव चिकित्सालये दर्शनं जातम्। एते हि महोदयाः परमका-रुण्यपूरितचेतसो दीनसेवां स्वीयामोघचिकित्सया विदधति सप्रेम ।

श्रावणकृष्णत्रयोदश्यां नक्तं नववादने श्रीमहादेवमिश्रभिषजां मृत्तरमारुह्य गत्वा च धूम्रशकट्यारोहस्थानमारुह्य च तां जहानाबादं, जहानाबादे रजन्यामेकस्या-मुषित्वा गयां, गयातो बशमारुह्य नवादादिनगरग्रामपर्वतारण्यान्यवलोकयन्नशीति-माइलदूरे स्थितं बिहारशरीफेत्यभिधं नगरमगच्छम्। रवौ संध्यायां षड्वादने, मार्टिन कम्पन्यधिकृतां लघ्वाकारां धूम्रशकटीमारुह्य नक्तं दशवादनवेलायां मद्यात्रा-मुख्यलक्ष्यं राजगृहं दृग्गोचरतां नीतम्। अवतीर्य्य च धूम्रशकटीतो भारवाहक-साहाय्येन सनातनधर्मधर्म्मशालायां स्थातुं विचारं स्थिरीकृतवान्परं तत्र सर्वविध-सौविध्याभावं विचार्य्य पार्श्वस्थितजैनधर्म्मशालायामेव स्थितिमकृषि । प्रत्यूषे पञ्चवादनकाले-कृतशौचविधिरधोवस्त्रमङ्गप्रोक्षणं चादाय धर्मशालातश्चार्द्धगव्यूति-मिति दूरं गत्वा नयनाभिरामं राजगृहकुण्ड दृक्सरणिमनैषम् । वस्त्रादिकमेकत्र संस्थाप्य सरस्वती गोदावरी ब्रह्मेतिकृतकृतकाभिधेषु पञ्चपेषु कुण्डेषु चैकैकशः अस्नासिषम् । सर्वेष्वपि कुण्डेषु कवोष्णं जलं वरीवर्त्ति, परमेकस्मिन्ब्रह्मनाम्नि कुण्डे-जलमत्युष्णं विद्यते । तत्र चास्माकं मित्रमहोदयश्चिरंजीवलालस्तु स्थातुमपि नाशक्नोत्। अहं तु तत्र स्वल्पसमयं यावत्स्नात्वा निरगमम् । पर्वतानामन्तस्तले गन्धकहरि-तालादिकमत्युष्णं वस्तु संचितं वर्वृतीति तत्प्रभावेणैवैतादृशोष्णजलमस्ति तदेव निर्झरपथादागत्य पञ्चपेष्वमीपु कुण्डेपु निपतन्तीति वैज्ञानिकमतम्। पौराणिकास्तु—

कुण्डेष्वेषु—अधिकमासे स्नानकरणान्महन्माहात्म्यमामनन्ति। एतदनुसारमेवाधिक-मासे मासमेकं जनसमारोहो (मेला) ऽपि संलगति, विप्रकृष्टतो जनाः स्नानादिकं कर्तुं बहुसंख्यायां समायान्त्यत्रेति प्रत्यक्षमेव दृष्टं मया। आयुर्वेदिकदृष्ट्या यदवलो-क्यते तदा जलमिदमत्रत्यं वातव्याधिग्रस्तजनानां कृते महदुपकारि वस्तु प्रमाणितं भवति। वातव्याध्यर्दितैर्हि शिरोमात्र बहिः संरक्ष्य चान्यत्समं शरीरं जले नाच्छाद्य कियत्समयं यावत्कुण्डीयजले स्थेयं तेनैव हि दुष्टो वायुः प्रशाम्यति। श्रुतमपि मया तत्रैवैकसज्जनमुखात्—यत् पाटलीपुत्रे मद्गेहिनी—अर्दितरोगपीडिता जाता ततस्ता-मादाय राजगेहीयकुण्डेषु मासद्वयं तत्र स्थित्वा प्रतिदिनं स्नापयामि स्म, तेन सा पूर्ण-मारोग्यमलभिष्टेति। एतत्त्वस्माभिरप्यनुभूतम्—पाने जलमिदमत्रत्यं सुमिष्टं—सुपाचकं बुभुक्षाजनकं च प्रतिभाति, पर्वतमालास्थनानाविधवृक्षादितो निर्गत्य वायु-र्यदा शरीरं स्पृशति तदा वर्णनातीत एवानन्दातिरेको जाजायते।

जनसमारोहावसरे शतशो बाला वृद्धा युवानः स्त्रियश्च कुण्डेष्वमीषु स्नात्वा स्वान्पूतान्मन्वते प्रवेशनिर्गमाभ्यां च पिपीलिकावत्किमपि हर्षोल्लासं जनयन्ति च। अत्रैव यवनानामपि कृते कुण्डान्तरं विद्यते तत्र तेऽपि स्नानादिकमाचरन्तीति।

पर्वतीयोच्चशिखरेषूपरिष्टात्सुधाधवलिता बौद्धप्रासादा अप्यनेकशो दृग्गोचरी-भवन्ति, शीतकाले बौद्धमतावलम्बिनोऽपि शतसहस्रसंख्यायां समुपस्थाय शैलोच्च-प्रदेशेषु बंभ्रम्यमाणाः स्वानलभ्यलाभान्वितान्दर्शनस्पर्शनादिना मन्यन्ते। इतः कियद्दूरे मगधदेशाधिपस्य जरासन्धस्य राज्ञो योगकुण्डमेकं ततश्च कियद्दूरे तस्यैव राज्ञः करचरणादिचिन्हिता व्यायामशाला भाण्डारगृहमेकञ्चेति वस्तूनि सन्तीत्यत्रत्य-जनतामुखाच्छ्रुतम्। तेष्वेकं यागकुण्डमेव चतुरस्रचतुष्कोणाष्टदलमंडलनिर्मितं बहुवेदिकायुतमवलोकितं, मन्मित्रभ्रान्तिहेतोर्न च व्यायामशाला न च भाण्डार-गृहम्। अत्र राजगृहे दर्शनार्थिनां कृते श्वेताम्बरदिगम्बर जैननिर्मिताः सनातनधर्मा-वलम्बिनिर्मिताश्च धर्मशालास्सन्ति, तासु सुखेन स्थातुं शक्यते। अतिलघ्वी चैका पण्यवीथिका विद्यते यस्यामशनवस्तुजातमवाप्यते महर्घतया, परं दधि तु कुत्रचिदपि नावाप्यते। कुण्डेषु स्नात्वा दर्शनीयजातं दृष्ट्वाशित्वा च रेलमारुह्य नालन्दाबौद्ध-विश्वविद्यालयं द्रष्टुकामो नालन्दास्टेशन एवोत्तरामि स्म। नालन्दास्टेशनतो विश्व-विद्यालश्चार्द्धगव्यूतिदूरमवतिष्ठते। तत्र गन्तुं यानादिकं तु बहुव्ययेनापि नावाप्यते अतो वस्त्रादिकं स्टेशनसमीपवर्तिचीनदेशीय-बौद्धभिक्षुकुट्यां संस्थाप्य तञ्चामन्त्र्य पदाति-मार्गेणैव कियद्दू रञ्जत्वैकतो घनावलिघननादमाकर्णयन्नेकतः प्रचण्डचण्डांशुताप-संतापितः कथंचन विश्वविद्यालयसीमामगमम्।

विद्यालयसम्मुखे मैनेजरस्य गृहमस्ति। ततश्चाणकद्वयक्रीतं प्रवेशपत्रमेकमादाय तच्च विद्यालयद्वारपालाय निवेद्य द्वारपालमपि सहानीयान्तर्विद्यालयं द्रष्टुमुदचलम्। विद्यालयस्य भागद्वयं कृतं विद्यते—एकतः कानिचिन्मृन्मयबुद्धप्रतिकृतियुतानि मन्दिराणि कानिचिच्च मृतजनसमाधिमन्दिराण्यपि वरीवृत्यन्ते। कुत्रचिच्च बुद्धप्रति-कृतिसमीपे पालीभाषायां लिखितान्यक्षराणि प्रस्तरखानितानि विद्यन्ते, न तान्यहं वाचयितुमशकम्। अत्यायता भित्तयो दीर्घाकाराः पक्वेष्टकाश्चास्य विद्यालयस्य

प्राचीनत्वं प्रकटयन्ति । भित्तीनां सुधालेपादिकन्तु बहुकालभूगर्भस्थित्या सममपि विनष्टम् । विद्यालये पञ्चाशत्ततोऽप्यधिका वाऽध्यापनाध्ययनकक्षाः प्रतीयन्ते--एकतः अध्यापकोपवेशस्थानमन्यतस्तु छात्राध्ययनस्थानम् । समीप एव छात्रद्वयनिवास-योग्यश्छात्रावास एकस्तथैवापरश्छात्रावासः, इत्थमनेके छात्रावासाः पृथक्-पृथक्-निर्मिता विद्यन्ते। पाकागारोऽपि प्रत्नस्तत्रत्व मयावलोकितो यत्र महाचुल्हीद्वयं निर्मित विद्यते। कूपोऽस्पष्टकोण-(अठपहलू) निर्मितश्चैको दृष्टस्तज्जलमपि सुमधुरं मया पीतम्। कूपपार्श्वे एवच्छात्राणां भाण्डारगेहद्वय दृष्ट यच्च निखननसमये तण्डुलपूर्णं निर्गतमिति द्वारपालोक्त्या प्रदर्शिन्यां विकृताः कृष्णतण्डुलास्त एव दृष्टाः। विशत्यब्दतो विद्यालयोऽयं भूगर्भतः खन्यते खननमद्यापि प्रचलित विद्यते न ज्ञायते चान्यदपि किं किं निस्सरिष्यति। अत्रत्यानां कथनमेतद्--यत्--नगरमपि प्राचीनं निस्सरिष्यति । लौहनिर्मितार्गलतालाकवचपैत्तलपादुका, आरकूटनिर्मितवरुण-बुद्धेन्द्राद्यनेकप्रतिमास्तत एवोद्धृता विद्यालयसंमुखीन-मैनेजर-कोष्ठिकायां प्रदर्शिनी-रूपेण सुसज्जिता दर्शनेच्छूनां कृते विद्यन्ते। शिलालेखास्ताम्रलेखाश्चानेकशः पाली भाषाङ्किता द्विसहस्राब्दतः पूर्ववर्त्तित्वं विद्यालयस्य प्रथयन्ति। मृन्मया घटा अप्यनेके बृहदाकारास्तत्रैव सुसज्जिता विद्यन्ते। विद्यालयं दृष्ट्वा मनसि मे महानाश्चर्यो जातो यत्--पश्यन्तु, पश्यन्तु--अघटितघटनापटीयसो वैचित्र्यम्--कश्चन तु--एतादृशः समयोऽभवद् यत्राखिलशास्त्रपारदृश्वानश्चाध्यापका हर्षोल्लासोल्लसिता वेदशास्त्रध्वनि-मुखरितदिग्विभागा--नानादेशागतान्तेवासिनोऽध्यापयन्ति स्म । अयन्त्वेतादृशः समयो जातोयद्--अधुना विद्यालयमभित उपरि च कृषकाः हलाकर्षणं विदधति। अशिवानि शिवारुतानि च श्रुतिपथमायान्ति। यस्योत्थानं तस्य पतनमप्यवश्यम्भावीति विचार्य कथंचन मनसि सन्तोषमकरवम् ।

श्रीकालिदासप्रमुखाः कवीन्द्रा यस्याः प्रसादादमरीबभूवुः। हा ! हन्त ! तेषामपि वंशजास्तां मृतेति देशादपसारयन्तीति "कस्य च न पद्यं मनस्युच्चारयन्--श्रीसाम्ब-सदाशिवानुग्रहाद्धूम्रशकटीमारुह्य नक्तमेकवादनवेलायां जसीडीहस्थमारोग्यभवनं प्रत्याययाविति शिवम् ।

कथं संस्कृतभाषाप्रयोगः समुचितः ।

[ले० शुक्लोपाह्व पण्डित बालकृष्ण शास्त्री]

अयि महाभागा 'मधुरवाण्याः' तृतीयवर्षस्य तृतीयाङ्के 'संस्कृतभाषोद्धारः' इति शीर्षक एको लेखः गढ़वालसंस्थानन्यायाधिकारिभिः हरकरे इत्युपाभिधैः श्रीमद्भिः मुण्डेरायमहाशयैः प्राकाशि। तद्वाचनेन उक्तलेखपरामर्शे मदीया बुद्धिः प्रावर्तत

न्यायाधिकारिणां संस्कृतभाषोद्धारविषये याऽभिरुचिर्दरीदृश्यते तां को वा सहृदय आस्वादितसुरभारतीरसलवोऽपि नाभिनन्देत् । धन्यास्ते विद्वांसो महात्मानो ये सांप्रतिके कालेयेऽहनि सुरुचिरसौंदर्यां सालंकारां देववाणीमुद्दिधीर्षवः प्रयतन्ते । परं चास्मिन् विषये किञ्चित् विचार्यते—

संस्कृतभाषाया वैदिक-लौकिकभेदेन द्वैविध्यं वरीवर्ति, इति तु नाप्रत्यक्षं प्रेक्षावताम् । यथा संस्कृतभाषाजन्यभाषाणां महाराष्ट्र हिंद्यादीनां प्राचीनार्वाचीनकालकृतं द्वैविध्यं दृश्यते सर्वैः । अथ च देशकृताऽपि द्विविधता गीर्वाणभारत्यां उपलभ्यत एव । 'प्राचां ष्फस्तद्धितेः', 'उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः' इत्यादिभिः सूत्रैश्चालोच्यते देशकृतभेदः । यथा सांप्रतं कोकणगतामराठी उत च विदर्भस्थिता मराठी इत्यनयोर्भिन्नता किञ्चित्स्वरवर्णोच्चारविशेषेण अनुभूयते महाराष्ट्रीयैः, तद्वत् किञ्चित्विभिन्नत्वद्वारा संस्कृतभाषाऽपि द्वैविध्यमनुभवति इति नाश्चर्यम् । यथा ज्ञानेश्वरादिमहात्मभिः तदानींतनसरणीं व्यापृता मराठी आधुनिकमराठी भाषातः विभिन्नतां भजते, तथैव गीर्वाणवाण्यपि वैदिकलौकिकभेदेन द्वैविध्यं भजतु । न तत्र व्याकरणहानिः एतदर्थमेव तत्र भवद्भिः पाणिनिमहाभागैः उक्तं 'इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम्' यास्काचार्यैः वैदिकभाषाव्याकरणं समपादि । तथा च लौकिकवैदिकशब्दानां व्याकरणं भगवता पाणिनिना स्वकारि—इति विदितमेव सर्वेषां यत् यत् असूत्रयत् भगवान् पाणिनिमहर्षिः तत् तत् सर्वं भाष्यवार्तिककारैः विज्ञविचारसरणीमनीयत । न तत्र काऽपि विप्रतिपत्तिः इदानींतनानां च । भवद्भिः पूर्वाचार्यदर्शितव्याकरणनियमानतिक्रम्याऽपि संस्कृतभाषायां संस्कृतशब्दानां प्रयोगाः प्रयोक्तव्याः । तेन संस्कृतभाषाव्यवहारसौलभ्यं भवेत् तदैव संस्कृतवाग्व्यवहारोद्धारश्च स्यात् इत्याशयो व्यलेखि ।

तद्विषये विप्रतिपद्यामहे वयम्—

किं नाम संस्कृतत्वं इति प्रश्ने कृते च इदमेव वक्ष्यमाणं समाधानम् तस्य संभविता—यत् व्याकरणनियमोक्तसंस्कारैः संस्कृतं शब्दजालं, संस्कृतम् इदं पदं, संस्कृतम् इदं वाक्यं वा इति कथनार्हं न अव्याकरणीयम् । अत एव असंस्कृतं शब्दजालं पदं वा वाक्यं वा संस्कृतमिदं पदं वाक्यं वा इत्यन्वर्थसंज्ञां विन्देत ? प्रत्युत असंस्कृतं अपशब्दं अशुद्धं इत्यादिसंज्ञयैव व्याकरणाघटितं पदं वा वाक्यमित्युद्घुष्येत सर्वैरिति तु सुविदितम् । यत्र शब्दे प्रकृतिप्रत्ययविभागो व्याकरणघटितो न दृश्यते उक्तस्य पदस्य शब्दस्य वा वाक्यस्य वा व्याकरणादिना विचारः कर्तुं न शक्यते स अप्रयोग इति निश्चीयते सर्वैः । एतादृशैः व्याकरणानिष्पन्नैः शब्दैः कतिभिश्चिद् वा शब्दैः व्यवह्रियमाणा भाषा यदि केषाञ्चित् विदुषां वाग्व्यवहारम् अलंकरिष्यति अथवा लेखनीमुपकरिष्यति चेत् सा संस्कृता भाषा इत्यपि भणितुं लज्जिष्यन्ति चेतांसि देववाणीरसास्वादितहृदयानां विदुषामिति सुनिश्चितं ब्रूमः ।

यदि व्याकरणनियमापरिबद्धैरपि संस्कृतवाग्व्यवहारः सौलभ्यार्थं साधु मन्तव्यः इति इदानीन्तनैः नियमः कृतश्चेत्—

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिप्रभृतिशब्दशास्त्रप्रणेतॄणां शब्दानां साध्वसाधु विषयकः सर्वो विचारप्रयासः विफलिष्यति विंशतितमे शतके । हा हन्त ! गीर्वाणवाण्याः दैवदुर्विपाकोऽयं नात्र सन्देहः । अयि महाशयाः सुमहद्भाग्यं वैदिकसुरभारत्याः यत् हरकरे महोदयैः याज्ञे कर्मण्येवासाधुशब्दप्रयोगे दोषः इति व्यवस्थापितत्वात्' इत्युक्तम् तथा च लौकिकव्यवहारभाषायां यदि असाधुशब्दः प्रयोगे दोष एव न स्यात् तर्हि प्रायः सूत्रवार्तिक भाष्यस्मृति-पुराणकाव्यादिषु व्याकरणघटित संस्कृतवाग्व्यवहाररूप. प्रयासः पूर्वाचार्यैः महर्षिभिश्च पण्डितैश्च मुधैवाकारि इत्येवं संक्षिप्येत् ।

यदि व्याकरणनियमं क्वचिदतिक्रम्यापि संस्कृतवाग्व्यवहारे व्यवहारभाषाप्रयोगो न दोषाय इत्येवं भवेत् तदा जगति व्याकरणप्रयोजनं नावशिष्येत । यथा कथञ्चित् स्वेच्छया प्रयुक्तानां सर्वेषां शब्दानां साधुत्वासाधुत्वे विवादानास्पदत्वमेव स्वीकृतं आधुनिकैः इत्येव संक्षिप्येत् ।

व्याकरणशास्त्रस्य प्रयोजनं तु महाभाष्यादिग्रन्थेषु बहु प्रपञ्चितम् । "रक्षोहागमलध्वसंदेहाः प्रयोजनानि" ॥ इत्यादिना न केवल एतावदेव किन्तु एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुक् भवति—एतच्च 'एकः पूर्वपरयोः' इति सूत्रे भाष्यकृत् विशेषेण वक्ष्यति इत्युक्तम् । कौस्तुमादिषु केवलवैदिकशब्दानां साधु प्रयोगार्थं तत् उक्तप्रमाणं इति न मन्तव्यम् । यतः एतन्मूलकमेव कात्यायनप्रणीतेषु भ्राजाख्येषु श्लोकेषु स्मर्यते—

> यस्तु प्रयुक्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद्व्यवहारकाले ।
> सोऽनंतमाप्नोति जयं परत्र वाग् योगवित् दुष्यति चापशब्दैः ॥ १ ॥

उक्तश्लोके व्यवहारकाले यथाशास्त्रनिष्पन्नशब्दप्रयोगकर्तारं प्रति अनन्तत्वप्राप्तिरूपफलं तथा परत्र जयं अपशब्दप्रयोक्तारमतिदूषणं चोक्तम् । अत एव न केवलं याज्ञे कर्मण्येव साधुशब्दप्रयोगे चाग्रहः शास्त्रकाराणां किन्तु वैदिकलौकिकव्यवहारेषु अपि व्याकरणशुद्धशब्दप्रयोगाः ह्यपेक्षन्ते आचार्यैः ।

तथा च वैदिक-लौकिकसंस्कृतभाषायां अपशब्दप्रयोगे दोषमपि व्याजहार भगवान् भाष्यकारः । व्याकरणाध्ययनावश्यता प्रतिपादनावसरे—तद्यथा—ते सुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः तस्मात् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो वा एष यदपशब्द इति ब्राह्मणं १ अत्र न म्लेच्छितवा इत्यस्य विवरणं नापभाषितवै इति उभयत्राऽपि प्रकृत्यर्थे नवैके तवैकवेन्यत्वनः इति तवैप्रत्ययः धातूनां अनेकार्थतया निंदावचनात् म्लेच्छधातोः तेनापशब्दः सामानाधिकरण्यं न विरुध्यते इत्यादि । अत एव इहापि पराभूता माभूमेत्येव म्लेच्छा निन्द्याः शास्त्रबोधितविपरीतानुष्ठानात् इतिभावः । एतावता साधुशब्द ज्ञानार्थं साधुशब्द प्रयोगार्थं च व्याकरणाध्ययनं आवश्यकम् । अन्यथा साधुत्वासाधुत्वज्ञानाभावे अपशब्दप्रयोगेण अपशब्दोच्चारणेन वा असुरत्वप्राप्तेः पराभूतत्वं समगच्छेत् । उक्तप्रमाणैः साधुशब्दप्रयोगे दृष्टादृष्टफलभाक्त्वं अवोचि पूर्वाचार्यैः । अथ अपशब्दप्रयोगे दृष्टादृष्टफलविरहत्वं अर्थात् सिद्धम् । '

१ श्रीमद्भिः गुण्डेरायमहाशयैः सर्वेऽपि हलन्ताः पुन्नपुंसकयोः अदन्ताः कार्याः स्त्रियां ङ्यन्तावन्ताः अस्योदाहरणं तु यथा वाचा निशा दिशा इत्युक्तम् ।

१ परं चास्माभिः एवं पृच्छ्यते । केवलं स्त्रियां हलन्तानां आबन्तकरणं भगवता भागुरिणा स्वमतेन चावोचि न तत्र पुन्न पुंसकयोरपि हलन्तानां अदन्तकरणम्, तथा स्त्रियां हलन्तानां ङ्यन्तकरणमन्वमोदि । भवदुक्तकरणे यदि शास्त्रकाराणां अनुमतिः स्यात् तर्हि तद्विषयक प्रमाणोपन्यासश्च अवश्यं कर्तव्यः महाशयैः, नहि स्वकीये लेखे प्रमाणमुपन्यस्तम् ।

२—अतिप्रसिद्धशब्दवत् साधारणप्रसिद्धमपि देशीयं पदं परदेशभाषापदं च निःशङ्कं प्रयोक्तव्यं म्लेच्छप्रसिद्ध्यधिकरणवत्—इत्यवोचन् लेखकमहाभागाः । अत्र एवं शङ्क्यते—देशीयं पदं परदेशभाषापदं च किं यथास्थितमेव प्रयोक्तव्यं उत च संस्कृतव्याकरणोक्तविभक्त्यादि प्रत्ययघटितं ? तत्र आद्ये पक्षे स्वीकृते पदसम्बन्धानवबोधात् प्रयोगानर्हता आपतेत् । द्वितीये पाणिनिप्रणीत व्याकरणोक्त-विभक्त्यादिघटितमेव पदं प्रयोगार्हं भवेत् भाषायां इत्युक्तं भवति ततश्च व्यवहार-भाषायां व्याकरणसापेक्षता अर्थात् सिद्धा ।

अथ च सांप्रतिके व्यवहारे उपयुक्ता नियतार्थबोधकाः शब्दाः कोशादिषु नोप-लभ्यन्ते इति भवदीयाशङ्का चेत् यथा-स्टेशन, इंजन, टेबल, कुर्सी, मिल् इत्येतादृशाः बहवः शब्दाः सन्ति, येषां नियतार्थबोधकाः प्रतिशब्दा संस्कृतवाङ्मये न सन्ति पूर्वं तदभावात् ! ते कथं व्याकरणघटिता भवेयुः इति पृच्छा चेत् कथ्यते—

सत्यं यद्भवद्भिः उक्तं, परन्तु संस्कृतं व्याकरणं नहि संकोचं भजते आकृतिगणानां बाहुल्यं सम्पश्यन्ति तत्र सर्वे उणादिप्रत्ययानां च उक्तनिर्वाहकत्वाय उपयोगः, स्यात् अपरिहार्यतया च सांप्रतिकव्यवहाराय नियतार्थबोधार्थं संस्कृतकोशादिषु यदि शब्दाः न स्युः तर्हि तत्तत्भाषीयशब्दाः संग्राह्याः, ते च संस्कृतव्याकरण दृष्ट्या व्युत्पाद्याश्च आकृतिगणेषु वा निक्षेप्तव्या निपाता वा मन्तव्याः, किंवा तदर्थबोधक-शब्दाश्च निर्मातव्याः सस्कृते च तथा शब्दजाते जाते न व्याकरणहानिः न वा संस्कृत-भाषा विकृतत्वं भजेत । ते च शब्दा विभक्त्यादिघटिताः सन्तः संस्कृतवाग्व्यवहारे अर्हाश्च भविष्यन्ति ।

३—महाभागैः उक्तं द्विवचनं त्याज्यं—कथं भगवता पाणिनिना द्व्येकयोर्द्विवच-नैकवचने इति सूत्रितं द्वित्वैकत्वविवक्षायां द्विवचनैकवचनबोधक-प्रत्ययघटितपदेन द्वित्वैकत्वादिसंख्या बोधकत्वेन द्विवचनस्य आवश्यकत्वं भासते तदेव साधु इति भाति—द्वित्वबोधकद्विवचनप्रत्ययाभावे द्वित्वविवक्षायां बहुवचन प्रत्यये कृते विना विशेषणं द्वित्वसंख्याबोधो न स्यात् । तत्र विशेषणपदोपादानापेक्षया द्वित्वबोधक-प्रत्ययघटितसुम्बन्तप्रयोग एव योग्यः प्रयोक्तुं । सूत्रं साफल्यं च लभेत । अथ चतुष्ट्यादित्वबोधनाय विशेषणोपादानं अपरिहार्यं अन्यथा वचनानवस्थादोषो ह्यापतेत्, अतः द्विवचनमत्याज्यम् इत्येव सुरुचिरम् ।

४—लोके यल्लिङ्गव्यवहारयोग्याः पदार्थाः तद्वाचकशब्दा अपि तल्लिंगा एव

प्रयोक्तव्याः। तेन कलत्रं मित्रं दाराः, इत्यादि क्लेशो न भविष्यति इति भवदीयवचनं दृष्ट्वा सन्दिह्यते चेतसा—

लोके नाम लोकव्यवहारे—इत्येवार्थः विवक्षितः स्यात् चेत्, तत्र विषये 'पृच्छ्यते व्यवहारस्तु इदानींतनमहाराष्ट्रभाषागतलिंगव्यवहारः, अथवा हिंद्यादिभाषागतलिंगव्यवहारः, उत संस्कृतलौकिकभाषाव्यवहारः स्वीक्रियते ? यदि मराठी हिंद्यादिभाषास्थलिंगव्यवहारो विवक्षितः इति चेत् भाषाणां बहुत्वात् भिन्नभिन्न भाषागतैकशब्दस्य भिन्नभिन्नलिंगत्वात् शब्दानां अनियतलिंगत्वं समागच्छेत्। तथा अनवस्थाप्रसंगः लिंगविषयकः संस्कृतभाषयाः ललाटे लिखितो भवेत्। यथा महाराष्ट्रभाषायां तस्यैव मित्रशब्दस्य पुंलिंगेन व्यवहारो विद्यते संस्कृतभाषायां तस्यैव मित्रशब्दस्य नपुंसकत्वेन व्यवहारः प्रसिद्धः । अथ मित्रं सखा सुहृत् इति कोशेनाप्युक्तम्। दारा पुंसुम्नि इत्यादिना संस्कृतभाषायां निश्चितत्वेन कथं तेषां मित्रदारादिशब्दानां लिङ्गपरिवर्तनं कर्तव्यं कोशादिविरोधात्। कलत्रशब्दः यद्यपि स्त्रीवाची स्त्रीलिंगमपेक्षते तथापि कोशेषु नपुंसकत्वेनोल्लेखितत्वात् न स्त्रीलिंगमर्हति कोशविरोधात्। यद्यपि 'लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वात् लिंगस्य' इत्युक्तं अभियुक्तैः, तथापि संस्कृतलौकिकव्यवहारे प्रायः शब्दानां निर्धारितलिंगत्वात् कोशादिपूक्तलिंगैरेव शब्दव्यवहारः संस्कृतभाषायां भवितुं योग्यः, अन्यथा अनवस्थादोषप्रसंगः स्यात्।

५ सर्वेऽपि धातवः शब्दविकरणाः कार्याः गणकार्यस्यानित्यत्वात् तथा सर्वे धातवः स्वरितञितः कार्याः वक्तुर्विवक्षया चोपयोक्तव्याः। यदि गणकार्यमनित्यम् इति परिभाषा स्यात् चेत् भवदीय वचनं सुसङ्गतत्वं विशतु । परन्तु गणकार्यमनित्यं इति परिभाषैव भाष्यापरिगृहीता, अतः गणकार्यस्य नित्यत्वादेव नहि सर्वे धातवः शब्दविकरणाः विधेया इति कथनं सुरुचिरम्।

सर्वे धातवः स्वरितञितः कार्या इत्येतदपि असंगतम्, कथमिति प्रश्नश्चेत् कथ्यते-सर्वेषां धातूनां स्वरितेत्त्वं ञित्वं वा निसर्गतः स्यान् नाम तेषां स्वरूपलक्षणं भवेत् यतः स्वरूपान्तर्गतं सत् इतर व्यावर्तकत्वं स्वरूपलक्षणस्य लक्षणम् उक्तं पूर्वाचार्यैः तथात्वे सर्वधातूनां सति व्यावृत्तधातवः के इति वक्तुं अशक्यम्। अथ च येषां धातूनां स्वरितेत्वं ञित्वं वा निसर्गतः एव विद्यते तेषां वाचनिकमेव 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इति सूत्रेण आत्मनेपदं अन्यथा परस्मैपदं परंतु येषां स्वरितेत्वं ञित्वं नास्ति कथं तेषां स्वरितेत्वं ञित्वं वा कल्पनीयं इति न ज्ञायते । स्वरितेत्वस्य ञित्वस्य स्वरूपलक्षणत्वात् धातूनाम्।

लकारेषु लट् लृट् लोट आशीर्लिङ् एते एव प्रयोक्तव्याः नान्ये इति उपरितनवाक्यगत एवकारेण ध्वन्यते । परन्तु उक्तलकारेभ्यः अन्यलकाराणां सूक्ष्मार्थद्योतकत्वेन अस्त्येव आवश्यकत्वम् तथाहि भूतार्थद्योतकेषु लिट् लङ् लुंक्षु सत्स्वपि लिट् लकारे अनद्यतनपरोक्षभूतार्थवृत्तित्वं लङ्लकारे केवलानद्यतनभूतार्थवृत्तित्वं लुङ् लकारे केवलसामान्यभूतार्थवृत्तित्वं वरीवर्ति एतावता परोक्षानद्यतनभूतार्थः अनद्यतनकेवलभूतार्थः अद्यतनाऽनद्यतनसामान्यभूतार्थः इति भेदेन भूतार्थद्योतकत्वेन लिट्, लङ् लुङाम् आवश्यकत्वं दृश्यते व्यवहारभाषायामपि,

अन्यथा उक्त-सूक्ष्मार्थ-द्योतनाय शब्दप्रयोगापेक्षा एव शरणीकर्तव्या भवेत्, तथा सति भाषागौरवं सूत्रवैयर्थ्यं चापतेत्।

तथैव—अनद्यतनभविष्यत्यर्थे लुटः प्रयोगः करणीयः, लृटस्तु प्रयोगः अद्यतनाऽनद्यतनसामान्यभविष्यदर्थे प्रयोक्तव्यः। लृङ् हेतुहेतुमद्भविष्यदर्थद्योतनाय उपयोक्तव्यः, इत्युक्तम्। तत्तल्लकाराणां अप्रयोगे उक्तसूक्ष्मार्थप्रतिपत्यर्थं शब्दगौरवमेव उपयोक्ष्यति नान्यःपन्था उक्तसूक्ष्मतमार्थबोधाय। परन्तु अयमेव संस्कृतभाषायां विशेषो वर्तते यतः शब्दपदलाघवेनाऽपि अर्थगौरवप्रतिपत्तिः प्रतीयते। इति विदितमेव सर्वेषाम्, तथा च विधिलिङ्विषये ज्ञेयं, प्रवर्तनायां लिङ् इति स्वयमेव भट्टोजिदीक्षितैः स्वीकृतम्। तथापि सुस्पष्टार्थद्योतनाय भृत्यादिप्रवर्तनासु कथितः प्रपञ्चः नानावश्यकः सौलभ्यात्। सन् यङ् यङ्लुङ् इत्यादि प्रक्रिया अनावश्यकी वाक्येन क्रियाविशेषणेन वा अधिगतार्थत्वात् इत्युक्तम् महाभागैः।

परन्तु 'धातोः समानकर्तृकादिच्छायां वा' इति सूत्रेण सन्नन्तेन अर्थद्योतनं लाघवेन यदि भवति किमर्थं तदर्थं वाक्येन वा क्रियाविशेषणेन वा भाषागौरवं कार्यमिति विद्वांस एव विदांकुर्वन्तु। अथ च सूत्रस्थ-'वा' पदेन वैकल्पिकत्वं उररीकृतमेव पूर्वाचार्यैः। अथ यङन्तप्रक्रियाऽपि आवश्यकी अन्यथा पौनःपुन्यं क्रियासमभिहारः भृशार्थश्च इत्यादिप्रकारार्थ-द्योतनाय लम्बायमानवाक्यप्रयोगं विना न घटेत उपर्युक्तार्थद्योतने जाते तथाविधे का हानिः इत्युच्यते चेत् लिख्यते भवद्भिः स्वकीये लेखारम्भे संस्कृतभाषावर्णनावसरे स्तोकपदेन बह्वर्थबोधकत्वम् अस्यां संस्कृतभाषायां दरीदृश्यते इत्युक्तं तदपि मुधैव भवेत्।

यङ्लुगन्तप्रक्रियाया अनावश्यकत्वं नागोजिभट्टैः शेखरे स्वीकृतमेव। व्यवहारानुरोधेन धातवो विवर्धनीया इति यदुक्तं महोदयैः तत्तु नामधातुप्रक्रियया गतार्थम् यथाप्रसंग-नामधातुवर्धनेन वक्ता वा लेखको वा सम्पादयत्येव भाषान्यूनतां। अतिप्रसिद्धा एव प्रत्यया उपयोज्याः। अनतिप्रसिद्धा उणादयो व्युत्पत्तिमात्रोपयोगिनः समानार्थबोधका असरूपप्रत्ययाश्च त्याज्याः।

सर्वेषां सौलभ्येन तत्तत्पदार्थबोधाय अतिप्रसिद्धा एव प्रत्यया उपयोज्याः, इति तु समीचीनमेव, परन्तु अनतिप्रसिद्धविशेषार्थबोधकप्रत्ययेन यदि विशेषार्थबोधो बुध्येत तर्हि अनतिप्रसिद्धस्य वा असरूपप्रत्ययस्य वा दुर्बोधस्याऽपि त्यागो नोचितः।

एकपदधातूपसर्गसमासेष्वपि संहिताया विवक्षाधीनत्वं स्वीकार्यं इत्यलेखि महाभागैः, परञ्च तथाकरणे को गुणः साधितो भवेत् संस्कृतवाग्व्यवहारे इति न ज्ञायते, प्रत्युत एकपदधातूपसर्गसमासेषु संहिताऽकरणेन भाषा विकृता दृश्येत। व्याकरणनियमातिक्रमदोषश्च स्यात्। तथा चोक्तम्—

संहितैकपदे नित्या नित्याधातूपसर्गयोः।
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥१॥

इति सार्वजनीनम्।

समर्थानां प्रथमाद्वा इत्यत्र विकल्पश्रुत्या महाविभाषया च कृत्स्नस्याऽपि तद्धितप्रपञ्चस्य वैकल्पिकत्वं भङ्गीकार्यम् इत्युक्तं भवद्भिः।

'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्याकारया महाविभाषया प्राक्दिश इति मर्यादा प्रादर्शि। तन्मते वैकल्पिकत्वं तद्धितप्रत्ययानाम् इति तु घंटापथः परन्तु प्राक्दिशो मर्यादाया अनन्तरं वर्तमाना ये प्रत्ययाः सन्ति, तेषां न तद्धितप्रत्ययत्वं वर्तते इति कथं भणितुं शक्यम्? तेषां तद्धितत्वे सति भवदुक्तमहाविभाषाया अप्रवृत्तौ न सर्वेषां तद्धितप्रत्ययानां वैकल्पिकत्वम्। अतः कृत्स्नस्य तद्धितप्रपञ्चस्य वैकल्पिकत्वमसिद्धम्।

इत्थं शब्दशास्त्रनियमानां ऐच्छिकव्यवहारोऽदुष्टत्वेन ग्राह्यः, तेन संस्कृतभाषा व्यवहाराय सुलभा कल्पते। एतावता संस्कृतभाषा व्यवहाराय सुलभा भवतु नाम परन्तु सा पाणिन्यादि–पूर्वाचार्यप्रणीत व्याकरणनियमावरोधं परिपाल्यैव व्यवहाराही यथा स्यात् तथैव पण्डितैः प्रयतितव्यम् इत्यस्माकीनं मतम्। अन्यथा दोषोक्तेः साधुशब्दप्रयोगे दृष्टादृष्टफललाभः वैपरीत्ये च प्रत्यवायः शास्त्रकारैः प्रत्यपादि। विंशतितमशताब्द्यामपि माभूत् संस्कृतभाषाविकृतत्वमित्यभ्यर्थये श्रीशम्।

विरामचिन्हानि।

लें०—विद्यार्थी हरिद्वारशर्मा

साम्प्रतं गीर्वाण-वाणीसेवन-पराणां छात्राणां लेखन-विधौ विराम-चिह्न-प्रदाने बह्वी त्रुटिः दरीदृश्यते। तेषां प्रकाशनस्य महती आवश्यकता वर्तते। अतस्तेषां कुत्र कथञ्चोपयोगः कर्त्तव्य इति निर्दिश्यते।

अल्पविरामः (,) संस्कृत—भाषायामेतस्य चिन्हस्य प्रयोगो नितरामावश्यकः समुपयुक्तश्च। अस्य चिह्नस्य प्रयोगे प्रधानतस्त्रीणि कारणानि सन्ति। (१) अभेदान्वितशब्दानां योजनाय (२) भेदान्वितशब्दानां पृथक्करणाय (३) शीघ्रतया पठने यस्य शब्दस्य वाक्यांशस्य वा अर्थः भावः, शक्तिर्वा न्यूना, नष्टा वा भवेत्, तेषां स्पष्टीकरणाय। एतदतिरिक्तम्।

(क) यस्मिन् स्थाने एकस्योच्चारणसमयं यावत् विरामस्यावश्यकता स्यात्, तत्रास्य चिह्नस्य योजना कर्त्तव्या। यथा गङ्गा, यमुना तथा सिन्धुरिति भारतस्य महानद्यः सन्ति।

(ख) यदा साधारणवाक्ये, संक्षिप्तवाक्यमागच्छेत्, येन साधारणवाक्यस्यार्थः स्पष्टः स्यात्, तदा तस्य संक्षिप्तवाक्यस्य पूर्वं पश्चाद्वा अल्पविरामयोजना कर्त्तव्या। यथा—वार्तालापसमये सर्वदा ध्येयम्, यत् कोऽयम् केन सह कुत्र कदा किमर्थम् कथञ्च, वार्ता करोमीति।

(ग) यदा कस्मिन्नपि वाक्ये, एकस्यैव वाक्यस्य बहवः शब्दाः स्युः, येषां मध्ये

उभयान्वयिनोऽव्यया न समागताः स्युः, तदा प्रत्येकशब्दस्य पश्चात् अल्पविराम-योजना विधेया। यथा, देवदत्तः, कृष्णदत्तः, यज्ञदत्तः तथा वासुदेवः।

(घ) यदा वाक्ये द्वौ शब्दौ अथवा वाक्यसंयोजकैरव्ययैस्तौ युक्तौ भवेताम् तदा तत्र नास्त्यल्पविरामस्यावश्यकता, किन्तु यदि ते वाक्यांशाः—दीर्घा. स्युस्तदाऽल्पविरामयोजना कर्त्तव्या। यथा अस्माभिर्यदि संस्कृतभाषाशिक्षणीया, तदा ऋग्वेदस्य बुद्धस्य वा, पतञ्जलेर्बाणभट्टस्य वा, वाचस्पति मिश्रस्य गदाधरस्य वा, पञ्चतन्त्रस्य पण्डिताभिमानिनां वा।

(ङ) प्रधानवाक्याद् गौणवाक्यस्य पृथक्करणेऽस्य चिह्नस्यावश्यकता वर्तते। यथा—यदि किञ्चित् वर्तते चेत्, सोऽक्षराणामभावः, वर्णविन्यासव्यतिक्रमस्तथा उच्चारणस्य विश्रृङ्खलता।

(च) यदा कस्मिन्नपि सामान्यविषये विशेषतो ध्यानमाकर्षणीयञ्चेत्, तदा तस्य वाक्यात्पृथक्करणाय, अल्प विरामस्य योजना विधेया। यथा पश्य, सावधानो भव।

(छ) येषामव्ययानां पश्चाद् पूर्णक्रिया भवति, तेषामन्ते अस्य चिन्हस्य योजना भवति। एतेष्वव्ययेषु प्राय इमे भवन्ति यथा—परन्तु, अवश्यम्, तदा, तर्हि, परम्, अस्तु, अन्यथा, यत्, न्यूनतः, यतः, इत्यादि।

अस्माद्धेतोः सुरभारतीसदनुष्ठानतत्परैश्छात्रैर्विरामचिह्नानि प्रदायैव लेखो लेखनीय इति शम्।

[अस्माभिर्लेखकस्योत्साहवर्द्धनार्थं पण्डितानां पुरतोऽस्य विषयस्य विचारणायैव प्रकाशितोऽयं लेखः। अस्माकं मते संस्कृतभाषायाः कारकाव्ययक्रियादिसम्बन्धमर्य्यादयैवार्थावगतिः स्फुटी भवति। इंग्लिशभाषावदत्र विरामादि-चिह्नानामावश्यकतैव प्रायशो नायाति इति सुधीभि र्विमर्शनीयम्] (स० सम्पादकः)

"दीपावली-शुभशंसा"

लेo—शास्त्री प्राणजीवन वीo जोशी काव्यतीर्थः, साo भूषण काशी।

विश्वं विश्वगशान्तिवाडवदहद्धत्तां पुन र्निर्वृतिम्
यात्वन्योऽन्यकलिः शमं विजयतां श्रीरार्यभूमौ परा
भास्वद्भारतधर्मभानुरपनीयोच्चैस्तमोऽन्तर्न्नृणा—
मुद्बोधं वितनोतु नस्तुतिरिति श्रीविश्वनाथाऽन्तिकम् ॥ १ ॥

आत्मनः स्वरूपम् ।

लेखकः—वि० कृष्णस्वाम्यय्यङ्गार्यः, अध्येता, श्रीचामराजेन्द्र-
संस्कृतमहापाठशाला, चामराजपेठ, कल्याणपुरी,
महीशूरसंस्थानम्,

[भाषाभ्याससभाकार्यदर्शी]

तत्र तावदस्मिन्नाधुनिके जगति बहवः खलु कुदृष्टयः पामराः, यत्किञ्चन स्वकीयसिद्धान्ततया प्रतिपादयन्तो यानि कानिचन मतान्यापातरमणीयान्युद्घोपयन्तश्चाभिवीक्ष्यन्ते । प्राचीनभारतीयसिद्धान्तसारसर्वस्वमविजानाना अपि तदेतत्प्राचां मतमभित्तिचित्रायितमित्यास्माकीनानामार्याणामाचार्याणामप्रौढमतित्वमविमर्शशीलत्वमज्ञानान्धकारे एवावतिष्ठमानत्वमुपपादयितुमलंभविष्णवो 'न ह्यस्माकमिदं मतं केनचिदपि प्रत्याख्यातुं शक्यमिति स्वयमेव स्वकीयस्य मतस्य श्रेष्ठतमत्वं प्रतिज्ञापूर्वकमुद्घोपयन्ति । तत्र तावदात्मनस्स्वरूपे विमृश्यमानेऽप्यनयैव रीत्या विप्रतिपद्यमानानां शरीरस्यैवात्मत्वमित्यपलपताञ्चामीषां चार्वाकमतावलम्बिनामुक्तिरविचारितरमणीयेति प्रतिपादितचरमेवैतत्सूर्योदये ।

काममिमे प्रत्यवतिष्ठन्तां नाम मदान्धाः पामराः, अथापि नास्माकमत्र चोद्यावकाशो यतः प्रसिद्धमेव प्रत्यक्षमात्रस्य ते प्रामाण्यमभ्युपगच्छन्तीत्यतो नातिरिक्तमात्मानमभ्युपयन्ती'ति । परन्तु, सकलप्रमाणमूर्धन्यत्वं श्रुतीनामभ्युपगच्छन्तोऽपि, भारतीयतत्त्वग्रन्थकारेषु शीर्पण्यतामधिगच्छन्तोऽपि वेदान्तिनो नाम केचनैते यदाहुरात्मनो नातिरिक्तत्वमपि तु विज्ञानरूपत्वमेवेति तदेतच्छिनत्तीव मर्माणि, हृदयमुत्पाट्य निर्गमयतीव प्राणान् नैयायिकानां ये पुनर्ज्ञानाधिकरणमात्मानमभिदधति । तदेतत्तार्किकमतं विश्वनाथपञ्चाननादिभिर्मेधाविभिः परिष्कृतमस्तीति तदेवानुवदन्तो वेदान्तिनः प्रत्याचक्ष्महे ।

वेदान्तिनां पुनरेतावानाशयो यत् बौद्धमतानुरोधेन क्षणिकविज्ञानस्यात्मत्वमयुक्तं वक्तुं, यतो हि विज्ञानानामनेकेषां विज्ञानान्तरहेतुभूतानां तथैव तादृशविज्ञानवृत्तीनामसंख्याकानामुत्तरोत्तरसंस्कारकारणानां संस्काराणाञ्च कल्पने गौरवम् । एवमेव विज्ञानस्यैवात्मत्वे यद्यप्यस्माकमानुकूल्यमेव बौद्धैरप्याचर्यते तथापि तस्य क्षणिकत्वमभिदधाना ह्येते प्रत्याख्यातव्या भवन्ति । क्षणिकविज्ञानाङ्गीकारे हि स्मरणानुपपत्त्यादयो दोषा आविष्क्रियेरन्, यदन्यानुभूतार्थस्यान्येन स्मर्तुमशक्यतया पूर्वविज्ञानेनानुभूतो यो विज्ञानान्तरेण स्मर्तुमशक्यो भवति । नित्यस्याङ्गीकारादनुभवस्मरणयोरैकाधिकरण्यमप्युपपद्यते । न चैवं सुषुप्त्यवस्थायामपि नित्यविज्ञानस्यानपायाज् ज्ञानसामान्यस्य च सविषयकत्वनियमाद्विषयावबोधप्रसङ्ग इति वाच्यं, ज्ञानसामान्यस्य सविषयकतायां मानाभावात्तादृशावस्थायां निर्विषयकविज्ञानस्य

त्मत्वे बाधकाभावात् । न चैवं घटादीनामपि ज्ञानरूपत्वमङ्गीकर्तुं शक्यम् । यद्यपि विज्ञानातिरिक्तं वस्त्वनङ्गीकुर्वन्तो योगाचारमतावलम्बिनः पुनरिष्टापत्तिमभिदधाना (प्रत्याख्यानप्रकारस्तावत् सूर्योदये द्रष्टव्यः) प्रत्याख्येयास्तथाऽपि चेष्टाद्यभावेन घटादिष्वचैतन्यमुपपादयन्तोऽस्मादृशाः कथङ्कारं निरस्येरन् ? आत्मनि हि तावच्चैतन्यमभ्युपगन्तव्य, शरीरादीनां चेष्टावत्त्वेन चेतनाधिष्ठितत्वावश्यम्भावात् । अतः, नित्यविज्ञानस्यात्मत्वे न कोऽपि दोषः । श्रुतिरप्येतदास्माकम्मतमुपोद्बलयति, यत्सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति ज्ञानात्मवादमनुगृह्णानैव श्रुति रविनाशी वाऽरेऽयमात्मेति तस्य विनाशप्रतियोगित्वाभावलक्षणं नित्यत्वमप्यभिधत्ते' इति । तदेतन्मतमापाततो मनोहरमेव प्रतिभाति । किन्त्वत्र मते कति दोषाः प्रादुर्भवन्तीत्यत्रैव सयुक्तिकं विचार्य सिद्धान्त प्रदर्शयिष्यामः ।

यदि विज्ञानरूपत्वमात्मनस्तर्हि सुषुप्तावपि विषयावबोधापत्तिरितीदं यद्यपि परिहृतमेव भवद्भिरथापि निर्विषयकस्य विज्ञानत्वे प्रमाणाभावः । अथ तत्राप्यस्तु नाम विषयानवबोधो विषयेन्द्रियसंयोगाभावनिबन्धनः, अथापि किमस्य विज्ञानस्य जगद्विषयकत्वमुताहो विषयशून्यत्वम् ? प्राथमिके तु पक्षे मादृशानामपि सर्वज्ञत्वमापद्येत । द्वैतीयीकः पक्षः पुनरवलम्ब्यमानो घटादिभिः पटादीनां पटादिभिः कुडयकुसूलादीनां च विनिगमनाविरहाद्बत एव पराजयमादधाति । यस्य चात्मनो (विज्ञानरूपस्य) यावद्विषयावगाहित्वं तस्य तस्य तावद्विषयकविज्ञानरूपत्वमिति नियमानुरोधेन चेन्निर्वाहस्तर्हि 'अहं जानामी' त्याद्याकारिकाणां, ज्ञानवत्त्वप्रकारिकाणां, प्रतीतीनामप्रामाण्यापात' । तादृशप्रतीतीनामपि भ्रमात्मकत्वमुक्तागमप्रामाण्यान्यथानुपपत्तिनिबन्धनतया कल्प्यत' इति चेन्न । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिवाक्यानि हि तावत्परब्रह्मणो विज्ञानात्मकत्वमाहुर्न पुनरस्मादृशामप्यात्मनाम् । न च जीवब्रह्मणोरभेदस्यापि तत्त्वमसीत्यादिभिरनिदम्प्रथमाभिर्वाग्भिरुपपादितत्वेन ब्रह्मणो ज्ञानात्मकत्वमभिदधानयैव श्रुत्या जीवात्मनामपि तादृशत्वमुक्तप्रायमिति वाच्यम् । चैत्रस्य सुखित्वे मैत्रस्य दुःखभाक्त्वं, एकस्य कस्यचिदतिमेधावितया महामहोपाध्यायादिपदवीभाक्त्वे मादृशानां पुनर्मन्दमतीनामशेषैरप्यवधीर्यमाणत्वम्, कस्यचिद्रजतविशेष्यकरजतत्व प्रकारकज्ञानवत्त्वेऽप्यन्यस्य रजतविशेष्यकरङ्गत्वप्रकारकज्ञानवत्त्व मित्येवं रीत्या ज्ञानाज्ञानसुखदुःखादिनिबन्धनः जीवेष्वेव परस्परभेदस्सिध्यन्सुखदुःखादिरहितस्य परब्रह्मणो जीवभेद कैमुतिकनयेन साधयितुनोष्टे । तथा च जीवब्रह्मणोरभेदबोधिश्रुतेस्साम्यप्रतिपादने तात्पर्यं कल्प्यम् । अत एव हि "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती" त्यपि श्रूयते । निरञ्जनत्वं हि नाम निर्दुःखम् । तथा च जीवस्य ज्ञानरूपत्वं सुदूरमपास्तम् । न च मोक्षदशायामभेद उत्पद्यते, ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति श्रवणादज्ञानस्यैव भेदकारणतया तन्निवृत्तौ भेदनाशादिति वाच्यम्. अन्योन्याभावापराभिधानस्य भेदस्य नित्यत्वाङ्गीकारात् । न च भेदस्य नित्यत्वे मानाभावादभेदसिद्धिरिति वाच्यमभेदोत्पत्त्यङ्गीकारेऽपि व्यक्तिद्वयस्यावतिष्ठमानत्वात् । मुक्तात्मस्वस्मन्मते ज्ञानाभावात्तत्र ब्रह्माभेदनिबन्धनस्य विज्ञानात्मकत्वस्यानङ्गीकरणीयत्वात् । न च द्वित्वमपि नश्यत्येवेति कथङ्कारं व्यक्तिद्वयावस्थितिरिति प्रष्टव्यं, 'द्वित्वनाशे माना-

भावात् । अस्तु वा नाम द्वित्वस्यापि नाशस्तथापि व्यक्तिद्वयावस्थाने न काऽपि हानि. । भव- (वेदान्ति) न्मते परब्रह्मणि धर्मसामान्यशून्यत्वेन सत्यत्वात्मकधर्मविरहेऽपि यथा ब्रह्मणस्सत्यं ज्ञानमिति श्रुत्यनुरोधेन सत्यस्वरूपत्वमुररीक्रियते, तथा द्वित्वरूप- धर्माभावेऽपि जीवब्रह्मणोर्व्यक्तिद्वयरूपत्वमुपपादयितुं शक्यमेव । ननु 'न ह्यस्माभिः परमात्मनो धर्मसामान्यशून्यत्वमुक्तं, येनोक्तरीत्या भवन्तो दूषणमभिधातुं शक्नुयुः । अपि तु स्वभिन्नधर्मशून्यत्वमात्रमस्माभिरभिधीयते । सत्यत्वरूपधर्मस्य मिथ्यात्वा- भावात्मकत्वाभ्युपगमात्प्राभाकरपथानुयायिभिरस्माभिरस्य भावस्याधिकरणात्मकत्वा- ङ्गीकारान्मिथ्यात्वाभावस्य च स्वाधिकरणीभूतब्रह्मात्मकत्वात्सत्यत्वस्य (स्वं ब्रह्म) स्वभिन्नधर्मत्वाभावात् ब्रह्मणस्सत्यत्वाधिकरणत्वेऽप्यक्षतिरिति चेन्न । अभावानाम- धिकरणात्मकत्वे हि भूतलादीनामनन्ताधिकरणानां घटाभावादिस्वरूपत्वकल्पने गौर- वम् । अपि च, अभावतदधिकरणयोरैकात्म्ये तावद्भूतले घटाभाव इत्यस्यामबाधित- प्रमात्वकप्रतीतावुपभासमानस्याधाराधेयभावस्यानुपपत्तिः, भूतलघटाभावयोर्वास्त- विकभेदाभावेन, अभेदे चाधारत्वाधेयत्वयोरसमावेशात् । यो गुणो यदिन्द्रियग्राह्य- स्तन्निष्ठा जातिस्तदभावश्च तेनैवेन्द्रियेण गृह्यते" इति ह्यस्ति नियमः । तथा च वायौ रूपाभावप्रत्यक्षन्तावत्संयुक्तविशेषणतया चक्षुषा गृह्यते, अभावप्रतियोगिनो रूपस्य चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वादिति स्थितिः । तत्र यदि रूपाभावस्याधिकरणात्मकत्वमूरीक्रियते तर्हि वायोरप्रत्यक्षतया वाय्वभिन्नरूपाभावस्यापि प्रत्यक्षत्वाभावप्रसङ्गः । एवमभावस्याधि- करणात्मकत्वे दोषबाहुल्यादभावनाम्नोऽतिरिक्तपदार्थस्य सिद्धौ मिथ्यात्वाभावात्म- कस्य सत्यत्वस्य न हि ब्रह्मरूपत्वमित्यनुपपत्तितादवस्थ्यम् । अथवा अधिकरणात्म- कत्वमस्त्वभावस्य । तथा च सत्यत्वस्योक्तरीत्या परमात्मस्वरूपतया चानुपपत्तिः कामं परिहीयताम् । एवमपि व्यक्तिद्वयावस्थानमपलपितुमशक्यमेव, यस्माद्धि द्वित्व- स्याप्येकत्वाभावात्मकत्वाङ्गीकारादेकत्वाभावस्य च व्यक्तिद्वयात्मकं यदधिकरणं तदभिन्नतया भवताऽपि द्वित्वनाशो न तावदभ्युपगन्तुं शक्यते, जीवब्रह्मरूपस्य व्यक्तिद्वयस्य नाशप्रसङ्गात् । एकत्वाभावात्मकद्वित्वस्य व्यक्तिद्वयाभिन्नत्वात् । नच प्रत्येकमत्र व्यक्तिद्वये एकत्वमस्त्येवेति कथमेकत्वाभावरूपं द्वित्वमिति प्रत्यवस्थातु- मुचितम् । पृथिव्यामेकत्र गन्धसत्त्वेऽपि यथा पृथिवीजलयोर्न गन्धः, इति व्यवहारो भवन्मतेऽप्युपपद्यते तथा प्रत्येकमेकत्वेऽपि 'द्वयोरेकत्वाभाव' इत्यपि वक्तुं शक्य- त्वात् । ननु विषमोऽयं दृष्टान्तः, यतः पृथिव्यां गन्धसत्त्वेऽपि जले गन्धो नास्तीति तत्र व्यवहारनिर्वाहः; अत्र पुनः प्रथमव्यक्तावेव केवलमेकत्वमन्यत्र तु नास्तीत्यभि- धातुमशक्यत्वाभाव इति प्रतीतिः कथमुपपद्यते, इति चेन्न । परमाणुद्वयस्यापि प्रत्येक परमाणुत्वानपायाद् द्व्यणुकत्वाभावप्रसङ्गात्, यतो हि परमाणुद्वयेऽपि परमाणुत्वम- व्यभिचरितमिति परमाणुत्वमात्रमत्रास्तीति वक्तव्यं न पुनर्द्व्यणुकत्वमस्ति तस्य परमाणुद्वयत्वात्मकत्वादत्र च परमाण्वोर्द्वित्वाभावात् । उक्तरीत्या द्व्यणुकोत्पत्त्यर्थं यदि परमाण्वोर्द्वित्वमुररीक्रियते, तर्हि प्रकृतेऽपि व्यक्तिद्वये एकत्वाभावलक्षणं द्वित्वं स्वीकर्तव्यमेव भवतीति कदापि कथंचिदपि केनापि जीवब्रह्मणोरभेदस्साधयितुम- शक्य एवेत्येवमुदाहृतश्रुतिप्रामाण्येन जीवात्मनां विज्ञानरूपत्वं प्रत्युक्तम् । नच काम-

नन्नु जीवात्मनो ज्ञानाधिकरणत्वमप्यापीनरस्योक्तश्रुत्या नित्यविज्ञानरूपत्वमप्रतिबन्धव्यमेवेति वाच्यम्, परमात्मनोऽपि ज्ञानाधिकरणत्वस्येव श्रुतिसंमतत्वात्। तथाहि यः सर्वज्ञः स सर्वविदिति श्रुत्या परमात्मनोऽपि ज्ञानाश्रयत्वमभिहितम्। तथाच 'नित्य विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' त्यादिवाक्यानामपि ज्ञानाद्याश्रयत्वप्रतिपादने तात्पर्यं वक्तव्यम्। ज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानमिति व्युत्पत्त्या विज्ञानशब्देन विज्ञानवत एवाभिधानम्। संभवत्यविरोधे विरोधाभ्युपगमस्यान्याय्यत्वात्। आनन्दशब्देनाप्यानन्दवानेव परमात्मा प्रतिपाद्यते, अन्यथा पुंलिङ्गत्वाव्यभिचारादत्रानन्दशब्दस्यार्श आद्यजन्तत्वमन्तरेण नपुंसकलिङ्गत्वानुपपत्तेः। छान्दसत्वं त्वगतिकगतिरिति संभवत्येवं हृदयंगमे वाक्यार्थे नैवाश्रयणीयम्। एवञ्चानन्दस्वरूपः परमात्मेत्यपि प्रत्युक्तम्। नचैवं परमात्मन्यदृष्टानुत्पन्नानन्दसुखदुःखे' इति भव-(तार्किक) वन्मते दोषः स्यादिति चेत्, न। आनन्दो हि नाम न तावत्सुखमेव, अपि तु भाराद्यपगमे 'सुखी संवृत्तोऽह' मितिवत् आनन्दशब्दोऽपि दुःखाभावमेव लक्षयतीत्यङ्गीकरणात्। लक्षणकल्पनमेव दोष इति चेदस्त्वस्मिन्नानन्दो न त्वसावानन्दः 'असुख' मित्यानन्दात्मकत्वप्रतिषेधश्रवणात्। नचासुखमित्यत्र बहुव्रीहिकल्पनमुचितम्, अदीर्घमस्थूलमह्रस्वमित्यत्र नञ्तत्पुरुषस्य प्रकृतत्वादसुखमित्यत्रापि नञ्तत्पुरुषस्यैवाभ्युपेयतया स्वरसतः प्रतीयमानमेतमर्थमपहायार्थान्तराश्रयणे क्लिष्टकल्पनापाताच्चेति वेदान्तिनः प्रत्युक्ताः।

एवमत्रात्मस्वरूपनिरूपणावसरे प्रत्यवतिष्ठमानास्सांख्यमतावलम्बिनः प्रत्याख्यास्यन्ते।

शोकोच्छ्वासः।

विज्ञा ! निधाय हृदये दृषदं स्वकीये,
धैर्य्यावलम्बनमहो कुरुत प्रकामम्।
शोकान्विते मनसि दुःखदमत्यसह्यं,
संभावयामि सततं दुरुदन्तमेतम्॥ १॥

दीना विलीनमतयो विलपन्ति सर्वे,
अन्ते वसन्त इह सन्त उदारचित्ताः।
"हा हा गतःक" शिशुकानिह नः प्रताय्यं,
ज्योतिर्विदामहरहर्हितचिन्तकोऽसौ ॥ २॥

कोऽस्मान् फलव्रतमुहूर्तशुभोपदेशात्,
पुण्ये नियोक्ष्यति सदेति बहुप्रलापम्।

कुर्वन्ति दीनमनसाऽत्र समेऽपि लोका,
मर्म्मस्पृशं तृणविलापकरं विलापम् ॥ ३ ॥

दीना धरित्री वररत्नहीना,
दुःखेन भारं वहते कथञ्चित् ।
आक्रन्दते साश्रुविलोचनेन,
क्वागाद्धृषीकेशमहानुभावः ॥ ४ ॥

ज्योतिर्विद्धृत् [illegible]दीपकर्त्ता,
भर्ता ज्योतिःश्रिय उदयकृद् भारतीयाङ्गणस्य ।
काशीकाशी विशदयशसा[illegible]प्रवासी,
हित्वा नो द्राक् क स समगद्धा ! हृषीकेशविद्वान् ॥ ५ ॥

पञ्चाङ्गप्रथितस्वबुद्धिविभवैराश्चर्य्यितैः सद्ग्रहै
राहूतः [illegible]महो ! अगाद्दिवि सुधीमान्यः स विद्यानिधिः ।
दृष्ट्वा भारतदैन्यमाजिगमिषुः श्रीशः किमाहूतवान्,
यात्रां शोचितुमित्यगाद्बुधवरो हित्वा हहा !! भारतम् ॥६॥

शान्तिं समेतु सततं स महानुभावो
विन्दतां सुखञ्च परिवारजनस्तदीयः ।
दैवज्ञदैन्यदलनाय नवावतारं,
कुर्य्यात्स्वकं स जगतामधिभूर्महेशः ॥ ७ ॥

—लोकोत्तरकीर्त्तिभाजां म० म० पं० श्री अयोध्यानाथशर्म्मणां तनूजन्मनो
रघुनाथशर्मणः (प्रमोदपाठशाला नईबस्ती, काशी ।)

तंजापुर श्रीरामानुजसभा ।

[१९३९ जूलै मासस्य २] प्रमाथि संवत्सर मिथुनमास १८ तारिकायां सूर्यवासरे तंजापुरी Tanjore श्रीभगवद्रामानुज दर्शन महासभायाः शतोपन्यास संपूर्त्युत्सवः, नाच्चियार् कोयिल् लक्ष्मीसन्दिरे श्रीउभयवेदान्ताचार्य सिंहासनाधिपतिः विद्वान् अभिनव सरस्वती, वाङ्मुखरत्नकोशः विद्वच्छिरोमणिः, पण्डितराजः, गुरुवर्यः नडादूर् स्वामीकृष्णमहाचार्य महोदयो विद्यते तस्याध्यक्षतायामभून् ।

सूर्योदय नियमाः ।

---

(१) सूर्योदयः प्रतिपूर्णिमं प्रकाशितो भवति । ये पञ्चरूप्यकात्मकं ५) वार्षिकं साहाय्यं करिष्यन्ति ते संरक्षका भवितुमर्हन्ति । वार्षिकं मूल्यं भारते मुद्रात्रयम् ३) वहिर्भारतञ्च मुद्राषट्कम् ६) भारते विद्यार्थिभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च १) रूप्यकेणैकेनेदं पत्रं प्रदीयते । सर्वत्रैव अग्रिमं मूल्यं गृह्येत ।

२—धनादेशपत्र—(मनिआर्डर) द्वारैव मूल्यप्रेषणं साधीयः । वी० पी० द्वारा प्रेषणे ।=) मूल्यादधिकम् आणकषट्कं पत्रग्राहकाणां लगिष्यति ।

(३) ग्राहकैः प्राचीनैः स्वीया ग्राहकसंख्या, नवीनैश्च 'नवीनोऽहम्' इति लेख्यमेव । अन्यथा पत्रप्रेषणे तथाऽन्यव्यवस्थाविधाने च महान् विलम्बो भवेत् । येषां समीपे समुचितसमये सूर्योदयो न गच्छेत् तैः पत्रालये (पोस्ट आफिस) अन्वेषणानन्तरं शीघ्रं सूचना देया । धनादेश-(मनिआर्डर) द्वारा स्वपूर्णसंकेतं सुस्पष्टं विलिख्य सूर्योदय-मूल्यं प्रेषणीयम् । अत्र विज्ञापनदाने महीयसो लाभस्य सम्भावना । विज्ञापननियमाः पत्रं प्रेष्य ज्ञेयाः । सूर्योदये मुद्रापणीयानि निबन्धादीनि तत्सम्बन्धिलिपिः, कार्यालय व्यवस्थाविषयकलिपिश्च "कार्याध्यक्ष सूर्योदय-कार्यालय जगत्गञ्ज, बनारसकैण्ट" इति संकेतेन प्रेषणीया ।

लेखका विनिवेद्यन्ते ।

१—त एव लेखा इह प्रकाश्यन्ते ते सुस्पष्टाक्षरा विरलपङ्क्तिकाः सरल-सरला भावपूर्णाश्छात्रोपयोगिनो भवन्ति । साहित्यिका धार्मिकाः सामाजिका ऐतिहासिका गवेषणा सम्बन्धिनश्च प्रसादगुणगुम्फिता लेखाः प्रकाशने प्राथम्यमाश्रयन्ति । अतश्च लेखकैः लेखस्य भावसौष्ठवे मनोहरत्वे च ध्यानं देयं न तु शब्दकाठिन्यादिषु ।

२—कविताश्च स्वल्पसंख्यका भावपूर्णा अपेक्ष्यन्ते न तु विंशत्यधिकाः ।

३—असम्पूर्णलेखः 'क्रमशः' इतिकृत्वा, लेखकमहोदयै र्न प्रेषणीयः ।

ब्रह्मसूत्रस्य शक्तिभाष्यम् ।

भगवद्‌बादरायण-प्रोक्तोत्तरमीमांसाख्यब्रह्मसूत्रस्य शक्तिभाष्यम्, त्यक्तमहामहोध्यायपदवीकेन नानादर्शनपरमाचार्येण सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण पण्डितप्रवर श्रीपञ्चाननतर्करत्नभट्टाचार्येण विरचितम् । प्रथमो भागः—मूल्यम् १ द्वितीयभागो ग्रन्थसमाप्तिपर्यन्तम् मूल्यम् १॥) प्रेषणव्ययश्च पृथक् देयः ।

अमरमङ्गलं नाटकम्—मूल्यम् एकरूप्यकमात्रं १) प्रेषणव्ययश्च पृथक्

प्राप्तिस्थानम्—

श्री श्रीजीवन्यायतीर्थभट्टाचार्य एम० ए०

पो० भाटपाड़ा जि० २४ परगना (बंगाल)

सनातनधर्मग्रन्थाः ।

सनातनधर्मस्य सुप्रसिद्ध व्याख्यातृ स्वामिदयानन्दमहाराज विरचिताः ।

धर्मविज्ञान—ग्रन्थोऽयं सनातनधर्मस्य **महत्त्वपरिचायकं** विद्यते, सर्वविधधर्मज्ञानलाभाय एकमेव पुस्तकमिदं पर्याप्तमस्ति । प्रथमभागस्य मूल्यम् २) ।

गीतार्थचन्द्रिका—अस्मिन् ग्रन्थे श्लोकानां हिन्दीभाषायाम् अर्थः गूढ़तात्पर्यप्रदर्शनपुरस्सरं **ज्ञानकर्मोपासना**—काण्डत्रयस्य सामञ्जस्यं वर्तते । मूल्यम्—२॥) प्रेषणव्ययश्च पृथक् ।

संन्यासधर्मपद्धतिः—अत्र सन्यासग्रहणविधिः, संन्यासिनां भेदाः विस्तृता वर्णिताः सन्ति । साधुमहात्मनां कृते परमपयोगि पुस्तकमिदम्, मूल्यम १) प्रेषणव्ययः पृथक ।

प्राप्तिस्थानम—

सेक्रेटरी

श्रीभारतधर्ममहामण्डल, जगतगंज बनारस ।

ज्यौतिषविज्ञानम् ।

अस्मिन् ग्रन्थे विज्ञानरीत्या ज्यौतिषफलानामुपपत्ति र्वर्णिताऽस्ति । ग्राहकैराशुरूप्यकाष्टमांशः प्रेषणीयः । कुण्डलीनिरीक्षणैषिभिस्तया सह रूप्यकमेकं प्रेषणीयम् ।

प्राप्तिस्थानम्—

राजकुमारगुरु, पण्डिततारादत्तराजज्योतिर्विद्,

रियासत जुब्बल, जिला शिमला ।

Printed at the Shri Lakshmi Narayan Press, Jatanbar, Benares,
and published at the Bharatdharma Mahamandal, Jagatganj, Benares,
by Pt A. P. Sharma.

पञ्चदशे वर्षे १५]   मार्गशीर्ष-पूर्णिमायाः १९९६ डिसम्बर १९३९   [६ संख्या

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

Sanctioned by the Directors of Public Instruction United Provinces, Bombay Presidency and Sind for use in Schools and Colleges.

सम्पादकः—
त्यक्त-महामहोपाध्यायपदवीको
महामहाध्यापकः श्रीपञ्चानन-तर्करत्न-भट्टाचार्यः ।

सहकारि-सम्पादकः—
अवधेशप्रसादशर्मा द्विवेदः

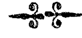
उद्गम—स्थानम्—
श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, जगतगंज, काशी ।

——:०:——

वार्षिकं मूल्यं मुद्रात्रयम् ।

संरक्षकेभ्यः ५)   वहिर्भारतम् ६)   छात्रेभ्यः-पुस्तकालयेभ्यश्च १)

विषयसूची।

सूर्योदयः ।

पञ्चदशवर्षे १५ } मार्गशीर्ष-पूर्णिमायाः १९९६, दिसम्बर १९३९ । { ६ संख्या

शिक्षाया आदर्शः ।

प्रतिव्यक्ति या हि मौलिकी शक्तिर्विद्यते, सैव येन विधिना पूर्णतो विकशिता भवेत् स हि विधिः शिक्षादर्शो भवितुमर्हति । एवं समाजे जातावपि सङ्गमनीयम् । यस्य समाजस्य यस्या वा जाते र्यद्धि लक्ष्यं विद्यते, तदधिगम एव शिक्षादर्शो ज्ञेयः । यथा हि कस्यचन अश्वस्य सैव शिक्षा समुपयोगिनी भविष्यति यया तस्मिन्नश्वे निहितं अश्वत्वं पूर्णं विकशितं स्यात् । हस्तिनः शिक्षा सैव हस्तिवंशोपयोगिनी या हस्तिवंशेषु स्वभावतो निहिताया हस्तित्वबीजशक्तेः पूर्णतया विकाशं विदध्यात् । तथैव मानवानां पूर्णमानवताप्राप्तिरेव मानवशिक्षादर्शो भवितुमर्हति । मनुष्येषु प्रतिमनुष्यं पूर्णमनुष्यत्वबीजं निहितं विद्यते, तस्य पूर्णतया परिस्फुटतैव तु मनुष्य-शिक्षादर्शो भवितुमर्हति । जीवो हि ब्रह्मैवेति "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति नवधा समुदीरितवत्या छान्दोग्योपनिषदा समर्थितं विद्यते । तस्य ब्रह्मत्वप्राप्तिर्यया शिक्षया स्यात् सैव शिक्षा अं[illegible]च्या, इत्यत्र न केषामपि मतभेदो भवितुमर्हति । ब्रह्मत्वप्राप्तावपि यद्धि सोपानं विद्यते तेन सोपानेन गमने जीवस्य न कापि बाधा स्यात्तदपि शिक्षान्तर्निहितमिति न विस्मरणीयम् । वटबीजे निहिताया विशाल-वटवृक्षपरिबृंहणशक्तेर्विकाशो येन विधिना भवेत् स सम्पादनीय एव वटबीज-रोपकेण पुंसा । येन वटबीजमङ्कुरितं सत् निर्बाधं महान् वटवृक्षः परिमण्डला-कारो विस्तृतचतुर्दिक्छाखः स्यादिति हि वटबीजसमुन्नतिः समुचिता स्यादिति आबालवृद्धं प्रतिभाति । तथैव ब्राह्मणो यदि शिक्षाप्रभावेण पूर्णब्राह्मणत्वमधि-गच्छेत् क्षत्रियवैश्यशूद्रा अपि याभिः शिक्षाभिः स्वभावतः स्वेषु स्वेषु निहितानां क्षत्रियत्व-वैश्यत्व-शूद्रत्व-शक्तीनां पूर्णतया विकाशमासाद्य पूर्णक्षत्रियाः पूर्णवैश्याः पूर्णशूद्रा यदि जातास्तर्हि तेषां शिक्षा पूर्णाऽभूदिति कथनीयं स्यात् । एवमेवार्य्य-जातिर्यदि शिक्षाद्वारा स्वीयमादर्शं नाधिगच्छति तर्हि कथं सा शिक्षा शिक्षा स्यात् ।

आर्य्यजातेरादर्शो हि ऐहलौकिक-पारलौकिकाभ्युदयासादनेनापवर्गप्राप्तिरेव विद्यते। स हि आदर्शो यया शिक्षया समासादितः स्यात्सैव शिक्षा आर्य्यजातिशिक्षा कथयितुं पार्य्यते। इत्थं हि आर्य्यनार्य्यो यदि शिक्षया स्वीयं सतीत्वं संरक्षन्त्यो भारतीयार्यमर्यादासंरक्षणेन साकम् आर्य्यमातृत्वमासाद्य जगन्मातुः स्वरूपमधिगच्छेयुश्चेत्तदैवार्य्यनारीणां शिक्षा शिक्षाशब्दवाच्या स्यात्। मातॄणां शिक्षा मातृत्वपूर्णतायामेव सम्पन्ना स्यात्। यतो हि तासु मातृत्वबीजमेव विनिहितं विद्यते, नान्यत् किञ्चित्। नारीणां शिक्षया नारीसमुचिताचारस्यैव वृद्धिरपेक्षिता नहि नारीषु पुरुषभावानां वृद्धौ नारीजातेः समुन्नतिः कथयितुं पार्य्यते। फलतः सिध्यतीदं यद्-व्यक्तिसमष्टिगतबीजानां समुद्रेककरणमेव शिक्षालक्ष्यमन्तिममिति।

तत्र भारतीयेयमार्य्यजातिर्बहुकालादारभ्य स्वीय-शिक्षाविषये बहुविसवाघात-प्रत्याघातान् सहमाना समायाति, इति ऐतिहासिकानां सर्वेषामेव विदितं विद्यते। पूर्वं हि भारतीयार्य्यमर्य्यादायां मनुष्याणाम् "आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" इति काठकश्रुत्यनुरूपं कर्मफलभोक्तृस्वरूपभाजां सर्वेषामप्यज्ञानाम् आत्मनामिन्द्रियाणां मनसाम् स्थूल-सूक्ष्मकारणशरीराश्रितानाञ्च शक्तीनां सर्वथा विकाशो यथा भवति स्म, तथैव शिक्षापद्धतिर्निर्धारिता समजायत। तयैव शिक्षया जीवः स्वक्रमोन्नतिं विदधद् अन्तिमं लक्ष्यं जीवब्रह्मणोरैक्यमप्यासादयति स्म। फलतोऽध्यात्मज्ञानमूलिकैव शिक्षा अत्र भारते प्रशस्ता गण्यते स्म। यतो हि 'जानाति, इच्छति यतते' इति नैयायिक-सिद्धान्तानुरूपम् आध्यात्मिकज्ञानेन परिष्कृतेन इच्छापि परिष्कृता भविष्यति, परिष्कृतया चेच्छया क्रियापि साध्वी भविष्यति। तथा च ज्ञानेच्छाकर्मणां परिष्कारिकां शिक्षां समासाद्य भारतीया उभयलोकाभ्युदयमासाद्यावसानेऽपवर्गसुखं निःश्रेयसपदमासाद्य नन्दन्ति स्म। उक्तञ्च मनुना—

'सैनापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव च
सर्वलोकाधिपत्यञ्च वेद-शास्त्रविदर्हति'

'नह्यनध्यात्मवित् कश्चित् क्रियाफलमुपाश्नुते' इत्यध्यात्मज्ञानपरिष्कारिकैव शिक्षा भारतीयार्य्यमर्य्यादायां दीयते स्म। यतो हि आर्य्यजातिरेव मानवजीवनस्य चरमं लक्ष्यं परिचिनोति स्म। अन्या जातयस्तु पूर्वमधुनापि आधिभौतिकं सुखमेव मानवजीवनफलं मन्यन्ते। तदनुसारतश्च स्वीयशिक्षादर्शं प्रतिष्ठापयन्ति। स हि सिद्धान्त इह आर्य्यजाति-सिद्धान्तेषु बृहस्पतेराचार्य्यस्य सिद्धान्तश्चार्वाक-लोकायत-सिद्धान्तादिनाम्ना प्रसिद्धो नगण्यो गीयते। तमेव सिद्धान्तं स्वीयादर्शं मन्यमाना पाश्चात्यजातिषु बृटिशजातिरधुना भारतीयानां शिक्षां स्वहस्ते कृत्वा स्वसिद्धान्तानुरूप-

नैव तदीयामपि शिक्षां विस्तारयति। यतश्च अतेषु नवनवतितमाः साम्प्रतिकाः शिक्षिताः पुरुषाः स्वीयप्राचीनशिक्षादर्शं विस्मृत्यैतस्या आधिभौतिक्या एव शिक्षायाः प्रसारे दत्तावधाना इमामेव शिक्षां चरमकोटिगतां मन्यन्ते। किं बहुना एतदुपासकास्ते स्वीयप्राचीनेतिहासविषयेऽपि सन्दिहाना दृश्यन्ते, एतादृश एव शिक्षापरिणामः सम्प्रति सर्वतोऽवलोक्यते। तथाहि—आधुनिकाः पाश्चात्य-शिक्षा-दीक्षिता बालाः श्रीकृष्णं परस्त्रीभिः सह नृत्यकर्तारं', 'श्रीरामं बुद्धिविहीनं पितृनिदेशपरवशं कोल-भिल्लैः सहारण्ये पर्य्यटकं', 'भारतीयांश्च प्राचीनानन्यान् प्रस्तरपूजकान् असभ्यान्', 'वर्णाश्रमाचारादिव्यवस्थाञ्च स्वार्थपरायणै र्ब्राह्मणै र्व्यवस्थापितां देशविध्वंसकरी-म्मन्यन्ते'। किं बहुना स्वदेशाभिमानं मातृभूमिभक्तिं विलोपयितुञ्च शिक्षेयं सर्वानेव भारतीयान् बाल्यादेवेदं शिक्षयति यद् "यूयं एशियामध्यतः (एसियामाइनर) इह समागता नायं देशो भवताम्। देशोऽयमिहत्यानामनार्य्याणाम् ये सम्प्रति भवतां दासा अस्पृश्या विद्यन्ते, त एवास्य देशस्य मूलनिवासिनः" इति। इत्येवं विदेशीय-सिद्धान्तानुरूपस्य शिक्षादर्शस्य प्रचारेण तदनुरूपाया एव शिक्षाया ग्रहणे भारतीयाः सर्वेऽपि जनाः समुत्सुकाः सञ्जाताः। तदनुरूपमेवान्तःकरणं सर्वेषामेव जातम्, न कश्चिच्छ्रोतुमपि किञ्चिदभिलषति। प्रत्युत संस्कृतभाषा 'मृतभाषे'ति जोगु-प्समाणा सर्वथा कार्य्यक्षेत्रत एव बहिष्कृता जाता तदीयकथनश्रवणस्य तु दूरे कथा।

एतादृशमेव परिणामं परिजिघृक्षन् मेकालेमहाशय इह भारते पाश्चात्यशिक्षां परिचालितवान्। तथाहि—तदीयं वाक्यम्—(वृटिशपर्लियामेण्टपुरतः)।

"अंग्रेजीभाषाशिक्षया एतादृशो मानवसमुदायो निःसरिष्यति यश्च रक्ते रागे च भारतीयो भविष्यति, परन्तु आचारे, व्यवहारे, चरित्रे, चिन्तायां, विचारे चाभार-तीय एव भविष्यतीति"। अतश्च तस्यैव विचारविषवृक्षस्येदं फलं फलितं सर्वेषामेव भारतीयानां पुरतो विद्यते। सम्प्रति वैदेशिक्यां शिक्षायां धर्मभावशून्यायां केवलमर्थ-परायणायाम् अर्थेनैव शिक्षाविनिमयो भवति। छात्राश्चार्थं दत्त्वा अध्यापकेभ्यः शिक्षां क्रीणन्ति। अध्यापका अपि प्रतिगृहं गत्वा स्वज्ञानविक्रयं कुर्वन्ति। यथोक्तं केनचित्

"अट्टशूला जनपदा शिवशूला द्विजातयः
कामिन्यः केशशूलिन्यो भविष्यन्ति कलौयुगे ॥"

इति सर्वोऽपि भारतीयशिक्षादर्शः सर्वथा विगुणितो जात इति ईश्वर एव गोपा-यतु देशमिममस्मान्महापङ्कपातादिति विरमामो विस्तरात् पुनः कदाचिदवशिष्टा-भिधानेहया।

श्रीगान्धिमहोदयः सनातनधर्माणश्च ।

माननीयानां भारतप्रतिनिधिमहोदयानां (वायसराय) गान्धिमहात्मना सह वार्तालापादिव्यवहारतो ज्ञायते । यद् भारतप्रतिनिधिमहोदयानामेवमभिप्रायो दृश्यते यद् अल्पसंख्यकानां राष्ट्रियमहासभामन्तव्येन सह विरोधो विद्यतेऽतश्च सम्प्रति भारते आंशिकस्वतन्त्रता (डोमिनियन् स्टेटस्) सम्बन्धी अधिकारो न समर्पणीय इति। अत्रैव महात्मनो गान्धिमहोदयस्यैवं दृश्यते विश्वासो यद् भारते इस्लामधर्माणो हि नाल्पीयस्यां संख्यायां सन्ति। राष्ट्रियसभासम्बन्धिनश्च हिन्दवः सनातनधर्मव्यतिरिक्ता एव हिन्दवो ज्ञेयाः। महात्मनोऽभिप्रायो व्यज्यते यत् सनातनधर्माणोऽल्पसंख्यका एव सन्तीति।

सनातनधर्माणो हिन्दवो हि महान्त उदारा भवन्ति। तेषामयमेव सिद्धान्तो विद्यते यत्—

'यं पृथग् धर्मचरणाः पृथग्धर्मफलैषिणः
पृथग्धर्मैः समर्चन्ति तस्मै धर्मात्मने नमः।

इति नियमानुसारं तेषां केनापि धर्मेण सह विरोधो नास्ति, प्रत्युत तेषां सिद्धान्ते तु—

"धर्म्मं यो बाधते धर्मो न सधर्मः कुधर्मतत्
अविरोधी तु यो धर्मः सधर्मो मुनिपुङ्गवाः!"

इति नियमतो धर्म्मस्य विरोधको धर्म एव न भवति। स हि सनातनहिन्दूनां दृष्टिपथेऽधर्म्म एव गण्यते। एवं सति सनातनधर्मणां धर्मान्तरविरोधस्य कथैव का ? तेहि

"अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्
उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम्"

इति वसुधामात्रस्य स्वकुटुम्बत्वं स्वीकुर्वन्तः शान्तिप्रिया एव भवन्ति। तेषां विशेषधर्मस्यैकादशभेदा प्रायो भवन्ति। तथाहि—

१—वेद-स्मृति-पुराणानां धर्मे प्रामाण्यम्।

२—दैवे जगति देवपदाधिकारिषु च विश्वासः।

३—कर्मणां तत्संस्काराणाञ्च स्वीकृतिः।

४—जन्मान्तरवादे श्राद्धतत्त्वे दृढो विश्वासः।

५—अवतारतत्त्वे विभूतिवादे चाचला श्रद्धा।

६—उपासनापद्धतियोगपद्धत्योः स्वीकारः।

७—मूर्त्तिपूजाविज्ञानस्य पीठरहस्यस्य चाङ्गीकृतिः।

८—शुद्धाशुद्धविज्ञानस्य स्पर्शास्पर्शविज्ञानस्य च विवेकः ।

९—यज्ञमहायज्ञयोः पृथक् सत्तास्वीकारः ।

१०-वर्णाश्रमव्यवस्थायाः समाजविज्ञानस्य च स्वीकारः ।

११-सगुणनिर्गुणेश्वरतत्त्वस्य मुक्तितत्त्वस्य चाङ्गीकृतिः ।

इत्येवं वेदशास्त्रप्रमाणतः सनातनधर्मसिद्धान्तानुसारं साम्प्रतम् सनातनधर्मणां हिन्दूनां संख्या यदि अल्पीयसी विद्यते, तर्हि वर्तमानशासकानामिदं परमं कर्तव्यमस्ति यत् तेषां धार्मिकसिद्धान्तानां संरक्षण स्यात् । एवं राष्ट्रियमहासभा (कांग्रेस) सदस्यानामपि परमं कर्तव्यं विद्यते यद् अल्पीयसां सत्यसनातनसिद्धान्तं स्वीकुर्वतां सनातनधर्मणां वर्णाश्रमवतां हिन्दूनां संरक्षणं स्यादिति सर्वैरपि स्वीकरणीयम् ।

अद्यावधि राष्ट्रियमहासभाप्रधानाधिकारिणः सनातनधर्मणां हिन्दूनां धार्मिकसिद्धान्तरक्षायां तथा तेषामाचारविचारयोः संरक्षणे औदार्य्यस्य न्यायस्य वा परिचयं नैव दत्तवन्तः । उदाहरणतो यथा—मन्दिरप्रवेशनियमस्य हठात् निर्माणम् , एतेन सनातनधर्मणां सिद्धान्ते प्रहारस्तु जात एव, तदुपरि तेषां परममान्यानां प्रथम-द्वितीय-तृतीय-षष्ठ सप्तमाष्टमसिद्धान्तानामनुपयुक्ताऽवहेलना भवति । तथाहि—

सनातनधर्मणामुपासनाप्रणाली वेदस्मृतितन्त्रपुराणशास्त्रानुसारं बहुकालात् यां पद्धतिमाश्रित्य प्रचलति तस्या उपरि महान् प्रहारोऽजनि । निरङ्कुशं सर्वेषामन्त्यजावधि हिन्दूनां मन्दिरादिषु अविहतप्रचारविधानेनानेन सनातनधर्म्मणां प्रथमसिद्धान्तविरोधो भवति ।

सनातनधर्मे चतुर्दशभुवनेषु दैवलोकानां तेषु नानाविधानां देवपदाधिकारिणां स्थितिरित्यस्य द्वितीयसिद्धान्तस्य व्याघातो मन्दिरेषु सर्वेषां तेषां निरङ्कुशप्रवेशप्रदानेन भवतीति विभावनीयम् ।

सनातनधर्मे शारीरिक-मानसिक-वाचनिकबौद्धिकक्रियाप्रतिक्रियाणां सिद्धान्तः स्वीक्रियते । तेनैव सह कर्म्मणां बीजस्वरूपाणां संस्काराणां रहस्यमपि वैज्ञानिकदृष्ट्या सिद्धं तैरङ्गीक्रियते, इत्येवं मन्दिरेषु निरर्गलं सर्वेषां मानवानां प्रवेशप्रदानतो देवमूर्तिप्रतिष्ठापकानां संस्कारव्याघातो भवतीति तेषां तृतीयसिद्धान्तोपमर्दनं जायते । सनातन-धर्मणामुपासनाक्रिया योगशास्त्राश्रिता विद्यते, तस्या भक्तिः प्राणस्थानीया योगः शरीरस्थानीयस्तत्र भावशुद्धेः प्राबल्यं तैरङ्गीक्रियते । तत्रापि व्याघातात् तेषां षष्ठस्य सिद्धान्तस्य तिरस्कारो जायते ।

सनातनधर्मणां मूर्तिपूजया सह पीठस्य स्थायी सम्बन्धो विद्यते । ते हि मूर्तौ प्रस्तरादीनां पूजनम् न कुर्वन्ति, किन्तु मन्त्रादिभिः षोडशभिः प्रकारैः षोडशस्वेव

दिव्यदेशेषु स्वीयमन्त्रमनःप्राणशक्तिभिः पीठस्थापनां कृत्वा तत्र व्यापिकाया आधिदैवसत्तायाः पूजनं कुर्वन्ति । तथा च यस्मिन् पीठे यादृश्याः पीठशक्तेः प्रतिष्ठा विद्यते तद्विरुद्धाचरणेन पीठशक्तिर्दुर्वला भूत्वा ततोऽपसरतीति मन्दिरप्रवेशनियमविधानेन तेषां सप्तमसिद्धावहेलनं भवतीति ते मन्यन्ते ।

सनातनधर्मणामष्टमः सिद्धान्तस्तु साम्प्रतमायुर्वेदविज्ञानेन (मेडिकलसायन्स) आणवविज्ञानेनापि च (जर्मथ्योरी) साधु प्रमाणितो विद्यते । अन्यच्च—सनातनधर्मे शुद्धाशुद्धविवेकः स्पर्शास्पर्शविचारो वा आचारविचाराभ्यां कर्मोपासनाप्रभृतिभिः सर्वैः सहैव दृढं सम्बध्नाति । इत्येवं पात्रापात्रविचारं विनैव सर्वेषामेव मन्दिरेषु निरर्गलप्रवेशप्रदानेनास्याष्टमस्य सिद्धान्तस्य मूलोच्छेदो भवतीति सर्वेऽपि बुद्धिजीविनः स्वीकुर्वन्ति ।

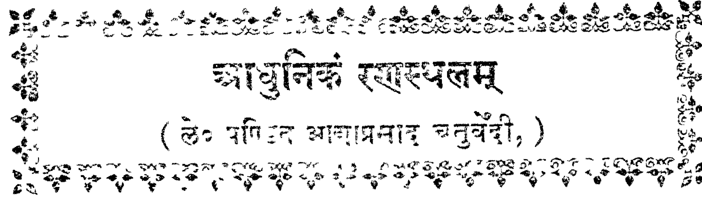
इत्येवं कस्यचन धर्मस्य सर्वथा विरुद्धं नियमं निर्मापयतां स्वाहङ्कारप्रयोगेणैव सर्वं साधयितुमुद्यतानां राष्ट्रियमहासभासदस्यानां विचारणीयोऽयं विषयो विद्यते—यद् वयं यद् यत् सम्प्रति कुर्मस्तत् सर्वं न्यायदृष्ट्या सत्यदृष्ट्या वा समुचितं विद्यते न वा ? सर्वमिदं कृत्यं यदि सनातनधर्मणां प्रधानप्रतिनिधिना परामर्शं कृत्वा विहितं स्यात्तर्हि एवमनर्थं न स्यात् ।

सनातनधर्मशास्त्रे पञ्चमवर्णानां सम्प्रति 'हरिजन' शब्दवाच्यानामन्त्यजाना कल्याणार्थं बहवः समुचिता उपाया विहिताः सन्ति । तत्सिद्धान्तानुसारं जगत्या कोऽपि प्राणी जुगुप्सार्हो नास्ति। सर्वेऽपि स्व-स्वाधिकारानुसारमभ्युदयं प्राप्तुमर्हन्ति। स्पष्टत एवेदं ज्ञातुं शक्यते यत् यस्मिन् सनातनधर्मे 'वसुधैव कुटुम्बकम्' इति नीतिः प्रचलति, यत्र च नित्यमेव पञ्चमहायज्ञानां—

'स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः स्यात् पितृयज्ञस्तु तर्पणं ।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्' ॥

इति ब्राह्म-पैत्र-दैव-भौत-मानवयज्ञानामनुष्ठानं भवति, यत्र सनातनधर्मे 'सर्वस्याभ्यागतो गुरुः' इति सिद्धान्तो विद्यते, यत्र च 'आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तमिति' प्रतिदिनं स्तम्बावधि सर्वप्राणिनस्तर्पयितुं सनातनधर्माणो मानवाः तर्पणं कुर्वन्ति । तन्मतानुयायिनः कदापि राजनीतिनेतॄणां शुभेच्छाव्याघातं कर्तुं नार्हन्ति । अतश्च यदि साम्प्रतिका नेतारो दम्भाहङ्कारं विहाय न्यायसत्यपक्षपातिनो भूत्वा लोककल्याणबुद्ध्या सनातनधर्मसिद्धान्ताविरुद्धं कार्य्यं करिष्यन्ति चेत् सर्वथा सामञ्जस्यं देशस्य जातेश्च मङ्गलं स्यादिति संक्षेपः।

———०———

आधुनिकं रणस्थलम्

(ले० पण्डित आशाप्रसाद चतुर्वेदी,)

(१)

मूर्त्ता मदान्धतमसानवराज्यलिप्सा
क्रव्याद-काण्ड-कलनाकलि-कालकेलिः ।
'सूर्योदये'ऽपि पशुता क्षितिपालकानां
द्धस्थली लसति लोहित-पृष्ठ-भूमिः ॥

(२)

व्योम्नो विनाशि-'बम'-वर्षकवायुयाना
नाना नवीननरशस्त्रविराजमाना ॥
ज्वाला-जेवन जन-जीवितमाददाना
युद्धस्थली विजयते हसितश्मशाना ॥

(३)

दन्दह्यमाननगराकुलपौर-जाला
कालाऽऽसन्नवृद्ध-वनिताऽगणनीयबाला ।
नालावशिष्टतनुशस्यततालवाला
युद्ध-स्थली विजयते करुणा कराला ॥

(४)

विद्युद्विषाक्त-कटुधूम-विधूत वीरा
नृत्यत्पदोरु-भुजदण्ड-शिरः-शरीरा ।
चीत्कार-शब्दबधिरीकृतदिग्विभागा
युद्धस्थली विहितमानव-मेध-यागा ॥

(५)

आच्छन्न-सूर-पदवी-प्रसृताऽन्धकारा
सेयं गलोद्गलित-शोणित-शोण-धारा।
दुर्गन्ध-दुष्ट-पृषदश्वपथप्रसारा
युद्ध-स्थली परिहरन्नरकाधिकारा॥

(६)

शान्ति-प्रियस्य मनुजस्य सुशिक्षितस्य
सीमातिगः प्रकटितः पशुता-प्रकर्षः।
निश्शक्ति-शोषण-विधिः सबल-प्रयुक्तो
युद्धाभिधः सपदि मानवता-कलङ्कः॥

—०—

समालोचनम्।

वेदविज्ञानमीमांसा—काशिक - हिन्दूविश्वविद्यालयीय-धर्मविज्ञान - विभागाध्यक्ष-विश्वविख्यातयाज्ञिक मूर्धन्य पण्डितविद्याधरशास्त्रिपुत्रेण काशीस्थ-श्रीगोयनकासंस्कृतमहाविद्यालयाध्यापकेन वेदाचार्येण श्रीमता पण्डितश्रीवेणीरामशर्म-गौडेन विरचिता। मूल्यं ॥) प्राप्तिस्थानम्—

मैनेजर—भार्गव भूषणप्रेस, गायघाट बनारस।

पुस्तकरचयितुः वंशपरम्परागतं वेदानां वैदिककर्मकाण्डानां पाण्डित्यं परमं प्रसिद्धम्। अत एव वेदविज्ञानमीमांसाप्रशंसन विषये किमपि लेखनं निरर्थकं प्रतिभाति। वंशानुगतवैदिकसाहित्यमर्मज्ञेन विदुषा विरचितं ग्रन्थरत्नं सुमनोहरमेव विद्यते। वैदिकज्ञानाभिलाषिभिः संस्कृतज्ञैर्नूनमवलोकनीयं पुस्तकमिदम्।

—०—

श्रीभारतप्रशस्तिः ।

धर्मप्राणोऽखिलगुणगणानां सखा जन्मजातः;
प्रज्ञाकोपः प्रबलविभवे चण्डमार्तण्डबिम्बः ।
विद्यावृद्धौ विधुमणिरिव ज्ञानताराधिपस्य;
देशः सोऽयं सकलवसुधा-भामिनी-भालबिन्दुः ॥ १ ॥

भारतं प्रत्युक्तयः—

स्वर्गे भुवः सुरपते र्नव नन्दनं त्वं
सौभाग्यमेव शुभकीर्त्यमराङ्गनायाः ।
रत्नाकरोऽसि तव रत्नपरम्परा सा
स्रष्टुः प्रगल्भवचसोऽपि दवीयसीव ॥ २ ॥

बुन्देलभूदर्शनम् (वाष्पयानात्)

अद्यापि किं झणिति शब्दमहो करोति,
बुन्देलवीररमणी-करचन्द्रहास-
श्चञ्चद्द्विजिह्व इव किं परितो लिहन्ती,
धारा करोति रिपुभिर्निजक्षुन्निवृत्तिम् ॥ ३ ॥
सिकतामयदेश ! त्वमद्यापि सिकतामयः ।
रमणी-रक्तसेकेन किन्नूनन्नोर्वरीकृतः ॥ ४ ॥
पृथ्वीराज ! रणे केन कारणेन त्वया जितम् ।
म्लेच्छं किन्त्याजितं हं हो भारतीया दयार्द्रता ॥ ५ ॥

(अवबोधनम्)

भो ! भो !! भारतवर्ष कुत्र गरिमा बुद्धिः प्रचण्डा च ते,
किं सा सौख्यसमृद्धिरद्य कुरुते क्रीडां वने नन्दने ।
उत्सर्गश्च रणाङ्गणे क्व नु तव स्वातन्त्र्यरक्षाकृते;
हा ! हा !! कुत्र सतीत्वरक्षणविधौ स्त्रीरक्तसन्तर्पणम् ॥ ६ ॥

सहस्रौदीच्यवंशोद्भवो विद्यार्थी शैलेन्द्रसिद्धनाथपाठकः तराणा-(इन्दौर) स्थः ।

दशविधब्राह्मणानां परस्परं भोजनादिव्यवहारः संमतो न वा स्वधर्मश्च कथं रक्ष्यः ।

लेखकः—विद्वद्वर गणेशशास्त्रितनूजः हलव इत्युपाव्हः ब्रह्माघाट, काशी ।

इह खलु निखिलदुःखनिवृत्तिपूर्वकसर्वकल्याणेच्छुभिर्नरैः स्वधर्मोऽनुष्ठेयः। मनुः—

वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः ।
परधर्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ॥ १ ॥

कः स्वधर्म इति चेद् मनुः—

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति ॥ १ ॥

भिन्नभिन्नधर्माचरणमपि न दोषाय । मनुः—

विद्वेषरागरहिता अनुतिष्ठन्ति यं द्विजाः ।
विद्वांसस्तं सदाचारं धर्ममूलं विदुर्बुधाः ॥ १ ॥

देवलो मरीचिश्च—येषु देशेषु यच्छौचं धर्माचारश्च यादृशः ।
तत्र तं नावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥ १ ॥

यस्मिन्देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।
वर्णानां चैव सर्वेषां स सदाचार उच्यते ॥ २ ॥

यस्मिन्देशे पुरे ग्रामे त्रैविद्ये नगरेऽपि वा ।
यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचालयेत् ॥ ३ ॥

अन्यद्विजानुष्ठितपरंपराप्राप्तं धर्मं न निन्देत् । पराशरः-

युगे युगे च ये धर्मास्तत्र तत्र च ये द्विजाः ।
तेषां निन्दा न कर्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः ॥ १ ॥

कालदेशानुसारतो धर्मा अपि विभिन्ना भवन्ति । मनुः—

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे परे ।
अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुसारतः ॥ १ ॥

पराशरे तु-युगरूपानुसारत इति पाठः । पराशरः=

देशभेदात्कालभेदात्पुंभेदादन्यथाऽन्यथा ।
विपर्यस्यति शास्त्रार्थो धर्मभेदास्ततोऽभवन् ॥ १ ॥

स्वधर्मरक्षकैः सुविचार्य देशकालानुसारेणैव धर्मो विधातव्योऽनुष्ठेयश्च, अन्यथा धर्महानिःस्यात् । मनुः—

केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः ।
युक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥ १ ॥

बौधायनः—देशं कालं तथा मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।
उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥ १ ॥

इत्यादिप्रमाणैर्देशकालानुसारेणैव धर्मा अनुष्ठेया द्विजैः । मनुजैः सर्वथा धर्मार्थकाममोक्षाः साधनीयाः । तत्राद्यत्रयाणां विशेषतो गार्हस्थ्यमेवानुष्ठानं, गार्हस्थ्येऽपि स्वस्वजातीया शुद्धा कन्या विवाह्या, अन्यथा धर्महानिः स्याद्दोषावाप्तिश्च । मनुः—

सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः ॥ १ ॥
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ॥
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान्विवर्जयेत् ॥ २ ॥

आदौ सवर्णां कन्यामुद्वाह्य पश्चादन्यजातीया इष्टा चेदुद्वाह्या, शूद्रा शूद्रेणैवोद्वाह्या नान्यैः । मनुः—

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।
ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ॥ १ ॥
न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।
कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ॥ २ ॥
हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।
कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ।

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधो गतिम् ॥ शूद्राजन्यसन्तानेन न पित्रुद्धारः स्वजातिवैगुण्यं स्वर्गालाभश्च भवति ।

जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ।
नाश्नन्ति पितृदेवास्तन्न स्वर्गं च स गच्छति ॥ १ ॥

तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ याज्ञवल्क्यः—

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्दारोपसंग्रहः ।
नैतन्मम मतं यस्मात्तत्रायं जायते स्वयम् ॥
तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथका यथाक्रमम् ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्या स्वा शूद्रजन्मनः ॥ २ ॥

(अग्नि-पुराण अध्याय १५४)—धर्मकार्याणि सर्वाणि न कार्याण्यसवर्णया ॥ इत्यादि

प्रमाणैरसवर्णाविवाह-निषेधात्सवर्णाविवाह एव कर्तव्य इति सिद्ध्यति। अथापि शूद्रैव समिष्टा चेन्मन्त्रहीनविधिना संग्राह्या। तथा च वसिष्ठः—शूद्रामप्येके मन्त्रवर्जम्। एक इत्युक्त्या शूद्राविवाहो वसिष्ठमतेऽपि नेष्ट इति भाति। सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि द्विजातयः॥ इत्यादिवचनेभ्यश्च सवर्णाविवाह एव शास्त्रीयो नत्वसवर्णाविवाहः। तेनासवर्णाविवाहमिच्छतां मतमशास्त्रीयत्वादुपेक्ष्यम्। द्विजानां भिन्नधर्मत्वं त्वनादिकालादुपरिनिर्दिष्टप्रमाणैर्भिन्नदेशकालत्वादुपपन्नं पुनश्च बौद्ध-यवनाद्युपद्रवपीडितैर्द्विजैर्यत्र तत्र स्वधर्मरक्षणाय स्थितं स्वधर्मं च तदा प्राकल्त्येना-नुष्ठातुं न ते समर्था बभूवुः, अतो भिन्नदेशीयानां द्विजानामत्यन्तं विभिन्ना धर्मा जाताः, ते तथा नाकरिष्यंस्तर्हि समूल एव सर्वो धर्मो न शिष्येत्। तदा तेषां केचन धर्माश्च्युताः केचन विपरीता यवनभयात्। भिन्नधर्माणोऽपि द्विजातयो नासवर्णा भवन्ति भिन्नधर्मत्वस्य सावर्ण्यविघातकत्वात्। अतो भिन्नधर्माणोऽपि ते स्वस्वजातिषु सवर्णा एवेति तेषां सर्वेषां स्वस्वजातिषु भोजनं विवाहश्च पूर्वव-त्कार्यः। केचिन्मुधा दुराग्रहवशान्नोभयं कर्तव्यमिति जल्पन्ति, परंतु ते देशकालशास्त्र-तात्पर्यानभिज्ञा विचारशून्याश्चेति ज्ञायन्ते। देशकाल-वस्तुभेदादृषयो भिन्नधर्मान्न प्रतिपादयेयुश्चेत्तर्हि हिन्दुधर्म एवाद्यावधि नावतिष्ठेत। अत इतः परमपि पूर्ववद् देशकालानुरूपेण यथा हिन्दुधर्मः सुरक्षितो भवेत्तथा धर्मपरिवर्तनं (?) कर्तव्यमन्यथा हिन्दुधर्म एव समूलमुच्छिद्येत। पूर्वं दशविधब्राह्मणानां समेषां क्षत्रियाणां विशांच स्वस्वजातिषु भोजनविवाहौ प्रचलितावास्तामिदानीं वृथाऽभिनिवेशान्न तौ तैः क्रियेते। वृथाऽऽग्रहेण समूलधर्मनाशकरणं किं पाण्डित्यमुतान्यदिति त एव निपुणं विचार-यन्तु। मम वत्सतरस्य रूप्यकाणां द्वादशैव मूल्यमित्युक्तिरिव तेषामपि तदुक्तिः। अन्यच्च—ये केचिच्चित्तपावनद्विजैः सह न विवाहः कार्यस्तेषामपांक्तेयत्वादिहेतुभिः। तथा च निर्णयसिन्धौ—

त्रिशंकून्बर्बरानान्ध्रांश्चीनद्रविडकोंकणान्।
कर्णाटकांस्तथाऽभीरान्कालिङ्गांश्च विवर्जयेत्॥ १॥
अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च सौराष्ट्रान्गुर्जरांस्तथा।
आभीरान्कौङ्कणांश्चैव द्राविडान्दाक्षिणायनान्॥ २॥
आवन्त्यान्मागधांश्चैव ब्राह्मणांस्तु विवर्जयेत्।
अपत्नीकश्च वर्ज्यः स्यात्सपत्नीकोप्यनग्निकः॥ ३॥

द्विर्नम:—इत्यादिवचनादिति वदन्ति तैरिदमवधेयम्—उपरिनिर्दिष्ट प्रमाणैर्यदि चित्तपावनाः श्राद्धेऽपाङ्क्तेयास्तदान्ध्रद्रविडकर्णाटकादयोऽपि स्वस्वजातीया अपत्नीका

अनग्निहोत्राश्चाप्यपाङ्क्तेयाः स्युः, तैश्चापि साकं न विवाहः कर्तव्यः स्यात्, 'तथा कन्या यथा हवि'रिति वचनात्। श्राद्धेऽपि कर्णाटकान्ध्रद्रविडकोङ्कणैः स्वस्वजातीया अपि विप्रा न निमन्त्रणीयाः, परिशेषात्कान्यकुब्जादय एव तत्र भोजनीया इत्यापतेत्, अतः शुद्धब्राह्मणा एव श्राद्धेऽन्वेष्टव्या' इत्यत्रैव तात्पर्यं तद्वचनानाम्। तथा च मनुः—

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित्।
पित्र्ये कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः॥ १॥
गायत्रीसारमात्रोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः।
नायन्त्रितश्चतुर्वेदी सर्वाशी सर्वविक्रयी॥ २॥

इत्यादि, यथा श्राद्धे शुद्धताऽपेक्ष्यते तथा विवाहेष्युभयोर्वंशयोः शुद्धताऽपेक्ष्यते वर्णसंकरदोषश्रवणात्। तथा च शुद्धैर्दशविधैरन्यैर्वर्णैरपि स्वस्वजातीयैः शुद्धैः सह विवाहादि कर्तव्यमेव', केचन दीर्घतमादिमुनिभ्यः प्राग्यथा व्यवहृतिरासीत्तथेदानीमपि कर्तव्येत्याहुस्तत्रेदं सुविचार्यम्। तदानीं प्रायः समेषामिन्द्रियनिग्रह आसीन्नथेदानीं न, अतः सम्प्रति तदङ्गीकारे बाहुलमासिकशुनकानामिव प्रायः समेषां व्यवहारः स्यात्तेन सर्वोऽपि भारतभूः प्रणश्येत्। सुधीभिरिदानीं यथा स्वजाति-स्वधर्मस्वदेशसुरक्षणं भवेत्तथा विधेयं कर्म न विपरीतम्। विशेषतो ब्राह्मणैरेव स्वधर्मरक्षा कर्तव्या, ब्राह्मण्यरक्षणं च ब्राह्मणैस्तदन्यैश्च कर्तव्यम्। तथा च गीताभाष्ये शंकरवाक्यं 'ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षितः स्याद्वैदिको धर्मस्तदधीनत्वाद्वर्णाश्रमभेदानामिति विदाङ्कुर्वन्त्वलमतिविस्तृतलेखेन विज्ञेष्विति शम्॥

[१ श्रूयते च पेशवाराज्यसमये कोंकणस्थादिभिः सह करहाटका-(कऱ्हाडे) दिब्राह्मणानां परस्परं विवाहादयः प्रचलिता आसन्।]

[अत्र विषये विद्वद्भिः शास्त्रप्रमाणपुरस्सरं स्वमतं प्रकाशनीयम्। येन सिद्धान्तनिर्णयो भवेत्। अयं लेखो विचारार्थमेव प्रकाशितः—स० सम्पादकः]

ॐ हरिहरक्षेत्र-माहात्म्यम्।

सर्वतीर्थस्वरूपं तत् क्षेत्रं हरिहरात्मकम्।
प्रणम्य लिख्यते दिव्यं माहात्म्यं तस्य चाद्भुतम्॥ १॥
समालोच्य पुराणानि श्रुत्वा जनश्रुतीस्तथा।
प्रामाणिकं च प्रत्यक्षं यत्तदेव ब्रवीम्यहम्॥ २॥

कलौ हरिहरक्षेत्रं मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ।
लभ्यन्ते यत्र वस्तूनि चेप्सितानि तु कार्तिके ॥ ३ ॥
काशीतः प्राग्भृगुक्षेत्रं ततः पूर्वोत्तरे स्थितम् ।
विहारे शोभते तद्धै क्षेत्रं भुवि सुदुर्लभम् ॥ ४ ॥
गङ्गानारायणीनद्योः सङ्गमो यत्र विद्यते ।
तस्मात्क्रोशयुगेऽदूरे क्षितौ क्षेत्रं प्रतिष्ठितम् ॥ ५ ॥
पाटलीपुत्रपार्श्वे यत् पुरं स्वर्णपुराभिधम् ।
तत्रैतन्मेलकं दिव्यं प्रतिवर्षं भवत्युत ॥ ६ ॥
देवोत्थानात्समारभ्य कार्तिक्यां तु विशेषतः ।
गीताजयन्तिकं यावन्मासैकं 'मेलनं' महत् ॥ ७ ॥
पुण्ये हरिहरक्षेत्रे विशाले शिवमन्दिरे ।
हरेश्चतुर्भुजस्याग्रे हरलिङ्गार्चनं भवेत् ॥ ८ ॥
अत एव समाख्यातं दिव्यं हरिहरात्मकम् ।
तत्स्थानं हरिहरक्षेत्रं विशालं विश्वविश्रुतम् ॥ ९ ॥
कार्तिके यत्र सर्वे हि ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।
देवा देव्यश्च नद्यश्च निवसन्ति महर्षयः ॥१०॥
सङ्गमे परमे रम्ये यक्षगन्धर्वकिन्नराः ।
स्नातुं द्रष्टुं समायान्ति मनुष्याः सार्वदेशिकाः ॥११॥
यत्राश्वगजगोमेषा महिषर्क्षवृकास्तथा ।
नकुलाजवराश्चापि कपिमार्जारशूकराः ॥१२॥
श्वानोष्ट्रमूषकाः सिंहा मृगादिपशवस्तथा ।
विक्रयार्थं समायान्ति तस्मै स्थानाय वै नमः ॥१३॥
कोककोकिलकाकाश्च केकीकादम्बकुक्कुटाः ।
कामुकी कलकण्ठाऽऽटी करेटूकलहप्रिया ॥१४॥
कपोतकीरक्रौञ्चाश्च कुशिकोरककुक्कुभाः ।
विक्रयार्थं समायान्ति तस्मै स्थानाय वै नमः ॥१५॥
कुन्दैः कुरवकैर्नागैः कुटजैर्दाडिमैरपि ।
केतकीमल्लिकाजाती - यूथिकाराजिभिस्तथा ॥१६॥
नारिकेलैश्च पूगैश्च चम्पकैर्जम्बुभिर्धवैः ।
खर्जूराशोकबकुलैर्जम्बीरैर्वातलंगकैः ॥१७॥

नारङ्गैर्बदरीभिश्च निचुलैः केसरैरपि।
चूतैश्च कपिचूतैश्च मधुरैराम्लकैस्तथा ॥१८॥
पुन्नागै पनसैर्बिल्वैर्द्राक्षामधुसदाफलैः।
सीताफलकपित्थादिफलैः क्रय्यैर्विराजितम् ॥१९॥
एवं नानाविधैः पुष्पैः फलैः क्रय्यैः समन्वितम्।
विद्यते यन्महत्क्षेत्रं तस्यै भूम्यै नमो नमः ॥२०॥
सूक्ष्मातिसूक्ष्मरूपाणि स्थूलात्स्थूलतराणि वा।
उष्णे शीतकराण्येव शीते चोष्णकराणि वै ॥२१॥
स्वल्पमूल्यान्यमूल्यानि वस्त्राणि विविधानि च।
विक्रयार्थं विलोक्यन्ते यत्र तस्यै नमो नमः ॥२२॥
काचकाञ्चनताम्राणि लोहपित्तलकानि वा।
रजतादीनि रौप्याणि ह्यष्टधातुमयानि च ॥२३॥
पात्राणि विविधान्येव मृण्मयान्यपि कार्तिके।
विक्रेतु यत्र दृश्यन्ते तद्देशाय' नमो नमः ॥२४॥
सुमहार्हाणि रत्नानि, नीलपीतसितानि च।
वैदूर्य्यमणिजातानि सन्ति यत्रैव ते नमः ॥२५॥
एवं विधानि यावन्ति लोके लोकान्तरेऽपि वा।
श्रूयमाणानि वस्तूनि तावन्ति सन्ति यत्र वै ॥२६॥
तत्प्रकल्पितमूल्यैस्तु क्रयो वा विक्रयोभवेत्।
तेषां समस्तवस्तूनां यत्र तस्मै नमो नमः ॥२७॥
प्रासादैस्तृणगेहैर्वा पटमण्डपराजिभिः।
कृत्रिमाऽकृत्रिमैः कुञ्जैर्विविधैः सुमनोहरैः ॥२८॥
वेणुवंशैः समाकीर्णं कदलीखण्डमण्डितम्।
पुण्यं हरिहरक्षेत्रं सेवितव्यं बुधैः सदा ॥२९॥
राजानो बहवो वापि श्रेष्ठिनः साधवस्तथा।
व्यापारिणो विराजन्ते कार्तिकोत्तमपर्वणि ॥३०॥
भारतीया नराश्चान्ये दूरतोऽपि विदेशिनः।
स्नातुं द्रष्टुं च क्रेतुं वा विक्रेतुं ये समागताः ॥३१॥
अस्मिन् हरिहरक्षेत्रे पावने लोकभावने।
आगत्य कार्तिके मासे स्नानं कुर्वन्ति ये जनाः ॥३२॥

ते निष्पापा ध्रुवं यान्ति शिवलोकं तथा पुनः ।
विष्णुलोके सुखं भुक्त्वा ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥३३॥

क्रय-विक्रयसंलग्नाः स्नानध्यानपरायणाः ।
यथाकथंचिदपि (?) ते यात्रिणोऽत्र तरन्ति वै ॥३४॥

अत एव नरैः सर्वैर्द्रष्टव्यं तदपूर्वकम् ।
क्षेत्रं हरिहराख्यं यद् विद्यते गण्डकीतटे ॥३५॥

श्रीगंगा-सरयूनदी-सुतटयोर्मध्ये भृगुक्षेत्रतः
प्राग्गव्यूतिमिते स्थिते "दुबहरे" ग्रामेऽथ गर्गान्वये ॥
संजातेन हि ठाकुरात्मजनुषा विज्ञ 'द्विजेन्द्रण वै ।
भक्तानां हितवाञ्छया विरचितं माहात्म्यमेतद्वरम् ॥३६॥

नेत्रग्रहाङ्कचन्द्रेऽब्दे वैक्रमे रविवासरे ।
कार्तिकीपूर्णिमायां वै माहात्म्यं पूर्णतां गतम् ॥३७॥

इति श्री 'कविताकलानिधि' पं० श्रीसरयूप्रसादशास्त्रिणा विरचितं
श्रीहरिहरक्षेत्रमाहात्म्यं सम्पूर्णम् ।

[* इद हरिहरक्षेत्रं विहारप्रान्ते सारनमण्डले वर्त्तते । एतद्विषयकमप्रकाशितमपूर्वं पुस्तकमप्येक माहात्म्यलेखकेन लिखितं विद्यते । यदि कश्चिद्धर्मात्मा पुरुषः प्राकाश्यैतत् लोकसेवायां समुपस्थाप्येत तर्हि महानुपकारः —स० सम्पादक ।]

पूर्णिमा

(रचयिता–मोहोळकरोपाह्वः शंकरशर्मा, काव्यतीर्थः सोलापुरस्थः)

जन्मनः प्रभृति यन्मलिनं हि
दृश्यते भुवि जनेन रजन्याः ।
हन्त ! सोऽज्ज्वलमिदं मुखरूप-
मक्षिगोचरगते हि शशाङ्के ॥१॥

ब्राह्मणत्व-विवेचनम्

निवेदकः—प० वंशीधरशर्म्मा "शाण्डिल्यः" शास्त्री
(प्रधानाध्यापकः श्री० स० ध० सं० विद्यालयस्य)

"ब्राह्मणेभ्यः इदं नमः।" ६।१३।३, इत्यथर्ववेदः। कि नाम ब्राह्मणत्वमिति विचिकित्सायामित्थं व्याकर्तुं पारयामः, "ब्राह्मणकुलोत्पन्नत्वे सति तपोविद्याविशिष्टत्वं ब्राह्मणत्वम्" इत्थमनुमोदमानो महर्षिपतञ्जलिरपि व्याहरति—

"त्रीणि यस्यावदातानि विद्या योनिश्च कर्म च।
एतच्छिवे विजानीहि ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणम्॥"

समस्तवपुषि मूर्ध्नोऽपराज्यं राज्यमिति न संशीतिलवोऽपि। भुजाभ्यां विहीनः प्राणिति प्राणी, जघनस्थलाभ्यां विना जीवति जीवः, पादवियोगेऽपि जीवने न कापि क्षतिः, परं मूर्ध्नोऽतिरिक्तं न प्राणो न च प्राणी उपलभ्यते। क्षिप्रं यमातिथ्यं गृह्णाति। इत्थं समस्तप्रशस्तहैन्दवजातौ ब्राह्मणस्य मुख्यता। "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्" इत्यनया श्रुत्या ब्राह्मणस्य प्रधानता प्रतीयते।

मुखस्यार्थे मुख्यतेति स्वीकृतावपि न काचिद्धानिः। यतः "शरीरावयवाद्यत्" इत्यनेन 'यत्' प्रत्यये कृते मुखे भवो मुख्यः।

"तस्माद्यज्ञात्" ३२—४, "ततो विश्वानि व्यक्रामत्" इत्यादिमन्त्रद्वय्या परमकारुणिक-जगदाधारेण कृता वर्णक्रमोत्पत्तिरिति निश्चीयते।

"कौरुपञ्चालो वायं ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रः" शतपथश्रुत्या कुरुपाञ्चालदेशीयोद्दालकस्य वर्णनं साक्षात्क्रियते। असन्दिग्धमेतद् यद्धर्मशास्त्रादिभिः प्रतिपादितानि 'विद्याऽध्यापनम्, यज्ञकारणम्, दानग्रहणञ्च त्रीणि कर्माणि ब्राह्मणस्य वित्तार्जने। परमद्यत्वे न विभाव्यते निशाम्यते च तादृशी सत्कृतिः, प्रत्युत यथाशक्यं तान् निन्दितुं बद्धपरिकराः समन्ताद् दरीदृश्यन्ते बुद्धिबहिर्मुखाः। कृषिकर्माऽपि ब्राह्मणस्य न हानिप्रदम्, वेदादौ प्रशस्तत्वात् "अक्षैर्मा दीव्य कृषिमित्कृषस्व वित्ते रमस्व बहुमन्यमानः" इत्थं वसिष्ठपराशरप्रभृतयः स्मृतयोऽपि अनुमोदन्ते। कृष्यादिना स्वीयगार्हस्थ्यं व्यतिगमयितुं न प्रभवेच्चेत्तर्हि "विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षं विपणिः कृषिः। धृति भैक्ष्यं कुसीदञ्च दश जीवनहेतवः॥" एभिर्दशोपायैरपि प्राणान् रक्षेद् विप्र इति, मनोराज्ञामिरवश्यमवधेयेति। परं निरूपयामो वयमद्यत्वे, यत् तादृशी

न सत्कारभागभाग् ब्राह्मणजातिः, न वाण्या काचिच्छक्तिः, स्वान्तेन तादृशी भक्तिश्च, हस्ते गौरवमपि न प्रतीयते। किं निदानं, कश्च हेतुरिति प्रश्ने स्वयं भगवान् वेदव्यास उत्तरति—

"परान्नेन मुखं दग्धं हस्तौ दग्धौ प्रतिग्रहात्।
परस्त्रीभिर्मनो दग्धं कुतः शापः कलौ युगे॥"

प्रियभूदेवाः! जाग्रतु, उत्तिष्ठतु, स्वीयामसमञ्जसीमवस्था निभालयन्तु, विमृशन्तु च किञ्चिद्, मुञ्चन्तु यस्मिन् कस्मिन् सदने भोजनं, निमन्त्रणञ्च, अधियन्तु च पूर्वजानां गौरवम्।

औदार्ये महर्षिर्दधीचिः, शौर्ये परशुरामः, तपोधने वसिष्ठः, योगविद्यायां पतञ्जलिः, कर्मनिष्ठायां जैमिनिः, तत्त्ववेत्तृषु व्यासः, धर्मप्रचारकेषु जगद्गुरुः शङ्कराचार्यः, नीतिज्ञेषु चाणक्यश्च सर्वान् अतिशेते। रघुकुलदिवाकरो दाशरथी रामः प्रातरुत्थाय ब्राह्मणपादपङ्कजानि पस्पर्श। राजसूययज्ञे नन्दनन्दनो विप्रचरणकमलप्रक्षालनमेव उररीचकार।

किं बहुना अत्रत्या ब्राह्मणा "भूदेवा" इत्यभिख्यया आहूयन्तेस्म। किमनल्पजल्पितेन, वेदेऽपि ब्राह्मणस्य अतिशायिनी (?) अतिशायी महिमोपलभ्यते।

"त्रयो लोकाः स्तम्भिता ब्राह्मणेन द्यौरेवासौ पृथिव्यन्तरिक्षम्।"

भो भो भूदेवाः! सावधाना भवन्तु। भारतीयाऽभ्युदयविलोपकानां नेतृमानिनां दुराशा दुश्चेष्टाश्च निराकृत्य स्वीयधर्मं नैजगौरवञ्च आद्रियन्तामित्यभ्यर्थ्य विस्तरभयादत्रैव विरम्यते।

श्रीदीनानाथशर्म्म-शास्त्रि-सारस्वतानां परिचयः।

ले०—यशोदानन्दशर्मा शास्त्री जयतलः।

संस्कृतसंसारेऽद्यत्वे मुलतानस्थ—स० ध० संस्कृतमहाविद्यालयाऽध्यापकानां* श्रीदीनानाथशर्म्मशास्त्रिसारस्वतानां महती प्रसिद्धिर्जाता। तत्र कारणं यद्—एषां बहुषु संस्कृतपत्त्रेषु विद्वत्तापूर्णा गवेषणापूर्णाश्च निबन्धाः प्रकाशिताः, प्रकाश्यन्ते च।

* एतन्नामविषये केचित् पृच्छन्ति। भारतधर्ममहामण्डलीयाः स्वा० दयानन्दमहाराजा अपि मूलत्राणे इमानपृच्छन्। तत्र इमे तु स्वनाम 'दीनश्चाऽसावनाथश्च' इतीत्थं विगृह्णन्ति। 'दीनानां जनानाम् आ (सर्वतः) नाथः' इति विग्रहोऽपि सुवचः। परमात्मपक्षे 'दीनाया द्रौपद्या नाथः दीनानां स्त्रीणां वा नाथः, दीनान् अनाथयति वा विग्रहोऽपि सुग्रहः।

निःस्वार्थमिमां देवगवीसेवां विदधतामेषां परिचयजिज्ञासासम्बन्धे जनानां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी। तज्जिज्ञासाशमनाय अहं प्रसिद्धपत्त्रं 'सूर्योदयं' द्वारीकृत्य निजलेखनीं प्रचालयामि। ईदृक्षोऽवसरः पुनः कदा मम प्राप्स्यति गुरुदक्षिणाप्रदानस्य। जिज्ञासव इतः स्वकृपाकटाक्षं कृत्वा मम प्रवृत्तिं सफलयन्तु।

अस्मदीयचरितनायकस्य जन्म पञ्चनदप्रान्तान्तर्गत 'मुलतान' मण्डलस्य 'शुजाबाद' नामकग्रामे १९६० वैक्रमवत्सरे सौराषाढस्य ९ मितौ कृष्णद्वादश्यां चन्द्रवासरे (तदनुसारं २२ जून सन् १९०३) जातम्। अदसीयं जन्मनाम 'ईश्वरशर्मेति। प्रसिद्धं तु श्रीदीनानाथशर्मा—इति। सारस्वतब्राह्मणवंशे सेतुपालजातौ च जातस्याऽस्य पितृपादानां नाम—पं० शीतललालशर्मा इति एषामायुरद्यत्वे ६०–६५ मध्ये वर्त्तते।

अस्मदीयचरितनायकोऽष्टवर्षवयस्कोऽक्षरारम्भं कृतवान् शुजाबादीय-सनातनधर्मसंस्कृतपाठशालायां पं० रामचन्द्रशास्त्रिसकाशात्। ततोऽनेन १९१५ ईशवीयेऽब्दे प्राज्ञपरीक्षा, १९१७ अब्दे च विशारदश्रेणी मान्य-पं० श्रीहीरानन्दशास्त्रिणामध्यक्षतायां पञ्चनदीयविश्वविद्यालयीया उत्तीर्णीकृता। ततः १९१९ ईशवीयाब्दे च षोडशवर्षदेशीयत्वे पञ्चनदीयविश्वविद्यालयीया शास्त्रिपरीक्षा उत्तीर्णा तत्रैव विद्यालये पं० जगन्नाथशास्त्रिणामध्यक्षतायाम्। अस्मदीय—चरितनायकः प्रथमश्रेणीत आरभ्य शास्त्रिश्रेणीपर्यन्तं कस्यामपि परीक्षायामनुत्तीर्णताकलङ्कं नाऽऽसीषदत्; सदा च विशिष्टाङ्केषु उत्तीर्णतामधिगत्य स्वविद्यालयतः पारितोषिकभाजनमभवत्।

संस्कृताऽनुरागोऽस्य विशारदश्रेणीत एवाऽऽविरभवत्। तत एव समाचारपत्त्रपठनानुरागी जातः। संस्कृतसमाचारपत्त्रं परमप्रेम्णा पठति स्म। शास्त्रिश्रेण्युत्तरणानन्तरममुना एकवर्षपर्यन्तं 'संस्कृत प्रचारिणी पाठशाला' तत्रैव स्वाभिजने उद्घाटिता। कतिचन च विद्यार्थिनः परीक्षात उत्तारिताः। स्वाभिजनस्य सर्वप्रथमः शास्त्री किलाऽयम्–१९२० ईशवीयेऽब्दे लवपुरे प्राच्यमहाविद्यालये आङ्गलभाषाशिक्षायै गतः। परं तत्र प्रबन्धाऽसौष्ठवं दृष्ट्वा ततः परावृत्तः। ततश्च मुलतानमध्युष्य स्वमातामह-पं० कन्हैयालालशर्मतो ज्यौतिषविद्यामशिक्षिष्ट। ततश्च १९२१ ईसाब्दे मुजफ्फरगढान्तर्वर्त्यलीपुरग्रामस्थे स० ध० संस्कृतविद्यालये मुख्याध्यापकत्वेन गतः। तत्राऽयं वर्षत्रयपर्यन्तमध्याप्य पाठनालङ्कर्मीणतया महतीं विश्रुतिमुपेयिवान्। तत्रैव चाऽयं सनातनधर्म्मसाहित्यदर्शनप्रवणोऽजनि।

ततो निजाभिजनतो दविष्टत्वकारणात् तत्स्थानं विसृज्य तत्प्रेषणाज्ञामदित्सुभ्योऽपि तत्रत्याधिकारिभ्यः कथं कथञ्चिद् गमनाज्ञां लब्ध्वाऽस्मदीयचरितनायको

मुलताननगरे 'सदाचार्याश्रमविद्यालये' १९२४ ईशवीयेऽब्दे स्वमातुलमहोदय-पण्डित-चूडामणिशास्त्रिविद्यावागीशाध्यक्षतायां पाठनकर्म्म उपक्रान्तवान् तदेकवर्षानन्तरं स्थानीयविद्यालयत्रयं समुदितीकृत्य 'सनातनधर्मसंस्कृतमहाविद्यालयः (कालेज) १९२५ ईशवीयाब्दे प्रावर्त्तिष्ट। अस्मदीयचरितनायकोऽपि तत्रैव स्थानं प्राप। अद्य यावच्च तत्रैव पाठयति। विद्यार्थिभिरस्य पाठनाऽलङ्कर्मीणतया महाँल्लाभो लब्धः। अधुनैतदीया वर्त्तमानाऽवस्था षट्त्रिंशत्तमवर्षस्य।

१९२३ ईसाब्दनिकटे अलीपुरीय स० ध० संस्कृतविद्यालयेऽध्यापयन्नयं स्वैक-प्रशस्यवयस्याऽनुरोधतो जयपुरीय—संस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य सदस्यतामशिश्रियत्। २०।१।२४ तिथौ चाऽस्य पार्श्वे 'संस्कृतरत्नाकरः' पं० चन्द्रशेखरशास्त्रिणः सम्पादकत्वे प्रकाशितः प्राप्तः। आरम्भत एव संस्कृतानुरागी अस्मदीयचरितनायकस्तद्दर्शनेन परमप्रसन्नताऽऽसन्नतां प्राप्तवान्; स्वकीयभविष्यन्निबन्ध-निबन्धनस्य चाऽऽशा अबध्नात् परं संख्याद्वितयाऽऽगमनोत्तरमन्तर्हितं तं ज्ञात्वाऽतिशयितविषादमासीदत्।

ततो मुलतानस्थसदाचार्याश्रमविद्यालयेऽध्यापयन्नसौ १९२४ ईशवीयेऽब्दे 'सुप्र-भात' नाम काशिकमासिकपत्रं श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्रिसम्पादकत्वे प्रकाशितं प्राप्नोत्। तत्राऽनेन स्वकीयलेखाः प्रकाशयितुमारब्धाः। तस्यैवैकवर्षानन्तरं प्रकाशिते 'सूर्य्योदये' ऽपि अयं स्वकीयविशिष्टनिबन्धान् प्राहिणोत्। पत्रेऽत्र अदसीया बहवो निबन्धाः प्रकाशिताः। ततः १९२८–२९ लवपुरप्रकाशितस्य 'उद्योत' नामकसंस्कृत-पत्रस्याऽयमयं नियमितलेखकोऽतिष्ठत्। ततोऽमृतसरनगराद् १९२९ ई० आविर्भू-तायाम् 'अमरभारती' पत्रिकायाम्, १९३० ई० लवपुरीये 'ओरियण्टल कालेज मेग-जीन नामक त्रैमासिकपत्रे चाऽस्य लेखाः प्रकाशिताः।

ततः १९३३ वर्षे प्रकाशिते जयपुरीय 'संस्कृतरत्नाकरे'ऽप्यनेन स्वनिबन्धाः प्रकाशयितुमुपक्रान्ताः। ततश्च श्रीनगरस्थ 'श्री' पत्रिकायामपि अनेन १९३५ वत्स-रतो बहुमूल्यलेखाः प्रकाशयितुं प्रारब्धाः। प्रागन्तर्हितस्य ततः पुनः प्रकटीभूतस्य 'सुप्रभात' स्याऽपि नियमितलेखकः संवृत्तः १९३४ ई० वत्सरे। ततोऽयं १९३५ ई० वत्सरेऽक्ष वाराणसेय्या 'अमरभारती' पत्रिकायाः, १९३५–३६ वत्सरे च 'वल्लरी' पत्रिकाया नियमितलेखकोऽभूत्। एवम् अयोध्याप्रकाशितस्य साप्ताहिक-'संस्कृत' पत्रस्याऽपि विशिष्टलेखको जातः १९३५ वत्सरे। ततः 'आगरा' प्रकाशित 'कालिन्दी' पत्रिकाया अपि सम्मानितलेखको जातः। ततः १९३६–३७ ई० वत्सरतोऽस्मच्चरित-

* वाराणसेय्याः। 'टिड्ढे'ति ङाप्, षष्ठ्या रूपम्।

नायको 'वेलगांव' प्रकाशिताया 'मधुरवाणी' पत्रिकाया अपि च लेखको वर्त्तते। यद् यत् पत्रमेतत्पार्श्वे स्वयमुपतिष्ठते, तत् सादरं स्वीकरोत्ययम्; तत्र निबन्ध-प्रेषणञ्च प्रारभते ।

अस्मदीयचरितनायकस्य पं० श्रीदीनानाथशास्त्रिणः सारस्वतमहोदयस्य अद्य यावत् (सं० १९८१ तः १९९५ सं० पर्य्यन्तम्) २५० निबन्धा ✕ प्रकाशिताः । येषां पृष्ठसंख्या १७०० सप्तदशशतमिता स्यात् । बहवश्च निबन्धा अनेन विरचय्य स्वनिकटे स्थापिताः सन्ति, ये खलु प्रकाशयिष्यमाणाः । एभिरेकविंशतितमवर्षा-ऽवस्थातः समाचारपत्रेषु स्वनिबन्धप्रकाशनमारब्धम् । अद्य लेखसातत्यं प्रकाशयता-ममीषां पञ्चदशवर्षाणि जातानि । सर्व्वेषां संस्कृतपत्त्राणां प्रत्येकसङ्ख्याकृते इमे निबन्धं सज्जीकृत्य प्रहिण्वन्ति । प्रकाशका एवाऽन्तरं स्थापयन्ति, प्रकाशने च विलम्बमातन्वते । प्रत्युत केषाञ्चित्पत्त्राणां पार्श्वे तु अदसीया द्वित्रसंख्याका निबन्धा✕ पूर्व्वत एव प्राप्ताः सन्ति, केवलं पत्त्रसम्पादकानामेव तत्प्रकाशने विलम्बः; नाऽस्य निबन्धसज्जीकरणे विलम्बः ।

अयं हिन्दीपत्त्रेषु लेखप्रेषणस्य न पक्षपाती । परं सनातनधर्ममहारथिन✕ पं० कालूरामशास्त्रिणो महाऽऽग्रहेण तदीये 'हिन्दु' नामक हिन्दीपत्त्रेऽपि सनातन-धर्मसम्बन्धिलेखप्रेषणमनेन स्वीकृतम् । कतिचन च तत्र हिन्दीनिबन्धा ✕ प्रका-शिता अपि । अधुना तत्स्थगने 'अनुभूतयोगमाला' सम्पादकाग्रहेण तत्रापि स० ध० सम्बन्धिनिबन्धप्रदानमनेन स्वीकृतम् ।

अयं स्वदैनिकवृत्तलिपिमपि संस्कृते लिखति । १९२० ईशवीयाद्वर्षतोऽद्य यावद-नेन संस्कृतज्ञानां पार्श्वे कदापि पत्त्रेषु संस्कृतभाषाऽतिरिक्तभाषा न स्वीकृता। प्रत्युत प्राक् स्वमित्राणां पार्श्वे पद्यबद्धं पत्त्रं प्रेषयति स्म । अद्य यावदेषां पद्यसंख्या एकसहस्रमिता जायेत । तत उत्तरं गद्येऽनुरागो धारितः ।

एभिः 'श्री सनातनधर्माऽऽलोक' नामक * एकसहस्रपृष्ठबद्ध एको ग्रन्थोऽपि सज्जीकृतः संस्कृतगिरि । यदीया ✕ केचिन्निबन्धाः संस्कृतपत्त्रेषु प्रकाशिता विद्वद्भी रुचिविषयमपि नीताः । यः सनातनधर्मप्रेमिपुस्तकालयो वादिनां हृदय-वेपथुजनकं ग्रन्थममुं प्रकाशयितुमिच्छेत्; अस्मदीय-चरित-नायकस्तदीयां विश्वस्ततां † ज्ञात्वा तस्मै प्रकाशनायाऽर्पयितुमुद्यतः । यदि वा केचिद् दानवीरा द्वित्र-

* 'वेद पुराणयोरेकवाक्यता' नाम कोऽदसीयनिबन्धोऽप्यत्रैवाऽन्तर्भवति ।

† 'निलोट्' इति वक्तव्ये 'आनि लोट्' इत्यनेन 'आगमशास्त्रमनित्यम्' इति परिभाषो-दिता। तेन 'विश्वस्तता' अत्रापीडागमो न ।

महत्सरूप्यकाणां साहाय्यं वितरेयुः, तदाऽयं सधन्यवादं तत् स्वीकृत्य स्वयमपि प्रकाशयितुमुद्यतोऽमुं ग्रन्थम्। तेषां नामानि च प्रकाश्य, प्रकाशनोत्तरं तेषां सविधे तावन्मूल्यकानि तत्पुस्तकानि प्रेषयितुमिच्छति। अथ च स्वमुद्रितसाहित्योपयोगि-निबन्धानां प्रकाशनेऽप्यस्य विचारो वर्वर्ति यन्नाम भवेद् 'निबन्धालोकः' इति। यत् संस्कृतपत्रं स्वप्रकाशन-विभागतोऽमुं निबन्धसंग्रहं प्रकाशयितुमुद्यच्छेत, शास्त्रि-महोदयास्तस्मै तं दातुं सततमुद्यताः।

अधुना महाविद्यालयाऽध्यापनातिरिक्तकाले तेषां लेखलेखनं स्वाध्यायाभ्यसनं, सनातन-धर्म्म-साहित्यानुशीलनं, वेदस्मृतिगृह्यसूत्र-धर्मसूत्रदर्शनादिदर्शनञ्च कर्तव्यं विद्यते। केचिद् वृत्तिं दत्त्वा विद्यालयभिन्नसमयेऽपि पिपठिषन्त्येभ्यः; परमिमे स्वस्वाध्याय-भङ्गभिया तदिच्छापूर्त्यै न प्रभवन्ति। तद्धनार्जनाऽपेक्षयाऽमूल्यसुरभारतीसेवैव एभ्यो रोचते। इमे स्तुतिलोभेनाऽपि एतावन्तं परिश्रमं नाऽऽतन्वते, किन्तु ब्राह्मणस्य निष्कारणं कर्तव्यमेतदिति धिया। सत्यमुक्तं केनाऽपि—

"अद्याऽपि दुर्निवारं स्तुतिकन्या वहति कौमारम्।
सद्भ्यो न रोचते साऽसन्तस्तस्यै न रोचन्ते।"

अस्तु। एषां लेखेऽनुप्रासभासां विलासः, व्याकृतिच्छटा, सनातनधर्म्मप्रेम च पदे पदे प्राप्यते। एषां पार्श्वे देशदेशान्तरेभ्यः—अपरबर्मा, कलकत्ता, बम्बई, मद्रास, बनारस, जयपुर, कश्मीर, बीकानेर, मथुरा, हरद्वार, आगरा, पञ्जाब, प्रभृतिभ्यो बहूनि पत्त्राणि समागच्छन्ति। केषुचिदिमे परिष्टुता भवन्ति। केषुचित् कतिचिद्धार्म्मिकप्रश्नानां निर्णय × पृष्टो भवति। कतिचिच्च पुस्तकानि समालोचनार्थमागच्छन्ति।

स्वर्गीया महामण्डलीय स्वा० दयानन्दमहाराजाः, सूरतवास्तव्या गो० व्रजरत्नलालमहाभागाः, म० म० प० गिरिधरशर्माणः, प० श्रीसूर्यनारायणशास्त्रिव्याकरणाचार्याः (जयपुर), प० श्रीनिवासाचार्याः (बेलगाँव), ऋषिकुलहरिद्वार-भूतपूर्वाचार्याः श्रीघूटरझाशर्माणः, हरिद्वारीय-योगाश्रम-महाविद्यालयाध्यापकाः पं० द्रव्येशझाशर्म्माणः, प० श्रीविद्याधरशास्त्रिणः एम० ए० (बीकानेर) इत्येवमादयोऽन्येऽपि बहवः केचित् साक्षात्कारद्वारा बहवः पत्त्रद्वारा च इमान् प्रशंसितवन्तः, एषामुत्साहं वर्द्धितवन्तः, एभ्यश्चिरायुष्ट्वार्थमाशीर्वादञ्च दत्तवन्तः। (क्रमतः)

शरणाष्टकम्।

ले०—पण्डितश्रीप्रसन्नमिश्रः, अध्यापकः

आर्तत्राणपरायणे ! भगवति ! ब्रह्मेन्द्रनारायण-
स्तुत्ये शाणित सत्कृपाणनृशिरोऽभीतिष्टपाणे शिवे !।
मातर्मुक्तशिरोरुहे ! नरशिरःस्रग्भूषणे भीषणे !
श्यामे ! त्वच्चरणं व्रजामि शरणं गत्यन्तरं नास्ति मे ॥१॥

आजन्मामरणं च कालहरणं प्रायो ममाकारणं
शुद्धान्तःकरणं कदाचन च ना नाम्नस्तवोच्चारणम्।
सत्कर्माचरणं च नाहह वृथा प्राणस्य संधारणम्
श्यामे ! त्वच्चरणं व्रजामि शरणं गत्यन्तरं नास्ति मे ॥२॥

नाधीतं विधिवन्न वा हरिहरौ भक्त्या समाराधितौ
तप्तं नैव तपो मनागपि मया मायामयेऽस्मिन् भवे।
न प्रत्तं न हुतं च सम्यगधुना भीतोऽन्तकालेऽन्तकात्
श्यामे त्वच्चरणं व्रजामि शरणं गत्यन्तरं नास्ति मे ॥३॥

नो तीर्थाण्युपसेवितानि गुरवो भक्त्या न संसेविता
नो श्राद्धैरपि तर्पिताः स्वपितरश्चीर्णं न किञ्चिद् व्रतम्।
भक्त्या नातिशयोर्चिताः सपदि हा ! हन्तातिचिन्तातुरः
श्यामे त्वच्चरणं व्रजामि शरणं गत्यन्तरं नास्ति मे ॥४॥

नाचारो मम विद्यते न विनयो वैधं न शौचं परम्
न ज्ञानं न विरागता न च पराभक्तिर्भवत्यामपि।
मातः शासनतोऽव मां पितृपते प्रेताकृती शासने
श्यामे त्वच्चरणं व्रजामि शरणं गत्यन्तरं नास्ति मे ॥५॥

स्वं वर्णोचितमाश्रमोचितमपि प्रायेण नानुष्ठितम्
सत्कृत्यं विधिवन्मया हतधिया शास्त्रोदितं श्रेयसे।
चेतः सीदति साम्प्रतं जननि ! मे तत्सव्यथं सर्वथा
श्यामे त्वच्चरणं ! व्रजामि शरणं गत्यन्तरं नास्ति मे ॥६॥

नीतं दुर्व्यसनैर्महद्भिरशिवोदर्कैः शिवे ! शैशवम्
तारुण्यञ्च कलत्रपुत्रभरणाद्यर्थैपदर्थैहया ।
कालत्रासवशेन सम्प्रति जडीभूतो जराजर्जरः
श्यामे ! त्वच्चरणं व्रजामि शरणं गत्यन्तरं नास्ति मे ॥७॥

संचिन्त्यान्तकमन्ततोऽन्तिकतमं सन्त्रासपर्याकुलम्
स्वान्तं ध्वान्तमनन्तकं जननि ! मेऽशान्तं समुद्राहते ।
हन्ताश्वासय साम्प्रतं सकृदपि व्याहृत्य मा भैरिति
श्यामे ! त्वच्चरणं व्रजामि शरणं गत्यन्तरं नास्ति मे ॥८॥

माता रुदिनमिदं मे मरणासन्न-प्रसन्नमिश्रस्य ।
शृणु शिवहृदयनिषण्णे बहुदयहृदयेऽवसन्नस्य ॥९॥

जगदवस्थापरिवर्तनम् ।

(ले०—पण्डितनारायणपतित्रिपाठिमहोदयः, काशीस्थः)

जगतां परिवर्तनं महद्,
द्रुतवेगेन विलोक्यतेऽधुना ।
बहुदूरतराध्वगामिनो
गगने यान्ति विमानयानतः ॥ १ ॥

आसीत्पन्था योऽतिकष्टादगम्यो
यात्रेदानीं तस्य सौख्यप्रदात्री ।
व्याख्यानं वा श्रूयते स्वगृहस्थै-
र्लोके (कैः) दूरात् क्रोशसाहस्रिकं यत् ॥ २ ॥

शोषक-शोषितजनयोः,
शासकशासितयोर्भीमसङ्घर्षः ।
सम्प्रति जगति समस्ते,
लोकप्रलयङ्करो वरीवर्ति ॥ ३ ॥

देशाश्च ये स्वतन्त्राः
अन्ताराष्ट्रियोच्चकलहोद्विग्नाः ।
तेऽपि स्वार्थपरत्वात्,
स्वीयानामेव हन्तारः ॥ ४ ॥

परिवर्तनचक्रतीव्रता,
द्रुतगत्या परिचाल्यते यथा ।
नहि तादृशशेषभूतले,
श्रुतपूर्वा नयनातिथिं गता ॥ ५ ॥

वैज्ञानिका आधुनिकाः समस्ते,
भूमण्डले स्वोच्चविकाशयोगात् ।
स्वयन्त्रनिर्माणबलादशक्य-
कार्याणि चित्राणि विधापयन्ति ॥ ६ ॥

औद्योगिकी या व्यवहारसाध्या,
व्यापारिकाद्या चलति प्रथेह ।
सामाजिकी हानिविधायिनी सा,
हा ! सभ्यता साम्प्रतिकी विभाति ॥ ७ ॥

यत्प्राकृतं मानवताविधान-
निदानमासीच्छुभकर्म लोके ।
सातत्यतस्तत्परिहाय लोकाः,
शोकातुराः सम्प्रति भान्ति भूरि ॥ ८ ॥

सुसभ्यताया इह विश्वमध्ये,
विज्ञानयन्त्रे विहिते द्विदाने ।
परन्तु ते प्राकृतिके नहि स्तः
ततोऽत्र नो लोकहिते समर्थे ॥ ९ ॥

निरुद्यमान्सौख्यविलासमग्नान्,
जनान् विधायात्यलसानयोग्यान् ।
त एव दारिद्र्यविनाशमूले,
विज्ञानयन्त्रे भुवि वर्त-(दृश्य) माने ॥१०॥

कुर्वन्ति विज्ञानवशादशक्य-
मनेककर्माद्भुतमोजसा ये ।
त एव कर्पन्ति दरिद्रलोक-
श्रमार्जितां वृत्तिमथो धनानि ॥११॥
कुर्वन्ति यन्त्राणि निरुद्यमाञ्जनान्,
विस्तारयन्त्येव दरिद्रतां भुवि ।
निष्कर्मता हा! विनता ततः स्वय
मुत्पादयन्त्यार्थिकसङ्कटं बहु ॥१२॥

शोकोद्गारः ।

[१९३९ ईशवीये भाद्रपदशुक्लसप्तम्यां प्रातः स्मरणीयानां विबुधमूर्द्धन्यानां चन्द्रशेखरझामहोदयानां विश्वम्भरसायुज्यावसरे]

श्रीचन्द्रशेखरपदाम्बुजसेवनेन ।
श्रीचन्द्रशेखरसमः समभूत् पृथिव्याम् ॥
श्रीचन्द्रशेखरबुधः प्रविहाय लोकान् ।
श्रीचन्द्रशेखरपदं समलब्ध भूयः ॥ १ ॥
गङ्गा शोचति सङ्कटा च जननी श्रीरन्नपूर्णेश्वरी ।
भक्तो नः क गतोऽनपेक्ष्य सुखदं सान्निध्यमात्मप्रियम् ॥
ब्राह्मे काल उपागते प्रतिदिनं योऽस्तौत् सपर्योत्तरम् ।
हा हा! सोऽद्य न दृश्यते महदिदं शून्यं समस्तं जगत् ॥ २ ॥
अयि सनातनधर्मदिवाकर! त्वयि गते वसुधावसु हा हतम् ।
मदनमोहननिर्मितशारदासदनभूषण! शान्तिशिखामणे! ॥ ३ ॥
त्रिस्कन्धदैवज्ञशिरोमणे भोः
साहित्य-सौहित्यकलावतार!
रुदन्ति शिष्यास्तव साश्रुकण्ठा
स्त्वया विना कुत्र गतिं लभन्ताम् ॥ ४ ॥
ज्यौतिषाचार्यसाहित्यादिज्ञश्चन्द्राऽभिधो गुरुः ।
प्राज्ञमण्डितक* 'माणिक्यचक्र' चूडामणिर्गतः ॥ ५ ॥

—पं० विश्वेश्वरझा भदैनी काशी ।

* सम्प्रति मानेचौक इति प्रसिद्धम्, तद् ग्रामनाम ।

विविधाः समाचाराः।

नवम्बरमासस्य २६ तिथौ रविवासरे प्रयागनगरे महात्मा गान्धी महोदयः स्वर्गीयायाः श्रीमत्याः कमलानेहरू महोदयायाः स्मारकत्वेन 'कमलानेहरू अस्पताल'—आतुरालयस्य शिलान्यासं कृतवान्।

× × × ×

गोरक्षपुरायुर्वेदमण्डलस्य द्वितीयवैद्य-सम्मेलनं कार्तिककृष्णत्रयोदश्यां प्रयाग-निवासिन—आयुर्वेदपञ्चानन—पण्डितजगन्नाथप्रसादशुक्लमहोदयस्य सभापतित्वे सुसम्पन्नम्।

सिन्धुप्रान्तीय—शिकारपुरमण्डले हिन्दुमहम्मदानां पारस्परिककलहेन तत्रत्यानां हिन्दूनां महती धन-जन-हानिर्जाता। ततश्च शान्तिस्थापनं जातम्।

काश्यां ज्ञानवापीस्थले पूज्यपाद करपात्रि-दण्डिस्वामिनां नवम्बरमासस्य २७ तिथौ सोमवासरे सायंकाले 'विश्वकल्याणम्' इति विषयमवलम्ब्य घण्टात्रयं यावत् महत्त्वपूर्णं भाषणमभूत्। अवसरेऽस्मिन् धार्मिकजनताया महती उपस्थितिरासीत्। अवसाने श्रीमतां पण्डित देवनायकाचार्यमहोदयानामपि भाषणं संजातम्।

शोकसभा

सुप्रसिद्धदार्शनिक न्यायाचार्य-गोपालभट्टभट्टमहाशयानां रामघट्टस्थसाङ्गवेद-विद्यालयाध्यापकानाम् असामयिके देहावसाने काशीस्थनागरिकाणां, संस्कृतविदुषां छात्राणां च समुपस्थितौ पण्डितताराचरणभट्टाचार्याणां—टेकमणि विद्यालयाध्यापकानां सभापतित्वे—नवम्बरमासस्य २६ तिथौ शोकसभा समभवत्। शोकसूचकः प्रस्तावश्च स्वीकृतः।

यूरोपीययुद्धमधुना शनैः प्रचलति। सामुद्रिकजलयुद्धेन जलमार्गगामिनां महा-पोतानां जलमग्नतया महती जनधनहानिर्भवति। कदा कीदृशं युद्धस्वरूपं भविष्यतीति निर्णेतुं न शक्यते।

प्रायः सर्वत्रैव भारतवर्षस्य प्रतिनगरं खाद्यपदार्थानां वर्तमानयुद्धावसरे आपणे महर्घता दृश्यते। दीनानां विभवविहीनानां जनानां महत् कष्टम्!

विहारप्रान्ते हजारीबागसमीपस्थ-रामगढस्थले राष्ट्रियमहासभायाः (कांग्रेस-महासभा) १९४० ईस्वीयाधिवेशनं मार्चमासस्य तृतीयसप्ताहे भविष्यति।

राष्ट्रियमहासभायाः कार्यकारिणीसमितेरादेशानुसारं प्रान्तीय-शासनसभातः

कांग्रेससदस्या मन्त्रिपदं परित्यज्य शासनकार्यात् पृथग्भूताः सन्ति। साम्प्रतं कांग्रेससभासदस्यपरित्यक्तप्रान्तेषु तत्तत्प्रान्तीय-गवर्नरमहोदयस्य आदेशेन निर्मिता एका समितिः शासनव्यवस्थां विदधाति।

श्रूयते—महात्मनो गान्धिमहोदयस्य हस्ते कांग्रेससभायाः सञ्चालनसूत्रं वर्त्तते। मन्त्रिपदत्यागानन्तरं राष्ट्रियसभासदस्यानाङ्कः कार्यक्रम इत्यादि निर्णयं महात्मा एव करिष्यति! साम्प्रतं शीघ्रं सत्याग्रहान्दोलनं न भविष्यतीति निश्चितम्।

× × × × ×

मथुरायां पण्डितजवाहरलालनेहरुसभापतित्वे नवम्बरमासस्य २८ दिवसतः संयुक्त-प्रान्तीय-राजनीतिक सम्मेलनं सम्पन्नम्। बहवश्च सामयिकाः प्रस्तावाः स्वीकृताः।

श्रीभारतधर्म्ममहामण्डल, द्वारा संचालित—

अखिल भारतवर्षीय-धार्म्मिकाध्यात्मिक-सस्कृतविश्वविद्यालयकी सन १९३९ ई० की परीक्षा के 'विचाराधीन' रोल नम्बरों में नीचे लिखे विद्यार्थी और उत्तीर्ण हुए हैं।

व्याकरण विशारद (मध्यमा)

द्वितीय श्रेणी।

रोल नम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र।
२४४	रुद्रदत्त अवस्थी	ऋषिकेश, देहरादून।
२४५	कुलानन्द भट्ट	” ”

तृतीय श्रेणी।

३८	राजाराम त्रिवेदी	बरौली, छपरा।
११०	कमलाकान्त ठाकुर	नयागाँव, भागलपुर।

व्याकरण प्रवेशिका (प्रथमा)

द्वितीय श्रेणी।

२३९	जगदीशप्रसाद गौड़	ऋषिकेश, देहरादून।
२४०	उमापति बौराई	” ”

तृतीय श्रेणी ।

२४२	शंकरदत्त उपाध्याय	ऋषिकेश, देहरादून ।
२८४	पं० कृष्णदत्तशर्म्मा	खारादर, कराची ।

वेदविशारद (मध्यमा)

प्रथमश्रेणी ।

२४३	पं० दामोदरशर्म्मा	ऋषिकेश, देहरादून ।

वेदप्रवेशिका (प्रथमा)

तृतीय श्रेणी ।

२४६	पं० दयाधर प्रसाद सारस्वत	ऋषिकेश, देहरादून ।

ज्यौतिष शास्त्री ।

तृतीय श्रेणी ।

२४९	पं० नारायणदत्तजोशी	ऋषिकेश, देहरादून ।

न्याय वैशेषिक आचार्य्य ।

तृतीय श्रेणी ।

१०९	पं० श्री भरवदत्त झा	नयागाँव, भागलपुर ।

हिन्दी साहित्य विशारद (मध्यमा)

तृतीय श्रेणी ।

३२१	पं० दामोदरमिश्र	अमावाँ, मुँगेर ।

श्रीभारतधर्म्ममहामण्डल, द्वारा संचालित—

अखिल भारतवर्षीय-धार्मिकाध्यात्मिक—संस्कृत-विद्यालयान्तर्गत काशी आयुर्वेद-संमिलनी (यू० पी० गवर्नमेण्ट द्वारा रजिस्टर्ड) की सन १९३९ ई० की परीक्षाके "विचाराधीन" रोल नम्बरोंमें नीचे लिखे परीक्षार्थी और उत्तीर्ण हुए हैं —

रोल नम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र।

आयुर्वेदशास्त्री।

प्रथम श्रेणी।

१३१	प्रभुशंकर पाण्डेय	सिरकीमहाल, कानपुर।

द्वितीय श्रेणी।

१२८	सिद्धेश्वर त्रिपाठी	सिरकीमहाल, कानपुर।
१२९	प्रयाग नारायण शुक्ल	,, ,, ,,
१३०	रामशंकर शुक्ल	,, ,, ,,
५०४	राधावल्लभ वैद्य	बेलनगंज, आगरा।
५०५	रामनारायण पुरोहित	,, ,,

आयुर्वेदशास्त्री (वैद्यभूषण)

१६४	श्रीनारायण त्रिपाठी	होशंगाबाद।
१७१	रामेश्वर प्रसाद पुरोहित	,,
१७२	गौरीशंकर पगारे	,,

आयुर्वेद मध्यमा।

प्रथम श्रेणी।

३२४	चन्द्रिका पाण्डेय	अमावाँ, मुँगेर।

द्वितीय श्रेणी।

५३३	श्रीनिवास पाण्डेय	फीरोजाबाद, आगरा।
५३५	पुत्तूलाल जैन	” ”
५३६	देवकीनन्दन उपाध्याय	” ”
५३७	रामस्वरूप शर्म्मा	” ”

तृतीय श्रेणी।

२२१	सुरेशानन्द शर्म्मा	ऋषिकेश, देहरादून,
३२५	जगदेवदास	अमावाँ, मुँगेर।
५१८	श्रीमती रेवतीबाई	गोरखपुर, जबलपुर।
५३१	भीष्मचन्द्र	बालाघाट, (सी० पी०)
५३२	हरलाल हरिनखेरे	” ”
५३८	बूँदीलाल शर्म्मा	फीरोजाबाद, आगरा।
५३९	रामस्वरूप जैन	” ”

आयुर्वेदप्रथमा।

द्वितीय श्रेणी।

२२३	कुलानन्द शर्म्मा	ऋषिकेश, देहरादून।

तृतीय श्रेणी।

२२०	घनानन्द शर्म्मा जुयाल	ऋषिकेश, देहरादून।
५००	कुँवर दीवानसिंह	बेलनगंज, आगरा।
५२८	जयराम मथुरादास	बालाघाट (सी० पी०)

पूर्व प्रकाशित १९३९ के 'विचाराधीन' परीक्षाफल में आयुर्वेद मध्यमा के रोल नंबर १०८ तथा ५३४ भ्रम से छप गये थे।

सेक्रेटरी—अ० भा० धा० संस्कृतविद्यालय, महामण्डल भवन, काशी।

सूर्योदय नियमाः ।

(१) सूर्योदयः प्रतिपूर्णिमं प्रकाशितो भवति । ये पञ्चरूप्यकात्मकं ५) वार्षिकं साहाय्यं करिष्यन्ति ते संरक्षका भवितुमर्हन्ति । वार्षिकं मूल्यं भारते मुद्रात्रयम् ३) वहिर्भारतश्च मुद्राषट्कम् ६) भारते विद्यार्थिभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च १) रूप्यकेणैकेनेदं पत्रं प्रदीयते । सर्वत्रैव अग्रिमं मूल्यं गृह्येत ।

२—धनादेशपत्र—(मनिआर्डर) द्वारैव मूल्यप्रेषणं साधीयः । वी० पी० द्वारा प्रेषणे ।≈) मूल्यादधिकम् आणकषट्कं पत्रग्राहकाणां लगिष्यति ।

(३) ग्राहकैः प्राचीनैः स्वीया ग्राहकसंख्या, नवीनैश्च 'नवीनोऽहम्' इति लेख्यमेव । अन्यथा पत्रप्रेषणे तथाऽन्यव्यवस्थाविधाने च महान् विलम्बो भवेत् । येषां समीपे समुचितसमये सूर्योदयो न गच्छेत् तैः पत्रालये (पोस्ट आफिस) अन्वेषणानन्तरं शीघ्रं सूचना देया । धनादेश-(मनिआर्डर) द्वारा स्वपूर्णसंकेतं सुस्पष्टं विलिख्य सूर्योदय-मूल्यं प्रेषणीयम् । अत्र विज्ञापनदाने महीयसो लाभस्य सम्भावना । विज्ञापननियमाः पत्रं प्रेष्य ज्ञेयाः । सूर्योदये मुद्रापणीयानि निबन्धादीनि तत्सम्बन्धिलिपिः, कार्यालय-व्यवस्थाविषयकलिपिश्च "कार्याध्यक्ष सूर्योदय-कार्यालय जगतगञ्ज, बनारसकैण्ट" इति संकेतेन प्रेषणीया ।

लेखका विनिवेद्यन्ते ।

१—त एव लेखा इह प्रकाश्यन्ते ते सुस्पष्टाक्षरा विरलपङ्क्तिकाः सरल-सरला भावपूर्णाश्छात्रोपयोगिनो भवन्ति । साहित्यिका धार्मिकाः सामाजिका ऐतिहासिका गवेषणा सम्बन्धिनश्च प्रसादगुणगुम्फिता लेखाः प्रकाशने प्राथम्यमाश्रयन्ति । अतश्च लेखकैः लेखस्य भावसौष्ठवे मनोहरत्वे च ध्यानं देयं न तु शब्दकाठिन्यादिषु ।

२—कविताश्च स्वल्पसंख्यका भावपूर्णा अपेक्ष्यन्ते न तु विंशत्यधिकाः ।

३—असम्पूर्णलेखः 'क्रमशः' इतिकृत्वा, लेखकमहोदयै नंप्रेषणीयः ।

ब्रह्मसूत्रस्य शक्तिभाष्यम्।

भगवद्‌बादरायण-प्रोक्तोत्तरमीमांसाख्यब्रह्मसूत्रस्य शक्तिभाष्यम्, त्यक्तमहामहोध्यायपदवीकेन नानादर्शनपरमाचार्येण सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण पण्डितप्रवर श्रीपञ्चाननतर्करत्नभट्टाचार्येण विरचितम्। प्रथमो भागः—मूल्यम् १) द्वितीयभागो ग्रन्थसमाप्तिपर्यन्तम् मूल्यम् १॥) प्रेषणव्ययश्च पृथक् देयः।

अमरमङ्गलं नाटकम्—मूल्यम् एकरूप्यकमात्रं १) प्रेषणव्ययश्च पृथक्

प्राप्तिस्थानम्—

श्री श्रीजीवन्यायतीर्थभट्टाचार्य एम० ए०

पो० भाटपाड़ा जि० २४ परगना (बंगाल)

सनातनधर्मग्रन्थाः।

सनातनधर्मस्य सुप्रसिद्ध व्याख्यातृ स्वामिदयानन्दमहाराज विरचिताः।

धर्मविज्ञान—ग्रन्थोऽयं सनातनधर्मस्य **महत्त्वपरिचायकं** विद्यते, सर्वविधधर्मज्ञानलाभाय एकमेव पुस्तकमिदं पर्याप्तमस्ति। प्रथमभागस्य मूल्यम् २)।

गीतार्थचन्द्रिका—अस्मिन् ग्रन्थे श्लोकानां हिन्दीभाषायाम् अर्थः गूढ़तात्पर्यप्रदर्शनपुरस्सरं **ज्ञानकर्मोपासना**—काण्डत्रयस्य सामञ्जस्यं वर्तते। मूल्यम्—२॥) प्रेषणव्ययश्च पृथक्।

संन्यासधर्मपद्धतिः—अत्र संन्यासग्रहणविधिः, संन्यासिनां भेदाः विस्तृता वर्णिताः सन्ति। साधुमहात्मनां कृते परमपयोगि पुस्तकमिदम्, मूल्यम् १) प्रेषणव्ययः पृथक। प्राप्तिस्थानम्—

सेक्रेटरी

श्रीभारतधर्ममहामण्डल, जगतगंज, बनारस।

ज्यौतिषमीमांसादर्शनम्।

अस्मिन् ग्रन्थे दार्शनिकरीत्या ज्यौतिषफलानामुपपत्तिर्वर्णितास्ति। मूल्यम् १) ज्यौतिषविज्ञानस्य मूल्य ~) शनिग्रहमन्त्रभाष्यस्य =) कुण्डलीनिरीक्षणेषिभिस्तेषां मूल्यं रूप्यकमेकं प्रेषणीयम्।

प्राप्तिस्थानम्—

राजकुमारगुरु, ज्योतिर्भूषण दैवज्ञभूषण पण्डिततारादत्तराजज्योतिषी,

रियासत जुब्बल, जिला शिमला।

Printed at the Shri Lakshmi Narayan Press, Jatanbar, Benares,
and published at the Bharatdharma Mahamandal, Jagatganj, Benares,
by Pt. A. P. Sharma.

पञ्चदशे वर्षे १५]   पौष-पूर्णिमायाः १९९६ जनवरी १९४०   [७ संख्या

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

Sanctioned by the Directors of Public Instruction United Provinces, Bombay Presidency and Sind for use in Schools and Colleges.

सम्पादकः—
त्यक्त-महामहोपाध्यायपदवीको
महामहाध्यापकः श्रीपञ्चानन-तर्करत्न-भट्टाचार्यः ।

सहकारि-सम्पादकः—
अवधेशप्रसादशर्मा द्विवेदः

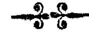
उद्गम—स्थानम्—
श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, जगत्गंज, काशी ।

——:o:——

वार्षिकं मूल्यं मुद्रात्रयम् ।

संरक्षकेभ्यः ५)   वहिर्भारतम् ६)   छात्रेभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च १)

विषयसूची।

सूर्योदयः ।

पञ्चदशवर्षे १५	पौष-पूर्णिमायाः १९९६, जनवरी १९४० ।	७मी संख्या

शिक्षाया आदर्शः ।

(२)

गताङ्केऽस्माभिः शिक्षादर्शशीर्षकमधिकृत्य शिक्षाविषये विचारः प्रकाशितः । सम्प्रति तदवशिष्टांशो विव्रियते तथाहि—

वर्तमानशिक्षापद्धतौ इंग्लिशशिक्षायाः स्कूलविभागे कालेजविभागे वा तथा संस्कृतशिक्षाया अपि पाठशालासु महापाठशालासु वा यथार्थतो धार्मिक-शिक्षाया नास्ति काऽपि समुचिता व्यवस्था । प्राक्तने काले आचार्य्यकुले यादृशश्च शोभनः क्रमः शिक्षायाः प्रचलति स्म, सम्प्रति कामार्थप्रधानेऽस्मिन् युगे तस्या नामापि न श्रूयते । आचार्य्यकुले हि सर्वशास्त्रनिष्णातेनाचार्य्येण स्वान्तेवासिभ्यो न केवलं वेदस्यैव शिक्षा दीयते स्म, अपि तु आदर्शमयजीवनं तेषां यथा स्यात्तथा तेन प्रयत्यते स्म । तस्याः शिक्षायाः कियान् प्रतीकस्तैत्तिरीयसंहितायाः शिक्षाध्याये दृश्यते । तथाहि—

"वेदमनूच्याचार्य्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमद । आचार्य्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं माव्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥ १॥ देवपितृकार्य्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्य्यदेवो भव, अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि कर्म्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि । यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि नो इतराणि । ये के चास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणास्तेषां त्वया आसनेन प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया देयम् । अश्रद्धयाऽदेयम् । श्रिया देयम् ह्रिया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् । अथ यदि ते कर्मविचित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्याद् ॥२॥ ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः युक्ता आयुक्ता अलूक्षा धर्मकामाः स्युः यथा ते तत्र वर्तेरन्

तथा तत्र वर्तेथाः। अथाभ्याख्यातेषु ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः युक्ता आयुक्ता अलूक्षा धर्मकामाः स्युः यथा ते तेषु वर्तेरन् तथा तेषु वर्तेथाः। एष आदेशः। एष उपदेशः। एषा वेदोपनिषद्। एतदनुशासनम्। एवमुपासितव्यम्। एवमु चैतदुपास्यम्॥ ४॥" इत्यादि। छान्दोग्येऽप्येवमेव शिक्षायाः फलं संक्षेपेणैव निदर्शितम्। "तद्धैतद् ब्रह्मा प्रजापतये उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्यः, आचार्य्यकुलाद् वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेण अभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् विदधत् आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्य अहिंसन् सर्वभूतानि अन्यत्र तीर्थेभ्यः। स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते। न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते" इत्यादि शिक्षादर्शं संवीक्ष्य सर्वेषामपि सचेतसां चेतसि प्राक्तन-शिक्षायाः स्वरूपं स्वत एव स्फुरितं जायते। इत्येवं प्राचीना आचार्य्याः स्वान्तेवासिनः केवलं वैखरीविद्यायाः पण्डितान् न कुर्वन्ति स्म, किन्तु तेषां हृदये यथा दैव्याः सम्पदः प्रतिष्ठानं भवेदेवं सर्वथा सर्वतश्च प्रयतन्ते स्म।

अत एव गुरुकुलाद् विनिर्गताः स्नातका उपर्य्युक्तानुशासनपालनक्षमा यथोक्तमेव गार्हस्थ्यनियमं पालयन्तः सर्वत्रैव समादृताः सच्चरित्राः स्वजीवनं सर्वादर्शं कुर्वन्तः सर्वानेव स्वानुगान् सत्पथे नयन्तः स्वयं निःश्रेयसपदं विन्दन्ते स्म।

अद्य सर्वोऽप्ययं शिक्षादर्शः स्वाप्निकः संवृत्तः। अद्यत्वे तु सर्वत्रैव केवलमर्थार्जनसाधनीभूता एव विद्याः शिक्ष्यन्ते। अध्यापकाश्च मासिकं पुरस्कारं गृहीत्वा केवलमक्षरज्ञानप्रदाने एव स्वकर्तव्यस्य परिसमाप्तिं मन्यन्ते। तेषां छात्राणां चरित्र-संशोधने नापि जिज्ञासा समुदेति। नापि तेषामिह युगे तत्र किञ्चित् कर्तव्यमेव विद्यते। सम्प्रति तु आचार्य्या यन्त्राणि विद्यन्ते। छात्राश्च ततो निःसृत्यान्यान्य-वस्तुवद् आपणे विक्रीयन्ते। घुणाक्षरन्यायत एव दैववशात् केचन चारित्र्ये, आर्य्यमर्य्यादापालने मानवकर्तव्ये च दत्तदृष्टयो जायन्ते।

मातापितरोऽपि स्वसन्तानशिक्षणेऽधुना भिन्नदृष्टयो दृश्यन्ते। तेषु प्रायशो बहवो बहुधा स्वसन्तानान् यथाकथमपि परीक्षोत्तीर्णानेव कामयन्ते। ते हि नेदमभिलषन्ति यन्नः सन्तानानां कीदृशं चारित्र्यबलं वर्द्धते, कीदृशाश्च ते मानसिक-वाचनिक-शारीरिकोन्नतौ प्रौढा भवन्ति। यतो हि शिक्षाया मौलिको ह्यादर्शो विद्यते कायवाक्चेतसां साध्वी सुदृढा समुन्नतिः। उक्तञ्च केनापि भगवन्तं मर्यादापुरुषोत्तमावतारं श्रीरामचन्द्रमधिकृत्य तद् यथा—

"आचार्य्यान्ते समुष्याकृतिमतिवचसां पोषमाद्ये व्यतानीद्
गार्हस्थ्ये सत्पथे नननयदभिमतैरैकपत्न्यादिधर्म्मैः।

ब्रह्मस्त्रीकीशदण्डादभिमतमशिपत्स्वीयकर्तव्यमुच्चै-
र्मर्यादापुरुषोऽसावनुजजनकजात्यागकृन्नो निदर्शः॥

अयं हि भारतीयशिक्षादर्शः प्राचीनः। यदायं भारते शिक्षादर्श आसीत्तदा भारतो भारतोऽभूत्। तदेव मनुनाऽप्यभिहितम्—

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः॥ इति।

अतोऽधुना उभयत्रापि शिक्षापद्धतौ परिवर्तनमपेक्ष्यते। इंग्लिशशिक्षाया संस्कृत-शिक्षायामपि। याहि प्राथमिकी देशभाषा-शिक्षा दीयते। तत्रापि परिवर्तनम पेक्ष्यते। बालानामपि सर्वप्रथमतो गुरुकुलोपस्थितौ त्रिविधा शुचितैव शिक्षणीया। ततो भाषाज्ञानमक्षरलेखनप्रकारशिक्षणं, तत्र सौष्ठवसम्पादनादि। इत्येवमावश्यक-कृत्यमपि सम्प्रति न शिक्ष्यते, यस्य कृते उक्तम् मनुनैव—

"उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः।
आचारमग्निकार्यंश्च सन्ध्यावन्दनमेव च"॥ इति।

अतश्चाद्यत्वे भारते प्रचलितायाः शिक्षाया आदर्शः परिवर्तनीयः। भारतीयो हि परम्परागतोऽयमाभाणको विद्यते—

'या लोकद्वयसाधिनी तनुभृतां सा चातुरी चातुरी'।

अतश्च लोकद्वयसाधको भारतीयः शिक्षादर्शोऽपेक्ष्यते। प्रथमं बुद्धि-विकाश-साधन शिल्पकलादिज्ञानम् यया विद्यया साध्यते सैवापेक्ष्यते। यस्या विद्यायाः स्वरूपं नारदः सनत्कुमारान्तिके गत्वा स्वाधीतत्वेन प्रख्यापयति—'स होवाचर्ग्वेदम्भगवोऽध्येमि यजु-र्वेदं सामवेदमाथर्वणमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं वाकोवाक्यमेका-यनं ब्रह्मविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पविद्यां देवयजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि'इत्यादि, सा त्वन्या अध्यात्मविद्या यस्याः कृते अधीतसर्वविद्योऽपि नारदः स्वात्मानम् अल्पज्ञमेव मेने यत् सनत्कुमारं विनीतवदाह 'अधुना कर्मकृदेवास्मि नाध्यात्मविदित्यादि।'

'सा हि परा यया तदक्षरमधिगम्यते।' इत्यादि श्रुत्याप्युच्यते। एवं हि सर्वेषा-मेवाभ्युदयसाधकानां भावानां शिक्षायां प्रवेशोऽपेक्षितः। आधिभौतिकी उन्नति यथा स्यात्, यथा चाधिभौतिक्या समुन्नत्या सहैवाध्यात्मिकी अभ्युन्नतिः साधिता स्यात्। तादृशः प्रकारः शिक्षादर्शे सम्प्रति सन्निवेशनीय एव। विना हि आध्यात्मिकोन्नतिं शिक्षादर्श एव न सफलितो भवतीति सर्वथा स्मरणीयम्। भारतीयः शिक्षादर्शस्तु एवं विद्यते यस्य कृते नचिकेता यमपार्श्वे गत्वोवाच—

"येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके।
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः" इति।

एष हि शिक्षादर्शो येन साधितं स्यात् स शिक्षादर्शप्रकारो भारते पुनरपि समुद्भावनीय। अतश्च प्राचीनशिक्षणपद्धतिरेव भारतीयानां कल्याणकृद् इत्यत्र नास्ति सन्देहावसरः।

द्वारवङ्गेश्वरः सनातनधर्माणश्च।

यावद्धि भारतवर्षोऽयम् औपनिवेशिकस्वराज्येन केषाञ्चिन्मते पूर्णस्वतन्त्रतया वा समन्वितो न भवति तावद्धि यथा राष्ट्रियमहासभायाः (कांग्रेस) प्रयोजनमस्ति। तथैव यावद् आर्य्याणां (हिन्दूनां) मुहम्मदानाञ्च पारस्परिकं वास्तविकं प्रेमस्थापनं न भवति तावदस्त्येव हिन्दुमहासभाया अपि स्थिरं प्रयोजनमिति। एवं हि इमे महासंस्थे सावधिस्थितिमत्यौ विद्येते। परन्तु श्रीभारतधर्ममहामण्डलसदृश्या धार्मिक्या महासंस्थायास्तु चिरकालं यावत् स्थितेरावश्यकता प्रयोजनञ्च दृश्येते। यतो हि समयेऽस्मिन् सङ्घशक्तिं विना किमपि कार्य्यमेव न सिद्धिमर्हति। उक्तञ्च महर्षिभिरपि "सङ्घे शक्तिः कलौ युगे" इति। जातेः समाजस्य वाऽभ्युदयो देशस्य धर्मस्य वा संरक्षणं सङ्घशक्तिं विना सम्प्रति अणुमात्रमपि नैव सम्भवतीति निश्चप्रचम्।

तत्र भारतीयानां सर्वेषामेवार्थिकराजनीतिकावस्थामुन्नेतुं राष्ट्रिय-महासभया (कांग्रेस) क्रियते सततं प्रयत्नः। तदर्थं सा सर्वथा यथाशक्ति प्रत्यक्षमान्दोलनं कुर्वती अंशतः सफलिताऽपि दृश्यत एव। तस्या नेतृत्वञ्च महात्मानो गान्धिसदृशा नेतारो दृढं सुव्यवस्थितं सततप्रयत्नं साध्यवसायं यथाशक्यं मनोयोगेन बिभ्रति। वीरसावरकर-डाक्टर मुञ्जेमहोदयसदृशा महापुरुषा हिन्दुसभाया भारं स्वशिरसा समुद्वहन्तीति सर्वेऽपि विद्वांसो विदन्ति एव। इह सनातनधर्मक्षेत्रेऽपि स्वर्गीया महाराजाधिराजाः श्रीमन्तो रमेश्वरसिंहमहोदया महता समुद्योगेन सततपरिश्रमेण साधु सनातनधर्मसंरक्षायै प्रयत्नं कृतवन्तः।

अधुना सनातनधर्मावलम्बिनी जनता वर्तमाने महाराजाधिराजे द्वारवङ्गेश्वरे महतीमाशां बिभर्ति। सा हि सम्मनुते यदिमे महाराजाधिराजाः स्वर्गीयमहाराजतोऽपि समधिकेन धैर्येण अदम्येनोत्साहेन प्रबलेन स्वार्थत्यागेन च स्वधर्मरक्षायै कटिबद्धा भूत्वा सर्वथा सनातनधर्ममुद्धरिष्यन्तीति। यथा हि कौमारावस्थायामेव राजसिंहासनपदमधिरुह्येमे राजनीतिनैपुण्येन परमयोग्यतया राज्यधुरां निर्वहन्ति तथैव धार्म्मिकं सामिजकमपि कृत्यं स्वप्रतिभाबलेन साधु सम्पादयिष्यन्तीति।

माननीया द्वारबङ्गेश्वरा महाराजाधिराजाः श्रीकामेश्वरसिंहशर्माणो दशविधेषु ब्राह्मणवर्गेषु मैथिलब्राह्मणानां यथा सभापतिपदं सम्प्रति समध्यासते तथैव सर्वेषां सनातनधर्मावलम्बिना जनानां, स्वतन्त्रनरपतीनां, किम् बहुना समेषामेव धर्मेषु श्रद्धालुषां जनानां प्रतिनिधिभूतायाः श्रीभारतधर्ममहामण्डलाख्यायाः संस्थायाः सभापतित्वमावहन्तस्ते सर्वेष्वेव राजन्येषु, भारतसम्राट्प्रतिनिधिषु शासकवर्गेषु च महद्गौरवपदं बिभ्रति। सर्वतः सम्मान्यास्ते सम्प्रति सनातनधर्मसंरक्षायै यदि सन्नद्धा भविष्यन्ति तर्हि कियद्भिरेव दिवसैस्ते स्वपितृपादानाम् कार्य्यसरणिमाश्रित्य ततोऽपि समुन्नतां ख्यातिं समधिगच्छन्तो यथा महात्मानो गान्धिमहोदया राजनीति-क्षेत्रे सन्ति तथैव सनातनधर्मजगति महाराजाधिराजाः सर श्रीकामेश्वरसिंह-शर्माणोऽपि कार्य्यपाटवाच्छक्तिशालिनो भविष्यन्ति।

एतदपि निश्चितं विद्यते यत् सनातनधर्माणो हि यावत् स्वधर्मरक्षायै कञ्चना-द्भुतप्रभावशालिनं नेतारं पुरस्कृत्य स्वधर्मरक्षायै सर्वप्रथमं सन्नद्धाः सावधना न भविष्यन्ति, यावच्च सर्वप्रथमं सनातनधर्मसंरक्षकाः पश्चाच्च राजनीतिप्रियाःसन्तः सर्वप्रथमं स्वधर्मे विश्वासम् आस्तिक्यं सङ्घशक्तिञ्च न सम्पादयिष्यन्ति तावन्न सनातनधर्मावलम्बिजनतायाः कल्याणम् सर्वतोऽभ्युदयं वा भविष्यतीति सर्ववादि-सम्मतः सिद्धान्तः।

(कश्चन धर्मसेवकः काशीस्थः)

अ० भा० संस्कृतविश्वविद्यालयपरीक्षा।

अखिल भारतवर्षीय-धार्मिकाध्यात्मिकसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य तदन्तर्गत-काशी-आयुर्वेदसम्मिलन्याश्च सर्वा अपि परीक्षा अप्रेलमासस्य १५ पञ्चदशतिथिम् (१५-४-४०) आरभ्य अष्टादशतिथिं (१८-४-४०) यावत् चैत्रशुक्लाष्टमीतः-एका-दशीपर्यन्तं सोममंगलबुधगुरुवासरेषु भविष्यन्ति।

मन्त्री—अ० भा० धार्मिकाध्यात्मिक-
संस्कृतविश्वविद्यालय
महामण्डल भवन, बनारस कैण्ट।

हिन्दुमहासभा ।

ऐषमो गतमासे हिन्दुमहासभाया महाधिवेशनं कलिकातानगरे महता समारोहेण समजनि । तत्र नयपाल-महाराजोऽपि समुपस्थित आसीत् । हिन्दुमहासभायाः सभापतिपदं विनायकरावसावरकरमहोदयो, अलङ्कृतवान् महासभानेतारश्च डा० मुञ्जे भाई परमानन्दप्रभृतयः समुपस्थिता आसन् । हिन्दुमहासभासदस्यानां उद्देशस्तु श्रेष्ठो विद्यते । तस्याः सदस्यानां संख्यावृद्धिर्दिनन्दिनं जायते । यदि हिन्दुमहासभा स्वकीयं सङ्घटनं सुदृढं कुर्य्यात् राजनीतौ स्वाधिकारसंरक्षणपुरस्सरं सामाजिकमेव कृत्यं सम्पादयेत्, तर्हि तस्या उपयोगः साधीयान् भवेत् । हिन्दुजनतायाः सामाजिकस्यैव कृत्यस्य सुव्यवस्थितत्वे तदीयोऽभ्युदयो निश्चितः । गतकलिकात्ताऽधिवेशने बहवः प्रस्तावाः स्वीकृताः । विशेषतो हिन्दुमहासभायाः साम्प्रतं श्रीसावकरमहोदयस्याध्यक्षत्वे हिन्दुजनतायाः संघटनं समुन्नतिश्च संभाव्येते । हिन्दुमहासभा यदि धर्मानुकूलम् कार्यं सम्पादयेत् शास्त्रविरुद्धं किमपि न कुर्यात् तदैव सा बलवती भविष्यति ।

गौडपादकारिकासमालोचनम् ।

लघु पुस्तकमिदं संस्कृतभाषामयम् गोयनकामहाविद्यालयभूतपूर्वाध्यक्षैः श्रीमद्भिः पण्डितशिरोमणिभिः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः श्रीचण्डीप्रसादशुक्लमहोदयैः विरचितम् । विना मूल्यं वितीर्य्यते । प्राप्तिस्थानम्—मैनेजर—गोयनकामहाविद्यालय, ललिताघाट, काशी ।

पुस्तकेऽस्मिन् माण्डूक्योपनिषदि गौडपादकृतकारिकायाञ्च ऐतिहासिकैः कृतानामनर्गलानामन्वेषणानां युक्तिपूर्णं सप्रमाणं गम्भीरमनुशीलनीयं प्रत्युत्तरं विद्यते । वेदान्ताध्ययनशीलैः स्वपार्श्वे रक्षणीयमिदं पुस्तकम् । एवमेव संस्कृतज्ञा विद्वांसो यदि शास्त्रीयविषये गवेषणाबुद्ध्या तन्मर्मप्रकाशने प्रवृत्ताः स्युस्तदा सर्वोऽपि साम्प्रतिकानामैतिहासिकम्मन्यानां व्यामोहो व्यपगतः स्यादिति । नूतनेयमन्वेषणसरणिः संस्कृतज्ञैर्नूनमादरणीया ।

युक्तप्रान्तीयराजकीय-संस्कृतपरीक्षासमयः ।

मार्चमासस्य १ मतारिकातः १२ तारिकापर्यन्तं युक्तप्रान्तीयसंस्कृतपरीक्षाः भविष्यन्तीति ।

"श्रीदुर्गाताण्डवस्तोत्रम्"

प्रणेता—श्रीहरिकृष्णदयालु शास्त्री, विद्याभूषणम्,
दैवज्ञरत्नम्, ज्यौतिषाचार्यः (सुन्दरनगरम्, सुकेतस्टेट)

जयत्यहर्निशं नमन्निलिम्प-वृन्दमौलिस-
ल्लसत्किरीटरत्नरश्मिजालचुम्बिताङ्घ्रिभूः ।
निरन्तरामराच्छसूक्त-सूक्तसंस्तुतासुर
व्रजार्च्यमौलिमाहिषप्रमर्दिनी सदाम्बिका ॥ १ ॥

मुरारिघोषणाकुलीकृतान्तरिन्द्रियोच्छ्वस-
द्धिरण्यगर्भयध्वरीन्दुशेखरादिनिर्जरैः ।
स्तुता नितान्तमुच्चकैर्धराधरेन्द्रनन्दिनी
तनोतु नो मुदं महासुरासुपानपण्डिता ॥ २ ॥

प्रकाण्डयुद्धताण्डवाजिर-प्रचण्डविक्रमो
न्मदान्धचण्डमुण्डघातमण्डितस्विकाभिधे ।
दुरन्तचातुरीतुरीखलीकृताम्रपोदये
मनो मुदं बिभर्तु चण्डिकाच्छपादपद्मके ॥ ३ ॥

अरातिकृत्तकण्ठकन्दलीशिरामुखोच्छल-
द्विकामरक्तनिर्झरीप्रपाकपालखर्परा ।
अनल्पमुण्डमालिकावलीविभूषिताकृतिः
कृपां करोतु कालिका कलाकलापमञ्जरी ॥ ४ ॥

यदीयमञ्जुपन्नखेन्दुप्रसूतोस्रधोरणी
तडिज्झणज्झणत्कृताहताखिलामरातिवन्दिता ।
अमर्त्यमर्त्यकामनाप्रपूर्तिकल्पवल्लरी
नगाधिराजनन्दिनी तनोतु नो मुदं सदा ॥ ५ ॥

बलोल्बणोपबृंहितस्फुरद्भुजावहेलना-
वलिप्ररक्तबीजबिन्दुवीरचर्वणोन्मुदा ।
अमर्षरक्तलोचनानुरक्तलेखमण्डली
कपालिनी समन्ततोऽवनात्मदेहकौशिकी ॥ ६ ॥

सहस्रशोनिलिम्पवास्तुशासिकाविलासिका
कटाक्षिसाभरारिचक्रचालनारचातुरी ।
महाहवोत्थितं रजः सपत्नवल्लभाश्रुभिः
प्रसिञ्चयन्त्यहर्निशं पिपर्तु पार्वती परा ॥ ७ ॥
महाजिजग्मिवन्निलिम्पवैरिवृन्दवाहिनी
वने रराज मंत्त्वपावनेऽवनेच्छया सताम् ।
अदभ्रमभ्रसंभ्रमन्महाभ्रखण्डलेक्षण-
प्रभेव या करोतु सा हृदि स्वपीठमम्बिका ॥ ८ ॥
अनल्पकल्पकण्टकानवाप्तशौर्य्यसीमिनी
महाकवीन्द्रवाक्कदम्बनिर्झरीविरामभूः ।
अघच्छिदं खलच्छिदं विपच्छिदं भवच्छिदं
दरच्छिदं जनिच्छिदं तमश्छिदं भजेऽनिशम् ॥ ९ ॥
अपास्य यत्पदारविन्दवन्दनं नरोऽबुधो
न शान्तिमेति संसृतौ सुरान्तराश्रितोऽपि ताम् ।
ऋणान्तकां व्यथान्तकां भयान्तकां भवान्तकां
ज्वरान्तकां जरान्तकां धराभरान्तकां भजे ॥१०॥
रणाङ्गणोद्धतप्रचण्ड-कालकेयदुर्मनः-
कुमौर्य्यधूम्रलोचनादिदन्दशूकमर्दिनी ।
अहंयुवर्गगर्वभृन्निशुम्भशुम्भशातिनी
ददातु शर्म नः सदैव शक्तिरत्र शाम्भवी ॥११॥
न्यकारि येन सन्ततं महांसि लेखशेखर-
त्रिविक्रमप्रभृत्यशेषनाकिनां प्रतिक्षणम् ।
अघानि चाप्यघानि मर्त्यकोटिभिः कृतान्यहो
समुल्लसत्वनारतं महोऽत्र शाक्तमात्मनि ॥१२॥
सत्ताण्डवं महिषमर्दनमत्तमूर्त्या
हृच्छोकहारि हरकृष्णदयालुनेदम् ।
सङ्कीर्तितं कलयति प्रणिपत्य पुंसां
भक्त्या सदैव पठतां हृदयेप्सितानि ॥१३॥

शोकाश्रु-बिन्दवः ।

[अग्निहोत्रप्रवराणां पंडित श्रीवायुनन्दनमिश्रमहोदयानाम् अन्त्येष्ट्यवसरे पतिताः]

(१)

दैवेन दुर्विनीतेन कठोरहृदयेन हा !
अकाण्डे विकृतं काण्डं प्रकाण्डे कर्मकाण्डिनि ॥

(२)

कर्मकाण्डि-कुलकञ्जरञ्जनो
मूढ़ता-तिमिर-पुञ्ज-भञ्जनः ।
'जोखु' मिश्रवरसूरिनन्दनो
हा ! गतोऽस्तमिह 'वायुनन्दनः' ॥

(३)

चन्द्रशुभ्रयशसां समुन्नतं
यस्ततान सुवितानमद्भुतम् ।
स'द्विजेन्द्र' महितो महामतिः
स्वर्गतोऽद्य किल कस्य हेतवे ? ॥

(४)

यो ह्यशेषविबुधानुकूलतां
कर्मकाण्डकलिकाप्रफुल्लताम् ।
सन्ततं वितनुते स्म दीप्तिमान्
वज्रिणा ननु गुरोः पदे कृतः !

(५)

कर्मकाण्डबहुला ह्यनेकशो
ग्रन्थरत्ननिचया विनिर्मिताः ।
यैर्निरन्तरमहोऽत्र सत्फलं
प्राप्नुवन्ति जनतापुरोहिताः ॥

(६)

अग्निनारायणस्तुभ्यमग्निनारायणं ददौ ।
सुसमिद्धः स बोभूयाद् बुध ! निःश्रेयसा यते ॥

तदीयेष्वन्यतमः—
पाण्डेय-श्रीसरयूप्रसादशास्त्री "द्विजेन्द्रः"
"काव्यतीर्थः, साहित्यरत्नम्"

महाकविभासस्य कालः ।

[लेखकः—व्रजवल्लभद्विवेदी, काशी]

अद्यत्वे मिलितेषु रूपकमहाकाव्यादिषु कविताकामिनीहासेन भासेन निर्मितानि रूपकाण्येव प्राचीनतराणि ।

यद्यपि भाससमयात्प्रागपि बहूनि रूपकाणि काव्यानि च निबद्धान्यासन् , किन्तु

तानि कालमहाव्यालनिगलितान्यस्माकं मन्दभाग्यतया न प्राप्यन्ते। यथा महामुनि-पाणिनिविरचितानि जाम्बवतीजयादीनि काव्यानि। अस्तु, यानि लभ्यन्ते तैरेव वयं "भारतः सर्वविद्यानां जनकः, भाण्डारश्चेति" कथयितुं सगर्वं, समर्थाः स्मः।

एवं सत्यपि निर्लज्जाः केचन पाश्चात्यान वयं भारतस्य शिष्या अपि तु त एवास्माकं बहुषु विषयेषु शिष्याः सन्तीति कथयन्तः प्राचीनान् भासकालिदासप्रभृतीन् महाकवीन् 'बहुनवीना एते' इति खिन्नाधिषन्ति, कथयन्ति च नाटक-रचनाप्रणाली भारतेऽस्माकं देशादेवागता इति। अतस्तन्मतनिरासपूर्वकं महाकविसमयादिविचार-व्याजेन यथाकथञ्चित् सरस्वतीसमाराधनं कर्तुमिच्छामि।

एतत्प्रागुक्तमेव यन्निम्लितेषु रूपकादिषु भासस्यैव प्राचीनतराणि रूपकाणि सन्ति, अतः प्राक् तस्यैव महाकवेः समयनिर्णयमत्र लेखे करोमि।

महाकविभासो ब्राह्मणवंश्यः, केरलदेशीयश्चेति निर्विवादम्। समयविषयेऽस्ति मतभेदः। तत्र पाश्चात्येषु केचित् सप्तमशताब्दीभवो महाकविर्भास इति प्रतिपादयन्ति।

अन्ये तृतीया चतुर्थी वा शताब्दी भासकाल इति वदन्ति। हेतुरत्र तेषां भाषाविज्ञानमेव। अत्र विचार्य्यते—यद्यन्यानि प्रमाणानि समयनिर्णयकरणे न स्युस्तदैव भाषाविज्ञानेन कार्यं कर्तव्यम्। यदा तु तद्विज्ञानविरुद्धानि प्रबलप्रमाणानि प्राप्यन्ते तर्हि तस्यासम्पूर्णस्य विज्ञानस्य शुद्धकरणोपायः कर्तव्य उत बालकवत् हठं गृहीत्वा "नहि, भाषाविज्ञानेन इदमेव सिध्यति" इति वक्तव्यम्?

तस्मात् भाससमयनिर्धारणे न भाषाविज्ञानेन किञ्चित् प्रयोजनम्। तत्समयनिर्णये तु एषा एव सरणिराश्रयितव्या—द्वादशशताब्दीभवेन प्रसन्नराघवकर्त्रा जयदेवेन—

यस्याश्चोरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरो
भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः।
हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तु बाणः,
केषां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय॥

इति पद्ये स्मृतः कविताकामिनीहासो भासस्तत्प्राग्वर्ती भविष्यत्येव।

एवमेव जयदेवादपि प्राचीनेन नवमशताब्दीभवेन राजशेखरेणापि स्मृतो भासः, यतो हि द्वादशशताब्दीपूर्वभागस्थितजह्लणकृतसूक्तिमुक्तावलौ—

भासनाटकचक्रेऽपि च्छेकैः क्षिप्ते परीक्षितुम्।
स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः॥

एष पद्यः राजशेखरनाम्नोद्धृतः, अतस्तस्मादपि प्रत्नो महाकविः भासः।

सप्तमशतकपूर्वार्धस्थितेन महाकविबाणेन हर्षचरितप्रारम्भे—

सूत्रधारकृतारम्भै र्नाटकैर्बहुभूमिकैः ।
सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥

इत्थं स्तुतस्तस्मात्पुरातन एव महाकविः ।

(एताभ्यां श्लोकाभ्यां "स्वप्नवासवदत्त एव भासनिर्मितः, अन्यानि तु केनचिदपरेण कविना निर्माय भासनाम्ना प्रख्यापितानि" इत्यपि निरस्तम् । यतो हि 'भासनाटकचक्र' इत्यनेन 'नाटकैः' इति बहुवचनेन च भासो बहुनाटकनिर्माता इति सिध्यति)

खिस्ताब्दात्प्राक् प्रथमशतकजातेन कविताकामिनीकान्तेन कालिदासेन स्वविरचित 'मालविकाग्निमित्रभूमिकायां—

"प्रथितयशसां-भास-सौमिल्लक-कविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमानकवेः कालिदासस्य क्रियायां कथं बहुमानः ?"

इति प्रथितयशस्त्वेन ख्यापितस्तस्मादपि प्राचीनः ।

कालिदासादपि बहुप्राचीनेन चन्द्रगुप्तगुरुणा खिस्ताब्दात्पूर्वं चतुर्थशतके स्थितेन चाणक्येन स्वकीयेऽर्थशास्त्रे उद्धृत एष श्लोकः—

"नवं शरावं सलिलैः सुपूर्णं सुसंस्कृतं दर्भकृतोत्तरीयम् ।
तत्तस्य मा भून्नरकं स गच्छेद् यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्येत् ॥"

इदमेव पद्यं प्रतिज्ञायौगन्धरायणेऽपि चतुर्थेऽङ्के विद्यते ।

अत्र संशयः—"किमेष श्लोकश्चाणक्येन निर्मित उत भासेन" इति तत्र चाणक्येन स्वकीये ग्रन्थे—तुल्यवेतनोऽस्मि''''''इत्याद्युक्त्वा "अपीह श्लोकौ भवतः" इत्यनन्तरं द्वौ श्लोकौ उदाहृतौ (कौटिल्यार्थ-अधि० १० अध्या० ३ इत्यत्र)। तत्र ग्रन्थकाराः स्वकीयं श्लोकम"पीह श्लोकौ भवतः" इत्युक्त्वा कदापि न लिखन्ति, परकीयमेव श्लोकं तत्र समुद्धरन्ति । यथा—गृह्यसूत्रधर्मसूत्रादिषु उद्धृताः । एवञ्चेदं पद्यं न चाणक्यस्य किन्तु तेनान्यस्य कृतिरुद्धृता इत्यायाते भासस्यैवेयं कृतिरिति सिध्यति । अतः भासपद्यसमुद्धर्ता चाणक्यस्तस्मान्नवीन एवेति खिस्ताब्दात्प्राग् चतुर्थी पञ्चमी वा शताब्दी (२३०० वर्षपूर्वं) भासकाल इति सिद्धम् ।

अत्र पाश्चात्याः स्वमतरक्षणार्थम्—"महाकविना भासेनापीदं पद्यमन्यस्माद्ग्रन्थादुद्धृतं 'य इदानीं न लभ्यते' तथा चोभयोर्मध्ये न कस्यापि कृतिरपि तु अन्यस्यैव कस्यचित्तथा च भासश्चाणक्यात्प्राचीनो नास्तीति" वदन्ति । अहो ! धाष्ट्यर्म् तेषाम् । यदा अत्रत्या साधारणकवयोऽपि—

कविरनुहरतिच्छायां पदमेकं पादमेकमर्द्धं वा।
सकलप्रबन्धहर्त्रे साहसकर्त्रे नमस्तस्मै ॥

इत्यनुसारेणाऽन्यनिर्मितं पद्यं स्वकीये कल्पनाग्रन्थे स्थानं न ददति किन्तु यदि भवेदावश्यकता तादृशस्य पद्यस्य, तर्हि तस्य छायामात्रमेव स्वीये ग्रन्थे समुद्धरन्ति, तदा कविताकाननकण्ठीरवेण महाकविभासेन कथमन्यस्य पद्यमुद्धृतम् भवेत्? कथन्न लज्जन्ते परकीयगौरवमपहर्तुं प्रवृत्ताः पाश्चात्याः शुद्धसात्विकवृत्तीन् महाकवीन् चौरा इति कथयन्तः। अहो! चरितार्थोऽत्र 'उल्टा चोर साहूकार को डाटे' इति लौकिकन्यायः।

एषा प्रणालिस्तेषामेव देशे सुखं लभताम्। अत्र तु न केचिदपि परकीयं श्लोकं स्वनाम्ना स्वकीये ग्रन्थ उद्धरन्ति। तस्माद्भासप्रणीत एवायं श्लोकः।

खिस्ताब्दात्प्राक् षष्ठशतकभवस्य वत्सराज-उदयनस्य चरितमनेन कीर्तितं 'प्रतिज्ञायौगन्धरायणे, स्वप्नवासवदत्ते' च अतः खिस्ताब्दात्प्राक् षष्ठशतकमारभ्य चतुर्थशतकं यावत् भाससमय इति सिद्धम्।

भासनाटकचक्रप्रकाशकाः गणपतिशास्त्रिमहोदयाः पाणिनेरपि प्राचीनं भासं मन्यन्ते तत्तु पाश्चात्यनिर्धारितपाणिनिसमये विश्वासकरणमूलकम्। पाश्चात्या हि पाणिनेः प्रादुर्भावमुपरिनिर्दिष्टभाससमय एव मन्यन्ते। वस्तुतो महामुनिभगवत्पाणिनेः प्रादुर्भावस्तु कलियुगारम्भाद् द्वित्रिशतकानन्तरमेव जात इति। सप्रमाणमत्राऽप्रकृतत्वात्तन्नोच्यते।

एवञ्च प्राचीनतरात् पाणिनिराचार्यान्न कथमपि भासः प्राचीनो भवितुमर्हति। भगवतः पाणिनेरतिप्रसिद्धिश्च महाभाष्यकारपतञ्जलिकालानन्तरं जाता। अतः भगवत्पतञ्जलिपूर्वभवस्य भासस्य नाटकचक्रे यद्यार्षप्रयोगाः स्युस्तत्स्वाभाविकमेव। अपरञ्च—भासनाटकचक्रदर्शनादिदमायाति यत्तेन रामायणमहाभारतयोः सुचारुरीत्याऽभ्यासः कृत इति। एवञ्च तत्प्रभावादपि आर्षप्रयोगाधिक्यं भवितुमर्हति। एवञ्च सिद्धं न पाणिनेः प्राचीनो भास इति। एतावता प्रबन्धेन इतस्त्रयोविंशतिशतकपूर्वं भासस्थितिरासीदिति सिद्धम्।

इत्थमत्र महाकवेः भासस्य कालनिर्णयमेव कृत्वा विरमामि। अन्यदपि बहुवक्तव्यमस्ति नाटकविषये रचनादिविषये च तत्तु अग्रिमलेखे निवेदयिष्यामि।

शक्तिभाष्य-पुष्पाञ्जलिः ।

श्रीशङ्करः शङ्कररूपधारी
यः स्वीयतत्त्वं प्रकटीचकार ।
व्यक्तीकृतं तत्त्वमिदं हि शक्ते-
स्तेनैव पञ्चाननहृद्गतेन ॥ १ ॥

यैरेव सूत्रैर्भगवत्प्रणीतै-
र्व्यक्तीकृतं श्रीशिवतत्त्वमाद्यम् ।
तदात्मिकाया अपि तत्त्वमेत-
त्तैरेव शक्तेः प्रकटं व्यधायि ॥ २ ॥

शास्त्रानुगार्थान्तरसूचनार्थं
वाक्येष्वृषीणाममितार्थवत्सु ।
तपस्विना पाणिनिना हि साक्षा-
द्धलन्त्यमित्येतदकारि सूत्रम् ॥ ३ ॥

देवं त्रिनेत्रं प्रवदन्ति धीराः
पञ्चाननं प्रेम परं तदीयम् ।
शक्तौ प्रसिद्धं सह तेन नाम
पञ्चाननं नूनमयं बिभर्ति ॥ ४ ॥

तप्तं तपस्तीव्रतरं पुरा यत्
पुरातनै स्तापसमौलिरत्नैः ।
तदेव भाष्याकृतिकं हिताय
पुंसां पृथिव्यामिदमाविरासीत् ॥ ५ ॥

उपासनायां जगतो जनन्या
विधाय साहाय्यमुपासकानाम् ।
भविष्यतीदं भुवि भाष्यमेष
प्रसाधनं वर्गचतुष्टयस्य ॥ ६ ॥

यच्छक्तितत्त्वं परमं पवित्रं
तदस्ति सर्वं निहितं यदत्र ।

अस्यास्ति नामाप्यघनाशनाय
तस्मादवश्यं पठनीयमेतत् ॥ ७ ॥
प्रमथ्य यच्छास्त्रवचःपयोध
महामतीन्द्रो मतिमन्दरेण।
भाष्यामृतं यच्छति दुर्लभं त-
द्विना प्रयासं न निपीयते किम् ॥ ८ ॥
भाष्यं शक्त्यात्मकं मत्वा
तारादत्तः कृताञ्जलिः ।
पुष्पाष्टकमिदं पद्या—
त्मकं भक्त्या न्यवेदयत् ॥ ९ ॥

[जुब्बलेश्वर राजकुमारगुरुणा ज्योतिर्भूषणेन तारादत्तराजज्योतिर्विदा शक्ति-भाष्यदर्शनमात्रातिहृष्टचित्तेन समर्पितः पुष्पाञ्जलिः सम्पूर्णः ।]

अश्रु-विन्दो !

(लेखकः—श्रीनरसिंह पाण्डेयः 'पथिकः' शास्त्री)

तदाननाच्चेत्पतितोऽश्रुविन्दो !
कदापि शोकं न वृथा कृथा स्त्वम् ।
सुधा सुधांशोरपि तत्समक्षं,
न वासयोग्या त्वमसिक्व तत्र ॥

व्रजाङ्गना ।

जले निमग्नाः शिशिराभितप्ताः
सीदन्ति गाढं परिधान-हेतोः ।
धर्मार्थकामादिविधातरीशे
व्रजाङ्गनाः स्युः पुनरीदृशो हा ॥

भारतश्रीः।

[लेखकः—पं० केदारनाथत्रिपाठी न्यायशास्त्री 'छपरा']

(१)

इह भुवि बहुहानिं यातु धर्मस्तदानीम्
धृतजनिरहमेनश्चोद्धरिष्येऽप्यजन्मा
तव वचनमिदं सा द्वीपदीप! स्मरन्ती
दृढनिगडनिबद्धा वीक्षते भारतश्रीः।

(२)

क नु सुत इत ईश! प्रेषितो मे प्रतापो
भुवि जवनकरैर्मामुद्धराहवे यः
इति चिरपरतन्त्रा साश्रुनेत्रे क्षिपन्ती
दृढनिगडनिबद्धा वीक्षते भारतश्रीः।

(३)

जनभुवनकथा का देवलोकेऽपि नापि
धनजनबहुविद्याश्रीर्ययान्या समा सा
गतदयविधिना स्वां भावितामन्यतन्त्रां
दृढनिगडनिबद्धा वीक्षते भारतश्रीः।

(४)

अतिशयित-शयालुत्वेन येनाहितेन
अनुभवसि परेषां तन्त्रताधि परंत्वम्
स्वपिषि तदनुसारं भारतीयोऽधुनापि
दृढनिगडनिबद्धा वीक्षते भारतश्रीः।

श्रीमत्परमहंस-परिव्राजकाचार्य-श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठस्वामि-श्रीजयेन्द्रपुरी-महाराजमहामण्डलेश्वरमहोदयानां

सदुपदेशाः

[संग्रहकर्त्ता—स्वामी महेश्वरानन्दः]

भो मुमुक्षो ! विचार्यताम् भगवतो वेदस्य **'ईशावास्यमिदꣳ सर्वम्'** इत्याद्यं लोकोत्तरं सदुपदेशमिमम्। ईशा ईशित्रा सर्वजन्तूनां प्रत्यगात्मभूतेन परमेश्वरेण जगदिदं सर्वं वास्यमाच्छादनीयं, ओतञ्च प्रोतम्। तद्भिन्नं न किमप्यस्ति, अत एव **'तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः'** अस्तिभातिप्रियात्मकं सर्वं जगत् ईश्वर एवेति परमार्थसत्यात्मभावनया स्वात्मन्यध्यस्तमविद्यया कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं नामरूपकर्माख्यं विकारजातं द्वैतरूपं जगत् त्यक्तं स्यात् तेन त्यक्तेन त्यागेन सर्वमात्मैवेदमिति परमार्थसत्यात्मभावनाप्रचुरां बुद्धिं भुञ्जीथाः अदम्योत्साहेन पालयेथाः। अत एव 'मा गृधः' गृधिमाकाङ्क्षां मा कार्षीः। यदा च, ईश्वरव्यतिरिक्तस्य धनादिपदार्थजातस्य वास्तविकमस्तित्वमेव विचार्यमाणे न सिद्ध्यति, तदा तत्तुच्छपदार्थविषया लालसा कथं कर्तव्या भवेत् ? न कथमपि। 'कस्यचिद्धनं ? आक्षेपोऽयं, न कस्यचिद्धनमस्ति, यतस्तत्काल्पनिकं दृष्टनष्टमेवास्ति, यत् गृध्येत। अतो मिथ्यापदार्थविषयामभिलाषां मा कार्षीः, प्रारब्धवशादप्रार्थितोपनतेन लाभेन शरीरनिर्वाहमात्रं विधेहि, संजातालंप्रत्ययः सन्तुष्टो भव, जीवनेऽपि निःस्पृहः सन् पर्यट।

× × × ×

सर्वप्रकारयाः समुन्नतेर्मूलकारणं मनश्चेन्द्रियाणामैकाग्र्यमेवास्ति, अत एव तत् समस्तशक्तिसमवाप्तिकेन्द्रं जेगीयते विद्वद्भिः। तदन्तरा न कोऽपि मनुजो महानात्मा भवितुं शक्नोति। अनुत्तमधारणा, ध्रुवास्मृतिः सर्वतोगामिनी प्रतिभा च तल्लाभेनैव सम्पादिता भवन्ति। विधीयमानस्तत्पूर्वको विचारो 'बन्दूकगोलकमिव' लक्ष्यभेदने, अव्यभिचरिताबाधितगत्या पर्याप्तो भवति।

× × × ×

प्रलपन्ति लोकाः, हा ! हा ! संसाराकाशेऽस्मिन्निःसारे यत्र कुत्रापि पश्यन्तु भवन्तस्तत्र सर्वत्र दुःखशोकसन्तापाशान्तिमया गर्जन्तो घना एव दरीदृश्यन्ते। न कस्यापि सुखलेशमस्ति, न धनिनः सुखिनो न निर्धनाः सुखिनः। न राजानः सुखिनो न प्रजाः सुखसम्पन्नाः सन्ति। सकलोऽयं संसारसागरो विविधविपत्तिप्रचुरतरङ्गसमाकुलदुःखजलैः परिपूर्णोऽनुभूयते। वरीवृतीति च चिन्तापरम्परामयी

ज्वालामुखी सततं प्रज्वलन्ती सर्वमनुजानां हृदयमन्दिरे। सौभाग्यवशादेकस्याश्चिन्ताया विनिवृत्तावपि द्वितीयस्यास्तस्याः प्रादुर्भावो बोभूयते। एवं तृतीयस्याश्चतुर्थ्याश्च, एवमनया चिन्ताज्वालापरम्परया समग्रं जीवनं निःसारमशान्तञ्चानुभूयते। अत एवास्मात्संसारान्मन उद्विजते उपरमते च। परन्तु दुर्दैववशात्संसारबन्धमोचकः सदुपायोऽपि न लभ्यते। किं कुर्मः क्व गच्छामः। अखण्डानन्दान्वेषणाय सर्वेऽपि वयमजस्रं भ्रमामः। तथापि तादृश आनन्दोऽस्माभिर्नैवासाद्यते।

सत्यम्। लोकानामीदृशं ज्वलनं समुचितमेव। परन्तु विश्वसितव्यम्, संसारोपद्रवनिरासक अखण्डानन्दप्रापकः सदुपायो विद्यत एवेति। स्वतः प्रमाणभूता भगवती श्रुतिः तमनुकम्पया मातृवन्निर्दिशति—यमाश्रित्य भूयांसः पूर्वजा महान्तो मनुष्याः ऋषयश्च कृतार्था अभवन्।

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत।

अनाद्यविद्याप्रसुप्ताः संसारस्वप्नद्रष्टारो हे जन्तवः! उत्तिष्ठत सदुपायात्मज्ञानाभिमुखा भवत, जाग्रत=अज्ञाननिद्राया घोररूपाया सर्वानर्थबीजभूतायाः क्षयं कुरुत, कथम्? वरान्=प्रकृष्टानाचार्यान् श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठान् प्राप्य=उपगम्य, तदुपदिष्टं सर्वान्तरमानन्दमसारसंसारातीतमात्मानमहमस्मीति निबोधत=अवगच्छत, नहीदमुपेक्षितव्यमपि तु परमया श्रद्धया समादर्तव्यमिति।

'तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैष सेतुः।'

हे मुमुक्षव आत्मतत्त्वबुभुत्सवः! तमेव सच्चिद्रूपमानन्दनिधिमेकमद्वितीयमखिलाधिष्ठानमात्मानं प्रत्यक्स्वरूपं जानथ=जानीत। अन्या वाचोऽनात्मविषया विमुञ्चथ=विमुञ्चत=परित्यजत। यतोऽमृतस्यैष सेतुः, एतदात्मज्ञानममृतस्य मोक्षस्य प्राप्तये सेतुरिव सेतुः संसारमहोदधेरुत्तरणहेतुत्वात्।

'ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात्।'

'ओं' इत्यनेन प्रणवमन्त्रेणालम्बनीभूतेनाभ्यस्यमानेनात्मानं ध्यायथ चिन्तयत। आचार्यभूता श्रुतिः शिष्येभ्यः शुभाशीर्वादं वितरति—वः=युष्माकं कल्याणपथपथिकानां स्वस्ति अस्तु, निर्विघ्नमनात्मप्रत्ययतिरस्करणेनाक्षरब्रह्मावाप्तिप्रयोजनमासादयन्तु। संसारमहोदधेः पाराय अविद्यारहितब्रह्मात्मस्वरूपगमनाय प्रभवन्तु।

अत एव ब्रह्मचर्यव्रतमनुतिष्ठन्तो भवन्तः प्रतिश्वासं सविश्वासं 'ओं' मन्त्रस्य मानसिकजपाभ्यासं विदधतु, तदर्थभावनञ्च। 'ओमित्येतत्सर्वम्' यत्किमपि दृश्यते श्रूयते चिन्त्यते च, तत्सर्वमोम्मयमेवेत्यजस्रं भावयन्तु। सर्वास्पदत्वात्सर्वाभिन्नत्वादोङ्कारस्य ब्रह्मणश्च तथात्वादेकलक्षणत्वादुभयोरन्यत्वासिद्धेः ॐकारो ब्रह्म एवेति

निश्चित्य सानन्दामद्वैतदृष्टिमासादयन्तु। इयमेव समस्तानर्थव्रातनिवारकममोघं साधनम्। विमलाखण्डानन्दसमवाप्तये अयमेव निष्कण्टकः पन्थाः।

'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय।'

ॐकारालम्बनमात्मज्ञानं विहायान्यः पन्थाः कल्याणाय नास्ति।

विषयवैराग्यमन्तरेण भगवद्भजनं न सम्भवति, तत्र प्रधानं विघ्नं देहासक्तिः। तत्त्यागोपायश्च सततमात्मविचारः। नाहं शरीरं न मे शरीरम्, तद् दृश्यमस्ति, तद्द्रष्टाऽहमस्मि, अत एव रागद्वेष-मानापमान-निन्दास्तुत्यादिभिर्निखिलद्वन्द्वैः पृथग्भूतो निर्द्वन्द्वोऽहमस्मि, असङ्गनिर्विकारोऽहमस्मीत्यजस्रं परिभावनीयम्।

अनात्मार्थस्य वैरस्यं बुद्ध्वाऽपि यः पुमान् तद्गोचरां वासनां न परित्यजति, अपि तु भूयो भूयः तां बध्नाति, नासौ नरपदेनाभिधातुं योग्यः किन्तु स गर्दभकल्प एव वेदितव्यः।

वैराग्यमेवाभयं वैराग्यान्नापरं सुखस्य जनकं किञ्चनास्ति, तदवाप्तिसाधनं विषयदोषदर्शनम्। तथा चोक्तं भगवता--

'जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्'

गर्भवासयोनिद्वारनिःसरणं जन्म, सर्वमर्मच्छेदनरूपो मृत्युः, बुद्धिबलतेजोनाशसर्वपरिभवरूपा जरा, ज्वरादयो व्याधयः, अनिष्टवियोगेष्टवियोगजन्याध्यात्मिकादीनि दुःखानि, शरीरस्य वातपित्तश्लेष्माणो मलमूत्रदुर्गन्धरूपाः, स्त्रीपुत्रधनादेश्च मोहशोकादिरूपा दोषाः। तेषामनुदर्शनं पुनः पुनरालोचनमेव वैराग्यबीजम्।

अत एवाभिधीयते गीतासु—

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम्।

अनित्यं क्षणभङ्गुरं सुखरहितं मनुष्यलोकमिमं प्राप्य मां भगवन्तं परमात्मानं भजस्व। अस्य क्षणभङ्गुरत्वादेव भगवद्भजने विलम्बो न विधातव्यः। अस्य सुखरहितत्वाच्च भजनादन्यः पुरुषार्थो नास्तीति निश्चेतव्यम्। अनित्यस्यासुखस्याप्यस्य लोकस्य परमपुरुषार्थसाधनानुकूलो भगवद्भजनरूप एवायमेको गुणः, अतो महता प्रयत्नेन स सम्पादनीयः। अनेन मानुष्यं जन्म सफलम् अन्यथा तद्व्यर्थं स्यादेव।

(क्रमशः)

इत्यपि तत्रैव प्रकटीकृतम् ।

श्रुतौ तु अकारान्तो वेदशब्दो द्विप्रकारः समुपलभ्यते—आद्युदात्तः अन्तोदात्तश्च । तस्य अर्थोऽपि द्विविधः । एकः शब्दराशिः, अपरो दर्भमुष्टिरिति । तत्र ग्रन्थराशिवाचकः सर्वोऽप्याद्युदात्त एव (१) कुशमुष्टिवाचकस्तु अन्तोदात्तः (२) अनयोर्द्वयोर्वेदशब्दयोराद्युदात्तान्तोदात्तयोः सिद्ध्यर्थमेव भगवता पाणिनिनाऽपि उञ्छादिगणे (पा० ६।१।१६०) वृषादिगणे (पा० ६।१।२०१) च वेदशब्दद्वयं पठितम् ।

भगवान् पाणिनिः शब्दमिमं रूढं योगरूढं च मन्यते । तत्रान्तोदात्तो वेदशब्दः कुशमुष्टिवाचको रूढः (३) आद्युदात्तो वेदशब्दो ग्रन्थराशिवाचको योगरूढः (४) तस्मात्सिद्धमिदं यद्वेदशब्दो रूढः, योगरूढश्चेति द्विप्रकारः ।

विचारसरणिमधिरोहणीयमधुना यद्वेदानामपौरुषेयत्वं पौरुषेयत्वं वा ? तत्रेमा विप्रतिपत्तयः—वेदा मनुष्यनिर्मिताः ? सर्वज्ञसर्वशक्तिमदीश्वरप्रणीताः ? कालाकाशादितुल्याः प्रवाहनित्यतया नित्याः ? नित्यशब्दराशयः ? इति ।

पाश्चात्यशिक्षादीक्षिता आधुनिका भारतीया वैदेशिकाश्चार्यावर्त्तनिवासिभिर्महामुनिभिर्निर्मिता वेदा इति सङ्गिरन्ते । वेदनिर्माणकाले यान् यान् देवानस्मरन् तेषां तेषां स्तुतिमकुर्वन् । येषु येषु देशेषु न्यवसन् तेषां तेषां देशानां तत्रत्यानां नदीनां पर्वतानाञ्च चर्चामप्यकुर्वन् । इदमपि तैः साधितं यत् पञ्चसहस्रहायनेभ्यः पूर्वं वेदा नासन्, मध्य एव महर्षिभिर्निर्मिताः, निर्माय च जनतायाः पुरस्तादुपस्थापिताः ।

परन्तु विचारधारेयं सर्वथा विपरीता । तदातनेतिवृत्तानवबोधविजृम्भिता चेति प्रकटीकुर्वतो न मनागपि विस्मयलेश उपतिष्ठते । कारणञ्चात्र तैरभिहितमेव श्रोतव्यम् त एव कथयन्ति निश्चाययन्ति च "द्विसहस्रमितहायनपूर्वं पतञ्जलिरभूत् । पाणिनेश्चात्यधिकपूर्वं मीमांसाचार्यस्य काशकृत्स्नेर्जन्म । पतञ्जलिः स्वीये महाभाष्ये काशकृत्स्नेराचार्यस्य वर्णनमकार्षीत् तैरभिहितम्—'काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी' (पा० ४।१।१) पाणिनेश्च समयः खैष्टाब्दारम्भतः सप्तशतवर्षपूर्वम् । इदमपि तन्निर्णीतमेव" ईदृशपरिस्थितौ यदि महर्षीणामेतेषां समये वेदनिर्माणं, तदा ते महर्षयो वेदकर्तृत्वविषये कस्मान्नोदलिखन् ।

(१) अथर्व० ४।३।५८ द्रष्टव्यम् ।

(२) अथर्व० ७।३६।१ द्रष्टव्यम् ।

(३) यः प्रकृतिप्रत्ययावुपेक्ष्य केवलसमुदायशक्त्या स्वार्थमभिधत्ते स रूढ इत्युच्यते ।

(४) यः प्रकृतिप्रत्ययावपेक्ष्य समुदायशक्त्याऽर्थमभिधत्ते स योगरूढः ।

साम्प्रतिका अल्पबुद्धयोऽपि जना यदा पौर्वकालिकमितिवृत्तमन्विष्यन्ति, तदा किमिति महर्षयो वेदकर्तॄणामैतिह्यं न प्रकटीचक्रुर्वेदानपौरुषेयानङ्गीचक्रुश्च।

महर्षिणा जैमिनिना "उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम्" (१।१।२९) इति सूचितम्। अस्यायमभिप्रायः इदानीं ये वेदानधीयते ते गुरुमुखेभ्यो, गुरवश्चापि स्वगुरुमुखेभ्य इत्येवं वेदाध्ययनपरम्परा महता कालेन निरवच्छिन्ना चलतीति भावाविष्कारपरमिदं सूत्रम्। कुमारिलभट्टचरणा अपि श्लोकवार्तिके—

वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम्।
वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथा॥

इति वदन्तो वेदानां सार्वकालिकीं स्थितिं निरवच्छिन्नां च वेदाध्ययनपरम्परामङ्गीकृतवन्तः। वेदानां पठनं पाठनं च सर्वथैकरूपेणैव प्रचलति। तदध्ययने मात्रयाऽपि न भिन्नरूपया भूयते। इदमेव कारणं यद् वेदेषु नाद्यावधि पाठभेदो दृश्यते। शतद्विशतवर्षपूर्वनिर्मितदेवस्तोत्रादिषु सुमहान् पाठभेदः समीक्ष्यते। किन्तु वेदेषु नाद्यावधि पाठभेदो दृश्यते।

दाक्षिणात्य-वङ्गीय—गौडादिब्राह्मणान् दूर-दूरदेशादेकीकृत्य यदि पाठः कारितः स्याद्वेदानाम्, तदा तन्मन्त्रेषु न कश्चनापि भेदलेशश्चक्षुर्विषयतामुपगच्छेत् नोच्चारणे भेदो न वा स्वरप्रदर्शने।

एवं परमपूज्यानामीश्वरकल्पानां वेदानां यदि कश्चिदस्ति कर्ता स क इति विस्मृतोऽस्माभिः।

केचिदविदितवेदितव्याः प्रलपन्ति वेदानां पौरुषेयाणां गौरवविवृद्धये कर्तुः स्मरणं नाकार्षुर्मुनयोऽत एवाधुनातना जानन्ति भ्रमाच्चापौरुषेयानवधारयन्ति। आक्षेपमिमं नितान्तमानुचित्यपूर्वकमविवेकसंकलितञ्चावधारये।

ननु ये धार्मिकाः सन्ति, ते स्मरन्तोऽपि कर्तॄन् महाभारतभागवत—वाल्मीकीयादिग्रन्थान् मन्यन्त एव, समाद्रियन्त एव च, तदा तादृशैस्तदधिकबुद्धिवैभवशालिभिरेव वा निर्मितान् वेदान् कथं न ते समाद्रियेरन्। ईदृशः को नाम धार्मिकोऽधार्मिकमण्डलीमण्डनो भवेत् यो नादरं कुर्यादेतेषां सकर्तृकत्वे।

ये चाधर्मिकास्ते श्रुत्वाऽपि न स्वीकुर्वन्त्यपौरुषेयताम्। एवं स्थिते केषां कृते कर्तृविलोपनमिति न शतकृत्वोऽपि विचारयन् निश्चेतुं पारयामि। तस्मान्न वेदानां कश्चित्कर्ता अपि तु वेदानामपौरुषेयतेत्येव सुस्थितः पन्थाः।

कर्तुरुच्छेदो वेदाध्येतॄननसर्वनाशत एव सम्भावयितुं शक्यः। स च सर्वथा युक्तिशून्य एव। यामक्षरराशिमात्रया, बिन्दुनाऽपि च न विपरीतां कुर्वन्तोऽधीयते

सैव श्रुतिः विस्मृतकर्तृका, समुच्छिन्नकर्तृका च सञ्जातेति सुमहत्याश्चर्यपरम्परा ।

तस्मात्सर्वज्ञ ईश्वरः कल्पान्तरीयं वेदं सुप्तप्रबुद्धन्यायेन स्मृत्वा कल्पान्तरे समुपदिशति हिरण्यगर्भायेति मीमांसकोक्तिरेव प्रमाणसिद्धा ।

अनादिनिधना नित्या, वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ।
आदौ वेदमयी नित्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥
नित्याः वेदाः समस्ताश्च, शाश्वता विष्णुबुद्धिगाः ।
सर्गे सर्गे ऽमुनैवैते, उद्गीर्यन्ते तथैव च ॥

अयमभिप्रायो निम्नस्थमन्त्रेणापि बोध्यते तथाहि—

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयञ्च जिन्व ।
विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥
(शु० य० ३४।५८)

विस्पष्टं चैतच्छ्वेताश्वतरोपनिषच्छ्रुत्या प्रतिपादितम्—

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥

वेदेषु च नदीनां राज्ञां पर्वतानाञ्च येषां नामानि दृष्टिपथमायान्ति, तानि नित्यवैदिकव्यवहारविषयाणि प्ररोचनार्थानि च । वेदस्थितानां नाम्नां पवित्रत्वात्परवर्त्तिनः स्वपुत्रादिनामानि तैरेव शब्दैः कृतवन्तः । सर्वेभ्यः प्रथमं प्रजापतिर्नामाकार्षीत्तदनन्तरमितरेऽपि तत्पथपथिका बभूवु । तदुक्तं विष्णुपुराणे (५।६२)—

सर्वेषां स तु नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः ॥

इत्थं वेदानामपौरुषेयत्वमत (१) एव पुरुषसहचरितभ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवादिदोषसहस्रशून्यत्वं सर्वात्मना प्रमाणीभूतञ्चेति शिवम् ।*

---

(१) सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः सर्वदर्शनव्याख्याकारः श्रीमान् वाचस्पतिमिश्रः सांख्याचार्यस्येश्वरकृष्णस्य "दृष्टवदानुश्रविकः" इति द्वितीयकारिकायाः व्याख्यानावसरे सांख्यतत्त्वकौमुद्यां बभाण—"गुरुपाठादनुश्रूयत इत्यनुश्रवो वेदः । एतदुक्तं भवति—श्रूयत एव परं न केनापि क्रियत इति ।" एतैः शब्दैः स्पष्टीभूतं यद्वेदा अनादयोऽपौरुषेयाश्च ।

* लेखकस्य 'वेद-विज्ञान-मीमांसा' पुस्तकस्यायं लेखः । स० सम्पादकः—

श्रीदीनानाथशर्म्म-शास्त्रि-सारस्वतानां परिचयः।

[ले०—यशोनन्दशर्मा शास्त्री जयतलः]

(क्रमागतः)

केचिदेषां लेखैः स्वयोग्यतावृद्धिमाकलयन्। केचिच्च स्वसंस्कृतानुरागे एषां निबन्धान् कारणीभूतान् आख्यन्* पत्रद्वारा। केचिदद्सीयलेखानां सुन्दरसुन्दर-पदानि सङ्गृह्य तेषामुपयोगं कृत्वा स्वनिबन्धान् पर्यष्कार्षुः। एभिः सर्व्वतः प्राक् समाचारपत्रसंसारे जिह्वामूलीयोपध्मानीयविसर्गाणां संस्कृतसमाजेन चिराद् विस्मृतानां प्रचारः प्रारब्धः एतान् दृष्ट्वाऽधुना बहवः पण्डिता अपि तान् प्रयुञ्जते। एभिर्बहूनां विदुषां कृते पद्यबद्धान्यभिनन्दनपत्राण्यपि दत्तानि।

अन्ते वयं परमेशानं रमारमणं पौनःपुन्येन प्रार्थयामहे यद् एषां चिरायुष्ट्वं स्याद्, येनेमे संस्कृतसेवाप्रवणाः, सनातनधर्मस्य प्रचारणपराः, संस्कृतस्य राष्ट्रभाषात्वसाधनपराश्च, संस्कृतानुरागिणां लाभप्रदाः, संस्कृतभाषायास्समुपबृंहकाः, सनातनधर्म्मस्य च प्रसारका भवेयुः। अथ च धनिकमण्डलमपि प्रार्थयामहे यद्–एषां "श्रीसनातनधर्म्माऽऽलोक" 'निबन्धालोक' प्रभृति ग्रन्थप्रकाशनार्थं धनं विनियुज्य सनातनधर्म्मस्य प्रचारे दक्षिणहस्तायिता भवेयुः। परत्र च फलभाजो भवेयुः।

वयमेषां निबन्धमहत्त्वविषये सनातनधर्म्माऽभिज्ञताविषये च स्वयं विशेषतो न लिखित्वाऽन्येषां विदुषां समाचारपत्रेषु प्रकाशिताः† सम्मतीस्ततोऽविकलमुद्धरामः। पाठकाः स्वयमेव दृष्ट्वाऽस्मत्कथनं परीक्षन्ताम्। तथाहि—

(१) "दीनानाथ सह्यायं वचनपथातीतमहिमानम्।
अतिदुर्लभ 'सारस्वत' वैभव'सूर्योदयं' वन्दे" ॥ ८॥

इति 'सूर्य्योदय'-पत्रवर्णनाऽवसरे काशिकाः श्रीमदनन्तरामशास्त्रिवेतालाः साहित्याचार्याः 'सूर्योदये' १।१६ पृ० १।

(२) 'मूलत्राणस्थसंस्कृतविद्यालयाध्यापकाः श्रीमन्तः पण्डितदीनानाथशर्मशास्त्रिणः सारस्वतमहोदयाः सूर्योदयपाठकानां नूनमेव परिचिताः सन्ति। सचेतस

* आख्यन्। लुङि ख्याञादेशे अङि आतो लोपे रूपमिदम्।

† सम्मतीः। शसि रूपमिदम्।

एते ग्राहकसंख्यावर्द्धनेन स्वीयसमुत्कृष्टप्रबन्धप्रदानेन च सूर्योदयमुपकुर्वन्ति समनु गृह्णन्तीति न तन्महोपकारं विस्मर्तुं शक्नुमः'। सूर्योदये ४।४ पृ० ४ सम्पादकाः श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्रिणः।

(३) 'लेखलेखनकलाकुशलेन अलीपुरस्थसनातनधर्मसत्सङ्गि-पाठशालाभूतपूर्व-प्रधानाध्यापकेन सम्प्रति च मूलत्राणस्थ-सनातनधर्मकालेजमहाध्यापकान्यतमेन श्रीपण्डितदीनानाथशर्मशास्त्रिमहाभागेन संस्कृतभाषा जननी जननीव सादरमसेवि। भवल्लेखैः संस्कृतसंसारे ख्यातिप्राचुर्यमवेदि। यत् सत्यं श्रीमता संस्कृतविद्यार्थिनो बहूपाकृषत। भवतां स्वेष्टदेवं चिरायुष्ट्वं याचे। संस्कृतस्य सर्वेषु पत्रेषु 'पीयूषपत्रिकां' विहाय तत्रभवता भवता लेखाः प्राहीयन्त।' सूर्योदये १०।८ अङ्के-२१९ पृष्ठे अलीपुर-(मुजफ्फरगढ़) स्थ—राजकीयविद्यालयसंस्कृताध्यापकाः श्रीगङ्गाविष्णुशर्म्मशास्त्रिणः ओ० टी०।

(४) 'भोः सुप्रभातसम्पादकाः! व्यतीताङ्केषु 'संस्कृतशिक्षादुरवस्था, इति शीर्षकलेखः पञ्चहायनेभ्यः पूर्वं 'सुप्रभाते' विद्वत्तल्लजैर्मूलत्राणवास्तव्यैः श्रीदीनानाथशास्त्रिभिः प्रकाशितान्निबन्धात् तस्य प्रकृतोपयोगितां समालक्ष्य मया संगृह्य लिखित आसीत्। अतस्तान् अहं सप्रश्रयं सानुतापञ्च प्रार्थये क्षन्तुम्' सुप्रभाते ११।१० पृ० १७४। श्रीगोपाललाल गोस्वामी।

(५) वेदेषु देवतावर्णनम् श्रीयुत पं० बुद्धदेवविद्यालङ्कारस्य 'श्रियाः' गतसञ्चिकायां शीर्षकेणाऽनेन प्रथमो लेखः प्रकाशितोऽभूत्। विदुषा श्री पं० दीनानाथ शास्त्रिणा मुलताननगरस्य सनातनधर्मसंस्कृतकालेजाध्यापकेन अस्मिन्नेव विषये (तत्खण्डनात्मकः) समीचीनो लेखः प्रेषितोऽस्ति। निबन्धस्य चाऽस्य रसं पाठकाः श्रियोऽङ्केऽस्मिन्नेवाऽऽस्वादयेयुः। सहर्षं प्रथमस्थाने एव प्रबन्धोऽयं प्रकाशितः' श्रीनगरप्रकाश्यमान 'श्री' पत्रिकायाः ४।१ अङ्के ३४ पृष्ठे सम्पादकाः डा० कुलभूषण-डी० पी० एच (लण्डन) महाभागाः।

(६) 'पं० दीनानाथमहाभागस्य लेखा यद्यपि विद्वत्तापूर्वका वेदशास्त्रप्रमाणयुक्ता भवन्ति; तथापि अतिदीर्घत्वाल्लेखानां न वयं श्रियः पृष्ठेषु सर्वेषां प्रकाशने क्षमाः। संमानाय महाभागस्य अस्माभिः प्राप्तो लेखः प्रकाश्यते' 'श्री'पत्रिकायाः ५।२ अङ्के १६ पृष्ठे तत्सम्पादकाः डा० कुलभूषणमहोदयाः। इमाः पङ्क्तयः सम्पादकमहोदयेन स्नातकधर्मदेवलेखस्य अस्मच्चरितनायकद्वारा खण्डनात्मके दीर्घ-

निबन्धे प्रेषिते लिखिताः । परं पुनः पत्रव्यवहारे जाते शास्त्रिमहोदयानां १०० पृष्ठ-निबन्धप्रकाशनं सम्पादकेन स्वीकृतम् । अधुना स लेखः प्रकाशित प्राय एव ।

(७) 'पं० विश्वदेवशास्त्रिणाऽन्त्यजानां मन्दिरादिप्रवेशो लेखः प्रकाशित आसीत् यद्यपि तस्योत्तरं नाऽपेक्ष्यतेऽस्माभिः, तथापि सम्मानार्थं श्रीपण्डितदीनानाथस्य ३८ पृष्ठात्मको बृहल्लेखस्तस्य विरुद्धेऽस्माभिः प्रकाशितः । तस्योत्तरं श्रीमता विश्वदेवेन न प्रेषितम्' । 'श्री' पत्रिकायां ५।२ पृ० १८ सम्पादकाः पं० कुलभूषणाः ।

(८) " 'संस्कृत'स्य राष्ट्रभाषाङ्के बहवः शोभना लेखाः.........(श्रीदीनानाथशास्त्रिलिखित) 'गीर्वाणवाण्या विषये विविधविचारधारा' इत्यादयः सन्ति" श्रीपत्रिकायां ५।३ पृ० ८ पत्रिकाप्रधानसम्पादकाः श्रीकुलभूषणमहाभागाः ।

(९) 'श्रीमतः पण्डितदीनानाथस्य दीर्घो लेखो मुद्रणालये सर्वेभ्यः प्रथममेव प्रेषितः, तदनन्तरमन्ये लेखाः' 'श्रीः' ६।१-२ पृ० २२ सम्पादकाः ।

(१०) 'अमरभारत्या लेखकेषु......मुलतानस्थ-सनातनधर्मसंस्कृतकालेजाध्यापक पं० श्रीदीनानाथशर्माणः सारस्वतमहोदया अपि अमूल्यैर्दुर्लभैः स्वलेखैरवसरेऽवसरेऽमरभारतीमभूषयन्-इति तेभ्योऽमितान् धन्यवादान् प्रदाय सर्वदेत्थमेव तैरमरभारती निध्यातव्येति तान् साञ्जलि प्रार्थयामहे' अमरभारती पत्रिकायाः २।१-२-३-४, संयुक्ताङ्के ५ पृष्ठे तत्सम्पादकाः काशिकराजकीय-सरस्वतीभवनपुस्तकालयोपाध्यक्षसाहित्याचार्यसाहित्यवारिधि खिस्ते-इत्युपाह्व पं० नारायणशास्त्रिणः ।

(११) 'प० दीनानाथशास्त्रिसारस्वत प्रभृतीनां सुलेखकानां महनीयेन लेखसाहाय्येन सुचिरमुपकृता वयमग्रेऽपि तेषामितोऽप्यधिकां कृपादृष्टिं कामयामहे' अमरभारती २।१२ पृ० ६ सम्पादकाः साहित्यवारिधि-श्रीनारायणशास्त्रिणः खिस्ते ।

(१२) 'राष्ट्रभाषाङ्कस्य विषयसूच्या निर्म्माणे संस्कृतभाषा सुप्रसिद्धसेवकैः सर्वविषयलब्धोत्कृष्टवैदुष्यैः श्रीमद्भिः पं० दीनानाथशास्त्रिभिर्मुलतानसंस्कृतकालेजाध्यापकैर्या मदीया सहायता कृता ; तदर्थं केवलं कृतज्ञतावनतमस्तकस्तान् धन्यवादपरम्पराभिः सम्मानयामि' साप्ताहिक-'संस्कृत' पत्त्रस्य राष्ट्रभाषाङ्के तत्सम्पादकाः प० कालीप्रसादशास्त्रिणः ७।१ पृ० ४ ।

(१३) 'राष्ट्रभाषाङ्कपरिशिष्टाङ्कप्रकाशनावसरे विषयसूचीनिर्माणे या मदीया सहायता''''''सनातनधर्मकालेजमुलतानाध्यापकैः प० दीनानाथशास्त्रिभिः कृता; तदर्थं तेषामग्रे केवलं कृतज्ञतावनतमस्तक एव तिष्ठामि' 'संस्कृतम्' पत्त्रस्य राष्ट्रभाषापरिशिष्टाङ्के सम्पादकाः प० कालीप्रसादशास्त्रिणः ८।११ पृ० ३६ ।

(१४) 'आगरानगरस्य कश्चित् सप्ततीर्थः श्रीशङ्कराचार्यभारतीकृष्णतीर्थमहाराजं पृच्छति, किमार्यसमाजो नास्तिकः ? भङ्गाभट्टस्य मते वेदान्ताचार्येणाऽयं प्रश्नो दयानन्दकुण्डलीद्रष्टुर्मुलतानीय पं० दीनानाथस्याऽन्तिके कर्तव्यः' 'संस्कृतम्' पत्त्रे ७।७ पृ० भङ्गाभट्टः।

(१५) 'मया प्रायः सम्पूर्ण एव 'संस्कृत'स्य 'राष्ट्रभाषाङ्कः' समवलोकितः पर्यालोचितश्च। अक्षिलक्ष्यीभवन्ति चाऽत्र विशेषशेमुषीजुषां विदुषां सोपपत्तिकाः सारगर्भाः संस्कृतप्रचुरप्रचारचतुरा भूयांसोऽतिसरलाः सुलेखाः। यश्च तत्रभवता प० दीनानाथशास्त्रिणा मुलतानसं०कालेजाध्यापकेनोपनिबद्धो निबन्धः, स चाऽतीव विलक्षणो मृतप्रायानप्युज्जीवयति; तस्याऽहं पुस्तकाकारेण प्रचारं समीहे। इतरेऽपि सन्ति सर्वं एव लेखाः साधवः। अयमपि जनः प्रथमं विनष्टोत्साहसन्नाहः पुनः (पं० दीनानाथशास्त्रिप्रणीत) 'गैर्वाण्यावाण्या विषये विविधविचारधारा'-ऽवसेकाऽसिक्ततनुर्नव इव समजनि। अयमपि जनस्तेष्वात्माऽवमानिष्वन्यतमो 'गैर्वाण्यावाण्या विषये विविधविचारधारया' (पं० दीनानाथशास्त्रिनिबद्धया) पुनरुज्जीवितः" साप्ताहिक 'संस्कृत' पत्त्रे ८।९ पृ० ७ श्रीमदुदासीन-कविकान्ता निगमानन्द परमहंसाः।

(१६) 'मुलतानसंस्कृतकालेजाध्यापकस्य श्रीदीनानाथशर्मशास्त्रिणो 'गैर्वाण्या वाण्या विषये विविधविचारधारा' शीर्षके लेखे संस्कृतभाषेतिहासस्य सिंहाऽवलोकनं विद्यते; तथा संस्कृतस्य राष्ट्रभाषात्वनिर्माणोपायः'। लखनऊस्थे अर्द्धसाप्ताहिके 'आनन्द' पत्रे २७२ संख्यायां तत्सम्पादकाः।

(१७) प्रायः शतपृष्ठावकाशाकाशव्यापिनि अस्मिन् संस्कृतस्य राष्ट्रभाषाङ्के चत्वारिंशदवराः संस्कृतभाषाविषयकगुरुलघुभूता उत्तमोत्तमा लेखा विराजन्ते। ते सर्वेऽपि स्वस्वाभिधेयप्रकटने कामं समर्था इति निश्चप्रचम्। उदाहरणत्वेन (श्रीदीनानाथशास्त्रिणो) 'गैर्वाण्या वाण्या विषये विविधविचारधारा' अयमेक एव प्रभवेदस्मदभिप्रायं संवदितुम्" 'मीमांसाप्रकाश' पत्त्रे पूना, पञ्चमाङ्के तत्सम्पादकाः।

(१८) 'प्रतापचरित' नामकाव्यस्याऽस्य भूमिका भारतप्रसिद्धवैदुष्यैरनवद्यगद्यलेखकैः श्रीदीनानाथशास्त्रिभिर्लिखिता—इति कृतज्ञा वयं तेषाम्' जयपुरस्थ-'संस्कृतरत्नाकरे' ४।३ पृ० ७७ श्रीमहावीरप्रसादजोशीकविरत्नकाव्यतीर्थाः।

(१९) 'सूर्य्योदय'स्य समालोचनावसरे 'संस्कृतरत्नाकर' सम्पादकाः— "मुलतानस्थ पं० श्रीदीनानाथशास्त्रि—निबद्धो वेदपुराणैकवाक्यताविषयको लेखोऽपि

बहुपाण्डित्यगवेषणापूर्णा भूयसीं प्रतिष्ठामर्हति' ४।११ अङ्के, ३३३-३४ पृष्ठे पं० श्रीसूर्यनारायणशास्त्रिव्याकरणाचार्याः ।

(२०) 'सनातनधर्मपताकापत्त्रे' 'ब्राह्मणसर्वस्व' पत्त्रत उद्धृतस्य पं० दीनानाथशास्त्रि-लेखस्य समालोचनावसरे माननीये 'रत्नाकर' सम्पादकैः पं० श्रीसूर्यनारायणशास्त्रिव्याकरणाचार्य्यमहोदयैर्निजहार्दिकभावा इत्थं प्रकटिताः—

पण्डित दीनानाथशर्मा शास्त्री सारस्वतः
सनातनधर्म संस्कृतकालेजाध्यापकः

"स्वामिनो दयानन्दस्य मतखण्डने परमकुशलस्य, पौराणिकाख्यानोपपत्तिसाधनदृढव्रतस्य, चतुर्ष्वपि वेदेषु कृतश्रमस्य, तन्द्रालस्यादिवैदुष्यविघातकदोषसम्पर्केण सर्वथा विवर्जितस्य, निरन्तरस्वाध्यायशीलस्य, संस्कृतनागर्युभयभाषालेखपद्धतिनिष्णातस्य, मूलत्राणनगरस्थसनातनधर्मकालेजोपाध्यक्षस्य, महापण्डितस्य, श्रीदीना-

नाथशर्मशास्त्रिणः 'अगस्त्य ऋषि का समुद्रपान' इति शीर्षकयुक्तो युक्तिप्रमाणोपपत्ति-समर्थितो लेखोऽपि लेखकमहोदयस्य गम्भीरं ज्ञानमात्यन्तिकं सनातनधर्मश्रद्धालुत्वं च प्रमाणयति। एतस्य बुधवरस्य लेखा 'रत्नाकरे'ऽपि प्रतिमासं प्रकाश्यमानाः परितोषयन्त्येव पाठकानां चेतांसि। अस्मिन्नेव तु मासे केनाऽपि कारणेन न प्रहितोऽनेन महात्मना 'रत्नाकरे' लेखः [एभिस्तु प्रेषित आसीत्; परं पत्रवाहकानामुपेक्षया क्वचित् ❀प्रनष्टो भवेत्। एतत्सूचनापठनोत्तरमस्मच्चरितनायकेन स पुनः प्रेषितः] परं भविष्यति न स्यादेवंविधा त्रुटिरिति मन्यामहे श्रीदीनानाथानुकम्पाबद्धश्रद्धाः" ५।७ अङ्के २२२ पृष्ठे 'रत्नाकर' सम्पादकमहाभागाः।

(२१) 'श्री'पत्रिकासमालोचनाऽवसरे 'रत्नाकर' सम्पादकमहोदयैर्लिखितम्—"विवाहवयोविवेचनाविषयक 'आर्यसमाजवनविहरणशीलहरिणकुलमर्दनकेसरिणः श्रीदीनानाथशास्त्रिणः सुदीर्घो लेखोऽत्राऽपि विराजते' 'संस्कृतरत्नाकरे' ५ ७ पृ० २२३ पं० श्रीसूर्यनारायणशास्त्रिणो व्याकरणाचार्याः।

(२२) "अस्मद्विधाने यदि संशयस्तर्हि चाऽस्मिन्नेवाऽङ्केऽन्यत्र प्रकटिते विद्वदग्रेसराणां सकलशास्त्रसागरालोडनचतुराणां श्रीदीनानाथशास्त्रिणां, प्रतिवादि-मुखमर्दनक्षमः, सकलसंशयविच्छेदकः, प्रमाणपरिवृंहितः, प्रबलयुक्तिपराहतदुराक्षेपः, सरसतरोऽन्त्यजानां देवमन्दिराऽप्रवेशाऽस्पृश्यताविषयकलेखोऽनुवाच्यतां सादरं मननगोचरीकरणीयश्च, येन दुराग्रहमूलका दुरालापा विलीयेरन्" बेलगामस्थ 'मधुर-वाण्यां' तत्सम्पादकाः श्रीरामाचार्य श्रीनिवासाचार्यमहोदयाः ३।९ अङ्के ७ पृष्ठे।

(२३) "इदं च पुनः सानन्दं सपर्यते यत् सारस्वतकुलपयोधिचन्द्रिराणां सकलकलामन्दिराणां श्रीदीनानाथशास्त्रिशर्मणां लेखनकलाचातुर्यं नाम, येन किल सनातनधर्मविद्वेषकलुषितान्तःकरणानाम् आपातरमणीयविषयविवेचनप्रमुषितपामर-जनमनोवृत्तीनां धर्मसुधारक-धौरेयाणां लोकवञ्चनचातुरी न खलु स्थिरपदं तिष्ठति। न वा फलति तेषां मनसि ये पुनः शास्त्रिमहाशयानां लेखान् सोपपत्तिकं सप्रमाणोप-न्यासं च सनातनधर्मसमर्थनपरान् सविमर्शमावर्तयन्ति। अतिरोहितमेवैतद् यच्छास्त्रिमहाशयानां 'मधुरवाणी' प्रकाशितान् अष्टौ लेखान् हृदि विभावयतां प्रज्ञा-नामिति"। 'मधुरवाण्याः' ३।११ अङ्के पृ० १८ पं० एम. वेंकटाचलस्वामिशास्त्रिणो विपणिपुरस्थाः।

❀ प्रनष्टः। 'नशेः षा-न्तस्य' इति णत्वनिषेधः।

इमे मुद्रिता तद्द्वारा उक्तमहानुभावैः स्वयमेव प्रकटिताः स्वान्तर्हृदयप्रेरणया। अन्ये लिखितपत्रलिखिता अप्यस्मच्चरितनायकपार्श्वे समागताः सन्ति। तान् वयमवसरान्तरे प्रकाशयितास्मः। एषां निबन्धा एकस्मिन् पत्रे मुद्रिताः पत्रान्तरेऽपि तत्सम्पादकैरुद्ध्रियन्ते। केषाञ्चिन् संस्कृत-हिन्दीपत्रसम्पादकानाञ्च, एषां पार्श्वे निबन्धप्रेषणार्थमाग्रहपूर्णपत्राण्यपि समायान्ति। अस्माभिरेषां परिचयप्रदानाऽवसरे लेशतोऽप्यत्युक्तिर्न स्थापिता; यत्सत्यं तन्निवेदितम्। अयं जनस्तदीयशिष्येषु अन्यतमः। अत्रैव च स्वनिबन्धं विरमयति। शम्।

प्रयागे 'नाटकम्'

कार्त्तिकमासस्य शुक्लपक्षे शुक्रवासरे षष्ठीतिथौ तदनुसारतः नवम्बरमासस्य १७ तारिकायाम् अहियापुरप्रयागीय-श्रीधर्मज्ञानोपदेशसंस्कृतपाठशालीयच्छात्रैर्महामहोपाध्याय श्रीमथुराप्रसाददीक्षितप्रणीतन्नूत्नं "विजयप्रतापनाम नाटक" मभिनीतम्—अभिनयदर्शनाय बहवः प्रयागीयाः पण्डिता नागरिकाश्च समागता आसन्। तेषु प्रसिद्धतमास्सेयुक्तप्रान्तीय "धारासभा" सभापति माननीय-श्रीपुरूषोत्तमदासटण्डन' 'डा० बाबूरामसक्सेना' 'डा० उमेशमिश्र' 'डा० धीरेन्द्रवर्म्म, आयुर्वेदपञ्चानन पं० जगन्नाथप्रसादशुक्ल, रायबहादुर पं० सदायतनपाण्डेय श्रीसङ्गमलाल एम० ए० एल्० एल्० बी० 'पं० कमलाकान्तमिश्रव्याकारणवेदान्ताचार्य' साहित्यशास्त्रि पं० शेषमणिमिश्रव्याकरणाचार्य "साहित्याचार्य पं० रुद्रेश्वरप्रसाद त्रिपाठिप्रभृतयस्सज्जना आसन्। नाटकस्याऽभिनयस्सर्वथा हृद्यतमः प्रशंसनीयश्चाऽऽसीत्। नाटके कियद्भ्यः—अभिनेतृभ्यः तदभिनयोपरि मुग्धीभूय समागतसज्जनै रजतपदकानि प्रदत्तानि। तेषु नाटकस्य प्रधाननायक 'महाराणाप्रताप' अभिनयकारकाणां काव्यतीर्थ पं० भूपेन्द्रपतित्रिपाठि व्याकरणाचार्य्याणां कृते प्रयाग-वैदिकसंस्कृतपाठशालीय-प्रधानाध्यापक पं० सोमेश्वरदत्तपाठकमहोदयैः स्वर्णपदकमपि प्रदत्तम्। बहुभिर्महोदयैस्सहानुभूतिसूचकपत्रमपि प्रहितम्। तत्रोल्लेखनीयम्—"लीडर' पत्रप्रधानसम्पादक सर् सी० वाई० चिन्तामणि "व्याकरणाचार्य पं० त्रिभुवननाथ उपाध्याय एम० ए०" 'नाटक प्रणेतृ-महामहोपाध्याय पं० मथुराप्रसाददीक्षित' काशी हिन्दुविश्वविद्यालयीय व्याकरणाचार्य पं० कालीप्रसादमिश्रमहोदयानाम्।

नाटकाऽन्ते माननीय-श्रीपुरुषोत्तमदासटण्डनमहोदयैस्स्वकीये व्याख्याने कथि-

तम्—"यद् संस्कृताध्यायिभिः प्रगत्यनुकूलं विश्वतोमुखमध्ययन्न केवलमनुपेक्षणीयमपि तु अग्रेसरैरेव सर्वकर्म्मसु प्रधानत्वेनाऽभिमुखं वर्त्तनीयम्। येन मिथ्या सत्यं वा शिरोवेष्टितं तल्लाञ्छनं विलीयोज्ज्वलतामभिविशेत्।

डा० बाबूरामसक्सेनामहोदयैस्स्वकीये व्याख्याने जल्पितम्—यद्—भवन्तः वीररसपरिपूर्णसमयाऽनुकूलं संस्कृतनाटकम्—अभिनीय 'मृतभाषेयम्' इति साम्प्रतिकजनानां प्रवादं दूरीकुर्वन्तु। भवदुत्साहश्च सर्वदैव सर्वथैव प्रशंसनीयः।

प्रभातमिश्रः—प्रयागस्थः।

सामयिक-समाचार-धारा ।

अयोध्या—गतदिसम्बरमासस्य १० मतारिकायां रविवासरे प्रातर्दर्शवादनवेलायामयोध्यास्थतोताद्रिमठमहान्तानामद्वितीयवैदुष्यजुषां श्रीस्वामिरामप्रपन्नाचार्यशास्त्रिमहाराजानां परमपदप्राप्तिरभूत्। तदुद्दिश्य वैष्णवानामनेकाः शोकसभा अनुष्ठिताः। इदानीं तत्कार्यभारं दिवङ्गतस्वामिमहाभागैरादिष्टाः श्रीस्वामिसुदर्शनाचार्यमहाराजाः सञ्चालयिष्यन्ति।

× × × ×

सिन्ध—सिन्धप्रान्ते सैनिकशिक्षाया महाविद्यालयस्य निर्माणार्थं कराचीनगरस्थ श्रीनरमदासमहोदयेन एकलक्षरूप्यकाणां प्रदानं प्रतिज्ञातम्। कराचीस्थ हिन्दूमहासभायाः सभापतिः श्रीशामदास पी० गड़वानी, डा० मुञ्जे प्रभृतीन् हिन्दुनेतॄन् निमन्त्रितवान् शीघ्रातिशीघ्रं महाविद्यालयस्योद्घाटनाय।

× × × ×

कलकत्ता—श्रीयुगलकिशोरविडलामहोदयो वंगप्रान्तीयहिन्दूनां व्यवसायिकशिक्षायै औद्योगिकशिक्षायै च प्रतिवर्षं ३६००० रूप्यकाणां प्रदानाय वचनं दत्तवान्।

× × × ×

काशी—काशीवैदिकसाहित्यस्य भारतप्रसिद्धविदुषां स्वर्गीयश्रीमधुसूदनझाविद्यावाचस्पतिमहोदयानां प्रधानशिष्याः श्रीमोतीलालशास्त्रिणो वेदवाचस्पतयः सार्द्धैकमासात् काश्यां वैदिकवाङ्मयस्य विभिन्नविषयेषु वैज्ञानिकव्याख्यानमकुर्वन्। काश्याः पण्डितसभा-नागरीप्रचारिणीसभा-स्याद्वादमहाविद्यालय-प्रभुदत्तवेदविद्यालय-मारवाड़ीसंस्कृतकालेज-दयानन्द-इण्टर-मीजियेटकालेज-दरभङ्गाराजकीयराममन्दिर-

प्रभृतिषु विशिष्टस्थानेषु नैकवारं सनातनधर्मसिद्धान्तानामुपरि चमत्कारपूर्णां वैज्ञानिकव्याख्यामवकर्ण्य साधारणजनता विशिष्टविद्वांसश्च नितरां मुग्धमानसाः श्रद्धालवश्च सम्पन्नाः। शास्त्रिमहोदया महामनसां मालवीयमहोदयानामतिथिरूपेण हिन्दूविश्वविद्यालये निवसन्ति।

× × × ×

कर्णपुरम्—जनवरीमासस्य षष्ठतारिकायां कर्णपुरस्थानां चतुर्णां महाविद्यालयानां २००० विद्यार्थिनो मिलित्वाऽसहयोगं कृतवन्तः। अन्तिम-(फाइनल) परीक्षायां सम्मिलितुं काश्चिन् छात्रानधिकारिणः सम्मतिं न ददुरिति तैरस्य विरोधे विद्यालयेभ्योऽसहयोगः कृतः।

× × × ×

कलकत्ता—दिसम्बरमासस्य २८-२९-३० तारिकासु सर्वभारतीयहिन्दुमहासभाया एकविंशतितममधिवेशनं वीरश्रीविनायकदामोदरसावरकरमहोदयानां साभापत्ये सुमहता समारोहेण सम्पन्नम्। अत्र स्वागताध्यक्षपदं धर्माळङ्कार सर मन्मथनाथमुकर्जीमहाशयेन स्वीकृतमासीत्। बहुसख्यकदर्शकजनातिरिक्ताः प्रतिनिधयः ५००० संख्यका आगच्छन्। बङ्गप्रान्तीयमिदमधिवेशनं गतसर्वाधिवेशनापेक्षया व्यापकं सुसङ्घटितं सफलञ्चाऽभूत्।

× × × ×

कलकत्ता—दिसम्बरमासस्यान्तिमे सप्ताहे नेपालमहाराजानां श्रीयुद्धशमसेरजङ्गबहादुरराणामहोदयानां शुभागमनेनात्र सप्ताहं यावत् महान् हर्षसमारोह आसीत्। कलकत्ताकारपोरेशनद्वारा विविधाभिरन्यसंस्थाभिश्च महाराजेभ्योऽभिनन्दनपत्राणि सादरं सश्रद्धं समर्पितानि। जनवरीमासस्य तृतीयतारिकायां महाराजाः कालिकातातः जसीडीहं प्रति प्रस्थिताः। धूमशकटारोहणावसरे २१ शतघ्नीभि (तोप) स्तेषां प्रास्थानिकं सम्पादितम्।

× × × ×

काशी—जनवरीमासस्य १९ तारिकायाः प्रातःकाले अग्रगामिदलनेतारः श्रीसुभाषचन्द्रबोसमहोदयाः समागताः। महता समारोहेण तेषां स्वागतं संवृत्तम्। सायंकाले नगरभवने (टाउनहाल) व्याख्यानं दत्तवन्तः।

× × × ×

नागपुरम्—अखिलभारतवर्षीय-वर्णाश्रमस्वराज्यसङ्घस्य आगामिवार्षिकमधिवेशनं मार्चमासस्य २८-२९-३० तारिकासु नागपुरे भविष्यतीति गत १७ तारि-

कायां कलिकात्तायामधिविष्टा कार्यकारिणीसमितिर्घोषितवती । अन्येऽपि कतिपयः प्रस्तावाः स्वीकृताः ।

× × × ×

काशी—जनवरीमासस्य गत १३ तारिकायां महामण्डलीयमन्त्रिसभाया एकमधिवेशनं महामण्डलभवने धर्मालङ्कार-सर मन्मथनाथमुकर्जीमहोदयस्य (भूतपूर्वकालिकाताप्रधानन्यायालयाध्यक्षस्य) सभापतित्वे सम्पन्नम् । यस्मिन् स्थानीया बाह्याश्च बहवः प्रतिष्ठितसज्जनाः समभिलन् । अनेके नवीना अपि सदस्या निर्वाचिताः। एकाऽपराऽपि समितिर्निर्मिता या वर्तमानदेशकालौ दृष्टिकोणे निधाय महामण्डलीयनियमेषु समुचितपरिवर्तनपरिवर्द्धने विधास्यति । आयव्ययनिरीक्षणार्थमपि अर्थसमितिरेका नियुक्ता ।

× × × ×

मुजफ्फरपुरम्—अ० भा० मैथिलमहासभाया वार्षिकमधिवेशनमागामि फरवरीमासस्य २५-२६ तारिकयोः सम्पत्स्यते । यत्र महाराजाधिराजदरभङ्गानरेश्वरः सभापतिपदमलङ्करिष्यति ।

× × × ×

रामगढ़—अखिलभारतीयराष्ट्रियमहासभाया वार्षिकमधिवेशनं मार्चमासस्य १९-२०-२१ तारिकासु विहारप्रान्ते हजारीबागसमीपस्थे रामगढे भविष्यति । सभापतिपदे मौलाना अबुलकलाम आजादमहोदयाः स्थास्यन्तीति अनुमीयते ।

—०—

सूक्तिसुधा ।

मनोभूमौ जाता प्रकृतिचपलायां विधिवशात्,
सखे संवर्द्धव्या प्रचुरगुणपुष्पप्रसविनी ।
यथा नेयं ग्लानिं व्रजति सहसा स्नेहलतिका,
तथा संसेक्तव्या स्मरणसलिलेनानुदिवसम् ॥

"श्री उभयवेदान्ताचार्यसिंहासनाधिपतिविद्वान्" अभिनवसरस्वती विद्वच्छिरोमणिपण्डितराजनाडदुर कृष्णमाचार्यस्वामिगळ महोदयस्य ।

लक्ष्मीमन्दिरम् (मद्रास)

सूर्योदय नियमाः ।

---

(१) सूर्योदयः प्रतिपूर्णिमं प्रकाशितो भवति । ये पञ्चरूप्यकात्मकं ५) वार्षिकं साहाय्यं करिष्यन्ति ते संरक्षका भवितुमर्हन्ति । वार्षिकं मूल्यं भारते मुद्रात्रयम् ३) बहिर्भारतश्च मुद्राषट्कम् ६) भारते विद्यार्थिभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च १) रूप्यकेणैकेनेदं पत्रं प्रदीयते । सर्वत्रैव अग्रिमं मूल्यं गृह्येत ।

२—धनादेशपत्र—(मनिआर्डर) द्वारैव मूल्यप्रेषणं साधीयः । वी० पी० द्वारा प्रेषणे ।=) मूल्यादधिकम् आणकषट्कं पत्रग्राहकाणां लगिष्यति ।

(३) ग्राहकैः प्राचीनैः स्वीया ग्राहकसंख्या, नवीनैश्च 'नवीनोऽहम्' इति लेख्यमेव । अन्यथा पत्रप्रेषणे तथाऽन्यव्यवस्थाविधाने च महान् विलम्बो भवेत् । येषां समीपे समुचितसमये सूर्योदयो न गच्छेत् तैः पत्रालये (पोस्ट आफिस) अन्वेषणानन्तरं शीघ्रं सूचना देया । धनादेश-(मनिआर्डर) द्वारा स्वपूर्णसंकेतं सुस्पष्टं विलिख्य सूर्योदय-मूल्यं प्रेषणीयम् । अत्र विज्ञापनदाने महीयसो लाभस्य सम्भावना । विज्ञापननियमाः पत्रं प्रेष्य ज्ञेयाः । सूर्योदये मुद्रापणीयानि निबन्धादीनि तत्सम्बन्धिलिपिः, कार्यालय-व्यवस्थाविषयकलिपिश्च "कार्याध्यक्ष सूर्योदय-कार्यालय जगत्गञ्ज, बनारसकैण्ट" इति संकेतेन प्रेषणीया ।

लेखका विनिवेद्यन्ते ।

१—त एव लेखा इह प्रकाश्यन्ते ते सुस्पष्टाक्षरा विरलपङ्क्तिकाः सरल-सरला भावपूर्णाश्छात्रोपयोगिनो भवन्ति । साहित्यिका धार्मिकाः सामाजिका ऐतिहासिका गवेषणा सम्बन्धिनश्च प्रसादगुणगुम्फिता लेखाः प्रकाशने प्राथम्यमाश्रयन्ति । अतश्च लेखकैः लेखस्य भावसौष्ठवे मनोहरत्वे च ध्यानं देयं न तु शब्दकाठिन्यादिषु ।

२—कविताश्च स्वल्पसंख्यका भावपूर्णा अपेक्ष्यन्ते न तु विंशत्यधिकाः ।

३—असम्पूर्णलेखः 'क्रमशः' इतिकृत्वा, लेखकमहोदयै नप्रेषणीयः ।

विहारसंस्कृत एशोसियेशनपरीक्षाः ।

विहारसंस्कृतपरीक्षासमितिमन्त्री सूचयति—विहारप्रान्तीयाः प्रथमाद्याचार्यान्त-परीक्षाः २२ अप्रेलतः २९ अप्रेलपर्यन्तं भविष्यन्ति । प्रतिदिनं प्रातः ९ वदनात् १० वादनपर्यन्तं मध्याह्नोत्तरञ्च ३ वादनात् ६ वादनं यावन् परीक्षाकालो निर्धारितो वर्तते ।

प्रथमा—		२२—२३ अप्रेल
मध्यमा	प्रथमखण्डः—	२२ „
„	द्वितीयखण्डः—	२३ „
„	तृतीयखण्डः—	२४ „
शास्त्री	प्रथमखण्डः—	२५ „
„	द्वितीयखण्डः—	२६ „
आचार्य	प्रथमखण्डः—	२५ „
„	द्वियीयखण्डः—	२९ „

सनातनधर्मग्रन्थाः ।

सनातनधर्मस्य सुप्रसिद्ध व्याख्यातृ स्वामिदयानन्दमहाराज विरचिताः ।

धर्मविज्ञान—ग्रन्थोऽयं सनातनधर्मस्य **महत्त्वपरिचायकं** विद्यते, सर्वविध-धर्मज्ञानलाभाय एकमेव पुस्तकमिदं पर्याप्तमस्ति । प्रथमभागस्य मूल्यम् २) ।

गीतार्थचन्द्रिका—अस्मिन् ग्रन्थे श्लोकानां हिन्दीभाषायाम् अर्थः गूढ़तात्पर्यप्रदर्शनपुरस्सरं **ज्ञानकर्मोपासना**—काण्डत्रयस्य सामञ्जस्यं वर्तते । मूल्यम्—२।।) प्रेषणव्ययश्च पृथक् ।

संन्यासधर्मपद्धतिः—अत्र संन्यासग्रहणविधिः, संन्यासिनां भेदाः विस्तृता वर्णिताः सन्ति । साधुमहात्मनां कृते परमपयोगि पुस्तकमिदम्, मूल्यम् १) प्रेषणव्ययः पृथक । प्राप्तिस्थानम्—

सेक्रेटरी

श्रीभारतधर्ममहामण्डल, जगतगंज, बनारस ।

ज्यौतिषमीमांसादर्शनम् ।

अस्मिन् ग्रन्थे दार्शनिकरीत्या ज्यौतिषफलानामुपपत्तिर्वर्णितास्ति । अधुना प्रचाराधिक्यार्थं मूल्यम् ।―) ज्यौतिषविज्ञानस्य मूल्यम् ―) शनिग्रहमन्त्रभाष्यस्य ―) कुण्डलीनिरीक्षणैषिभिस्तया सह रूप्यकमेकं प्रेषणीयम् ।

प्राप्तिस्थानम्—

राजकुमारगुरु, ज्योतिर्भूषण दैवज्ञभूषण पण्डिततारादत्तराजज्योतिषी,
रियासत जुब्बल, जिला शिमला ।

Printed at the Shri Lakshmi Narayan Press, Jatanbar, Benares,
and published at the Bharatdharma Mahamandal, Jagatganj, Benares,
by Pt A. P. Sharma.

[पञ्चदशे वर्षे १५]　　माघ-पूर्णिमायाः १९९६ फरवरी १९४०　　[८ संख्या

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

Sanctioned by the Directors of Public Instruction United Provinces, Bombay Presidency and Sind for use in Schools and Colleges.

सम्पादकः—
त्यक्त-महामहोपाध्यायपदवीको
महामहाध्यापकः श्रीपञ्चानन-तर्करत्न-भट्टाचार्यः ।

सहकारि-सम्पादकः—
अवधेशप्रसादशर्मा द्विवेदः

उद्गम—स्थानम्—
श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, जगतगंज, काशी ।

——:०:——

वार्षिकं मूल्यं मुद्रात्रयम् ।

संरक्षकेभ्यः ५)　वहिर्भारतम् ६)　　छात्रेभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च १)

विषय-सूची ।

—o—

—o—

[२०८ पृष्ठविशिष्टोंशः]

एवं क्षीरब्धेषु, तिर्यग्जन्तुषु च भक्तिभरिताः भगवन्तमर्चयामासुः परां काष्ठां श्रेयसः प्राप्नुवन्तिस्म इति च श्रूयते । लोकेऽस्मिन्नपि भगवद्भक्तिभावितान्तःकरणा महान्तस्तत्र तत्र विलसन्ति । येप्यन्यमतावलंबिनः, निरीश्वरवादिनः तेऽपि भगवद्ध्यानेनैव पूता भवन्ति । येन केनापि वा कारणेन, कार्येण वा, इच्छयाऽनिच्छया वा सर्वे प्राणिनः कदाचिदपि वा भगवन्तं स्मरन्त्येव । भगवद्भक्तेः न देशकालावस्थावयोरूपादि निर्दिश्यते । भगवद्भक्तिमार्गोपदेष्टारो महान्तस्तत्रतत्रोपदिशन्ति । तेषामुपदेशश्रवणेन भगवद्भक्तिवर्धनशीलैर्ग्रन्थजालावलोकनेन च सर्वेऽपि भगवति भक्तवत्सले सर्वलोकशरण्ये परां भक्तिमवश्यं कृत्वा सर्वानन्दानामुपरि वर्तेरन्निति सत्संप्रदायमार्गोपदेशिनामाचार्यवर्याणामाशयः ।

—o—

सूर्योदयः ।

पञ्चदशवर्षे १५ | माघ-पूर्णिमायाः १९९६, फरवरी १९४० । | ८ मी संख्या

पुनर्जन्मवादः ।

सम्प्रति भारते पाश्चात्य-शिक्षाप्रभावेणैवं विकृत-मस्तिका नरा जायन्ते, येषां कुबुद्धिपरिवर्तनं ब्रह्मणाऽपि कर्तुं न पार्य्यते । तेषां कृते भर्तृहरिणोक्तं पद्यमेव समीचीनं विद्यते तथाहि—

"अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।
ज्ञान-लवदुर्विदग्धं ब्रह्माऽपि तं नरं न रञ्जयति ॥

ते हि सम्प्रति पाश्चात्य-मनोविज्ञान-विद्याविभूषिता आत्मानं कृतकृत्यम्मन्यमानाः, सर्वानपि पूर्वान् प्राचीनान् महर्षीन् मुनीन् मनीषिणोऽतिशय्यात्मानं पण्डितं मन्यन्ते । ते हि पुनश्चार्वाकमतमिह सर्वश्रेष्ठं मन्यमानाः—

"न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः ।
नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥"

"यावज्जीवेत् सुखं जीवेद् ऋणं कृत्वा घृतं पिवेत् ।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥"

इति तत्सिद्धान्तानुरूपमेव स्वयं व्यवहरन्ति, अन्यांश्चोपदिशन्ति । अतश्च तान् संस्कर्तुं बोधयितुमन्यथा वा कर्तुं के वयम्? यत्र भर्तृहरेरनुभवेन ब्रह्मणोऽप्यसामर्थ्यम् उद्घोषितम् तत्र मानवानां प्रयासकरणन्तु महदनुचितम्, तत्तु तेनैवाग्रे स्वयं तीक्ष्ण-शब्दैर्निषिद्धमेव—तथाहि—

"लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडयन् ।
पिवेच्च मृगतृष्णिकासु सलिलं पिपासार्दितः ॥
कदाचिदपि पर्य्यटन् शशविषाणमासादये-
न्न तु प्रति निविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ।"

इत्थञ्च ते हि सांसारिकं घातप्रतिघातं सहमाना कदाचित् स्वकर्मवशादेव महात्मना केनापि सङ्गताः—

कालः स्वभावो नियति र्यदृच्छा। (श्वेताश्वतरोपनिषद्)

इत्यादि चिन्तापरायणा मार्गमारूढाः 'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्' इति नियमात् पुनर्जन्मवादं विश्वसन्तः श्रद्धाजुषः सन्मार्गप्रवृत्ता भविष्यन्तीति।

इह तु तन्निमित्तीकृत्यास्तिकानां वेदशास्त्रपद्धतौ श्रद्धाजुषां महात्मनामवगत्यै पुनर्जन्मविषये वेदोपनिषद्दर्शनादिषु कीदृगैकमत्यं विद्यत इति विवेचयामः। तत्र सर्वेषामैतिहासिकानामपि मान्यतमे ऋग्वेदे पुनर्जन्मविषये एवं श्रूयन्ते मन्त्रास्तथाहि-

पुनर्नो असुं पृथिवी ददातु पुनर्द्यौर्देवी पुनरन्तरिक्षम्।
पुनर्नः सोमस्तन्वं ददातु पुनः पूषा पथ्यां या स्वस्ति॥

ऋ० अ० ८, १, व० २३, म० ६, ७।

अनेन मन्त्रेण ऋषिः प्रार्थनां करोति यन्मम जन्मान्तरे पुनर्यथाऽस्मिन् जन्मनि पृथिव्यादिभिः प्राणादिरक्षा भवति तथा स्यादिति। एवञ्च

"अवसृजत पुनरग्ने पितृभ्यो यस्त आहुतश्चरति स्वधाभिः।
आयुर्वसान उपवेतु शेषः सङ्गच्छतां तन्वा जातवेदः स्वाहा"

ऋ० म० १० सू० १६ मं० ५

अनेन मन्त्रेण मरणानन्तरं पञ्चभूतानां स्वप्रकृतौ लयो जायते, जीवात्मैको देहान्तरमाविश्य पुनः पुनरिम लोकमायाति याति इति सूच्यते। अन्यच्च—

"आत एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे ज्योक् च सूर्यं दृशे
पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः जीवं व्रातं सचेमहि।"

अनेन मन्त्रेण मरणानन्तरं जीवात्मनः पुनर्जन्मनि पुनर्मनसा संयोगो भवतीति सूच्यते। अथर्ववेदेऽपि बहवो मन्त्रा एतदभिप्रायकाः सन्ति। तथाहि—

"पुनर्मैत्विन्द्रियं पुनरात्मा द्रविणं ब्राह्मणञ्च।
पुनरग्नयो धिष्ण्या यथा स्थाम कल्पन्तामिहैव।"

(अथर्व० का० ७ अनु० ६ वर्ग ६७ मं० १)

अनेन मन्त्रेण प्रेतस्य जन्मान्तरे पुनर्दृढेन्द्रियद्रविणादिकृते याञ्चा प्रतीयते तथा—

आयो धर्माणि प्रथमः ससाद ततो वपूंषि कृणुषे पुरूणि।
धास्युर्योनिं प्रथम आविवेश यो वाचमनुदितां चिकेत॥

(अथर्व० का० ५ अ० १ मं० २)

अनेन मन्त्रेण सूच्यते यदिह जन्मनि यथा पुण्यं वा पापमनुष्ठीयते तथैव जन्मान्तरे पुण्यैरुन्नतशरीरं पापैः पश्वादिशरीरमुपलभ्यते। अन्यच्च—

अन्तर्गर्भश्चरति देवतास्वाभूतो भूतः स उ जायते पुनः।
स भूतो भव्यं भविष्यन् पिता पुत्रं प्रविवेश शचीभिः॥
(अथर्व० का० ११ सू० ४ मं० २०)

अनेन मन्त्रेण जीवात्मनो जलादिवेष्टितस्य कर्मप्रेरणया पितुर्द्वारेण गर्भे प्रवेशः सूच्यते। अपरञ्च—

"प्रथमेन प्रमारेण त्रिधा विष्वङ् विगच्छति।
अद एकेन गच्छत्यद एकेन गच्छतीहैवैकेन निषेवते।"

एतेन मन्त्रेण सूच्यते यन्मरणानन्तरं मनुष्यकायस्य भागत्रयं जायते। तत्रैकोऽशो भस्मतां गच्छति द्वितीयोऽशो वायुसूर्ययोर्निलीयते। तृतीयो हि अंशो जीव उच्यते यश्चेहैव लोके कर्मफलानुरूपं पुनर्जन्मासाद्य तत्फलमश्नुते। यस्य कृते यजुर्वेदेऽप्येवमाह—

"पुनर्मनः पुनरायुर्म आगन् पुनः प्राणः पुनरात्मा म आगन् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगन्। वैश्वानरो अदब्धस्तनूपा अग्नि र्नः पातु दुरितादवद्यात्॥ (यजु० अ० ४ मं० १५)

द्वे सृती अशृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम्।
ताभ्यामिदं विश्वमेजत् समेति यदन्तरा पितरं मातरञ्च। (यजु० अ० १९ मं० ४७)

आभ्यां मन्त्राभ्यां सूच्यते यत्कर्मानुसारं मनुष्याणां योनिरापाद्यते। तत्र द्विधा गतिर्भवति। एका पुनः पुनरत्रैव लोके गतागतरूपा, द्वितीया ज्ञानिनां अपुनरावर्तनरूपेति। गतागतानां क्रमोऽपि उपनिषत्सु प्रतिपादितो विद्यते। इहास्माभिः केवलं मन्त्रसंहिताया एव प्रामाण्यमिदानीमुपन्यस्तम्। पुनरग्रे उपनिषदां दार्शनिकानां प्रामाण्यं युक्तयश्च दर्शयिष्यन्ते। इत्यवशिष्टं यजुर्वेदीयं किञ्चनापरमपि प्रमाणमुपन्यस्यते—तथाहि—यजुर्वेदे—

पुनरासद्य सदनमपश्च पृथिवीमग्ने।
शेषे मातुर्यथोपस्थेऽन्तरस्यां शिवतमः (यजु० अ० १२ मं० ३९)

इत्यादि मन्त्रे जीवात्मनो जलादिमार्गेषु प्रवेशं कुर्वतः पुनर्जन्मान्तरग्रहणमाम्नायते—अत्र च चत्वारिंशत्तमेऽध्याये

"वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तँ शरीरम्
ओ३म्क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो स्मर"

इत्यादिना सूचितं विद्यते यदिदं शरीरमन्यत्, अन्यो हि इतो जीवात्मा यो हि इतो बहिर्निर्गत्य पुनः पुनः स्वकृतकर्मानुरूपं जन्मान्तरं गृह्णाति। मन्त्रोऽयमेतदेव विवृणोति यद् "अये कर्मकर्तः जीव! ते शरीरं विनष्टम् इदानीमात्मकृतं कर्म स्मर तत्कर्मानुकूलमेवाग्रे लोकेषु गमनं भविष्यति इत्यादि। इत्येतस्यैव भावस्य निदर्शनं केनापि आधुनिकेनापि कविना साधु कृतं विद्यते तथाहि—

धनानि भूमौ पशवश्च गोष्ठे भार्य्या गृहद्वारि जनाः श्मशाने।
देहश्चितायां परलोकमार्गे कर्मानुगो गच्छति जीव एषः।

इत्यादि पुनर्जन्मविषये पदे पदे भारतीयार्य्यमर्यादायां विस्तृतं विवेचनं विद्यते पुनरग्रे कदाचित् प्रसङ्गेनावशिष्टं विवेचयिष्यामः।

हा! वैयाकरणकेशरिण:!

पण्डित गयादत्तत्रिपाठिमहोदयः छपरामण्डलं जन्मनाऽलङ्कृतवान्, पं० नकच्छेदरामशर्म्मणां पार्श्वे काश्यामिहैव व्याकरणशास्त्रशिक्षां समाप्य महापण्डितो भूत्वा अयोध्यायां संस्कृतविद्यालयेऽध्यापकतां लब्ध्वा पाठयितुं प्रारब्धवान्। ततश्चान्तिमे वयसि स्वजन्मभुवोऽभ्यासे छपरामण्डले एव मारवाड़ीभारतीयसंस्कृतविद्यालये तत्रत्याधिकारिणामनुरोधतः प्रधानाध्यापकपदमधिगत्याध्यापयन्नासीत्। कियतो दिवसा गता यदयं रोगार्त्तो भूत्वा स्वान्तिमं समयं विदित्वा वाराणसीमागतवान्। इहागत्यानुपदमेव वाराणसीलाभप्रमुदितमनाः स्वीयं नश्वरकलेवरं परित्यज्य शिवसायुज्यं गतः, इति हिन्दुसंस्कृतिसम्बर्द्धितमानवानां पुरतस्तु सर्वमेवास्य विदुषः समीचीनम् जन्मतः समारभ्य मरणावधि सम्पन्नम्। ब्राह्मणकुले जन्म। सर्वाभ्युदयप्रदायाः संस्कृतविद्याया अभ्युपगमः। 'यथाकथं पाठयेत सा ह्यस्य कृतकृत्यता' इति मानवीयादेशानुसारतोऽध्यापकानां प्रधानपदाधिगमश्च अन्ते काश्याम् इहागत्य शिवत्वपदमधितिष्ठतो विदुषोऽस्य किमैहलौकिकमवशिष्टमिति। रुदतः समागतस्यापि विहसतो दिवं प्रस्थितस्यास्य कृते कः शोकावसरः! किन्तु एतादृशस्य सुप्रसिद्धविदुषो वैदुष्यबलादेव सर्वाभ्यर्हितादस्मात् भारतीयसनातनधर्मप्रतिनिधिभूतात् श्रीभारतधर्म्ममहामण्डलात् 'वैयाकरणकेशरी' इत्युपाधि-सम्मानं लब्धवतो विद्वद्धौरेयस्य महाप्रयाणात् संस्कृतज्ञसमाजस्य महती हानिर्जाता। तदीयवियोगशोकसन्तप्तस्य कुटुम्बवर्गस्य दुःखेन सह स्वीयां समवेदनां प्रकटयन्तश्चिरं शिव-सायुज्यमेवैतस्य तेन सह सुस्थिरं स्यादिति काशीश्वरं प्रार्थयामहे। (स० सम्पादकः)

सूर्योदयाभिनन्दनम् ।

[लेखमालारम्भ-वृद्ध्युपलक्ष्ये]

लेखकः—पं० माधवप्रसाद उपाध्यायः पाल्पा-नेपाल ।

के नाम भारतेऽस्मिन् न विदन्त्यार्य्या अमात्सर्य्याः ? ।
विलसति धर्म-विमानं चिरेण सूर्योदयाभिधानमिति ॥ १ ॥

विश्वस्यैव हि जगतः सत्त्वं धर्मः प्रतिष्ठेति ।
विष्वक् प्रचारयत्तं विश्वजनीनं न किं विमानमिदम् ? ॥ २ ॥

यद्यप्याविरभूवन् संस्कृत-साहित्य-धर्म-संसारे ।
पत्राणि किन्त्वभूवन् कुचोपमा बाल-विधवानाम् ॥ ३ ॥

अव्याहतगति सुचिरात् भारत-धर्मं प्रचारयत्परितः ।
चलतीत्यदो विमानं को वा धन्यं न मन्येत ? ॥ ४ ॥

सञ्चालको यदीयः साक्षात्पञ्चाननोऽस्ति लोकाञ्चयः ।
यो लोकोत्तर-कर्मा प्रदर्शयति शक्ति-महिमानम् ॥ ५ ॥

सहकारि-रूपमञ्चन् बिभ्रत्पञ्चाननेऽपि संमानम् ।
संचालयति च सुचिरान्मर्यादापूरुषोऽवधेशोऽपि ॥ ६ ॥

प्रत्नं विमानमेतद् दृढतायै किंच सुषमायै ।
द्रुत-यानान्तर-दम्भान् नवाननेकानपेक्षते स्तम्भान् ॥ ७ ॥

दार्शनिक-तत्त्वमुख्यक-विविधविषय-लेखमालाख्याः ।
विद्वच्छिल्पि-प्रवरैस्तेऽवश्यकं पूरयिष्यन्ते ॥ ८ ॥

न भवन्ति के सहाया विबुधपथे विचरतोऽस्य यानस्य ? ।
दीनानाथा अपि खलु सज्जा यस्योपयोगिता-वृद्ध्यै ॥ ९ ॥

आसुरविलासमार्गे चरतां केषां नु दुश्चरित्राणाम् ।
पत्राणां सोत्साहा दीनानाथाः सहायका दृष्टाः ॥ १० ॥

धर्मं नयद् दिगन्तान् विमान ! सूर्योदयाभिधान ! त्वम् ।
धर्म-गतीनपि नेष्यद् विष्णुपदं, चल चिराय निर्बाधम् ॥ ११ ॥

राजन्य-कुल-कमल-दिवाकराणाम्, सेन-वंशावतंसानाम्, भारतधर्म-भूषण-सनातधर्म-मार्त्तण्डादि-विविधोपाधि-समलङ्कृतानाम्, स्वतन्त्र-हिन्दू नरपतीनाम्, राजर्षि-प्रवरमहाराज-लक्ष्मणसेन-वर्म्ममहोदयानाम् सुकेतनरेश्वराणाम्

सादरमभिनन्दनम् ।

योऽयं पुरो लसति संस्तुत-साधु-धर्मा,
सौजन्यभूः कृतपरश्शतदीनशर्मा ।
आजन्मपालित-सनातनवीरकर्मा,
राजेश्वरो जयतु लक्ष्मणसेनवर्मा ॥ १ ॥

अन्तर्दुरूहतमभीमतमस्समूहो,
विघ्नश्च शाश्वतिकसाधुविधाननिघ्नः ।
देवस्य यस्य महसा सहसाऽस्तमेति,
धीनायकस्तव सदैव विनायकोऽस्तु ॥ २ ॥

प्रत्येकसाधुजनमानसपुण्डरीक-
माघ्राय सद्गुणरसं सततं विचिन्वन् ।
लोकोपकारमधुकोषविधानदक्षो,
जीयादयं सुजनतार्चितचञ्चरीकः ॥ ३ ॥

वल्मीकजं पुलिनजं बुध ! कालिदास-
मन्यांश्च भर्त्तृहरि-भोज-नृपालवर्य्यान् ।
मोमुद्यते स्म समवाप्य सरस्वती या,
रोरुद्यतेऽद्य भवता परिरक्षणीया ॥ ४ ॥

वाराणसीजनित-सुप्रभसुप्रभात-
भास्वत्प्रभापटलदृष्टदिगन्तकीर्त्तिः ।
राजन् ! भवन्तमभिनन्दति संस्कृतश्रीः,
साहित्य-सेवन-समिद्ध-समाज एषः ॥ ५ ॥

[अभिनन्दनमिदं श्रीमतां राज्ञामिह वाराणसीसमागमने श्रीभारतधर्ममहामण्डल-सदस्यानां, संस्कृतसाहित्य-समाजसदस्यानां, काशीपण्डितसभासदस्यानाञ्च समवायैः जनवरीमासस्य त्रयोदश्यां तिथौ समर्पितमभूत् ।]

—०—

श्रीमद्भिश्चम्पारण्याभिजनैः सम्प्रति काशीवास्तव्यैर्भारतप्रसिद्धवैद्यैर्भिषग्रत्नाकरैश्चिकित्सकचूड़ामणिभिः वैद्यरत्नकवीन्द्रेत्यादि-विविधविरुदावलीविभूषितैः, उदुम्बरसारप्रभृतिनूतनौषधिगुणाविष्कर्तृभिः पं० श्रीचन्द्रशेखरधरमिश्रसहोदरैः श्रीयुत डाक्टर भगवान् दासजी महोदयानां संस्कृतांग्लभाषादिपारावारपारीणानाम् वर्षग्रन्थिपर्वविधौ ।

शुभाशंसनम् ।

श्रियमदभ्र-हितार्थ-विधायिनीम् ।
सुलभतां लभता-मनिशं भवान् ।
सफलतां फलतां भगवान् सदा ।
सुभगवान् भगवान् भगवान् भवन् ॥१॥
सुखमयं समयं समयन्नयन् ।
शुभसमीहितदं हितदं भवान् ॥
विभवतां भवतां भवतां सदा ।
परिजनोऽरिजनोऽपि सुखप्रदः ॥२॥
इयं वर्षग्रन्थिस्तव सुहितवर्षं वितनुताम् ।
यथा वर्षं वर्षं भुवि भरतवर्षं सुखयताम् ॥
सदा हर्षन्दद्यात् त्रिजगति प्रकर्षं तव धियाम् ।
समुद्यत्सर्वश्रीर्भवतु भगवानेव हि भवान् ॥३॥

आशीर्वादकाणाम् श्रीचन्द्रशेखरधरशर्मणाम् ।
वैद्यरत्नायुर्वेदाचार्येण न् बगहा चम्पारनमण्डलस्थानाम् ।

समालोचनासारः ।

धर्म्मशिक्षा ।

हिन्दुधर्मोपदेशिकाऽपरपर्य्यायोऽयं 'सनातनधर्मोपदेशिका' नामको धर्म्मशिक्षाग्रन्थो हिन्दीभाषायां लिखितः 'पराशरब्रह्मचर्य्याश्रमाद् हल्दी पो० जि० बलियातः प्रकाशितोऽस्ति । पुस्तकमिदं संक्षेपेणैव वेदादारभ्य स्मृतिपुराणधर्मनिबन्धावधि सर्वेषामेव धर्मग्रन्थानां सारमर्मरहस्यं संगृह्य निर्मितमल्पप्रयासेनाल्पकालेनैवावश्यकधर्मज्ञानं कारयति । सम्प्रति अनीश्वरवादोन्मुखेऽस्मिन् युगे पुस्तकस्यास्याध्ययनं नितान्तमावश्यकम् अत्युपयोगि चावलोक्यते । धर्मरहस्यजिज्ञासुभिरन्तेवासिभिश्चावश्यं संग्राह्यम । यु० पी० प्रान्तीय-ग्राम-शिक्षाप्रसार-समित्यापि स्वीकृतमिदं

विद्यते। मू० ।=) आणकषट्कं। प्राप्तिस्थानम् स० सम्पादक, C/o सूर्योदय कार्य्यालय, श्रीभारतधर्ममहामण्डल भवन, जगत्गञ्ज, बनारस।

हिन्दीदीपिका।

हिन्दीभाषायाः सरलपद्धत्याऽल्पप्रयासेनाल्पेनैव कालेन संस्कृतच्छात्राणां हिन्दी-भाषाज्ञानं कारयितुं किमपि पुस्तक नासीत्। तदिदं पुस्तकं सम्प्रति हिन्दीव्याकरण-ज्ञानस्य कृते अद्यावधिलिखितेभ्यः सर्वेभ्योऽपि पुस्तकेभ्यः समीचीनं, संस्कृतच्छात्र-परिशीलनक्षमं, सरलभाषया संक्षेपेण लिखितम्, अत्युपयोगि तथावश्यसंग्रहणीयं विद्यते। संप्रति हिन्दीभाषाया ज्ञानं संस्कृतच्छात्राणां कृते परमावश्यकं विद्यते। सर्वत्रैव परीक्षासु हिन्दीभाषाज्ञानं समपेक्षितमिति परीक्षोत्तरणार्थिभिः संग्रहणीयम्। उभयोरप्यनयोः पुस्तकयो र्लेखकाः परमप्रसिद्धा विद्वांसो महामहाध्यापकाः पं० श्रीगोपालशास्त्रिणो दर्शनकेशरिणः सन्ति। सम्मतयश्च बहूनां हिन्दीभाषाया महारथिनां विदुषां विद्यन्ते। मू० ॥) आणकाष्टकम् प्राप्तिस्थानम् सूर्य्योदय कार्य्यालय एव।

नीतिसंग्रहः।

संक्षिप्तहितोपदेशापरपर्य्यायमिदं पुस्तकं सरलसंस्कृतभाषायां लिखित संस्कृत-ज्ञानार्थं यतमानानां छात्राणां कृतेऽत्युपयोगि विद्यते। हितोपदेशेऽश्लील-कठिनानि कथापद्यानि बहूनि सन्ति, यदध्ययनं विद्यार्थिनां कृते विशेषतो बालिकानां कृते बहुदोषावहमस्ति, तद्दोषं दूरीकृत्य पं० श्रीशिवकुमारशास्त्रिमहोदयेन साहित्याचार्य्येण व्याख्यानविशारदेन संस्कृतच्छात्राणां विशेषतश्च स्त्रीसमाजस्य महानुपकारः कृतः। यतोहि संस्कृतसाहित्ये सम्प्रति स्त्रीणामध्ययनक्षमसंस्कृतगद्यपुस्तकानां नितरामभाव एवास्ति पुस्तकमिदम् बाला बालिका अपि अनायासेनाधीत्य संस्कृतज्ञानं नीतिज्ञानं हिन्दुसंस्कृतिज्ञानञ्चाल्पीयसैव कालेनाल्पीयसैव प्रयासेन सरलया च पद्धत्या कर्तु-मर्हन्ति। इति पुस्तकस्थपद्यादेव ज्ञायते—

भारतीयार्य्यमर्य्यादां देवभाषाञ्च वेदितुम्।
कुमार्य्यश्च कुमाराश्च पठेयु नीतिसंग्रहम्॥

अस्यापि प्राप्तिस्थानम्—सूर्य्योदय कार्य्यालय एव मू० ।) आणकचतुष्टयम्—

माघमेलायां धर्मप्रचारः।

प्रयागः। अत्र माघमेलाऽवसरे श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य सनातनधर्मप्रचार-मन्त्रिणो महामहोपदेशकस्य श्री धूमावतीप्रसादपाण्डेयमहोदयस्याध्यक्षतायां प्रचारक-मण्डलमेकमगमत्। मण्डले महामहोपदेशकाः पण्डित गङ्गाविष्णु शास्त्रिणस्तथाऽन्ये च कतिपये प्रवक्तार आसन्। सनातनधर्मस्य विविधविषयेषु व्याख्यानं जातम्।

वाणी-मणिमाला।

[लेखकः—श्रीकपिलदेवझाः, व्या० साहि० आ०, ती०,]
(मुजफ्फरपुर-धर्मसमाज-संस्कृतमहाविद्यालयस्थः)

कल्याणमूर्त्तिमनवद्यविभूतिमाद्याम्
आराध्यपादकमलां जगदेकवन्द्याम्।
यामाश्रयन्ति विबुधा दिवि वन्दमाना-
स्तत्स्वागतं विजयतां शरणं बुधानाम्॥१॥

पिङ्गारुणाक्षि कुरुते यदि कालदोषात्
कश्चित्समीक्ष्य सुर-संस्कृतभारतीशम्।
तज्जन्यदुःखमधुना नहि यत्प्रसादात्
तत्स्वागतं विजयतां शरणं बुधानाम्॥२॥

लक्ष्मीप्रसादमपि यच्चरणारविन्द-
श्रीमानहं नहि कदापि विचिन्तयामि।
यन्नाम शश्वदभयेन च घोषयामि
तत्स्वागतं विजयतां शरणं बुधानाम्॥३॥

देशान्तरेऽपि सुधियो यदनुग्रहेण
तन्वन्ति कीर्त्तिमचलामतुलां स्वकीयाम्।
यत्स्वागतं वितनुते विशदं वसन्त-
स्तत्स्वागतं विजयतां शरणं बुधानाम्॥४॥

वक्तुं प्रभुर्भवति संसदि बालकोऽपि
सद्गद्य-पद्य-मयचारुनिवेशकल्पैः।
मूकोऽप्यमूक इव यच्चरणप्रसादात्
तत्स्वागतं विजयतां शरणं बुधानाम्॥५॥

रङ्कोऽपि पण्डितजनो नितरामशङ्को
नाशङ्कते वसुमतीपतिवक्रभावम्।
साम्राज्यमेतदमलं यदनुग्रहस्य
तत्स्वागतं विजयतां शरणं बुधानाम्॥६॥

चिन्वन्त्यलं किल कलङ्कमशङ्कमत्या
ये यद्विभतिसद्ने सुरगीर्विहीनाः ।
मन्ये तदीयमदमन्थनपूर्वरूपं
तत्स्वागतं विजयतां शरणं बुधानाम् ॥७॥

तन्त्रीसमन्वितलयैकमनःस्वतन्त्रा
दृष्टिं समर्पयति सम्प्रति या हसन्ती ।
मच्छात्रसङ्घसमितेर्विपुलोदयाय
तत्स्वागतं विजयतां शरणं बुधानाम् ॥८॥

केयं दशा ।

ले०—विद्यार्थी हरिद्वारशर्मा ।

अयि ! आर्यवीर-मातः ! केयं दशा त्वदीया !
नहि दृश्यतेऽधुना ते, शोभा पुरातनीया !
या सर्वतस्ततासीत्ते भाग्यदीप्तिरम्ब !
हा हन्त ! साम्प्रतं किं, शोच्या दशा त्वदीया !
स्वाधीनतास्वरूपं, प्रविहाय हाद्य दीना !
प्राप्तासि वन्दनीये ! केयं दशा त्वदीया !!
यस्याः सुवीरपुत्राः, पूर्वे सदैव आसन् !
येषां बलेन जाता, शस्ता दशा त्वदीया !
धिक् तान्तवैव पुत्रान्, धनशालिनोऽपि मातः !
धृति-साहसादिहीना, वंशावली यदीया ।
वीरा भवन्तु पुत्रा जननीवसुन्धरायाः ।
एतादृशी कृपालो ! करुणाभवेत्त्वदीया ॥

राष्ट्रियेतिहासस्य महत्त्वावश्यकता ।

(लेखकः—डाक्टर श्रीदेवसहायत्रिवेदः M. A ph. D.
इतिहासशिरोमणिः पटनाकालेज, पटना)

सर्वेषु देशेषु जनाः स्वदेशस्येतिहासस्य राष्ट्रियरूपं ददति, यथाशक्ति सतत सुधारयितुं कठिनश्रमं कुर्वन्ति च । किन्तु भारत एव प्रायेण श्रूयते मृतोत्खादनात् को लाभ. । नूनमाधुनिककाले केचिद् भारतीयाः स्वेतिवृत्तस्य साधुरूपं दातुं कञ्चिन श्रमं कृतवन्तः । तथापि वयं निःशङ्का कथयितुं पारयामो यद् विगतसहस्रवर्षाभ्यन्तरे भारतीया निजसाहित्यमितिहास चोपेक्षादृष्ट्यावलोकितवन्तः ।

किन्तु मानवजीवनस्य प्रधानाङ्गेषु इतिहास एव एकम् प्रधानमङ्गम् । अस्योपेक्षा केनापि प्रकारेण नोचिता । इतिहासशास्त्रं खलु महच्छास्त्रमध्ययनस्य सुशोभनशाखा च अनुभूतानां ज्ञानोद्गमस्थानत्वाद् विज्ञानां विवेकिनां चानुभवस्रोतस्त्वाच्च । यदि स्वानुभूतिरेव सर्वेषामाधारस्तदा महासङ्कटस्यापत्तिरद्यावधि समुपार्जितानुभवाश्च वृथैव स्युः ।

इतिहासः सजीवदर्शनशास्त्रम् । यथा दर्शनशास्त्रमन्तर्बाह्यजगतः सूक्ष्मविशालरूपमस्माकं संमुखे प्रदर्शयति तथैवेतिहासोऽस्मान भूत वर्तमानं भविष्यं च द्रष्टुं साहाय्यं करोति । यथा दर्शनशास्त्रं स्वधर्माचरणं श्रद्धया देशसेवां च शिक्षयति तथैव इतिहासोऽपि सुखजीवनप्राणमूल्येऽपि धर्माचरणं देशस्य निःस्वार्थसेवां च शिक्षयति ।

इतरदेशेष्वितिहासोऽनेन प्रकारेण शिक्ष्यते यथा बाला राष्ट्रियमार्गे समुन्नता भवन्ति । किन्त्वस्माकं देशे कोमलबुद्धिबालानां मस्तिष्कं पल्यङ्क एवाराष्ट्रियभावनया कलुषीक्रियते । अन्यदेशेषु इतिहासपुस्तके तस्य देशस्य महत्ता वर्तते । किन्तु भारते विपरीतप्रथा दृश्यते । यदि इतिहास. भूतकालस्य राजनीतिस्तदापि अस्याध्ययनस्य

महत्यावश्यकता। अस्य निरादरः स्वदेशस्य धर्मस्य संस्कृतेश्च निरादरः। केनापि विशेषविषयस्याध्ययनाद् राष्ट्रियमनसः चरितस्योत्थानं न भवति यथा भूतकालस्य सम्यग्विचारविवेचनेतिहासपठनात्। अस्यैवाध्ययनाद् भूतकालविषये निस्तर्कान्धविश्वासमहत्तास्थाने तार्किकपौरुषेयश्रद्धा प्रस्थाप्यते।

देशभक्तः सत्येतिहासकारो भवितुं नार्हति, इतिहासकारस्य निष्पक्षत्वं महान् धर्मः, देशभक्तश्च स्वदेशीयविचारधारामेव केवलं साधु मन्यते। अन्यदेशवासिनां सुगुणमपि तुच्छीकरोतीति केषाञ्चिद् विदुषां मतिः। किन्तु इतिहासकारस्यास्मादपि महत्तरो धर्मः। यथा शिशवे पिता तथैव देशायेतिहासकारः। अतः साध्वसाधुगुणान् प्रदर्श्य साधुमार्गे उपदेश एव इतिहासकाराणां महत्तमो धर्मः। यदि इतिहासकारो भूतघटनां संमुखे प्रदर्श्य समीपवर्तिभयाद् देशरक्षां न करोति स इतिहासकारनाम नार्हति। अतो वयं कथयितुं पारयामो येषां विद्वद्वराणां रक्तमज्जावसामांसेषु देशभक्तेः रक्तं प्रसरति ये च तस्य संस्कृतेः मुख्यप्रतिनिधयस्ते एव देशस्य इतिहासं लिखितुं पारयन्ति।

इतिहासो यथास्माकं बालेभ्यः पाठ्यतेऽराष्ट्रियविचारवार्तापूर्णः। पाश्चात्यविद्वद्भिरस्माकं इतिहासः संस्कृतिश्च धूसरीकृता युरोपीयदृष्ट्यावलोकनादपि संस्कृतेरारम्भाद् विदेशीय-शासनभावनिवेशनाच्च यथा वयं सर्वदा दासार्गलव्यूढाः स्याम। आर्याणां भारताक्रमणं[1] सिकन्दरचन्द्रगुप्तमौर्यसमकालीनत्वं च[2] इतिहासपुस्तकानां भित्तिरेव जायते। वयं भारतीयाः सुदूरदेशस्थविद्वद्भिर्जातिधर्मविभिन्नैर्विगतभारतप्रेमभिर्लिखितं स्वदेशस्य पुण्यभूमे भारतस्येतिहासं पठामः। किमस्मादपि महान् शोकविषयोऽन्यः ?

यदि भारतीयदृष्ट्यास्माकं प्रामाणिकसांस्कृतिकसामाजिकराजनीतिकेतिहासस्य रचना सत्याधारेषु भवेत्तदा भारतस्य महानुपकारो भवेत्। अतो वयं सुलग्ने दृढ़मनसो भूतकालमध्येतुं कटिबद्धाः स्याम। पण्डितजनेषु जगति तद्रक्षार्थं सश्रद्धा भारतीयदृष्टिकोणेन उपतिष्ठामहे इत्येव महत्यावश्यकतेति दिक्।

---

1 मम लेखं पश्यत—The original Home of the Aryans, Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Vol. XX. PP. 4968.

2 Did slexamade Indade India in the time of the Manyas ? Hindustan Times, Delhi, 29th June 1937.

* कर्म्मणा वर्णव्यवस्थायाः प्रत्यालोचना *

(डाक्टर-भगवानदासीय सिद्धान्तस्य प्रतिवादः)

निबन्धा-श्रीदीनानाथशर्म्मशास्त्रि-सारस्वतः ।

(म० ध० कालेजोपाध्यायः, मुलतानसिटी)

काशिकस्य 'आज' पत्रस्य १६ मार्गशीर्ष सं० १९९६ अङ्के 'हिन्दूधर्म और हिन्दू समाजका ह्रास और उसका प्रतीकार' इति शीर्षको निबन्धः 'श्रद्धेय भगवान्दास' नाम्ना प्रकाशितो दृष्टः । तत्र 'सूर्योदये' १४।६-७ अङ्कप्रकाशितस्वकीयवर्णव्यवस्था-निबन्धस्य विषयेऽपि आलोचना दृष्टा, अन्येषां पण्डितानामपि । अन्येषां पण्डितानां पूर्वप्रश्नोत्तरादिपरिचयाऽभावात् तद्विषये उपेक्ष्य अपेक्षिते स्वविषये एव 'सूर्योदय' पाठकानां समक्षं किञ्चिदुपन्यस्यते ।

'सूर्योदय' पाठकानां विदितमेव यद्—वर्णव्यवस्थाविषयको मम निबन्धः 'सूर्योदये' तदीयचतुर्दशवर्षस्य आरम्भिकसङ्ख्यात उपक्रान्तीभूय, पञ्चदशवर्षस्य पञ्चमसङ्ख्यापर्य्यन्तम् । अधिकपञ्चाशेषु* पृष्ठेषु समाप्तः । श्रीयुत डाक्टरभगवान् दासमहाशयेन तु तत् सर्व्वमनालोच्य केवलमेकाङ्कस्यापि प्रथमपृष्ठम्, तस्यापि पङ्क्तिद्वयमात्रं, तदपि न सम्पूर्णमवलम्ब्य, तत्र आलोचना स्वीकृता । नैतन्नाम उत्तरं भवितुमर्हति । अत्र तु तादृश एव उपन्यास उदाहर्तव्यतामर्हति यद्—मौहम्मदानामेकस्यां बृहत्यां 'नमाजपरिषदि' एकेन मौहम्मदेन 'मत पढ़ो नमाज, जब हो नापाक' इति कस्यचित् प्रसिद्ध-'मौलवीमहाशयस्य समाचारपत्रप्रकाशिता घोषणा 'जब हो नापाक' इत्युत्तरांशम् अपलप्य श्राविता । सर्व्वा परिषद् विसिष्मिये यद्—ईदृश आप्तो 'मौलवी' 'मत पढ़ो नमाज' इत्येव 'निमाज'-पठनं कथं निषेधेत् ? । अन्तत एकेन मौहम्मदेन श्रावकस्य हस्तात् तत्समाचारपत्रमाकृष्टम् । यदा च उत्तरोंऽशः—'जब हो नापाक' इति दृष्टः श्रावितश्च, तदा सर्व्वा सभा प्राक्तनं श्रावकं बलवत् तर्जयामास । एवैव दशा डाक्टरमहाशयस्य । अत एव अस्मिन् सम्बन्धे किञ्चिल्लेखनमावश्यकं मत्वा तत्र † द्वित्रशब्दान् उपन्यस्यामः । तथाहि—

उक्तमहाशयस्य सन्दर्भोऽयम्—"काशीसे 'सूर्योदय' नामको मासिकपत्रिका, संस्कृत भाषामें, निकलती है । उसके मार्गशीर्ष पौष १९९५ के अकमें 'ब्राह्मणाना

* अधिक पञ्चाशेषु—पञ्चाशतोऽधिकेषु । समासन्तो डच्, टेलोपः ।

† द्वित्रान् । अत्रापि पूर्ववत् ।

श्रेष्ठत्वं जन्मना वर्णव्यवस्था च' इस शीर्षकका एक निबन्ध 'पंडित दीनानाथशास्त्री सारस्वतः मुलतान' के नामसे छपा देख पड़ा। उक्त सज्जन निश्चयेन बहुत विद्वान् जान पड़ते हैं। लेखमें विविध ग्रन्थोंके वाक्योंका उद्धरण उन्होंने किया है। आशय भी उनका अच्छा ही होगा। पर निबन्धकी दूसरी ही पंक्तिमें महाभारत आदिपर्व १९०।१३ का पता देकर यह श्लोकार्ध उद्धृत किया है—'ब्राह्मणो नावमन्तव्य. सदसद्वा समाचरन्' और आठवीं पंक्तिमें मनुस्मृतिसे यह 'न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम्' [श्लोक उद्धृत किया है]। परमग्रे अस्यैव श्लोकस्य उत्तरार्ध भागः 'राष्ट्रादेनं बहिष्कुर्यात्' मनु० ८।३८० इति यो मया तस्मिन्नेवाङ्के तत्रैव उल्लिखितः, स डाक्टरमहोदयेन नोद्धृतः। अत्र स एव उपन्यस्तपूर्वो मौहम्मद-दृष्टान्तः सर्वांशे सङ्गतोऽभूत्।

अग्रे स एव महाशयो लिखति—'मनुस्मृतिका जैसा आदर मेरे हृदयमें है, और उसके पीछे महाभारतका, वैसा स्यात् और किसी एक ग्रन्थका नहीं है'। न ज्ञायते—वेदविषये डाक्टरमहोदयस्य किं मतं स्यात्?। अस्तु। एतदपि यदमुना लिखितं तदपि सर्वांशे न घटते। एषां हृदि महाभारतस्य मनुस्मृतेर्वा तावदेव आदर-स्तिष्ठति, यावत् तत्र एभिः स्वीकृतसिद्धान्तस्य भङ्गो नाऽऽपतति। यदा च स आपतति तदा क मनुः, क वा महाभारतकारः?।

अस्यैकमुदाहरणमादीयताम्—'त्रिंशद्वर्षो वहेत् कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम्। त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा' ९।९४ अयं मनोः प्रसिद्धः श्लोकः। सर्वत्र अनेनैव च रूपेण उद्धृतः। परं मनुमम्मानयिता अयमेव 'डाक्टर' महोदयस्तत्र मनोर्मूर्खतां विभाव्य 'द्वादश (१२) वार्षिकीम्' इत्यत्र 'द्विदश (२०) वार्षिकीम्' इति पाठं समीचीनं मन्यते; 'अष्ट-(८) वर्षां वा' इत्यत्र च 'अष्टि (१६) वर्षां वा' इति पाठं समीचीनं मन्यते। हन्त! दृष्टा अमूदृक्षाणां लीला!। यदि मनोः 'द्वादशवार्षिकीम्' इति १२ वर्षायाः पाठोऽभीष्टो नाऽभविष्यत्, किन्तु 'द्विदशवार्षिकीम्' इति; अर्थात्—डाक्टरमहोदयानुसारं मनोर्विंशतिवर्षाया एव विवाहोऽभीष्टोऽभविष्यत्; तर्हि किं स 'हृद्यां विंशतिवार्षिकीम्' इति असन्दिग्धं पाठं लेखितुं न समर्थ आसीत्, यत्र छन्दोभङ्गोऽस्पष्टतापि च नासीत्?। 'अष्टवर्षाम्' इत्यत्र 'अष्टिवर्षाम्' इत्यत्र 'अष्टि-वर्षाम्' इति पाठं मनोराचक्षाणेन 'डाक्टर' महोदयेन किं कदापि चिन्तितं यद्—मनुना किं कापि संख्यायाम् ऐकदेशीय (छन्दोजातीय) प्रयोगं कृत्वा अप्रतीतदोषः कृतः। तस्मात् सिद्धमेव यद्—एषां कपोलकल्पना तु एषां मते मानवी, मानवी रचना च प्रक्षिप्ता भवति। हन्त!!!

यत्र एषां सिद्धान्तः स्पष्टतया भज्यते; तत्र एषाम् असमीचीनता वा, प्रक्षिप्तता वा, परिवर्तितता वा प्रतिभाति। यत्र च ऐकदेशिककाचित्कवचने एषामानुकूल्यं भासते; तत्र ते सार्वदेशिकता वा मन्वते। एतदस्ति एषां मन्वादौ श्रद्धारहस्यम्।

अग्रे स लिखति—'पर यह भी मुझे निश्चय है कि मनुस्मृति के वर्तमान रूपमें कितने ही श्लोक प्रक्षिप्त हैं, कितने परिवर्तित हैं। कितने ही प्राचीन परम उपयोगी श्लोक लुप्त कर दिये गये हैं।' परमेवमाचक्षाणोऽसौ किमपि प्रमाणं न ददाति। कि यत्र भवत्सिद्धान्तस्य स्पष्टतया खण्डनम्; तत्रैव प्रक्षिप्तता?। यत्र च भवत्सिद्धान्ताद् भेदः, तत्रैव परिवर्तनं किम्?। यस्य च भवत्सिद्धान्तस्य प्रदर्शनधृष्टता मन्वादिभिर्न कृता श्लोकेषु; ते एव श्लोकाः किं परमोपयोगिनः?। हन्त! दृष्टिकोण! धन्योऽसि। हन्त पक्षपात! समृद्धोऽसि।

पुनरग्रे स वक्ति—'महाभारतका तो कहना ही क्या है—अस्सी पचासी सहस्र श्लोकोंसे एक लाख दस बारह सहस्र तक श्लोकों की लिखित, और अब मुद्रित प्रतियाँ मिलती हैं'। अत्र प्रष्टव्यं यद्—डाक्टर महाभागः कियत्सङ्ख्याकपद्यवद् महाभारतं वास्तविकमाचष्टे। किम् अशीतिसहस्रपद्यात्मकम्? दशसहस्राधिकैक-लक्षपरिमितपद्यवद् महाभारतं वा?। आद्ये—तत्पार्श्वे किं प्रमाणं महाभारतस्य। अथ च तस्मिन्नपि प्रक्षिप्तता मन्यते नो वा?। अन्त्ये भवान् प्रष्टव्यो यत्—तत्र भवतः कथमविश्वासः?। यदि कथ्येत—'एकं शतसहस्रं तु मानुषेषु प्रतिष्ठितम्' आदिपर्व १।१०७ इति प्रमाणान्महाभारतं शतसहस्र-(एकलक्ष) श्लोकात्मकमेव वास्तविकम्, ततोऽधिकाः श्लोकाः कुत आगता इति?। तत्रोच्यते—महाभारते उक्तम्—'एकं शतसहस्रं तु मानुषेषु प्रतिष्ठितम्' १।१०७ अस्मिंस्तु मानुषे लोके वैशम्पायन उक्तवान्। शिष्यो व्यासस्य धर्मात्मा सर्ववेदविदां वरः' १।१०८ आदिपर्वणि। अत्र पूर्वापरं न विविच्य भवादृशा जना भ्राम्यन्ति।

अत्र स्पष्टं निर्दिष्टं यत्—श्रीव्यासेन महाभारतम् एकलक्षात्मकं प्रोक्तं मनुष्य-लोककृते। ततस्तदेव एकलक्षात्मकं महाभारतं व्यासशिष्यो वैशम्पायनोऽपि श्रावितवान्। ततो वैशम्पायनश्रावितं तदेव सूतः सौतिर्वापि श्रावितवान्। अत्र डा० महोदयः सावधानं विचारयतु यद्-यदि अहं भवदीयं कञ्चित् संस्कृत्रिमलेखं 'सूर्योदये' उद्धरेयम्; तर्हि तत्र मया आदौ भूमिका, अन्ते उपसंहारश्चापि दर्शनीयः स्यात्। ततः स एव भवदीयलेखस्तावानपि मत्प्रणीतभूमिकोपसंहारादिभिरीषत्-परिबृंहितो भविष्यति। एवं सत्यपि तत्र यदीयभूमिकोपसंहारादिकं कोपि प्रक्षिप्तं न मत्वा, तदीयपूर्वापरस्फुटतायै साधनमात्रं मन्यते। एवं पुनरन्योऽपि तमेव भवदीय-

लेखं मद्भूमिकोपसंहारान्वितम् उद्धरेत्; तेनापि स्वकीयानां मनोरञ्जनाय तत्र स्वशब्दैः पूर्व्वापरमपि प्रदर्शनीयम्। तत्र कोपि प्रक्षिप्तारोपं प्रदर्शयति।

इयमेव अवस्था महाभारतस्य। एकलक्षश्लोकात्मकं महाभारतं व्यासप्रणीतम्। तस्यैव पूर्वापरप्रदर्शनाय कदाचिद् वैशम्पायनोऽपि वदति स्वश्लोकैः--अयि ऋषयः! तदिदं श्रीव्यासप्रणीतं बहुगुणसंवलितं महाभारतं शृणुत--इत्यादि। एकलक्षश्लोकात्मके एकस्मिन् पुस्तके प्रत्यध्यायमादावन्ते च एकैकोऽपि श्लोकः प्रसङ्गसङ्गत्यर्थं दृश्येत; ततश्च जनमेजयादिश्रोतृकृतं कमपि प्रश्नमपि समादध्याद् वाचकः; एवं वैशम्पायन जनमेजयादिश्लोकवृद्ध्या, तस्य श्लोकसंख्या एकलक्षतः कतिपयसहस्रसंख्यायां स्वत एव संवर्द्धिष्यते। एवमपरः सौतिः पुनस्तदेव वैशम्पायनश्रावितं वैशम्पायनीयपूर्वापरप्रसङ्ग निर्देशकं महाभारतम् ऋषिभ्यः श्रावयेत्; तर्हि तेन सौतिनाऽपि कथनीयं यद्-एवं वैशम्पायनेन एतद् जनमेजयं प्रति श्रावितम्, जनमेजयेन च तदा अमुकप्रश्नः कृतः, वैशम्पायनेन च तस्य इत्थमुत्तरं दत्तम्—इत्यादि। एतदादयः श्लोका अपि स्वयं वर्द्धिष्यन्ते। तत ऋषीणां सौतिमपि प्रति कश्चित् प्रश्नो जागृयात्, ततस्तेनापि उत्तरं स्वश्लोकबद्धं श्रावणीयम्। एवमेतादृशबृहत्पुस्तके मूलश्लोकसङ्ख्यातः स्वयमेव वृद्धिः स्यात्। परं तत्र न कोऽपि प्रक्षिप्तताऽपदेशं करोति। तादृशाः श्लोका यदि पृथक् क्रियेरन्; तदा अवशिष्टा मूलसङ्ख्यैवाऽवशिष्येत।

एवमेव कश्चित् कथाश्रावयिता तावदेव महाभारतं मूलरूपं श्रावयेत्; तर्हि यावान् समयस्तस्य समाप्तौ व्यतिगच्छेत्; तस्यैव पुनस्तद्व्याख्याने तत्स्पष्टतार्थं प्रमाणान्तरश्रावणे च तन्नियतसमयतोऽधिक एव समयः स्वत एव लगति। परं न कश्चित् तत्र इदमपदेक्ष्यति यद् अयं महाभारतं श्रावयति तु; परं तत्र स्वप्रक्षिप्तवचनान्यपि अस्मभ्यं श्रावयतीति। सर्वे स्वयमेव अवगच्छन्ति यद्—ग्रन्थस्पष्टतार्थमेव स स्ववचनानि श्रावयति, न खल्वयं प्रक्षिप्तं वदतीति। एतदेव उत्तरं ज्ञेयमेकलक्षाधिकश्लोकवन्महाभारतोपलब्धौ। न्यूनतायां तु स्पष्टं तत्पाठस्य कारणविशेषाद् विनष्टीभावः। यथा ११३१ वेदशाखासु अद्यत्वे * उपदशाः शाखाः प्राप्यन्ते। किं डाक्टरमहोदयोऽत्र अवधारयति। (क्रमतः)

---

* उपदशाः—दशासन्नाः, अत्र समासान्तो डच, टेर्लोपः।

—०—

वसन्तागमः ।

(लेखकः—पण्डित आद्याप्रसादचतुर्वेदी बालकवि.)

अनुसृतपृपदश्वानेकराजीव-रेणु-
विरचितविशदाभस्वर्णवर्णातपत्रः ।
गगनविलसदश्वच्छुभ्रशीतांशुकेतु-
र्विलसति विपिनान्ते भूमिपालो वसन्तः॥ १ ॥

परिणतिनतशस्यालङ्कृतिद्योतमाना;
नवकिसलयशाटीम्पाटलामादधाना ।
असितमधुपमालामेखलाक्वाणरम्या;
प्रकृतिरियमुदाराऽऽयाति कान्ते वसन्ते॥ २ ॥

विदधति विटपीशाः पीतपालाशशय्यां;
विकिरति कुसुमानामञ्जलिम्मालिनो भूः ।
अवतरति वसन्ते हर्षसंश्लिष्टचित्ताः
विविधविहगवृन्दाः स्वागतं व्याहरन्ति॥ ३ ॥

विरलतुहिनजालस्वच्छकाष्ठावदाता-
मथ नलिननिलीनैर्नील नीलाम्मिलिन्दैः ।
तदनु सुमपरागैः पीतपार्श्वा मधुश्रीः,
प्रथिततरपताकां राष्ट्रियामादधाति ॥ ४ ॥

मधुमधुरमरुद्भिर्मन्दमान्दोल्यमानं,
किशलय-कमनीयं वल्लरीणां वितानम् ।
सरल-तरलकान्तापाणि-पद्मानुकारि,
व्यथयति पथिकानाम्मारसञ्चारिचेतः॥ ५ ॥

प्रोत्फुल्ल-लोहितपलाशविलोचनाढ्यो
झञ्झोष्ण-निःश्वसित-कम्पितभूमिभागः ।
सोऽयं सुषीम-परिपीड़ितमीक्ष्य विश्वं-
विभ्राजते सुरभिरुर्ज्जितरौद्ररूपः ॥ ६ ॥

ब्रह्मचर्यं हि जीवनम् ।

निबन्धा-पण्डित वंशीधरशर्म्मा "शाण्डिल्यः" शास्त्री
श्रो० स० ध० संस्कृतविद्यालयप्रधानाध्यापकः मध्याना

ब्रह्माधिगन्तुं वेदाध्ययनमेव ब्रह्मचर्यस्य यौगिकोऽर्थः। पुरा किल उपगुरु वीर्यरक्षणं विदधतः सश्रद्धं वेदान् अधीयते स्म अन्तेवासिनो विद्यार्थिनः। अतः वीर्यत्राणार्थे ब्रह्मचर्यशब्दो रूढ़िमगात्। वीर्यरक्षणमभिलक्ष्य किञ्चिद् वक्तुमुत्सहे—वीर्यरक्षणमेव जीवनम्, वीर्यनाशनं कीनाशाह्वानमिति निश्चप्रचम्। वीर्यप्रभावादेव प्राक्तना जनिजुषो धीमन्तः श्रीमन्तः, हृष्टपुष्टाङ्गका दृढ़सङ्कल्पकाश्च अवर्तिषत। वीर्यसत्वादेव-शीताऽऽतपादीन् सोढ्वा अत्युग्रं तपस्तप्तुं पारयन्तिस्म, ब्रह्मचर्यप्रभावात् प्राणवायुमवरुध्य, वपुषः शारीरिकमानसिकवृत्तीः संशोध्य, विविधयोगसाधनेषु साफल्यमधिगत्य उच्चकोटिमाटीकन्तेस्म अस्मदीयवयोवृद्धाः। अल्पीयस्येव वयसि सकलकलाकलापान् अधीत्य ज्ञानेन ऐहलौकिक-पारलौकिकशर्म हस्तयितुम् आसन् प्रभविष्णवः।

अनुमोदितमिदं वैदुष्यवृद्धर्यज्जीवनमोजसो धातोर्बलमाश्रितम्। यत्किञ्चिद् अस्माभिर्भक्ष्यते, लेह्यते, चोष्यते, पीयते च, तैः सञ्जायते रसादीनां सप्तधातूनां निर्माणम्, सप्तधातूनां तेजः "ओज" इति नाम्ना व्यवह्रियते। ओज एव वपुषः पौष्टिकं वस्तु, यथोक्तं पाण्डित्यवरिष्ठेन शार्ङ्गधरेण—

"ओजः सर्वशरीरस्थं स्निग्धं शीतं स्थिरं सितम्।
सोमात्मकं शरीरस्य बलपुष्टिकरं मतम्॥"

पद्येनानेन स्पष्टं परिचीयते, यद् ओजो वीर्याद् उद्भवति, वीर्यस्योत्पत्तिरपि तेनैव श्लोकान्तरेण उपदिष्टा यथा—

"रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते।
मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रस्य सम्भवः॥"

आयुवर्दस्य आदिमे सन्दर्भे सुश्रुते इत्थं निर्णीतं वर्तते, यद् भक्षितस्यान्नस्य मासानन्तरं वीर्यं जायते, तस्य निर्मितिक्रमोऽयम्, चत्वारिंशत्सेटकभोजनाद् एकसेटकं रक्तं जायते, ततः "तोला" द्वयी वीर्यमुत्पद्यते। कामिन्याः सम्भोगावसरेऽस्मान्न्यूनं न व्ययो भवति वीर्यस्येत्यपि आयुर्वेदशास्त्रविपश्चिद्भिः सम्मतं मतम्। अतः एतादृशस्य महार्घ्यवस्तुनः सर्वतो भावेन रक्षणं परमावश्यकम्। वीर्यं विलीयते मैथुनेन, मैथुनस्य वर्जनमेव ब्रह्मचर्यम्। तन्मैथुनमष्टधा प्रकीर्तितं पण्डितप्रकाण्डकाण्डै र्यथा-

"स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्।
सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः॥"

प्राकृतिको नियमोऽयम्, नेत्रे यद् वस्तु निरीक्षेत', हस्तौ च गृह्णीत', स्वान्तफलके नस्य चित्रं चित्र्यते, चित्तं पौनः पुन्येन तच्चिन्तति। अनुमीयताम्, यदृच्छया केनापि पुंसा काचित् कामुका कामिनी अक्षिलक्ष्यीकृता, रहसि तस्या लावण्यं, तदीय-मुग्धताञ्च ध्यास्यत्यसौ, मुहुर्मुहुः ध्यानेन "ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते" इत्यादि—वासुदेववचनात् तस्य नाशः, लक्ष्याद् विध्वंसो वा सुगम इति नास्ति सशीतिलवोऽपि। अतः समस्तस्य जनस्य विशेषतया ब्रह्मचारिणः कृते स्त्रैतच्चिन्तनं ग्लानिप्रदम्, ब्रह्मचर्यत्वे च स्खलितिः नैसर्गिकी। अतः स्त्रीविषयकं स्मरणं सर्वदा सर्वथा हेयम्, इत्थं स्त्रिया सार्धं विजने भाषणम्, क्रीडनम्, स्त्रीप्राप्तिसङ्कल्पाद्यष्ट-विधस्य मैथुनस्य इच्छाविघातकमेव ब्रह्मचर्यं पालयितुं क्षमम्।

सुगन्धिद्रव्याणि, विदेशीयचमत्कृतिभाञ्जि वस्तूनि, सिनेमा–थियेटर प्रभृतीनि आचारभ्रंशकराणि नाटकीयदृश्यानि, आचारविलोपकगद्यपद्यमयानि पुस्तकान्यपि ब्रह्मचर्याचरणे प्रत्यूहं जनयन्ति। अत इमानि निखिलानि दूरतो नमस्करणीयानीति।

शरीरत्राणार्थे खादिवस्त्रम्, शरीरपुष्टये सात्विकभोजनम्, मनो दृढयितुं साधु-सङ्गश्च ब्रह्मचर्यस्य साहाय्यं कर्तुं पारयन्तीमानि साधनानि, यथोक्तमाङ्गलभाषायामपि–

"Simple living and high thinking"

ब्रह्मचर्यरक्षणाद् वपुषि एधते शौर्यम्, शीतोष्णादिमर्षणे शक्तिर्नवीनतामेति, प्रतिक्षणम् आधिभौतिकाऽऽधिदैविकाऽऽध्यात्मिकशक्तयः पुष्यन्ति। ब्रह्मचारिसका-शाद् बिभेति वार्धक्यम्, आलिङ्गति तं प्रसत्तिः, उपसीदति नैपुण्यम्, स्निह्यति दीर्घायुष्यम्, ब्रह्मचारी एव हठादियोगान् सोढुम्, मनसः चापल्यमवरोद्धुम्, सूक्ष्मतमान् विषयान् अवबोद्धुं क्षमो नेतरः। "नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः" इति प्रमाणाद् आत्मनः साक्षात्कर्तुमपि स एवोत्सहते, "ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमुपाघ्नत" श्रुत्यानया "मृत्युञ्जेतुमपि स एव प्रभवती"ति ज्ञायते। "यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ती"ति वासुदेवोक्त्या स्पष्टं प्रतीयते, यद् ब्रह्मचर्यमन्तरेण न सम्भा-व्यते जगदाधारस्य साक्षात्कार इति।

किं बहुना रोगविमुक्तये, स्वास्थ्यप्रतिपादनाय, अन्तःकरणनैर्मल्याय, मस्तिष्क-विकासाय, योगाभ्यासाय च परमावश्यकं ब्रह्मचर्यम्। केसरिकिशोरैः सह क्रीडित्वा पादप्रहारैः पार्वतीयप्रस्तरान् खण्डशः कृत्वा एकाकी सहस्रयोद्धृभिर्युद्ध्वा ब्रह्मचर्य-

प्रभावः सम्यक् प्रादर्शि अस्मदीयैः पूर्वजैः । केन विस्मृतं राजन्यवंशावतंसस्य देवव्रतस्य पवित्रतमं नाम । यो जामदग्नेः परशुरामस्य अखर्वं गर्वं व्यनाशयत्, वासुदेवञ्च प्रतिज्ञातोऽपि परिच्यावयामास । अद्यापि तदीययशःपताका नभसि दोधूयते । पञ्चभीष्मकव्रतमपि तदीयपुण्यस्मृतिरेव, अद्यत्वे भारतीयैर्ब्रह्मचारित्वेनैव गीयते, स्मर्यते, अर्च्यते चेति । किमनल्पजल्पितेन निखिलतत्त्वानुशीलनलब्धविमलशेमुषीकैर्नाविदितचरम् आञ्जनेयहनुमतो नाम । यो ब्रह्मचर्यप्रभावाद् असम्भवं कृत्यमपि सम्पादयन् दिगन्तव्यापनीं कीर्तिं विस्तारयन् उन्ननाम निजन्नाम । अणिमादीन् सिद्धीन् अभ्यस्य दविष्ठस्थिताद् भूधरात् सञ्जीवन्यौषधानयने, अनायासं शतयोजनपरिमितमम्भोधेरुल्लङ्घने, लङ्काया भस्मसात्करणे, उपरामं सशयनीयं सुषेणवैद्यस्य उपस्थापने, ब्रह्मचर्यस्य प्राज्यं राज्यं परिचाययामास सदाचाराचारगुम्फित आञ्जनेयः । यस्योपरि नितरां प्रसद्य अचकथत् जगज्जननी जानकीजानि दाशरथी रामः—

"प्रत्युपकार करौं का तोरा । सन्मुख होइ न सकत मन मोरा ॥"

अलं पल्लवितेन, क्रियासमभिहारेण सूक्ष्मेक्षिकया अवलोकनेन वयमित्थं निश्चिनुमो, यद् ब्रह्मचारिणः कृते नास्ति किञ्चिद् असम्भवम्, प्राणन् यशोभाग् भवति, उपरते तस्मिन् सती योषिदिव कीर्तिर्न तं विजहाति ।

परन्तु ब्रह्मचर्यराहित्येन काजीवनं जनस्य, ब्रह्मचर्याभावाद् रसातलादपि अधस्ताद्गतो वर्ततेऽस्मदोयः समस्तः प्रशस्तदेशः । क गतं विप्राणां वर्चस्त्वम्, राजन्यानां निर्मलस्वत्वम्? शौर्यम्, गाम्भीर्यम्, आत्मसम्मानञ्च विस्मृत्य पारतन्त्र्यपाशे निविड़बद्धा वयम् । आसीत् कदाचिद् अयं देशो विश्वस्य विश्वस्याग्रणीः, सभ्यतायाञ्च सर्वातिशायी चेति । परमद्यत्वे वीर्यमनादृत्य, क्रमशः वपुस्तेजोबुद्धिधनादीन् विनाश्य, देवैरपि दुष्प्राप्यं मानवीयं वपुरुपेक्ष्य, अनाकर्णिताधिव्याधिषु च निपत्य प्रत्यहम् । अनासादितयौवनामन्दानन्दा यमसदनमभ्युपैमो वयम् । तथ्यं गदितं केनापि विदुषा जनिजुषा, यद्विषयिणं रुग्णता सुहृदिव स्निह्यति, दारिद्र्यं गाढ़मालिङ्गति, क्लैव्यं चिरपरिचितमिव आश्लिष्यति । जीवन् स नितान्तं क्लिश्यन्, मरणावसरे स्मृतिरूपेणाविनश्वरमपकीर्तेरैश्वर्यं जहाति । अत उभयत्र पथ्यमिच्छतां मनुतनुजनुषां सर्वदा-सर्वथा "ब्रह्मचर्यं हि जीवनम्" इत्युद्देश्यं निजजीवने आदरणीयमिति ।

च निधीयमाना क्रमेण मातृभक्तिः पितृभक्तिः, गुरुभक्तिः, राजभक्तिः, स्वदेश-भक्तिरिति निर्दिश्यते। निरुपपदा भक्तिः भगवद्भक्तिवाचिकैव भवति। पूर्वोक्त-दिशा नानारूपिणीमिमां जननमारभ्य आन्तं क्रमेण सर्वेऽपि संवर्धयेयुरिति शास्त्राणि शंसन्ति।

शिवानन्द लहर्यां श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्या भक्तिमेवमुपवर्णयन्ति—

"अङ्कोलं निजबीजसन्ततिरयस्कान्तोपलं सूचिका
साध्वी नैजविभुं लता क्षितिरुहं सिन्धुस्सरिद्वल्लभम्।
प्राप्नोतीह यथा तथा पशुपतेः पादारविन्दद्वयं
चेतोवृत्तिरुपेत्य तिष्ठति सदा सा भक्तिरित्युच्यते।"

सर्वकामफलप्रदं सर्वेश्वरं भगवन्तं साक्षात्कृत्य पुराणेतिहासादिष्वुपवर्णित-चरित्रा भक्तास्सर्वेऽपि परमां भक्तिमेव सानन्दं सप्रश्रयञ्चायाचन्त न त्वैहिक-मामुष्मिकं वा फलजातं—हिरण्यकशिपो स्संहारानन्तरं प्रह्लादकृतस्तोत्रेण तुष्टः श्रीनृसिंह उवाच—

"प्रह्लाद! भद्र! भद्रं ते प्रीतोऽहं तेऽसुरोत्तम!
वरं वृणीष्वाभिमतं कामपूरोऽस्म्यहं नृणाम्॥ इति।

तदा बालः परमभक्तशिखामणिः प्रह्लादस्तु वरमेनमयाचत—

"यदि रासीश! मे काम्यान् वरांस्त्वं पुरुषर्षभ!
त्वत्पादपद्मयोर्नाथ! भक्तिस्स्यादनपायिनी॥ (श्रीभागवते)

भगवान्नरहरिरपि तस्मै तमेव वरं ददौ। हरिभक्तिसुधोदयाख्यपुराणरत्ने भक्तमहिमादिकं सम्यङ्निरूपितं दृश्यते।

एवमेव बालभक्तशिरोमणेः ध्रुवस्य वचनान्यपि भक्तिभरितानि आवर्जयन्ति रसिकमनांसि—

"ततो वरं राजशिशुर्ययाचे विष्णुं परं संस्तवशक्तिमेव।
तं मूर्तविज्ञाननिभेन देवः पस्पर्श शंखेन मुखेऽमलेन॥
"अतो हि याचे वरमीश युष्मत्पदाब्जभक्तिस्सततं ममास्तु।
इमं परं देव वरं प्रयच्छ पुनः पुनस्त्वामिदमेव याचे॥"

(हरिभक्तिसुधोदये)

भक्तस्यार्जुनस्य कृते हि भगवती गीता अवततार। या सर्वलोकवन्द्या, सर्वजनस्तुत्या च परिपोषिताऽभिवर्धते इदानीमपि। भगवद्गीता समग्रा परमाद्भुतं भक्तियोगमेव

प्रतिपादयति। "श्रीमद्रामानुजीयगीताभाष्यटीकायां—गीतावतरणं प्रतिपाण्डुतनयं युद्धप्रोत्साहनव्याजेन परमपुरुषार्थलक्षणमोक्ष-साधनतया वेदान्तोदितं स्वविषयं ज्ञानकर्मानुगृहीतं भक्तियोगमवतारयामास इति व्याकुर्वन्तोऽऽचार्यवर्याः गीताया भक्तियोगशास्त्रत्वं निर्धारयन्ति। एवमेवान्येचाचार्यवरेण्याः।

मधुसूदनसरस्वतीस्वगूढार्थदीपिकाख्यायां गीताव्याख्यायां मध्यमषट्के भगवद्भक्तिनिष्ठैव समीरतेति श्रीमद्यामुनमुनिवद्देव अभिप्रैति। एवमेवान्ये भाष्यकर्तारो व्याख्यातारश्च व्याकुर्वन्ति।

"द्व्यक्षरं तु भवेन्मृत्युः त्र्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम्।
ममेति च भवेन्मृत्युः न ममेति च शाश्वतम्।"

इति भारते व्यासोक्तेः। साष्टाङ्गप्रणामं कुर्य्यात्। "वैकुण्ठं खण्डपरशुं भगवन्तं भवच्छिदं। प्रणिपत्य यथा न्यायं न संसारे पुनर्भवेत्।" इति प्रणाममाहात्म्यं वामने प्रह्लादेनोक्तम्। वैष्णवधर्मे च—"नम इत्येव यो ब्रूयात् मद्भक्तः श्रद्धयान्वितः। तस्याक्षयो भवेल्लोकः श्वपाकस्यापि नारद॥" इति।

"जन्मान्तर सहस्रेषु तपोदानसमाधिभिः।
नाराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते। इति च प्राचीनवचनम्।

भगवानपि सर्वव्यापकः भक्तकामकल्पद्रुमः भक्तेच्छारूप-सहकारि-कारणेनास्यां भूमौ साधु परित्राणादि कार्यं कर्तुं मत्स्याद्यवतारेण प्रादुर्बभूव प्रादुर्भविष्यति च। तत् प्रमाणं च—

"यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं॥"
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे॥"

इति गीतायामेव गोपकन्याभुजंगेन सङ्गीतम्।

"वासुदेवस्स्वभक्तेषु वात्सल्यात्तत्तदीप्सितम्।
अधिकार्यानुगुण्येन प्रयच्छति फलं बहु॥ "इति
उपासकानुगुण्येन भजते मूर्तिपञ्चकम्।
तदर्चा विभवव्यूहसूक्ष्मान्तर्यामिसंज्ञकम्॥ इति च

सर्वदर्शनसंग्रहीय-रामानुजदर्शने भगवतो नानात्वं वर्णितम्।

"चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः।
उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना॥" इति राम तापनीयो-

पनिषदि ॥ यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥" इति च गीतायां । उपासनासौलभ्यार्थं रामकृष्णाद्यवताररूपेण वा शिलादारुलोहादिमयदिव्यमङ्गलविग्रहादिरूपेण वा भगवान् विश्वमूर्तिः परमात्मा तावत् तत्तदुपासकधारणाशक्त्यनुसारेणोपासनीयो भवति । एवं भगवद्वाचकादीनामपि नाम्नां अनेकोपायसाध्यपापनाशादिरूपं कार्यं तन्नामोच्चारणमात्रेण भवति । भगवन्नामग्रहणेन पापोऽप्यजामिलाख्यधरणिदेवो विमुक्तिं गतः । भक्तिरेवैनं वर्धयति, भक्तिरेवैनं दर्शयति, भक्तिवशः पुरुषो भक्तिरेव भूयसी" इति श्रुतिश्च श्रूयते । भक्त्या केवलं श्रीकृष्णः कुचेलमुनये धानामुष्टिमुचे दत्तेस्म वित्तेशतां । इत्याहुः श्रीमदभिगमान्तदेशिकवर्याः—

"देवं सेवितुमेव निश्चिनुमहे योऽसौ दयालुः पुरा ।
धानामुष्टिमुचे कुचेलमुनये दत्तेस्म वित्तेशताम् ॥" इति ।
"कामाद्गोप्यो भयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः ।
सम्बन्धाद् वृष्णयस्स्नेहाद्यूयं भक्त्या वयं नृप ॥"

(धर्मसूनुं प्रति नारदः) इत्यादि वचनानुसारेण भगवद्विषयकसकलभावानामपि मोक्षसाधकत्वमवगम्य पुष्टिमार्गेण च तत्तद्भोगाननुभवन्तो वासुदेवस्सर्वमिति सर्वत्र कृष्णमेव भावयन्तो नित्यानन्दमनुभवन्ति भक्ताः । किं बहुना—वेदशास्त्रपुराणेतिहासकाव्यादीन्यखिलान्यपि भगवद्भक्तिमेव व्यञ्जयन्तीति सर्वे भावुका जानन्ति । यादवचक्रवर्ती चाह "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इति । वासुदेवपरा वेदाः वासुदेवपरा मखाः । वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा । आदावन्ते च मध्ये च हरिस्सर्वत्र गीयते ॥" इति । श्रीमद्रामानुजमुनयः श्रीमति वेदार्थसंग्रहे "अनवधिकातिशयासंख्येय-कल्याण-गुणाढ्यं स्वसंङ्कल्पप्रवृत्त-चिदचिद्वस्तुजाततया सर्वस्यात्मभूतं प्रतिपाद्य, तदुपासनं साङ्गं तत्प्रापकं प्रतिपादयन्ति शास्त्राणि" इति । "प्रह्लाद-नारद-पराशर-पुण्डरीक-व्यासांबरीष-शुकशौनकभीष्म-दाल्भ्य-रुक्माङ्गदार्जुनप्रभृतयः परमभागवता असंख्येयाः श्रूयन्ते भगवद्भक्तियुक्ताः । कुलशेखर, रामदास-जयदेव-नामदेवादीनां भक्तानां चरितानि भक्तमालादिग्रन्थरत्नेषु द्रष्टव्याणि । दाक्षिणात्येषु च वैष्णवा भूतयोगि-सरोयोगि-महदाह्वय-भट्टनाथ-श्रीभक्तिसार-कुलशेखर-भक्ताङ्घ्रिरेणु-परकालयतीन्द्रमिश्र.-श्रीवात्स्यनडादूर-म्माल-वरददेशिक-वेदान्तदेशिकादयः श्रीमत्परांकुशभक्ताः श्रीवागीशाद्याः शैव भक्ताश्चासंख्येयाः तदा तदा भगवदंशैरवतीर्य भक्तिरसनिष्यन्दिनीभिः श्रोत्रसुखाभिः स्तुतिभिः भगवन्तं संस्तुत्य कलिदूषितानखिलानन्वगृह्णन्निति च श्रूयते ।

सूर्योदय नियमाः ।

---

(१) सूर्योदयः प्रतिपूर्णिमं प्रकाशितो भवति । ये पञ्चरूप्यकात्मकं ५) वार्षिकं साहाय्यं करिष्यन्ति ते संरक्षका भवितुमर्हन्ति । वार्षिकं मूल्यं भारते मुद्रात्रयम् ३) वहिर्भारतश्च मुद्राषट्कम् ६) भारते विद्यार्थिभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च १) रूप्यकेणैकेनेदं पत्रं प्रदीयते । सर्वत्रैव अग्रिमं मूल्यं गृह्येत ।

२—धनादेशपत्र—(मनिआर्डर) द्वारैव मूल्यप्रेषणं साधीयः । वी० पी० द्वारा प्रेषणे ।=) मूल्यादधिकम् आणकषट्कं पत्रग्राहकाणां लगिष्यति ।

(३) ग्राहकैः प्राचीनैः स्वीया ग्राहकसंख्या, नवीनैश्च 'नवीनोऽहम्' इति लेख्य-मेव । अन्यथा पत्रप्रेषणे तथाऽन्यव्यवस्थाविधाने च महान् विलम्बो भवेत् । येषां समीपे समुचितसमये सूर्योदयो न गच्छेत् तैः पत्रालये (पोस्ट आफिस) अन्वेषणा-नन्तरं शीघ्रं सूचना देया । धनादेश-(मनिआर्डर) द्वारा स्वपूर्णमंकेतं सुस्पष्टं विलिख्य सूर्योदय-मूल्यं प्रेषणीयम् । अत्र विज्ञापनदाने महीयसी लाभस्य सम्भा-वना । विज्ञापननियमाः पत्रं प्रेष्य ज्ञेयाः । सूर्योदये मुद्रापणीयानि निबन्धादीनि तत्सम्बन्धिलिपिः, कार्यालय-व्यवस्थाविषयकलिपिश्च "कार्याध्यक्ष सूर्योदय-कार्यालय जगत्गञ्ज, बनारसकैण्ट" इति सकेतेन प्रेषणीया ।

लेखका विनिवेद्यन्ते ।

१—त एव लेखा इह प्रकाश्यन्ते ये सुस्पष्टाक्षरा विरलपङ्क्तिकाः सरल-सरला भावपूर्णाश्छात्रोपयोगिनो भवन्ति । साहित्यिका धार्मिकाः सामाजिका ऐतिहासिका गवेषणासम्बन्धिनश्च प्रसादगुणगुम्फिता लेखाः प्रकाशने प्राथम्यमाश्रयन्ति । अतश्च लेखकैः लेखस्य भावसौष्ठवे मनोहरत्वे च ध्यानं देयं न तु शब्दकाठिन्यादिषु ।

२—कविताश्च स्वल्पसंख्यका भावपूर्णा अपेक्ष्यन्ते न तु विंशत्यधिकाः ।

३—असम्पूर्णलेखः 'क्रमशः' इति कृत्वा, लेखकमहोदयै नं प्रेषणीयः । किन्तु पूर्ण एव ।

Printed at the Shri Lakshmi Narayan Press, Jatanbar, Benares,
and published at the Bharatdharma Mahamandal, Jagatganj, Benares,
by Pt. A. P. Sharma.

सूर्योदयः ।

त्रैमासिको विशेषांकः ।

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन मोहं तमो नाशयन्
तामिस्रं जड़वाद-कैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

SURYODAYA

SPECIAL TRILINGUAL EDITION

IN SANSKRIT, ENGLISH & HINDI LANGUAGES

PUBLISHED QUARTERLY

FOR

Free Distribution

Amongst Patrons and all classes of Members of Sri Bharat Dharma Mahamandal, Active Dharma Sabhas, Hindu educational institutions and centres of the All-India Sanskrit and Spiritual University in all provinces of India.

PUBLISHED BY

SRI BHARAT DHARMA MAHAMANDAL

Head Office—Benares.

सूर्योदय की विषय-सूची ।

Contents of the Trilingual Suryodaya March 1940

सम्पादकाः—

त्यक्तमहामहोपाध्यायपदवीको महामहाध्यापकः

पण्डित श्रीपञ्चाननतर्करत्नभट्टाचार्यः

पं० बालकृष्णमिश्रः बी. ए. एल. एल. बी. काव्यतीर्थः

पं० अवधेशप्रसादशर्मा द्विवेदः विद्याभूषणः ।

सूर्योदयः।

त्रैभाषिको विशेषाङ्कः।

पञ्चदशवर्षे १५ { फाल्गुन-पूर्णिमायाः १९९६, मार्च १९४०। } ९ मी संख्या

नमो नमो ब्रह्मसदाशिवाय नमो नमः कारणकारणाय।
नमो नमो वेदजगद्धिताय नमो नमो धर्मसनातनाय॥

निवेदनम्।

श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य मन्त्रिसभया सुनिश्चितमिदं यत् 'सूर्योदय' प्रचार-बाहुल्यार्थं सनातनधर्म-भारतीयशिक्षासिद्धान्तानां च समेधनार्थं प्रतिवर्षं चत्वारो विशेषाङ्कास्त्रैमासिकास्त्रैभाषिकाश्च सूर्योदयस्य प्रकाशनीयाः, यैः संस्कृताङ्गलहिन्दीभाषात्मक गद्यपद्यमयशिक्षाविषयक-विविधनिबन्धप्रकाशनद्वारा श्रीमहामण्डलो नैजानां सदुद्देश्यानां साफल्यं भारतीयादर्शभूतशिक्षा-विस्तारसाहाय्यादिकं च विदध्यादिति। तत्र हिन्दीभाषाङ्गलभाषयोः प्रबन्ध-लेखनादि सम्पादकीयं कार्यं श्रीमहामण्डलमन्त्रि-महोदयाः करिष्यन्ति। प्रत्येकमपि विशेषाङ्कः समधिकसंख्यया प्राकट्यमधिगमिष्यन् समस्तस्यापि भारतखण्डस्य तेषु तेषु प्रान्तेषु निवसद्भिः सर्वविधैरपि श्रीमहा-मण्डलसदस्यैः तत्सम्बद्ध-संस्थानकैश्च विनैव मूल्यं समासादितो भविष्यति इति।

प्राचीनः शिक्षादर्शः।

अधुनातनसभ्यजगतः पुरातनभारतस्य च शिक्षापद्धतौ तदुद्देशेषु आकाश-पातालवद् महदन्तरं निभाल्यते।

"विद्याऽविद्येति तस्या द्वे रूपे जानीहि पार्थिव!
विद्यया मुच्यते जन्तुर्बध्यतेऽविद्यया पुनः" इति।

महर्षिवेदव्याससिद्धान्तमनुसृत्य सर्वव्यापकस्य सर्वजीवहितकारिणोऽचिन्त्य-

स्याखिलशक्तिकेन्द्रभूतस्य परमात्मनो द्वे अपि विद्याऽविद्ये स्वीयशक्तिभूते वेदितव्ये। तत्र ज्ञानजननी विद्या, अज्ञानजनयित्री अविद्या च। विद्या किल ज्ञानं प्रसूय ऐहलौकिकं पारलौकिकं चाभ्युदयं साधयन्ती मनुष्येभ्यो नैःश्रेयसिकमलौकिकमात्मज्ञानं प्रदाय तान्निखिलेभ्योऽपि बन्धनेभ्यो विमोचयति। अविद्या तु विपरीतज्ञानमज्ञानं वा प्रकटयन्ती ज्ञानमाच्छादयन्ती जीवान् बन्धने पातयति। मौलिकमिमं सिद्धान्तमनुसृत्यैव पूज्यपादैस्त्रिकालदर्शिभिर्महर्षिभिः शिक्षालक्ष्यं स्थिरीकृतमास्ते। प्रकृतिं संस्कृतिं च लक्ष्यीकृत्य शिक्षापथसंचालनेनैव तत्पथिकानां सर्वविधमपि कल्याणं सेत्स्यति। स्त्रीणां पुरुषाणां च पारस्परिको मौलिकः किल सांस्कृतिकप्राकृतिकभेदः। कारणेनैतेन शिक्षापद्धतौ भेदः स्वाभाविक एव। बीजक्षेत्रवत् पुरुषाणां स्त्रीणां च प्रकृतिसंस्कृतिप्रभृतिषु भूयान् भेदो विभाव्यते। अतो वैतेषां तासां च शिक्षापद्धतौ भेदो नितरामावश्यकः। तत्रापि च तपःस्वाध्यायनिरत-विषयरागरहित–जगद्गुरुब्राह्मणानां, धर्मरक्षकक्षत्रियाणां, कृषिगोरक्षणपरायणवैश्यानां, परमगहनसेवाधर्मकलाकौशलसमुन्नतिकारिणां शूद्राणामन्येषां च मनुतनुजनुषां शिक्षादर्शे महर्षिभिः सुमहान् भेदः प्रदर्शितो विद्यते। साम्प्रतं हि नराणां नारीणां वा सर्वेषां वर्णाश्रमधर्मावलम्बिनां तद्व्यतिरिक्तानां च एकस्मिन्नेव शिक्षामार्गे परिचालनार्थं, योऽयमुद्योगः समुज्जृम्भते, स नितरां भयमावहति। किन्तु दुरत्ययः कलिकालप्रभावः।

"राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठाः पापे पापाः समे समाः।
राजानमनुवर्त्तन्ते यथा राजा तथा प्रजाः"॥

इति धर्मशास्त्रवचनं साधु सङ्गच्छते। साम्प्रतमापद्धर्ममवगत्य देशकालपात्रभेदेन यथासम्भवं सर्वेषां मङ्गलमनुष्ठातुं श्रेयस्करीं वासनामवलम्बमानेन श्रीमता भारतधर्ममहामण्डलेन काशीक्षेत्रे धार्मिकाध्यात्मिक-संस्कृतविश्वविद्यालयः संस्थापितो वर्तते, तत्र तादृशी नियमपद्धतिः स्थिरीकृता यया सर्वैरपि सनातनवर्णाश्रमधर्मावलम्बिभिः स्वीयं समीहितं साधयितुं शक्यते।

धर्मस्य दार्शनिकी व्याख्या।

पौरस्त्यदर्शनशास्त्राणि भगवद्गीताप्रभृतयो वेदसारप्रतिपादयितारो यावन्तः सद्ग्रन्थाः सन्ति, तेषां सर्वेषामैकमत्यमत्र यत् सर्वशक्तिमतः परमात्मनः शक्तिरेव प्रकृतिरित्युच्यते, "सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः" इति श्रीमद्भगवद्गीतामनुसृत्य सत्त्वं, रजः, तम इति प्रकृतेस्त्रयो गुणाः सन्ति। तेषु सत्त्वगुणो ज्ञानप्रका-

शकः, शान्तिदाता आकर्षणविकर्षणशक्त्योः रागद्वेषयोश्च समन्वयकर्त्ता सृष्टिधारकश्च विद्यते । रजोगुणो हि इच्छा प्रवृत्तिप्रभृतीनां वर्द्धयिता, अशान्तिचाञ्चल्यदुःख-रागाकर्षणादीनामुत्पादयिता सृष्टिकर्त्ता च वर्त्तते, तमोगुणश्च प्रमादमालस्यमज्ञानं द्वेषं विकर्षणं च जनयन् सृष्टिं विनाश्य प्रलयमनुतिष्ठति । सत्त्वगुणरूपिण्या जग-द्धारिकया धर्मशक्त्यैव निखिलोऽपि ब्रह्माण्डप्रपञ्चो यथास्थानं संस्थितो विद्यते । धर्मो हि सत्त्ववृद्धिकरः । स्मर्य्यते चात्र—

सत्त्ववृद्धिकरो योऽत्र पुरुषार्थोऽस्ति केवलः ।
धर्मशीले तमेवाहुर्धर्मं केचिन्महर्षयः ॥ इति ।

शारीरिकं, वाचनिकं मानसिकं बौद्धिकं तत् कर्मैव धर्मो येन रजस्तमसो ह्रासः, सत्त्वस्य च समृद्धिः स्यात् । निखिलमपि जगत्प्रपञ्चं त्रिगुणात्मकमित्यतो न कोऽपि पदार्थः त्रिगुणमतिवर्त्तते । जीवा अपि त्रैगुण्यविषयाः, मानवा अपि न सन्ति त्रिगुणविकारशून्याः । यथा हि जीवसुषुप्तावालस्यदशायां वा तमसः, कार्यकाले रजसः, सद्विचारोपासनाद्यवसरे सत्त्वस्य चाभ्युदयस्तथैव मानवकर्मकलापोऽपि त्रिगुणात्मकोऽवगन्तव्यः । निरवच्छिन्नप्रवाहेण सत्त्वगुणसमेधकं कर्मैव धर्म इति निर्गलितार्थः । महीयसामपि चन्द्रसूर्यादिग्रहनक्षत्राणां मण्डलमिदमाकर्षणविकर्षण-स्वरूपयोः रजस्तमसोः समन्वयेन (Equilibrium) एव स्वस्वकक्षायां बम्भ्रम्य-माणं सुसंरक्षितं, नवैकेनाकृष्यमाणं विकृष्यमाणं वा नश्यतीति धर्ममाहात्म्यम् , समन्वयकारिणीयं शक्तिः प्रकृतेः सत्त्वगुण एव समुपलभ्यते । प्रस्तरत्वं शिलाशीय-सामपि परमाणूनामन्योन्याकर्षणशक्त्या समुत्पद्यते, तेषामेव विकर्षणशक्त्या विन-श्यति, तयोः समन्वयरूपसत्त्वगुणमूलकधर्मस्य धारिकया शक्त्या सुरक्षितं तिष्ठति । जडपदार्थेष्वपि धर्मशक्तिः कथं व्याप्नोतीत्युदाहृतम् । चेतनराज्येऽपि धर्मशक्तिरेव जीवसमूहमुद्भिज्ज (Vegetable kingdom) स्वेदजा- (Germ kingdom) ण्डज (Eggborn kingdom) जरायुज (Sackborn kingdom) मनुष्यादियोनिषु क्रमश उन्नमयन्ती स्वतो दृष्टप्रभावा सर्वोत्कर्षेण वर्त्तमाना विराजते । उद्भिज्जादि-र्मानवान्ता क्रमोन्नतिरियं सत्त्वगुणं द्वारीकृत्यैव प्रवर्त्तत इति पौरस्त्यदर्शनशास्त्र-पर्यालोचनया सिध्यति । क्रमविकासोऽयं (Evolution) ज्ञानराज्यस्य चतुर्विध-जीवसङ्घस्यावस्थापर्य्यालोचनया स्वत एवावगन्तुं शक्यते । मानवशरीरे जीवत्व-पूर्णविकाशहेतो धर्माधर्माचरणे स्वाच्छन्द्यं स्वतः समुत्पद्यते । अधर्मस्तु मानवान-धो नयति । धर्म एव क्रमशः तानुन्नमयन् परमात्मपारावारं प्रापयन् बन्धनान्मोच

यति। धर्मसाधनेनैव जीववर्गो नैजामैहलौकिकीं पारलौकिकीं च समुन्नतिमधिगच्छन्नन्ते कैवल्यपदमासादयति। उक्तं च वैशेषिकदर्शने—

'यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः'। इति

सर्वजीवहितकारिणीयं धर्मशक्तिः समस्तानपि तत्तन्मतधर्माधिकारिणो मनुतनुजनुषः कथमिव समुन्नयति समुन्नतिपथे इति विविच्यते—

शारीरिक-वाचनिक-मानसिक-बौद्धिकभेदेन मानवकर्माणि चतुर्धा विभक्तानि, करौ सम्पुटीकृत्य मूर्धानमवनमय्य करशिरःसंयोगानुकूलव्यापारः प्रणामो हि शारीरिकं सत् कर्म। एकं करमप्युत्थाप्य शिरः किञ्चिदाकुञ्च्य सन्मानव्यापारोऽपि प्रणामान्नास्ति भिन्नः। तादृशकायिकसत्कर्मपरिपालनेन जाड्याहङ्काररूपे तमोरजसी ह्रसिमानमासादयतः, तेन भवति समुन्नतिस्तद्व्यापारवतो मानवस्येति निर्विवादम्। स च व्यापारो हिन्दूनां वा माहम्मदानां कल्याणकरो भवति। अभ्यर्णमुपागतं परधर्मावलम्बिनं वा स्वधर्मावलम्बिनं वा पूज्यमपूज्यं वा पुरुषमालोक्य पारुष्यरहितेन मधुरमधुरेण प्रीतिपरिपूर्णेन वचसा संलापेन रजस्तमसोरभावात् सत्त्वजनितशान्तिसुखसंवर्द्धनाच्च वाचनिकं तदिदं सत् कर्म हिन्दूनां, माहम्मदानां, खिस्तानां, पारसीकानां, तत्तद्धर्मावलम्बिनामन्येषामपि मानवानां धर्मवृद्धिकरं कल्याणदायकं विद्यते। यदि कोऽपि मनुष्यो नैजं वा परकीयं वा धर्ममतावलम्बिनं पुमांसं मनसि हिंसति पीडयति वा तर्हि तदीयं तन्मानसिकं कृत्यं सुखकारि-सत्त्वगुणनाशकत्वादधर्मरूपं भवति। यद्यसौ तमुद्दिश्य तद्धितं चिन्तयति तदा तस्य मानसिकं तत् कर्म सत्त्वगुणवर्द्धकत्वाद्धार्मिकं भवितुमर्हति। विज्ञानशास्त्रविज्ञाता धीधनः कश्चिद् यदि संसारनाशकं नरसंहारकरं विचारमाश्रित्य तादृशं शस्त्रास्त्रमाविष्कुर्यात् विषदिग्धवायुसम्पादनक्षमं वाष्पं वा जनयेत्, तर्हि तदीयमिदं बौद्धिकं कर्म धर्मविरुद्धं भवेत्। यद्यसावेव जनसमाजरक्षाकल्याणकामनया महोपकारिणां बहुविधौषधानामाविष्कारं विदध्यात्तदा बौद्धिकं कृत्यं तदीयं तत् धार्मिकं भवेत्। अतो हि शारीरिक-वाचनिक-मानसिक-बौद्धिककर्माणि सत्त्वगुणस्वरूपधर्ममाश्रितानि जानतामजानतामखिलानामपि विभिन्नधर्ममतावलम्बिनां धर्मं परिवर्द्धयन्ति, हितपरम्परामप्युनुतिष्ठन्तीति पांशुलपादोऽप्यवगन्तुं प्रभुः। दार्शनिकयाऽनया व्याख्यया सत्त्वगुणवर्द्धिनी धर्मशक्तिः समेषामपि भूमण्डलस्य तत्तद्धर्ममतावलम्बिनां समानहिताधायिकेति नात्राणीयानपि संशीतिलेशः।

यथाहि बहुपुत्रवतः स्नेहमयस्य पितुः शक्ता अशक्ता वा, लघवो गुरवो वा, ज्ञानिनोऽज्ञानिनो वा सर्वेऽपि पुत्रा भवन्ति, तांश्च दयालुः स्नेहवान् पिता हितदृष्ट्या

पश्यति, पुत्रा अपि तादृशं पितरं श्रद्दधते समाद्रियन्ते परस्परं च परमेण प्रेम्णा सम्मिलन्तो व्यवहरन्तः स्वकीये परिवारे परमां शान्तिं समधिकं सुखं च समुपस्थापयन्ति, तथैव परमकारुणिकः सर्वशक्तिमानेकोऽद्वितीयः परमपिता परमात्मा सकलेष्वपि भूमण्डलधर्ममतमार्गेषु कृपादृष्टिवृष्टिमातनुते । तत्तद्धर्ममतमार्गावलम्बिनामपि परमात्मचरणप्राप्तिरूपैकलक्ष्यतया प्रधानमिदं कर्त्तव्यं यत् ते परस्परं भ्रातृभावं समेधयन्तो व्यवहरन्तु, येन विश्वमेतत् शान्तिसुखस्थानं सम्भवेदिति ।

श्रीमहामण्डलस्य प्रयोजनम् ।

'संघे शक्तिः कलौ युगे' इति भगवतो व्यासस्य वचनमनुसृत्य सनातनधर्मावलम्बिनं आध्यात्मिकसमुन्नतिशीलशालिनो मानवसमाजस्य संरक्षणार्थमेकस्या अखिलभारतवर्षीय-धर्ममहासभायाः प्रयोजनं त्रिकालाबाधितम् । स्वाधीनताप्राप्तिपर्यन्ता राष्ट्रियसभायाः (कांग्रेस), राजनीतिकमङ्गलमुद्दिश्य हिन्दुमाइस्मदेषु भ्रातृभावस्थापनपर्यन्ता हिन्दुमहासभाया अपि प्रयोजनीयता विद्यते । किन्तु श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्वरूपाया धार्मिकमहासभायाः सर्वदैवावश्यकत्वमिति न विस्मरणीयं सनातनधर्मावलम्बिभिः । धर्मशिक्षा—धर्मप्रचार-भारतद्वीपस्थापित-विद्यालास्थापनधर्मालयसंस्कार-मानदान प्रभृतीन् अनेकान् विभागान् द्वारीकृत्य व्यतीतामर्द्धशताब्दीमारभ्य महासभयानया यानि लोकहितकरकार्याणि विस्तार्य्यन्ते, तदिदं यथासमयं हिन्दुभिः स्मृतिगोचरीकरणीयमिति सप्रश्रयं निवेद्यते ।

सप्तदर्शनविज्ञानम् ।

वैदिकदर्शनानि सप्त वर्तन्ते । षड्दर्शनशब्दस्तु जैनसम्प्रदायादागतो यतस्तत्र सम्प्रदाये षड्दर्शनानि सन्ति । सप्तज्ञानभूमिकानुसारं वैदिकदर्शनानां सप्तसंख्याकत्वं सुतरां स्वाभाविकं वर्तते । न चात्र कस्यापि वैमत्यं सम्भवति । एषु च सप्तसु वैदिकदर्शनेषु न्यायो वैशेषिकञ्चेति दर्शनद्वयं पदार्थवाददर्शननाम्ना जगत्प्रसिद्धमेवास्ति । योगदर्शनं सांख्यदर्शनञ्चेति द्वे दर्शने सर्ववादिसम्मते एव तयोः श्रुति-स्मृति-पुराणादिप्रतिपादित-सिद्धान्तप्रतिपादकत्वात् । अथापरं मीमांसादर्शनं वेदानां काण्डत्रयविभक्ततया त्रिविधं वर्तते । वेदोक्तानां कर्मोपासनाज्ञानकाण्डानां मध्ये एकैकस्य काण्डस्य एकैकस्मिन् दर्शने मीमांसितत्वान्मीमांसादर्शनस्य त्रैविध्यं स्वतः सिद्धमेवास्ति । एवं वैदिकदर्शनानि सप्तधा विभक्तानि वर्तन्ते ।

अथैतेषु योगसाधनस्य, मन्त्रयोगसंहिता हठयोगसंहिता-राजयोगसंहिताभेदेन चतस्रः संहिताः सन्ति । तत्रेमासु चतसृषु संहितासु राजयोगसंहिता एकप्रकारेण दार्शनिकग्रन्थो विद्यते । तत्र हि एवमुल्लेखोऽस्ति—

सप्तदर्शनविज्ञानं विज्ञेयं विधिपूर्वकम् ।
समीक्षणार्थकत्वाद्धि दर्शनं वै हितप्रदम् ॥
सप्तज्ञानात्मकभुवः परं तत्त्वावलोकनम् ।
कथं भवति वेदैश्च शास्त्राद्यैरधिगम्यताम् ॥
निमित्तकारणीभूतं सृष्टेर्ब्रह्मेति बोधनम् ।
षोडशानां पदार्थानां तत्त्वाभिज्ञानतः स्फुटम् ॥
परमाणोश्च नित्यत्वं प्रथमं भूमिदर्शनम् ।
धर्माधर्मौ विनिर्णीय षट्पदार्थ विचार्य वै ॥
परतत्त्वोऽपलब्धिश्च द्वितीयं भूमिदर्शनम् ।
वृत्तयो जगतो मूलं रुद्ध्वा ता यत्नपूर्वकम् ॥
परतत्त्वोपलब्धिर्हि तृतीया भूमिका मता ।
विदित्वा प्रकृतिं सम्यक् परतत्त्वावबोधनम् ॥
कथयन्ति बुधा एतत्तुरीयं भूमिदर्शनम् ।
प्राधान्यात्कर्मणो ब्रह्म जगदेवेति निश्चयः ॥
पञ्चमी भूमिका सेयं निर्दिष्टा तत्त्ववेदिभिः ।
भक्तेः प्रधानता हेतोर्ब्रह्मत्वे निखिलं जगत् ॥
येयं बुद्धिर्विनिर्दिष्टा सा षष्ठी भूमिका मता ।
ज्ञानाधिक्यादहं ब्रह्मास्मीति धीः सप्तमी भवेत् ॥
अधमाऽज्ञानभूमिर्वै तमोमुख्या विजृम्भते ।
तमोरजःप्रधाना च मध्यमाऽसौ प्रकीर्तिता ॥
उत्तमाऽज्ञानभूमिश्च रजःसत्वप्रधानिका ।
शुद्धसत्वविकाशस्य स्थले नूनं यथाक्रमम् ॥
पुण्यभाजां मनुष्याणां चित्ताकाशे यतो ध्रुवम् ।
सप्तानां ज्ञानभूमीनामधिकाराः क्रमेण हि ॥
समुद्यन्ति ध्रुवं देवदुर्लभानां स्वभावतः ।
ज्ञानभूम्यश्च सप्तैताः साधकान्तर्हृदि क्रमात् ॥
शुद्धं सत्त्वगुणं सम्यग् वर्धयन्त्यो निरन्तरम् ।

निःश्रेयसपदं नित्यं गुणातीतं नयन्त्यलम् ॥
यत् किञ्चिदासीज् ज्ञातव्यं ज्ञातं सर्वं मयेति धीः
आद्याया भूमिकायाश्चानुभवः परिकीर्तितः ।
त्याज्यं त्यक्तं मयेत्येवं द्वितीयोऽनुभवो मतः ।
प्राप्ता शक्तिर्मया लब्धोऽनुभवो हि तृतीयकः ॥
मायाविलसितं चैतत् दृश्यते सर्वमेव हि ।
न तत्र मेऽभिलाषोऽस्ति चतुर्थोऽनुभवो मतः ॥
जगद् ब्रह्मेत्यनुभवः पञ्चमः परिकीर्तितः ।
ब्रह्मैवेदं जगत् सर्वं षष्ठोऽनुभव उच्यते ॥
अद्वितीयं निर्विकारं सच्चिदानन्दरूपकम् ।
ब्रह्माऽहमस्मीति मतिः सप्तमोऽनुभवो मतः ॥
इमां भूमिं प्रपद्यैव ब्रह्मसारूप्यमाप्यते ।

आर्य्यमहिलामहाविद्यालयस्य वार्षिकोत्सवः ।

(ले०—प्रत्यक्षदर्शी धर्मनाथशास्त्री आयुर्वेदाचार्य्यः साहित्यशास्त्री काशी)

पुण्यक्षेत्रेऽस्मिन् विश्वेश्वरनगरे काशीक्षेत्रे आर्यमहिलाहितकारिणी-महापरिषद् द्वारा संचालित आर्यमहिलामहाविद्यालयो विद्यते । यो हि सम्प्रति आर्यसंस्कृति-संरक्षणपुरःसरं राजकीयभाषायाः शिक्षां प्रवेशिकावधि बालिकाभ्यो वितरति । अस्मिन् विद्यालये भारतीयसंस्कृते धर्मशिक्षायाश्च प्राधान्यं वरिवर्ति । यया शिक्षया अल्पवयस्का बालिका अपि आर्यसंस्कृतिसाहित्यमवगाह्य यावन्ति भारतीयानां निगूढानि ऋषिप्रणीतानि स्त्रीशिक्षारत्नानि संस्कृतशास्त्रे सन्ति, तानि सर्वाणि राष्ट्र-भाषामुखेन ज्ञात्वा आर्यगौरवं न विस्मरन्ति, तथा मदालसासीतासावित्रीप्रभृतीनां साध्वीनां स्त्रीणां चारित्र्यमूल्यं नावहेलयन्ति । अतोऽप्यधिकम् अस्मिन् विद्यालये अधीत्य बालिकाः संसारजीवनयात्रायां स्वोदरपूरणमेव स्वकर्तव्यं नावगच्छन्ति । किन्तु सदाचार पूर्वकं स्वकौलीन्यं दर्शयन्तो ऋषीप्रणीताम् आर्यपद्धतिमेवानुगच्छन्ति

एषमो माघकृष्णचतुर्थ्याम् उक्तमहाविद्यालयस्य श्रेष्ठिवर्य्यश्रीरामकृष्णडाल मियामहोदयस्य साभापत्ये सम्पन्न-सप्तमवार्षिकोत्सवावसरे विद्यालयस्य सप्तवार्षिकीभ्याम् बालिकाभ्याम् अभिनीतं लघुलवकुशनाटकाभिनयं सदस्यानां हृदि अपूर्वं भारतगौरवं प्राख्यापयत् । तत्रैव जनकनन्दिन्या स्वबालकाभ्यां दत्त उप-

देशश्चैवमभूत् । यत् भारतमातॄणां किं कर्तव्यम् प्रागासीत् ? कीदृश्यो वीरमातरः सावित्रीतुल्याः पातिव्रतधर्मपरायणाश्चाभूवन् । तथा स्वधर्मवृत्त्या तासां सुताश्च वीरचरित्रयुक्ता मातृपितृभक्ताश्चासन् इति ।

ये च मान्या नरनार्य्यः तत्र नोपस्थितास्तेषां हृत्पटलेषु अयम्भावः समेयात् एतदर्थमभिनयवाक्यानि अधो लिख्यन्ते । अभिनयकलाप्रदर्शनं तु लेखनीपक्षे सम्यग् नायाति । तत्तु प्रत्यक्षतो दर्शका दर्शिका एव यथायथं हृदयस्थं कर्तुमपारयन् । अनुपस्थितास्तु एतदलभ्यलाभात् वञ्चिता एवेति । ते ताश्च स्वानुपस्थितिमेव गर्हयन्तः संतुष्यन्तु इति । तथाहि—लघुनाटकस्वरूपमधोनिर्दिश्यते ।

(तल्लेखका विद्यालयस्य संस्कृत-धर्माध्यापकाः पं० श्रीशिवकुमारशास्त्रिणः साहित्याचार्य्या व्याख्यानविशारदाः सन्ति ।)

अथाश्रमीयरङ्गस्थले प्रविशतः लव-कुशौ आश्वमेधिकाश्वसहितौ ।

लवः—(सतर्कम्) अश्वमेधयज्ञस्यायम् अश्वः । भ्रातः ! अश्वमेधयज्ञस्यायमश्वः ।

कुशः—कथं जानासि हे भ्रातः ! अश्वोऽयम् आश्वमेधिकः ।

न किञ्चिद्दृश्यते चास्मिन् चिह्नं वै चाश्वमेधिकम् ॥

लवः— ज्ञातव्यं तत्र किं भ्रातः त्वयाऽपि पठितं ध्रुवम् ।
धन्विनः खड्गिनश्चान्ये तथा कवचिनोऽपरे ॥
रक्षिणो यत्र गच्छन्ति परितोऽश्वं पदातिनः ।
स कथं न भवेत्तात ! अश्वोऽयमाश्वमेधिकः ।
जयघोषोऽपि सैन्यानां महानुच्चैः श्रुतो मया ।
सप्तलोकैकवीरस्य दशकण्ठकुलद्विषः ।
सोऽयमश्वः पताकेयमित्यादि जयघोषणा ॥

कुशः—अहो ! सत्यमयमश्वोऽश्वमेधस्यैव यतो योद्धारोऽनुधावन्ति क्रूरां वाचञ्च वदन्ति—

अहो ! सन्दीपनं वाक्यं रक्तोष्मा जायते ध्रुवम् ।
अङ्गानि दीप्तिमायान्ति भुजोऽयं स्पन्दते द्रुतम् ।
खड्गं ग्रहीतुं हस्तोऽयं बलाद्धावत्यतर्कितम् ।
निःक्षत्रिया धराः किं भो यदेवं सैनिका इमे ।
भाषन्ते भीषणं वाक्यं क्षात्रतेजोऽवमर्दकम् ।
व्रजामः शीघ्रं संयुध्य सर्वं सैन्यं विनाश्य च ।
अश्वं ग्रहीतुं सर्वांस्तान् बध्नीमो मुख्यसैनिकान् ॥

लवः— अनुमोदेप्यहं वत्स ! त्वया यद् वच उच्यते ।
मातुराज्ञाऽत्र संग्राह्या माता वै दैवतं परम् ॥
श्रुतिस्मृतिपुराणेषु माता सर्वत्र पूजिता ।
पितृतः श्रेयसी मातेत्याहुः सर्वे महर्षयः ॥
जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।
कल्याणीं वत गाथां तां को न जानाति निश्चिताम् ॥

कुशः—साधु भ्रातः ! साधु । साधु उक्तं त्वया ।
साधु सस्मारितं तात गच्छावो मातृमन्दिरम् ।
माताऽपि ध्याननिष्ठा सा पश्यास्मान् सम्प्रतीक्षते ॥

(पटाक्षेपः)

(ततः प्रविशति म्लानमुखी शोचन्ती सीता । तपस्विनी चैका)

(तपस्विनी—सर्वतो विलोक्य साश्चर्य्यम्)
जनकनन्दिनि ! सीते ! किं शोचसि ! संध्या संजाता सुकुमारौ कुमारौ ते न दृश्येते ? किं ताभ्यां विना दुःखिताऽसि ? क्व गतौ तौ ?

सीता—महाभागे तपस्विनि !
मम प्राणप्रियौ वत्सौ नाधुनाऽपि समागतौ ।
कथं क्रीडापरौ नैवं विलम्बं कुरुतः कचित् ॥
आश्रमे श्रूयते कस्मान्महाकोलाहलोऽधुना ।
यद्यप्यद्भुतकर्माणौ महावीरौ सुकर्मठौ ॥
वज्रसंहननौ नित्यं व्यायामपरिपालकौ ।
निर्भीकौ तिष्ठतो ह्यस्मिन्नाश्रमे मुनिसेविते ॥
स्वतन्त्रवातावरणे गृह्णीतो ज्ञानमुत्तमम् ।
तथाऽपि कम्पते हृन्मे मातृस्नेहो महाबली ॥

तपस्विनी—(आगच्छन्तौ कुशलवौ दृष्ट्वा)
अहो ! इमौ ते सम्प्राप्तौ सुतौ कुशलवौ यमौ ।
याभ्यां विरहितं शून्यं भवनं ते न रोचते ॥

(सुतौ मातरं वन्देते)

सीता— कथं विलम्बितौ प्राणप्रियौ वत्स सुतौ मम ।
युष्मत्स्नेहो नितान्तं मां यदुद्वेजयतेऽनिशम् ॥

लवः—प्रणम्य बद्धाञ्जलि भूत्वा—

मातः! क्षमस्व नौ कश्चिदपराधो न विद्यते।
आश्रमेऽस्मिन् समायात एषोऽश्व आश्वमेधिकः॥
गृहीत्वेमं कुशो गच्छन् योद्धुं सम्प्रति सैनिकैः।
मया निरुध्य त्वत्पार्श्वे समानीतो हठादिह॥
आदेशार्थं हि युद्धस्य यथेच्छसि तथा कुरु।

कुशः— अनुजानीहि वै मातः! योद्धुं सम्प्रति सैनिकैः।
विलम्बं कुरु नो मातः! बाहुर्मे स्पन्दतेऽधुना।
बद्धोऽयमश्वः तान् योधान् शीघ्रं बद्धुं व्रजामि वै॥

सीता—कुशलवयोर्हस्तौ गृहीत्वा—

अहो! वां नैव कालोऽयं युद्धस्यास्ति सुतौ मम।
अयमध्ययनस्यैवावसरो विद्यते ध्रुवम्॥

कुशः—हस्तं विमोच्य—

मात स्त्वयैव तत् प्रोक्तम् मर्य्यादां पालयेत् सदा।
परन्तु देशधर्मार्थं स्वात्मार्थं तां परित्यजेत्॥
आपत्काले न मर्यादा विद्यते प्रोच्यते बुधैः।
ध्रुवो बाल्ये तपस्तेपे बाल्ये रामो वनं गतः॥
प्रह्लादो बाल्यकाले हि भेजे विष्णुं स्वभक्तितः।
न विचारय मातस्त्वं युद्धायाज्ञां प्रदेहि नः॥

सीता—(सर्वतो दृष्ट्वा) तपस्विनीं प्रति लक्ष्यं कृत्वा

कथं न्याय्यमनुष्ठानं वीरमाता निषेधतु।
कथं वाप्यनुजानातु साहसैकपरां क्रियाम्॥

तपस्विनी—सीतां प्रति—

साहसं न निरोधव्यं बालानां मातृभिः क्वचित्।
साहसस्य निरोधेन बालाः स्युर्भीरवः सदा।
अतो युद्धाय वै देया त्वयाज्ञा सांप्रतं ध्रुवम्।
यथा साहसवृद्धिः स्यात् सुतयोस्ते न संशयः॥

सीता— तपस्विनि! त्वं यद् ब्रूषे तन्मह्यमपि रोचते।
आज्ञा युद्धाय दातव्या पुत्रसाहसवर्द्धिका॥

(ततः पुत्रावबलोक्य संबोध्य च) ।

अहो ! प्राणप्रियौ वत्सौ ममाज्ञावशवर्तिनौ ।
सत्यमुक्तं युवाभ्यां यत् तत्तथैव न चान्यथा ॥
एष सांग्रामिको न्यायः एष धर्मः सनातनः ।
एषा हि रघुसिंहानां वीरचारित्र्यपद्धतिः ॥
अतो युवां योद्धुकामौ गच्छतं संगरेऽधुना ।
गत्वा शत्रून् पराजित्य दर्शयेथां स्वपौरुषम् ॥
वीरमातेति जगति यशो मे संप्रसार्यताम् ।
जीत्वा शत्रून् समागत्य भूषयेथां गृहं मम ।
शिवा भवन्तु पन्थानो युवयोः सांप्रतं सुतौ ॥

(गच्छन्तौ कुशलवौ मातरं प्रति—)

कुशः लवश्च—इदानीमेव तान् सैन्यान् हत्वा सेनापतिं तथा ।
बध्वा तमानये मातः वन्दे ते चरणाम्बुजे ॥

तपस्विनी, सीता चाशीर्वादं दत्तः—

जनन्यो वीरसंताना भूयासु र्भारते सदा ।
मर्य्यादारक्षणायैव यासां साहसिकाः सुताः ॥
यथेमौ बालकौ वीरौ न सहेतेऽवमाननाम् ।
तथाऽन्ये बालका वीरा न सहन्तां विमाननाम् ॥ (इति पटाक्षेपः)

श्रीमताम्महामहिम-शालिनां मैथिलभूसुरसूरिसत्तमानां—“विद्यावाचस्पति” पं० मधुसूदनझाजीमहानुभावा-नामपवर्गमुपलभ्य—वियोगप्रकाशः ।

रचयिता—श्रीसत्यदेवमिश्रः “काव्यतीर्थः” व्याकरणशास्त्री ।

मैथिल भूसुर-सूरे ! प्रोद्यत्पाण्डित्यताण्डवस्वान्त !
विद्यावाचस्पतितान्निराश्रयीकृत्य किं यातः ? ॥ १ ॥
वाचस्पतिदेशीयो वाचस्पतिना सहैव संरन्तुम् ।
स्वर्गङ्गतोऽसि विद्वन् ! भूतलमपहाय दुर्दैवात् ॥ २ ॥
नष्टङ्गौरवमिह नोऽदिष्टवशादेव सूरिनिकराणाम् ! ।
शीतलवचनैः शमयतु कोऽत्र बुधानामिमामाधिम् ? ॥ ३ ॥

अध्यापनपरिपाटीं वेदान्तानां तावकीं श्रुत्वा ।
पूतश्रोत्रः कोऽत्रत्यो नात्र क्लेशमाप्नुयादनिशम् ? ॥ ४ ॥
दर्शनसम्भाषणवल्लोकगणाः किन्न दूयन्ताम् ! ।
केवलनामश्रवणेनैव वयं यत्र खिद्यामः ? ॥ ५ ॥

महामहिमशालिनां बत ! महाप्रयाणम्भवेत् !!
विधे ! किमिव तावको नयनिधे ! मुधायन्नयः ?
तवेदृशविधातृता ननु मता परास्ता यदा—
भुवोऽमरनरा मृता वद तदा कथन्तेऽमराः ? ॥ ६ ॥

याते दिवं त्वयि बुधे सुधियो विपन्ना-
स्त्वन्नामधाममहिमानमनुस्मरन्तः ।
हा ! हन्त ! हन्त ! बत ! कम्प्रति यान्तु वेदाः ?
विद्यानिधे ! कथय सम्प्रति किं विधेयम् ? ॥ ७ ॥

किङ्कार्यमूढमनसो विलपन्ति सन्तः
न्यक्कारमुद्गिरदतिक्रुधमाश्रयन्तः ।
निन्दन्ति वैधनयमार्यहरप्रदिग्धं
स्निग्धन्दहन्ति हृदयं दयनीयभावाः !!! ॥ ८ ॥

—o—

वार्षिकोत्सवः ।

आर्यमहिलाविद्यालयस्य वार्षिकोत्सवः सुमहता समारोहेण जनवरीमासस्य २८ दिवसे दानवीर-श्रीसेठ रामकृष्णडालमियामहोदयस्य सभापतित्वे संजातः ।

एजेन्टोंकी आवश्यकता ।

श्रीविश्वनाथो जयति ।

SURYODAYA

TRILINGUAL SPECIAL EDITION

THE DHARMA

The term "Dharma" is ordinarily translated into English term "Religion". This mistranslation is the source of a great deal of misconception about the true significance of Dharma and the Hindu outlook on life and the world which is based upon it The word "Dharma" is derived from the Sanskrit root 'Dhri' (to hold) and its etymological meaning is "that which holds". The philosophical significance of the term, as universally explained in the Vedas, the Puranas and all the seven systems of Vaidic philosophy, cannot be stretched so as to convey the sense of "a religion" or "a faith" but can only be interpreted to indicate "the eternal Divine law or the Divine might of the Almighty" which sustains and protects the whole creation from the microcosm to the macrocosm.

THE DHARMA OF HUMANITY

A study of the wider conception as expounded in the Holy scriptures of the Sanatanists about "Dharma" and "Adharma" will make it clear that the *Mahashakti*—the Almighty Mother Nature—of the Supreme Being (the *Brahma*) holds in Her the three Gunas *i.e.*, attributes. The *Rajoguna* is the power of creation and attraction. The *Tamoguna* is the power of destruction and repulsion. The *Sattvaguna* is the power of preservation and illumination. It maintains also an equilibrium between the forces of attraction and repulsion. It dispels ignorance and animal desires in man and at the same time promotes the element of *Dharma* in him. For this reason whatever increases *Sattvaguna* in man and ultimately results in his liberation from mortal bonds is the *Dharma* of Humanity.

THE DHARMA OF UNIVERSE

The Sanatanists who are really the early preceptors and the first torch-bearers of the world-civilization, have a perfect knowledge of the finer forces of *Dharma* and *Adharma* in connection with the world-systems, the Jivas—living beings in general, the human beings, and all super-human beings—the Devas, the Rishis, the Pitris, the Asuras, etc. They have also developed the most scientific theory of evolution and occult organization. They have proved in the scriptures as well as Vedic philosophies that *Sattvaguna*, which keeps the equilibrium between the forces of attraction and repulsion in the material world, also maintains the various world-systems of the universe—the Sun, the Moon, the stars and other planets including our Earth in their own spheres; otherwise everything in the universe would go to wreck and ruin. In the material objects like stone or wood it is the force of *Sattvaguna* that contributes to their existence by keeping the rival forces of attracion and repulsion in due balance. The holy Maharshis both scientifically and philosophically proved that the lower beings are of four grades and classes namely, Udbhijjas (the vegetable kingdom), the Swedajas (the germ kingdom), the Andajas (the eggborn kingdom) and the Jarayujas (the sac-born kingdom) and all these four grades of beings have many sub-classes numbering 84 lacs altogether. In their march of evolution from the lowest vegetable life towards humanity—which is the goal of this natural evolution—they travel on by degrees without any setback through the above-mentioned Yonis *i. e.* narrow gates of birth, until at last they are born as man, the perfect being on Earth. In this well-ordered progress they are pushed forward by the power of *Dharma* from stage to stage. *Dharma* with its Divine might of Sattvaguna takes the developed being (man) in course of time to higher stages of the occult plane, even places him on the position of the occult governors—the Rishis, the Devas, the Nitya-pitris, etc. to make the occult government a success, and lastly leads the highly developed being to the realm of Heaven, nay, to the utlimate goal called Mukti. The use of *Dharma* therefore, is not only for the advancement of humanity but its collective forces regulate the harmonies and actions of the entire world-systems, and hence it is all-embracing and it sustains the whole creation, organic as well as inorganic.

THE DHARMA OF SANATANI-HINDUS

The Vedas and Shastras generally make two divisions of human *Dharma*—one *Sadharan Dharma* and the other *Vishesha Dharma*. The Sadharan Dharma means the general or universal Dharma which helps equally all human beings, all creads, all nations and all communities through its different aspects. For example, acts of *Dana-Dharma* *i. e.* charity, *Tapo-Dharma* *i e.* austerity, *Yajna-Dharma* *i. e.* sacrifices, *Yoga-Sadhana* *i. e.* devotional practices, *Jnana-Sadhana* *i. e.* acquiring knowledge of self, and other pious actions of body and mind and inner feelings such as truth, justice, mercy, love, unpretendedness, rectitude, self-control, ten kinds of Ahimsa, absense of egoism, dispassion towards objects of the senses, paying reverence to the seven classes of elders, service of the *Guru*, purity of mind and body and *Bhakti* *i. e* devotion to God, all these come under the category of Sadharan Dharma.

Vishesha Dharma means a particular *Dharma* which is applicable to sex (men and women), caste (such as the Brahmans, the Shudras, etc.), stages of life (such as *Sannyas*, *Garhasthya*, etc.) and sub-creeds (such as *Shaiva Dharma*, *Shakta Dharma*, *Vaishnava Dharma* etc.) of the believers of Vedas *i. e.* Vaidic Dharma and also Special Dharma of the non-believers of Vedas *i. e.* Avaidic Dharma will come in the catagory of Vishesha Dharma of the Avaidic Dharma such as Jaina Dharma, Buddha Dharma, Christian Dharma, etc.

As for the Vaidic-Dharma of the Sanatanis which is the oldest Religion of the world the following are the eleven Vishesha Dharmas *i. e.* the creed of the Sanatani-Hindus—

They believe in (1) Vedas and Shastras such as Smritis, Puranas &c., (2) Existence of occult world and occult office-bearers, Davas Rishis and Pitris, (3) Divine law of Karma and Samskar *i. e.* seed of Karma, (4) Rebirth and Shradha ceremony to help the departed soul, (5) Theory of Avatar—Incarnation of Almighty God and His Vibhootis, (6) Upasana *i. e.* devotional practice and yoga, (7) Murti Puja *i. e.* worship through image and scientific theory of Pitha *i. e.* mistic circle, (8) Science of touchability and untouchability (Shudha-Shudha-Viveka), (9) Varnashram order of their own particular sociology, (10) Yajna and Mahayajna and, (11) Saguna and Nirguna Ishwar Tattwa of the Almighty Father of all and thereby preserve a mental structure (inner) for accomplishment of higher spiritual order of conciousness for securing Parabhakti, supreme Love and Mukti *i. e.* real liberation.

SHREE MAHAMANDAL ACTIVITIES

It is a historical fact that the late Maharajadhiraj of Darbhanga and the great Hindu Leader the late Lokamanya Bal Gangadhar Tilak both accepted the theory of the Founder of Mahamandal that the Indian National Congress will live until the Indian nation is granted Dominion Status and the services of the Hindu Mahasabha will be required till the anti-Hindu feeling subsides in the Mohammedan community, but on the other hand the existence of an all-India socio-religious organization like that of Bharat Dharma Mahamandal will be required for ever. The supreme importance of this Sanatanist national movement at this psychological moment of crisis of the pre-historic Spiritual race of mankind imperatively demands that all Sanatanist Leaders and institutions should join hands with Mahamandal and unite under one common Banner in order to preserve the national originality, culture, purity and strength.

× × × × × ×

On the 13th January, 1940 the Special Meeting of the all-India Council of Sri Bharat Dharma Mahamandal was held under the Presidentship of Dharmalankar Sir Manmatha Nath Mukerji Kt. retired Chief Justice of Calcutta High Court and Law member of Government of India, attended by a large number of prominent members in which the following three Sub-committees were formed.

(a) A Committee for reorganizing the Several Departments of Mahamandal.

(b) A Committee for revision the Rules and Bylaws of the society.

(c) A finance Committee.

× × × × × ×

Since the advent of the Provincial autonomy in India an organized invasion upon our Dharma by means of legislature was launched by the Party Ministers of the various Provincial Governments. The Raksha Department of the Society therefore took an early opportunity to face this encroachment upon the socio-religious freedom of Sanatani Hindus and with this end in view succeeded in persuading the provincial Governments of (1) United Provinces, (2) Behar, (3) Central Provinces and Berar, (4) Bombay, (5) Assam, (6) North West Frontier Provinces, (7) Orissa and (8) Sindh, to recognise the society as the All-India Representative Body of Sanatani Hindus and to send an advance copy of Bills aiming to affect the interests, practices, man-

ners, customs of Sanatan Dharma, to us for an experssion of our views on the utility and necessity of such Bills introduced by them.

× × × × × ×

It is a matter of gratification to say that the Society has in this way been able to exercise checks to a great extent in the provincial legislatures by opposing the Bills that were aiming at the destruction of the old ideals that have distinguished Bharatkhand from the whole of the world in placing the highest ideals of living and thinking before humanity from the time of the dawn of civilization. Space does not permit us to deal with this in detail. If funds permit it is proposed to get the various important opinions printed and distributed among our Patrons and Members which would show how useful work the Society has been doing and what valuable opinions it had been collecting for transmission to the different provincial Assemblies. The names of the Bills on which our opinions have been invited are given below:—

(1) Dr. Deshmukh's Hindu Woman's Right to Divorce Bill, Central Assembly, United Provinces and Behar.
(2) The Hindu Polygamous Marriage Restraint Bill U. P. and Behar.
(3) The Hindu Dharmadaya Bill U. P.
(4) The Polygamous Marriage Restraint Bill, U. P. and Behar.
(5) Central Provinces and Bihar Harijan Temple worship (Removal of disabilities) Bill 1939.
(6) The Central Provinces and Berar Civil Liberties Protection Bill.
(7) Mr. Akhilchandra Dutta's Hindu Woman's Right to Property (Amendment) Bill, U. P. & Behar.
(8) The Bihar Slaughter of Agricultural Animals Regulation Bill.
(9) The Bihar Prevention of Unequal Marriages Bill.
(10) The Contempt of Courts Amendment Bill, Bihar.
(11) The Bihar Gowshala Bill.
(12) The Bihar Hindu Religious Endowment Bill.
(13) The North West Frontier Province Anti-Beggary Bill.
(14) The North West Frontier Provinces Agricultural Produce Markets Bill.

× × × × × ×

The next item which received the closest attention of the Mahamandal has been the work of our Dharma-Shiksha or Religious education Departments through its All-India Sanskrit and Spiritual University. The University is making steady progress from year to year. Last year 532 candidates appeared in its various examinations

at 85 examination centres all over India as compared with 487 of previous year at 60 centres. With this is incorporated the Kashi Ayurved Sammilani, a Registered Body for the spread and preservation of Ayurvedic science of medicines. The journal of the Society has been recognised by the Directors of Public Instructions of U. P., Bombay and Sindh for use in colleges and schools.

× × × × × ×

The Upadeshak Mahavidyalaya, *i. e.*, the training college of Upadeshaks (Teachers and workers) on account of its great usefulness and necessity has been reorganised and placed on a sounder footing. For the last few years since the demise of Swami Dayanandji Maharaj the well-known original author and orator of Sanatan Dharma who was himself a pupil of this Mahavidyalaya, this part of the educational activity had rather become weakened. During the last year this national institution has been revived and learned Pandits of Benares have been invited to lend their help in making it successful. For the students of the Vidyalaya a reading room has been started which gets many of the useful newspapers and periodicals in Hindi, Sanskrit and English.

× × × × × ×

In order to counteract the devastating influence of the western materialistic civilization throughout the country an easily workable scheme of Home Religious Culture was launched in the beginning of the last year with a view to encourage the imparting of the elementary knowledge of Sanatan Dharma to the boys and girls in every Hindu household by distributing booklets to all the members of the society free of charges. Twelve such booklets were published and distributed through Provincial and local centres which were organised in co-operation with the Prachar department of the Society which is the third important department of its activities and it is a matter of gratification that during the last year the Upadeshaks of the Society were sent to the following places where they succeeded in deeply impressing the public with their discourses on various aspects of Sanatan Dharma :—

U. P. :—Azamgarh, Ghazipur, Gorakhpur, Deoria, Banda, Bindhyachal, Lalitpur (Jhansi), Pilibhit, Jalalabad, Shahjahanpur, Atarra (Banda), Karwi, Chitrakut.

Behar :—Gaya, Bhagalpur, Motihari, Muzaffarpur.

Bengal:—Kharagpur, Kanchrapara (24 Parganas).

Punjab:—Nahan.

It has already been proposed if funds permit, to compile and print at least two dozens of such booklets this year for free distribution among the members of the society through the help of our University centres and affiliated institutions.

× × × ×

A Provincial Mandal was recently organised in Malwa under the guidance of the Maharaj Saheb of Multhan; local centres have been established at the following places:—

Indore, Multhan, Aligarh, Banda, Azamgarh, Lalitpur, Kharagpur.

During the year altogether 470 new members have been enlisted through the various agencies.

Besides the above, during the rainy season local prachar work was organised and a series of learned and interesting lectures were delivered at Dasaswamedh Ghat and other places attracting large number of audience.

× × × ×

It has been arranged that a special All-India Mahadhiveshan be held at Benares early this year in the interest of Prachar Department and to facilitate the Propaganda work.

× × × ×

At this juncture mention must be made of the Shastra Prakash and Anusandhan *i e.*, Publication and Research Departments. Inspite of various obstacles in its way for the last few years, these departments have succeeded to bring out the revised and enlarged edition of the first part of the big work "Dharma Vijnan" of 426 pages through the help of our sister Association Sri Arya Mahila Hitkarini Mahaparishad. Our enormous stock of books is locked up with the Bharat Dharma Syndicate in liquidation. The Dharma Vijnan will for the present serve as a Text Book for the examinations of our University and will remove one of our great wants. During the year two big Hindi works have been compiled besides this, *viz.* "Karma Vijnan" and "Bharat Ka Dharma Samanwaya". The former has 25 chapters. It is being published in parts in the ARYA MAHILA monthly and will be published in book form when funds permit. The other very important book "Bharat Ka Dharma Samanwaya" has been compiled in 16 chapters. This work will be of an extraordinary value. It will

also be translated in Sanskrit, Bengali and English and arrangements for its publication in these languages are being made.

× × × ×

The Honours Department of the Society in appreciation of merits in Religion, Sanskrit and Hindi literature, has conferred honours as recommended by the Managing Committee of the Society on 72 gentlemen. 3905 persons have thus been honoured up to date with various honours of the Society. The Honour list of the last year is published in the Hindi Section of this special number.

× × × ×

As for the work of our Dharmalaya Samskar Department it is a matter of great satisfaction that our distinguished Pratinidhi Dharmaratna Srijut Naresh Chandra Datta B. A. has successfully made attempts for the improvement of the Amdanga Math in Bengal which was continued during the year and the Society co-operated with the Brahman Sabha of Bengal for the welfare of the great Tarakeshwar Math of Bengal. Important correspondence is being carried on with His Holiness Shri Shankaracharya of Sringeri Math regarding the resusciation of the Joshi Math in the Garhwal, Himalayas.

× × × ×

Similarly it is a Matter of national gratification that a scheme for the restoration of the Birth place shrine of Bhagawan Shri Krishna has been successfully launched with the help of our distinguished Patron and the Chancellor of our University—Bharat-Dharma-Ratna Vidyabhushan His Highness Maharaja Sadashiva Rao Powar Bahadur the most enlightened Ruler of Dewas J. B. in Muthra and for establishing within the precincts a temple of All Religions as proposed by the Mahamandal. A Society has been registered for the purpose and funds secured with the help and active co-operation of the President of the new Society His Highness the Maharaja Bahadur the illustrious Ruler of Dewas and Pandit Suresh Chandra Sharma of Muthra, the Secretary of the Society.

CONSTITUTION OF SRI MAHAMANDAL

Patrons: Their Holinesses of Shringeri, Kumbhakonam, Totadri, Nathdwara, Dwarka, Salimabad, and Their Highnesses of Udaipur, Nepal, Kashmir, Mysore, Baroda, Jodhpur, Jaipur, Tikamgarh, Gwalior, Kotah, Alwar, Patiala, Datia, Jamnagar, Dhrangadhra, Tripura, Panna, Kishengarh, Indore, Faridkote, Ajaigarh, Keonthal, Nahan, Rewa, Bundi, Dhar, Manipur, Dungarpur, Danta, Narsingarh, Limbdi, Wadhwan, Porebandar, Dharampur, Palitana, Morvi, Jasdan, Maliya, Dhrol, Wankaner and other Hindu Ruling Princes

Sri Mahamandal constitution consists of the House of Sangrakshakas the House of Pratinidhis, the House of Vyavasthapaks and the Managing Council.

General President: H. H. The Hon'ble Maharajadhiraj of Darbhanga.

Vice General President: The Hon'ble Dharmalankar Sir Manmathnath Mukerji Mahashyaya, Kt Retired Chief Justice of Bengal, Calcutta.

Other *High office-bearers* are their Highnesses of Tehri, Banswara, Dewas J. B, Bijawar, Sailana, and Maharaj Sahib of Multhan Pradhan Sachiva of the House of Sangrakshakas. Bharatbhushan Dharmalankar, Rai Bahadur Vikramajit Singh, Sahib ,B. A LL. B., M. B. E Advocate, Cawnpore, Chief Secretary of the House of Pratinidhis.

COUNCIL CIRCULAR (FOR 1940)

FOR THE MEMBERS OF BOTH THE HOUSES OF SHRI BHARAT DHARMA MAHAMANDAL.

Subject:—The Office-bearers and Members of the Council of the Society and the Senate and Syndicate of the University.

In accordance with the rules of the Society and the procedure hitherto followed, lists of office-bearers and Members of our Council of Management and of the Senate and Syndicate of our University are herewith submitted as approved in the All-India Council Meeting held on the 13th January, 1940 at Mahamandal Buildings under the Presidentship of Dharmalankar Sir Manmatha Nath Mukerji Kt. Ex-Chief Justice, Calcutta High Court and Ex-Law Member of Government of India and the Vice-General President of the Society. By Order—BAL KRISHNA MISHRA B. A., LL. B. KAVYATIRTH, *Secretary Incharge Head Office.*

Office-Bearers and Members of the Council—(1) His Highness Bharat Dharma-Nidhi Maharaja Sir Dileep Singh Bahadur, K C. I. E., Sailana—*President.* (2) Mahamahadhyapak Pandit-Prawar Panchanan Tarkaratna (of Bhatpara) Benares—*Vice-President.* (3) The Hon'ble Raja Dharmaranjan Sir Raghunandan Prasad Singh Kt., M. C S Monghyr—*Vice-President.* (4) Vidyaratna Pandit Ramesh Dutt Pande, B. A., S. C., Retired Home Secretary Kashmir Government, Benares—*General Secretary.* (5) Dharmalankar Shriman Maharaj Bharat Singh Saheb, Chief of *Multhan* (Pradhan Sachiva Upper House, Ex-officio Member). (6) Dharmalankar Bharat Bhushan Rai Bahadur Vikramajit Singh B A LL. B, M. B. E., (Chief Secretary, Ex-officio Member)-*Cawnpore.* (7) Dharma Bhushan The Hon'ble Rai Ramsaran Dass Bahadur, C I. E.—*Lahore* (8) Mahamahadhyapak Mahamahopadeshak Panchal Bhushan Shriman Pandit Bulakiram Vidyasagar (Provincial Mantri)—*Amritsar.* (9) Mahopadeshak Shriman Pandit Raliaram Sharma, Editor, Sanatan Dharma Pracharak—*Amritsar.* (10) Dharma Bhushan Lala Diali Ramji B A, Retired Director of Public Instruction and President Sanatan Dharma Sabha (Provincial Mantri)—*Patiala* (11) Sahitya Sudhanidhi Pandit Hrishikesh Bhattacharya, M. A, Director of Public Instruction—*Patiala.* (12) Dharmaratna Pandit Lakshmi Narain Sudan B. A. LL B—*Rawalpindi* (13) Wazir Tejram, President,

Dharmarth Sabha and General Treasurer, Kashmir Government—*Srinagar.* (14) Sahityalankar Doctor Kul Bhushan L R. C. P. & S. (Edin), D. P. H. (Lond.) Health Officer—*Kashmir* (15) Dharmalankar Rai Saheb Seth Minamal Dhuliawala—*Delhi* (16) Dharmavinode Lala Hariramji Rais and Banker (Provincial Mantri)—*Delhi.* (17) Rai Bahadur Kurmachal Bhushan Pandit Durgadatt Pant, Mahamahopadeshak, Kashipur—*Nainital.* (18) Dharmaratna Pandit Piaray Kishen Kaul, Judge, High Court (Provincial Mantri)—*Udaipur* (19) Yati Bhushan Mahant Maharaj Hari Nam Das Udasin, Sadhubela Tirth, Sukkur—*Sindh.* (20) Vidya Bhushan Rao Bahadur Thakur Chain Singhji, M. A. LL. B—*Jodhpur.* (21) Dharma Vinode Pandit Mohanlal Tiwari, B A. LL. B. Vakil Kheri (Provincial Mantri)—*Lakhimpur.* (22) Pandit Gopilal Goswami B A. LL. B. Vakil—*Brindaban.* (2') Pandit Radhey Shyam Dwivedi, Joshibaba (Provincial Mantri)—*Muttra.* (25) Babu Ranjit Singh M. A., LL B Governing Director, R. G. Cotton Mills—*Lucknow.* (25) Pandit Rajmangalnath Tripathi M A. LL B. Sahityacharya Professor—Colvin Taluqedar College—*Lucknow.* (26) Rai Kamaksha Dutta Ram, Rais and Taluqedar (Provincial Mantri)—*Lucknow.* (27) Mahopadeshak Pandit Radhika Prasad Banerji Vedant Shastri Professor, Sanatan Dharma College—*Cawnpore.* (28) Kunwar Chiranjilal Loyalka New Stock Exchange Building, (Provincial Mantri) Fort—*Bombay* (29) Dharmalankar Pandit Lakshmishankar Deoshankar Trivedi, Fort—*Bombay* (30) Seth Ramanlal Bhogilal Chinai (Provincial Mantri), Khajuripole—*Ahmedabad* (31) Dharmaranjan Raja Kshitindra Deo Rai Mahashaya of Bansberia, Kalighat—*Calcutta.* (32) Mahopadeshak Rai Nalini Mohan Lahiri, Vidyavaridhi—*Calcutta.* (33) Shijut Lalit Mohan Mukerji M Sc —*Calcutta.* (34) Bhishak Shiromani Kaviraj Bimalanand Tarkatirth (Provincial Mantri)—*Calcutta.* (35) Dharmaranjan Pandit Dhannu Lal Sharma B. A., B. L.. Solicitor (Provincial Mantri)—*Calcutta* (36) Dharmaratna Shrijukta Naresh Chandra Dutta B. A.,—*Calcutta* (37(Raja Bhupendra Narayan Singh Bahadur B A. Kashipur—*Bengal.* (38) Dharma Bhushan Rai Bahadur Kali Charan Sen, M. A. B. L., (Provincial Mantri) Gauhati—*Assam.* (39) Shriman Babu Ramnandan Prasad Singh B A (Hons.) M. A. Zamindar Chainpur, (Provincial Mantri)—*Bihar* (40) Dharmalankar Raja Bahadur Giriwar Prasad Narayan Singh Deo of Ranka, Palamau—*Behar.* (41) Mohant Maharaj G. R Das K P. H (Gold) Emar Muth (Provincial Mantri)—*Puri Orissa.* (42) Dharmalankar Ayurved-Martand Vaidyaraj Pandit Khiali Ram Sharma Biabani (Provincial Mantri)—*Indore C. I.* (43) Shriman Har Bhagwan Kapoor B Sc. Kamdar (Provincia Mantri)—*Multhan C I.* (44) Sriman Pandit R. M. Kashikar B A LL. B —*Dewas, J. B. C. I.* (45) Dharmalankar Raja Bahadur G Krishnamacharya Saheb—*Hyderabad (Deccan).* (46) Dharma Ranjan K Vaman Nayak Saheb, Zamindar (Provincial Mantri)—*Hyderabad (Deccan)* (47) Jyotish Sudhakar Dr. M. R. Bhatt M A. Ph. D. (Provincial Mantri)—*Mangalore S I.* (48) Dharmaranjan Pandit Pashupati Venkatraya Sharma Garu (Provincial Mantri)—*Guntur.* (49) Dharma Vinode Pt Purushottam Lal Jaitly, Merchant—*Allahabad* (50) Vidyaratna Sarkar Bahadur Johri B. A. LL. B. Advocate—*Allahabad.* (51) Pandit Sadayatan Pande Rais and Zamindar Ahraura—*Mirzapur.* (52) Shriman Babu Krishna Das ji Rais—*Chunar.* (53) Mahamahopadeshak Dharmaranjan Pandit Dhumawati Prasad ji Pande (Secretary, Prachar Dept., ex-officio)—*Benares.* (54) Dharmaranjan Rai Bahadur Pandit Madho Ram ji Sand, Raj Sewasakta Rais and Zamindar—*Benares.* (55) Dharmaranjan Pandit Radhika Prasad Chakravarty Secretary, and Registrar University Department (ex-officio)—*Benares* (56) Doctor Sudhir Chandra Kundu M B.—*Benares.* (57) Pandit Kailashpati Tiwari M. A. LL. B. Vakil—*Benares.* (58) Doctor

Prayag Prasad Verma H. M. B.—*Benares.* (59) Rai Saheb Shyamlal Saheb C. E.—*Benares.* (60) Swami Lalnathji—*Benares* (61) Rai Todarmalji Saheb—*Benares.* (62) Sahitya Bhushan Pandit Vijayanand Tiwari—*Benares.* (63) Mahamahopadeshak Pandit Madan Mohan Shastri—*Benares.* (64) Shriman Pandit Harinathji Tripathi—*Benares.* (65) Mahopadhyaya Kavibhusan Kaviraj Pt. Ramkishore Bhattacharya—*Benares.* (66) Vidyaranjan Shriman Seth Gauri Shankarji Goenka—*Benares* (67) Shriman Babu Jagannath Prasad Khattri, Rais—*Benares.* (68) Mahamahopadeshak Pandit Dharmadatt Vedshastri—*Benares.* (69) Shriman Seth Madan Gopal Kedia—*Benares.* (70) Dharma Vinode Shriman Babu Baldeo Dasji Rais—*Benares.* (71) Shriman Babu Mangala Prasad Singh, Rais and Zamindar—*Benares.* (72) Rai Bahadur Shriman Pandit Kamalakantji Dwivedi B. A Retired Magistrate and Collector U. P and Ex Revenue Commissioner Udaipur—*Benares* (73) Shriman Pandit Gaurinandanji Upadhyaya, M. A., LL. B Advocate—*Benares.* (74) Shriman Babu Laltoo Singh Gautama M. A, L. T, M R. A. S. Kavya-Tirth, Professer, Udaipratap Kshatriya College—*Benares* (75) Vidyasagar Babu Devinarayanji B. A. LL B. Advocate—*Benares* (76) Mahamahadhyapak Pandit Bhushan Pandit Gopal Shastri Darshan Kesari—*Benares* (77) Mahopadeshak Shriman Pandit Vindhyeshwari Prasad Shastri—*Benares.* (78) Pandit Brijmohan Dixit Ayurvedacharya—*Benares* (79) Doctor Durgapada Ghosh Ramkrishna Mission—*Benares.* (80) Chakshuvidya Visharad Doctor Kalikrishna Chakravarty—*Benares* (81) Dr Triveniprasad Baranwal Ayurvedacharya—*Benares.* (82) Pandit Ambika Dutt Upadhyaya M. A. Sahityaratna—*Benares* (83) Pandit Bhairodattji Dwivedi—*Benares.* (84) Babu Gopaldassji—*Benares* (85) Pandit Narsinghnathji Tripathi Mahant Shri Vishwanath Temple—*Benares.* (86) Mahopadeshak Pandit Goswami Jagadish Sharma—*Benares.* (87) Pandit Janaki Sharan Tripathi, Editor Surya—*Benares.* (88) Pandit Krishnaji, Rambhawan—*Benares.*

List of Office-bearers and Members of the Senate and Syndicate of the Alll-ndia Sanskrit and Spiritual University

Office-bearers:—Chancellor (प्रधानाधिष्ठाता)—His Highness Bharat Dharmaratna Vidya Bhushan Maharaja Shriman Sadashiva Rao Powar of Dewas J. B. *Prochancellor* (संयुक्त प्रधानाधिष्ठाता) Mahamahadhyapak Pandit Prawar Panchanan Tarkaratna (of Bhatpara, Bengal) *Benares Vice Chancellor* (उपप्रधानाधिष्ठाता) His Highness Bharat Dharma Vaibhawa Captain Maharaja Sir Narendra Shah Bahadur K C S. I of Tehri *Garhwal* —*Pro-vice-Chancellor* (संयुक्ताधिष्ठाता) Dharmalankar Sir Manmathanath Mukerji Kt. Ex Chief Justice Calcutta High Court, and Ex-Law Member Government of India—*Calcutta Rector* (नियामक) Vidyaratna Pandit Ramesh Dutt Pande B A. S. C. Retired Home Secretary, Kashmir Government—*Benares Proctors* (उपनियामक) Mahamahadhyapak Pandit Bhushan Pandit Gopal Shastri Darshan Kesari—*Benares* Pandit Bal Krishna Mishra, B. A. LL B. Kavya Tirth—*Benares Secretary* and Registrar (मन्त्री) Dharmaranjan Pandit Radhika Prasad Chakravarty Retired I. A. O. C. Officer—*Benares. Visitors* (प्रत्यवेक्षक) (1) Sahitya Sudhanidhi Pandit Hrishikesh Bhattacharya, M A Director of Public Instructions—*Patiala.* (2) Vidyaranjan Seth Gauri Shankar Goenka—*Benares*

Members of the Senate (वरिष्ट समिति) (1) Dharmaratna Pandit Piaray Kishan Kaul, Judge High, Court—*Udaipur* (2) Dharmaratna Diwan Radhanath Kaul—***Allahabad.*** (4) Mahamahopadeshak, Mahamahadhyapak Panchambu Bhushan Pandit Bolaki Ram Shastri—***Amritsar.*** (5) Mahamahopadeshak Mahamahadhyapak Pandit Pham

Bhushan Tarkabagish—*Benares.* (6) Vidyalankar Pandit Chandrashekhar Dhar Mishra—*Champaran.* (7) Mahopadhyaya Pt. Rewashankar Mehghji—*Bombay.* (8) Bhishakshiromani Shriman Bimalanand Tarkatirtha—*Calcutta.* (9) Mahamahopadhyaya Pandit Durga Charan Sankhya Vedanta Tirth Bhawanipur—*Calcutta.* (10) Dharmaranjan Pandit Dhannoolal Sharma B A B. L. Solicitor—*Calcutta.* (11) Jyotish Sudhakar Dr. M. R. Bhatta M. A. Ph. D.—*Mangalore.* (12) Pandit, A. K. Tarkaratna M. A. Principal Shri Balanand Sanskrit College—*Deoghar.* (13) Mahamahadhyapak Pandit Baldeo Mishra—*Darbhanga.* (14, Vidya Sudhakar Pt. Haridas Bhattacharya M. A Dacca-University—*Dacca.* (15) Dharma Bhushan Rai Bahadur Kalicharan Sen M. A. B. L. Advocate—*Gauhati* (16) Pandit Dinanath Sharma Shastri—*Multan.* (17) Mahamahadhyapak Kurmachal Bhushan Rai Bahadur Pandit Durgadatt Panth, Kashipur—*Nainital.* (18) Mahamahadhyapak Pandit Ishwaridatt Daurga Datti Shastri M. A. M. O L.—*Patna* (19) Dharmalankar Raja Giriwar Prasad Narain Singh Deo Bahadur—*Ranka.* (20) Mahamahopadhyaya Mahamahadhyapak Pandit Prabhu Dutt Shastri, M. A. I. E S Rajshahi College—*Rajshahi* (21) Dr. J. Mangiah M. A. Ph. D.—*Waltair.* (22) Pandit Ganesh Shanker Gandhe M A LL. B. Barrister—*Dewas J B , C. I.* (23) Professor Lautoo Sinha Gautama M. A. L. T., Kavya Tirth, M. R. A. S., Udaipratap Kshatriya College—*Benares.* (24) Pandit Nagesh Upadhyaya M. A Registrar, Saraswati Bhawan—*Benares.* (25) Pandit Rajmangalnath Tripathi M A. LL. B. Sahityacharya, Colvin Taluqdar College—*Lucknow.* (26) Pandit Ambikadutta Upadhyaya M. A. Sankhya Shastri, Sahityaratna, Asi—*Benares.* (27) Pandit Gaurinath Pathak Sahityacharya, Agusta Kunda—*Benares.*

Members of the Syndicate (शिष्ट समिति) (1) Bharat Bhushan Dharmalankar Rai Bahaduar Vikramajit Singh B A LL. B, M. B. E , Advocate—*Cawnpore.* (2) Mahamahadhyapak Pandit Nathilal Shastri Katyayani Peeth—*Brindaban.* (3) Mahamahadhyapak Smriti Sudhakar Pandit Shashi Bhushan Smiriti Teerth.—*Benares.* (4) Pandit Ratna Pandit Ramayash Tripathi—*Benares.* (5) Mahamahopadeshak Pandit Dharmadutta Vedshastri—*Benares.* (6) Mahamahopadeshak Dharmaranjan Pandit Dhumawati Prasad Pande - *Benares.* (7) Vidyabhushan Pandit Bhimchandra Chattopadhyaya B. A. M. I. E., M I. E E. (Lond.)—*Benares.* (8) Dr. Sudhir Chandra Kundu M B.—*Benares.* (9) Kaviraj Pandit Jyotish Chandra Bhattacharya, Ayurvedacharya Kavyatirth—*Benares.* (10) Kaviraj Pt Haran Chandra Roy Chowdhuri—*Benares.* (11) Mahopadhyaya Kavi Bhushan Pandit Ramkishore Bhattacharya-Vaidya—*Benares* (12) Mahopadeshak Sahitya Bhushan Pandit Vijayanand Tripathi—*Benares.* (13) Vyakaran Kesari Pandit Poorna Chandra Acharya—*Benares* (14) Mahamahopadeshak Pandit Madanmohan Shastri—*Benares.* (15) Pandit Rampriya Pathak Sahityacharya—*Benares* (16) Sahityabhushan Pandit Dwarka Prasad Chaturvedi M. R. A. S.—*Allahabad* (17) Mahamahopadhyaya Mahamahadhyapak Pandit Hari Har Kripalu Shastri—*Patna.* The office bearers will be members of both the Houses of the University. The members of the Syndicate will also be the members of the Senate

N. B.—Besides the above the General President, the Vice-General President, of Mahamandal, the President and Vice-Presidents, Upper House, the President and Vice-Presidents of Second House, the President Religious Council, and the Ascetic Organiser are considered members of all the Councils and Committees. All Literatures are supplied to them regularly and opinions invited by correspondence.

OUR SCHEME AND PRAYER.

The Mahamandal is the only All-India Socio-Religious organisation of the Sanatanist Hindus, who are the early and the first Torch-bearers of the world-civilisation. It is beyond all doubts that money, method and organised effort are essential in all great national undertakings like the Mahamandal, which is the oldest association of its kind and working for social and religious uplift of the Hindus, national solidarity, and spiritual culture of humanity.

The self-determination is the essence of Independence and prosperity. Now Bharatkhand—India is going to determine the scheme of her national Government and to acquire Dominion Status, as independent nation, within the Commonwealth of mighty British Empire. This political scheme will consist of the union of all Indian States, and the bigger States as well as the groups of smaller States all with their subject population to form part of the Independent Indian nation. On the other hand, the Rajas and Maharajas and the Zamindars and nobles of British India with their tenants will join the All-India political organisation with the commons of India as a part of the whole. So at this psychological moment it will be a complete negation of the self-determination on the part of the Sanatani Hindus who are the first torch-beares of world-civilization, if they remain unmindful in strengthening their solidarity in order to safeguard their pre-historic spiritual culture, special natural originality and Dharma. Therefore this is the time to make renewed efforts and to make necessary reforms in the management and departmental activities of Sri Mahamandal and convert it into a real central national force to be practically called the Hindu Ecclesiastic organisation of India and with it the Ruling Princes, the Rajas, the Maharajas, the Zamindars, the Mahants and the religious heads and persons of all walks should come under the religious banner of their own for their advancement, safety and tranquillity.

Out of our Patrons and Dan-patra-givers only a few, such as Their Highnesses of Kashmir, Nepal, Kishengarh, Darbhanga, Tehri, Ratlam, Sailana, Bijawar, Nahan, Suket, Tipperah have graciously donated their annual Danpatra grants. Therefore the present income can not meet the increasing demands of the various departments like the University, Prachar, and Publication which are expanding every year and meeting with success on account of their usefulness and popularity. As decided by the All-India Council in its meeting held on 13–1–1940 endeavours will be made to keep our

expenses within our income in accordance with the details sanctioned by the Council, and if necessary, to create some new source of income and with the sanction of the Council meet the new urgent expenditure out of the additional income.

The following annual Danpatra grants of our distinguished Patrons have fallen into arrears, viz, those of Udaipur (Interest on the Trust money of Rs 154500/-), Narsingarh (600/- p. a.) Tikamgarh (400/- p. a.), Keonthal (Rs. 300/- p. a.), Ajaigarh (150/- p. a.), Dharamjaigarh (100/- p. a.), Panna (300/- p a.), Dungarpur (500/- p a.), Datia (500/- p. a), Dhrangadhra (500/- p. a.), Kotah (600/- p. a), Banswara (500/- p. a) and such others In view of the great importance of the revised scheme the Society has decided to work this year in connection with our education and propaganda departments in the interest of Sanatan Dharma, Hindu nation and country, it is strongly hoped that our Patrons, the Danpatra-givers will be pleased to reconsider our prayer favourably and graciously order the remittance of the annual grants according to their Deeds of gift.

It is a matter of gratification that though after the death of the late Highness of Kashmir and Jammu the payment of the State grant of Kashmir was interrupted, but by the generosity of the present Enlightened Ruler of Kashmir and Jammu the grant has been renewed as will be evident from the extracts of the order given below:—

"The grant of Rs. 200/- p. m. which is the amount actually paid during His late Highness' life time is hereby renewed in favour of the Mahamandal from the date of sanction."

The Council of the society earnestly hopes that all other generous doners will kindly extend their helping hand at this trying moment.

The Udaipur Trust money granted by His late Highness out of His Highness' private purse was specially donated to further the cause of 'our main two departments *i. e.* Propaganda (Dharmaprachar) and Religious education (Dharmashiksha) the work of these two departments though properly organised is greatly handicapped for want of this aid. Though we have commenced working both these departments with the renewed support of Kashmir grant but with the renewal of the Udaipur grant the departments will be strengthened and enlarged in their scope and activity to the desired extent.

Apart from the generous Danpatra givers and permanent Donors, as abovementioned, several Patrons like Their Highnesses of Jodhpur, Karauli, Baroda, Gwalior, Alwar, Patiala, Danta, Jamnagar,

Indore, Faridkote, Rewah, Bundi, Dhar, Manipur, Limbdi, Wadhwan, Porbandar, Dharampur, Palitana, Morvi, Jasdan, Wankaner and such others had graciously donated occasionally once or more than once. If all the above-named mighty and wealthy Rulers contribute regularly whatever they wish and consider that the Mahamandal is their own national Ecclesiastic department then this Association is bound to flourish automatically.

Unity is the essence of national solidarity and tranquillity. So with the Co-operation of our Patrons and members and with the help of our Dharma Prachar and Dharma Shiksha (University) departments and specially with the help of our Home Religious Culture Department of one-rupee membership (at a time only) this national organisation shall be able to receive co-operation of the Hindu public very easily for our constructive national work throughout the Indian Continent.

With the kind and generous help of our above-mentioned Patrons and Benefactors, the national society of their own will be able to enlarge the field of action of their two main departments *i e.* Propaganda Department and University Department and also secure thousand and thousand Fellow Members for the University *i. e.* one-Rupee member of Home Culture department and General members of Mahamandal, every month and every year, and thus automatically receive co-operation of Hindu Public and strengthen our financial position. It is hoped that the members of both the Houses and all concerned will be glad to know that the scheme of our work contains the following important activities—

(a) To approach the Sanatanist public in special way for securing their greater co-operation in the constructive national work through our Dharma Prachar and Dharma Shiksha departments by increasing the number of fellow Members of our University. According to the revised rules every Grihastha, at least the Head of each Hindu family has to fill up the fellow-Membership form promising to impart religious training to the boys and girls of their family. Each member has to pay one rupee only at a time and nothing more. And in return he will receive a membership manpatra together with about a dozen booklets and smaller text books for Home Religious culture.

(b) Every year four special trilingual editions (in Sanskrit, English and Hindi) of the SURYODAYA (Sanskrit monthly organ) will be issued quarterly and will be circulated among all classes of Maha-

mandal members and active Dharma Sabhas of all the Provinces of India, without taking any subscription from them. Through this cultural work both our Propaganda and Educational departments will be much benefitted and the national association will have regular touch with its members and sister societies, develop the field of the activities and the self-determination of the members and secure co-operation of the public.

(c) Special arrangement will be made to open large number of centres of our Religious and Spiritual University in all Provinces and Indian States and secure co-operation of the schools, Pathshalas and colleges for holding annual examinations & imparting religious training.

(d) The working capacity of the Mahamandal Upadeshak Mahavidyalaya (the College of Divinity) will be strengthened for turning out sufficient number of Preachers and workers for the national Ecclesiastic All-India organisation.

(e) Special donors and Danpatra-givers according to their amount of grant, will be allowed to receive special help of our Dharma Prachar and Dharma Shiksha departments for their own Provinces or States in the interest of mutual co-operation and trust. On the other hand with the increasing number of Fellow Members of our University and its Home culture scheme and by securing large number of Mahamandal General Members we shall be able to incrense the strength of Preaching staff and mufussil working staff for the work of religious education, village uplift and national solidarity.

In the name of our Dharma, Community and country, therefore it is earnestly prayed that our respected Danpatra-givers, Patrons and Members will kindly remit their Danpatra grants and membership subscriptions, and our distinguished Patrons, members and supporters who have not yet been kind enough to donate anything to their own All-India Association, will come forward with their quota of help which, however small, will be received with heartfelt gratitude by the Council of this Religious and Philanthropic Association.

SPECIAL APPEAL

FOR GENERAL MEMBERSHIP.

If each of our members kindly persuade at least one of their friends to fill in the General Membership form at the end of this issue and send it along with their subscription the cause of Dharma will be greatly advanced.

अकुण्ठं सर्वकार्येषु धर्मकायार्थमुद्यनम ।
वैकुण्ठस्य हि यद्रूपं तस्मै कार्यात्मने नमः ॥

सूर्योदय ।

त्रैमासिक विशेषाङ्क ।

ज्ञान और विज्ञान ।

(१)

कौन वन्दनीय है ।

श्रीभगवान्में सारा संसार, अनन्त कोटि ब्रह्माण्ड और पिण्ड स्थित हैं। उनसे ही सब कुछ है, उनकी सत्ताके बिना किसी सत्ताका अस्तित्व नहीं रह सकता। सूत्रमें मालाकी मणियोंके समान सारा सृष्टिप्रपञ्च उनमें ही गुथा हुआ है। वे सब ओर और सब जगह विद्यमान् हैं, वे जड़में भी हैं और चेतनमें भी हैं। ऐसे सर्वात्मा जगदीश्वर को प्रणाम। पूज्यपाद महर्षि वेदव्यासने कहा है—

यस्मिन्सर्वे यतः सर्वे यः सर्वं सर्वतश्च यः ।
यश्च सर्वमयो देवस्तस्मै सर्वात्मने नमः ॥

---

(२)

समाधिमें श्रीभगवान् ।

सृष्टिसे परे भगवान्का जो अद्वितीय, अखण्ड सच्चिदानन्दात्मक स्वरूप है जिसको राजयोगी भक्तगण अनुभव करते हैं वही वेद और शास्त्रोंमें ब्रह्म कहाते हैं। उनका जो सच्चिदानन्दमय स्वभाव है वही गीता आदि शास्त्रोंमें अध्यात्म कहाता है। वे जिस अवस्थामें अनन्त कोटि ब्रह्माण्डके प्रपञ्चको देखते हैं उनकी उस अवस्थाका नाम सगुण ईश्वर है। वही वेद और शास्त्रोंमें अधिदैव कहाता है। बड़े बड़े देव-पदधारी भी अधिदैव कहाते हैं, क्योंकि उनके अधीन उनकी प्रकृति रहती है और

वे अपनी प्रकृतिको सब अवस्थामें देखते रहते हैं। जो अपनी प्रकृतिको सम्यक् रूपसे देखता रहे और अपनी प्रकृतिको वशमें रखे वही यथार्थमें पुरुष कहाता है। अनन्त कोटि ब्रह्माण्ड प्रसव करनेवाली महामाया जगदीश्वरके अधीन रहकर सृष्टि स्थिति और लय कार्य करती है इस कारण परमात्मा परम पुरुष कहाते हैं। जिस अवस्थामें भगवान्के सच्चिदानन्दमय अद्वितीय स्वभावका त्याग होता है वहीं से कर्मकी उत्पत्ति होती है। कर्म ही ब्रह्माण्ड और पिण्डकी सृष्टि स्थिति और लयका कारण है। इस कारण किसी किसी धर्ममतमें कर्मको ही जगत्का कर्त्ता करके माना है। दूसरी ओर त्रिगुणात्मक और पञ्चभूतात्मक जगत भगवान्का अधिभूत रूप कहाता है। समष्टिरूपसे वही विराट् कहाता है। और प्रत्येक पिण्डमें भगवान्की जो चेतन सत्ता है वही अधियज्ञ कहाता है। श्रीगीतोपनिषद्में कहा है—

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्म उच्यते।
भूतभावोद्भवकरः विसर्गः कर्मसंज्ञितः॥
अधिभूतः क्षरोभावः पुरुषश्चाधिदैवतम्।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृताम्वर!

यही निर्विकल्प समाधिसे जानने योग्य श्रीभगवान्का समाधि-गम्य भाव है।

---

(३)

भगवान्का ध्यान योग।

वेद और शास्त्रोंके अनुसार सर्वव्यापक, निर्गुण, निराकार वाक् और मनसे अतीत भगवान्के रूपको योगी और साधकगण चार प्रकारसे ध्यान करते हैं। इसी कारण योग साधनके अनुसार चार प्रकारकी ध्यानप्रणाली विहित है। प्रथम ध्यान प्रणालीका नाम स्थूल ध्यान है। यथा भगवान् विष्णु, भगवान् शिव, भगवान् गणपति, भगवान् सूर्य, और भगवती देवीके अनेक ध्यान। भगवान् राम, भगवान् कृष्ण भगवान् नृसिंह आदि अवतार मूर्तियोंके ध्यान और इसी प्रकार नाना देव देवियोंके ध्यान, ये सब स्थूल ध्यानके अन्तर्गत हैं। दूसरी ध्यान-प्रणालीका नाम ज्योतिर्ध्यान है। ज्ञानमय ज्योतिः स्वरूप श्रीभगवान्को जब ज्योतिः कल्पना द्वारा ध्यान किया जाता है तो उसको ज्योतिर्ध्यान कहते हैं। जैसे स्थूल ध्यान मूर्ति कल्पना द्वारा किया जाता है वैसे ही ज्योतिर्ध्यान ज्योतिः कल्पना द्वारा किया जाता है। तीसरी ध्यान-प्रणालीका नाम विन्दुध्यान है। विन्दुध्यानमें

ण्डलके संरक्षकों और सब श्रेणीके सभ्य महोदयोंको विना मूल्य भेजा जायगा। इसके अतिरिक्त भारत द्वीपकी सनातनधर्मप्रचारक धर्मसभाओं और सनातनधर्मशिक्षा विस्तारक शिक्षालयोंको भी यह विशेषाङ्क विना मूल्य भेजा जायगा।

× × × × ×

श्रीमान् धर्मालङ्कार सर मन्मथनाथ मुकर्जी Kt. भूतपूर्व चीफ जस्टिस कलकत्ता हाईकोर्ट और भूतपूर्व ला-मेम्बर (गवर्नमेंट आफ इण्डिया) महोदयके निरीक्षकत्वमें श्रीभारतधर्म-महामण्डल प्रधानकार्यालयके सब कार्य होते हैं। उनके सभापतित्वमें तारीख १३ जनवरी १९४० ई० को श्रीमहामण्डलभवन बनारसमें महामण्डलकी अखिल भारतवर्षीय-मन्त्रीसभाकी एक विशेष बैठक हुई थी। मीटिङ्ग बड़ी सफलताके साथ हुई। अनेक योग्य व्यक्तियोंने मन्त्रिसभामें योग दिया। तीन सब कमिटियाँ बनाई गई। एक कमिटी धनके प्रबन्धके लिये, दूसरी कमिटी महामण्डलके अलग-अलग कार्य विभागोंके संस्कारके लिये और तीसरी कमिटी वर्तमान देशकाल-पात्रके अनुसार महामण्डलके रजिस्टर्ड नियमों तथा उपनियमोंमें यथावश्यक न्यूनाधिक करनेके लिये।

× × × × ×

२ री फरवरी सन् १९४० को मन्त्रिसभाकी बैठकमें अनेक आवश्यक मन्तव्य सर्वसम्मतिसे स्वीकृत हुए हैं। उनमेंसे निम्नलिखित मन्तव्य सनातनधर्मियोंके ध्यान देने योग्य हैं—

(१) पहले वर्षों में महामण्डल कार्यालयकी चेष्टासे कई रेलवे कम्पनियोंने महामण्डलकी उपदेशकमण्डलीके लिये कुछ रियायतके साथ किराया लेनेका सुभीता कर दिया था। अतः सर्वसम्मतिसे निश्चय हुआ कि इस समय भी उसी व्यवस्थाके अनुसार सब रेलवे कम्पनियोंको और गवर्नमेंटके रेलवे बोर्डको लिखा जाय और नियमित तौर पर पत्राचार करके यह सुभीता प्राप्त किया जाय, जिससे महामण्डलके धर्मप्रचार विभाग और विश्वविद्यालय-विभागको काफी मदद मिले।

(२) देशकालकी परिस्थितिसे यह आवश्यक हो गया है कि सनातनधर्मकी सुरक्षाके लिये महामण्डलके ९० ब नियमके अनुसार 'स्वयंसेवक' दल विभागकी उन्नति की जाय। अतः सर्वसम्मतिसे निश्चय हुआ कि जबतक प्रधान-कार्यालय निजका स्वयंसेवक दल स्थापित करनेमें समर्थ न हो, तब तक वह देशके ऐसे स्वयंसेवकदलोंको धार्मिक जुलूसों, मन्दिरों, तीर्थस्थानों, यात्रियों इत्यादिकी

सुरक्षाके लिये जितनी सहायता सम्भव हो करे। यह भी निश्चय हुआ कि, प्रचार विभागके सेक्रेटरी प्रधान कार्यालयसे सम्बद्ध स्वयंसेवक-दलकी व्यवस्थाके लिये शीघ्र ही एक योजना बनाकर कार्यकारिणीसभामें पेश करें।

(३) जबसे भारतवर्षको प्रान्तीय शासनमें स्वतन्त्रता मिली है, तबसे धारा-सभाओंमें सनातनधर्म के विरुद्ध अनेक नये नये कानूनोंका निर्माण हुआ है और सनातनधर्मके गूढ़ वैज्ञानिक रहस्योंको समझाकर ऐसे विनाशकारी कानूनोंको बनानेसे रोकनेका प्रयत्न प्रायः निष्फल हुआ है और हिन्दुओंकी संस्कृति रीति रिवाज भाषा एवं धर्मकी सुरक्षा तब तक होना प्रायः असम्भव है, जबतक कि प्रान्तीय धारा-सभाओंमें सनातनधर्म और हिन्दू-संस्कृतिकी रक्षाके लिये कटिबद्ध सदस्य न भेजे जाँय। अतः निश्चय हुआ कि यह अखिल-भारतवर्षीय संस्था, हिन्दूमहासभासे सहयोग करते हुए अपने प्रान्तीय और स्थानीय-शाखा-सभाओंके द्वारा अनुरोधपूर्वक आगामी चुनावमें ऐसे सनातनी हिन्दुओंको वोट दिलवानेका पूर्ण प्रयत्न करे जो इस प्रकारके विनाशकारी आक्रमणोंसे सनातनियोंकी सर्वविधिसे रक्षा करनेको उद्यत हों। इसी सम्बन्धमें यह भी निश्चय हुआ कि सनातनधर्म और संस्कृतिकी रक्षाके निमित्त हिन्दू महासभासे पत्राचार किया जाय।

(४) भारतभूषण धर्मालंकार रायबहादुर श्रीमान् बाबू विक्रमाजीतसिंह के प्रस्तावानुसार यह निश्चय हुआ कि महामण्डल प्रचारविभाग के मंत्री ऐसी व्यवस्था करें कि प्रतिदिन ५ से ६ बजे तक संध्या को धार्मिक व्याख्यान कथा प्रवचन आदि महामण्डल की ओरसे बनारसमें तथा अन्य केन्द्रोंमें जो महामंडल से सहयोग करना चाहें, हुआ करे। प्रत्येक प्रान्तके सनातनी नेताओंसे इस विषयमें महामण्डल पत्राचार करके परामर्श प्राप्त करे कि उनके प्रान्तमें यह कार्य किस प्रकार आरम्भ किया जावे। जहाँ जहाँ यह शुभ कार्य आरंभ हो उन स्थानों की सूची प्रधान कार्यालय में रहनी चाहिये। व्याख्यान दाताओं को मार्ग-व्यय के अतिरिक्त और कुछ नहीं दिया जायगा।

(५) धार्मिकाध्यात्मिक-संस्कृतविश्वविद्यालय की उन्नतिके लिये सर्वसम्मतिसे निश्चय हुआ कि मंत्री विश्वविद्यालय को उचित है कि भारतवर्षके हिन्दी स्कूल तथा संस्कृतके पाठशालाओंसे पत्राचार करके उनको सम्बन्धित करने का उद्योग करें।

धर्मशिक्षाके सुगम उपाय।

हिन्दू भाई और बहनोंसे विनीत निवेदन।

(आवश्यकता)

धर्मशिक्षा और धर्मप्रचारके अभावसे धर्मप्राण और जगतकी आदि गुरु हिन्दू जाति धर्मविमुख होकर निबल एवं श्रीहीन होती जा रही है। भारतखण्डमें हिन्दू नर नारियोंकी संख्या सबसे अधिक होने पर भी वर्तमान समयमें यह जाति सबसे अधिक दुर्बल और विपन्न हो गई है। कुशिक्षा और कदाचरणके प्रभावसे घरके लोग ही घरमें आग लगा रहे हैं। साम्प्रदायिक विरोध और परधर्म-विद्वेषके कारण देश भरमें अग्नि की ज्वाला जहां-तहां दिखाई दे रही है। भारतखण्डके सब प्रांतोंके ही पुरुष और स्त्री स्वधर्म को, परलोक को और अपनी आध्यात्मिक-उन्नति को भूल करके केवल इन्द्रियसेवा, अर्थ और कामके पीछे चारों ओर दौड़ते हुए दिखाई पड़ते हैं। करोड़ों वर्षों से आदि शिक्षित आर्यजातिने अपने जिस महत्त्वकी रक्षा की है, वह जाति वर्तमान समयमें घोर स्वार्थ-परताके कारण संकुचित हृदय होकर उस गौरवको भूलते जा रहे हैं। इन सब विपत्तियोंका एक मात्र कारण धर्मप्रचार और धर्मशिक्षाका अभाव ही है। इस कारण किसी सुगम और नवीन उपायद्वारा देशभरमें बालक बालिकाओंको और हिन्दूओंके घर-घरमें नरनारियोंको धर्मशिक्षा देने और दिलानेकी अत्यन्त आवश्यकता है।

(धन बल और लोकबलका अभाव)

देशकी साधारण प्रजा अति दरिद्र हो गई है। और देशके धनी मानी व्यक्ति-गण कुशिक्षा और अज्ञानके कारण सात्त्विक दान करना भूल गए हैं। इन विपत्तियोंके कारण धर्मप्रचार और धर्मशिक्षा जैसे महान् पुण्यकार्यके लिये न धन मिलता है न धर्मके निमित्त स्वार्थत्यागी व्यक्ति ही मिलते हैं। फलतः इस समय सुकौशल पूर्ण उपाय द्वारा ऐसा प्रयोग करना उचित है कि जिससे अपने आप ही कार्यक्षेत्रमें धनकी भी प्राप्ति हो सके और धर्मसेवा करनेवाले व्यक्ति भी मिल सकें।

(प्रथम उपाय)

धर्मप्रचार और धर्मशिक्षाके निमित्त सबसे स्थायी सुगम और प्रथम उपाय यह सोचा गया है कि कमसे कम बीस या २४ छोटी-छोटी धर्मपुस्तिकाएँ ऐसी तैयारकी जायँ जो भारत खण्डके सब प्रान्तोंकी भाषामें अनुवादित होकर

प्रत्येक गृहस्थको विना मूल्यमें पहुँच सके। वे सब पुस्तिकाएँ इस प्रकारकी होवें कि जिससे गृहस्थके बालक-बालिकाओंको बाल्यावस्थासे ही धर्मशिक्षा देनेमें सहायक होवें और गृहस्थके नरनारीमात्रको साधारण धर्मशिक्षा देनेमें पथ प्रदर्शन कर सकें। इस समय तक निम्नलिखित १४ चौदह पुस्तकें योग्य व्यक्ति द्वारा तैयार हो गई हैं। उनमें ११ पुस्तकें छप गई हैं, शेष छपती हैं। यथा—(१) आर्य-महिलाप्रश्नोत्तरी (२) कन्याशिक्षा-सोपान (३) सरलपूजारीति (४) धर्म-शिक्षाकी अपील (५) बालक-बालिकाओंको धर्मशिक्षा देनेकी रीति (६) गायत्री मन्त्रकी टीका (७) परलोक प्रश्नोत्तरी (८) सदाचार प्रश्नोत्तरी (९) तीर्थ देवपूजनरहस्य प्रश्नोत्तरी (१०) सरल साधनप्रश्नोत्तरी (११) पथप्रदर्शकपुस्तक (१२) धर्माधर्मप्रश्नोत्तरी (१३) स्तुतिमाला (१४) सर्वधर्मसमन्वय।

(दूसरा उपाय।)

दूसरा उपाय यह सोचा गया है कि भारत द्वीप के सब प्रान्तों में गृहस्थों को श्रीभारतधर्ममहामण्डलान्तर्गत विश्वविद्यालयका सदस्य बनाकर उनको सम्बन्धयुक्त किया जाय। प्रत्येक गृहस्थ केवल एक बार १) एक रुपया चन्दा देनेसे अखिल भारत वर्षीय इस विश्वविद्यालयका जीवन भरके लिये सदस्य हो सकेगा। उनको मेम्बरी का एक सुन्दर छपा हुआ मानपत्र दिया जायगा। और उनके घरमें धर्मशिक्षा विस्तारके लिये ऊपर लिखित पुस्तिकाओंमें से कमसे कम ८।१० पुस्तिकायें विना मूल्य दी जायेंगी। उनसे एक प्रतिज्ञाका फार्म भराया जायगा कि वे नियमितरूपसे अपने बालक-बालिकाओंको बाल्यावस्थासे ही धर्मशिक्षा देंगे। विशेषता यह है कि प्रत्येक गृहस्थ केवल १) एक रुपया एक बार देनेसे इस विश्वविद्यालयका सहयोगी सभ्य हो जायगा; साथ ही साथ उनको कमसे कम ८।१० उत्तम धर्म-पुस्तिकायें विना मूल्य और एक मानपत्र मिल जायगा। इस सुगम नियमके द्वारा भारतद्वीपके सब प्रान्तोंमें इस विश्वविद्यालयके हजारों मेम्बर सुगमतासे बन सकेंगे और लाभवान होकर श्रीमहामण्डल का बल बढ़ा सकेंगे, और अपने अपने घरमें बालक-बालिकाओंको धर्मशिक्षा देकर उनका जीवन धन्य करेंगे। इस प्रकारसे महामण्डलके इस विभाग का कुछ खर्च भी निकल आयेगा और उसकी मेम्बरोंकी संख्या भी यथेष्ट रूपसे बढ़ सकेगी। साथही साथ इस विभागमें काम करने वाले अनेक धर्मसेवकों का पालन भी हो सकेगा। यदि सनातनी हिन्दू भाई बहनों की सहयोगिता महामण्डल को प्राप्त होगी और प्रबन्ध भी ठीक किया जायगा तो २६ करोड़ हिन्दुओं में से

महामण्डलके लाखों मेम्बर हो जाना कोई बड़ी बात नहीं है। श्रीभगवान् हम सबको संघशक्ति बढ़ानेके लिये सुबुद्धि देवें।

महामण्डलकी आर्थिक अवस्था।

हिन्दू जाति की एकमात्र अद्वितीय धर्म सभा श्रीभारतधर्ममहामण्डलका सुचारु संचालन करनेके लिये संस्थापक महोदयने करीब २५ हजार रुपये सालके दानपत्र संग्रह किये थे। महामण्डलका धर्मप्रचार विभाग ब्रह्मीभूत स्वामी दयानन्दजी महाराजके इसलोकसे चले जानेसे शिथिल हो गया है। जहाँ जहांसे दानपत्र मिले थे वहाँ वहाँ धर्म प्रचारका काम न होनेसे वार्षिक दानके नियमित मिलनेमें बाधा हो गई है। महामंडलके संस्थापक स्वामीजी महाराज अतिवृद्ध हो गये हैं, और जो इस धर्मप्रचारके कामको करते थे वे ब्रह्मीभूत हो गये हैं। हिन्दू समाजमें स्वार्थ रहित होकर काम करनेवालोंका बड़ा ही अभाव है। इस कारण यह बाधा उपस्थित हुई है। दानपत्रोंके अनुसार एक-चौथाई भाग भी इस समय अपने आप नहीं आता है। यदि विशेष उद्योगसे सब आने लगे तो महामंडलका अथक्लेश नहीं रह सकता है। अतः हिन्दू जातिमें निःस्वार्थ व्रतधारी सज्जनोंको इस ओर ध्यान देना उचित है। इसके अंग्रेजी अंशके देखनेसे विदित होगा कि सब सनातनधर्मियोंका ध्यान इस ओर आकृष्ट होने पर कैसा शुभकारी हो सकता है। दानपत्रके दाताओंको भी उनकी ओरके प्रान्तोंमें महामंडलके धर्मशिक्षाविभाग और धर्म प्रचार विभागकी सहायतासे बहुत कुछ लाभ पहुँच सकता है।

दूसरी ओर यदि महामण्डलके विश्वविद्यालयके सहयोगी मेम्बरोंके घर घरमें धर्मशिक्षा विस्तार करनेके लिये जो सुगम नियम बनाये गये हैं उनके अनुसार घर घरमें धार्मिक शिक्षा विस्तारके लिये यदि १) एक रुपया एक वार देनेवाले मेम्बर यथेष्ट संख्यामें संग्रह किये जायंगे तो धर्मशिक्षोपयोगी धर्मपुस्तकें बिना मूल्य बांटनेका खर्चा भी निकल आयगा; हिन्दू गृहस्थोंके घर घरमें बालक बालिकाओंको धर्मशिक्षा भी होने लगेगी; धर्मसेवा द्वारा अनेक धर्मसेवक इसी खर्चेसे पल सकेंगे और धर्म प्रचारका कार्य बहुत कुछ अग्रसर हो सकेगा, और धन क्लेश भी दूर हो जायगा। इस समय केवल सनातनधर्मियोंको रागद्वेष छोड़कर प्रमाद रहित हो परस्परमें मिलकर संघ शक्तिको बढ़ानेकी आवश्यकता है।

श्रीमहामण्डलके विश्वविद्यालय, शास्त्रप्रकाशन, और प्रचारादि विभागों की बढ़ती हुई आवश्यकताओंके लिये इस साल की ऐसी निश्चित आमदनी जो नियमित आती है पर्याप्त नहीं हो सकती है। उपयोगिता तथा लोक-प्रियताके कारण इन पवित्र कार्यविभागोंकी उन्नति और सफलता दिन प्रतिदिन बढ़ती जा रही है। धन की विशेष आवश्यकता है। अत: श्रीमहामण्डलके संरक्षकों और सब श्रेणीके सभ्य महोदयों से सविनय निवेदन है कि वे स्वजाति संगठन, देश और समाजके हितके नाते अपनी अपनी सहायता भेज कर अनुगृहीत करें।

——०——

श्रीमहामण्डलका मानदान विभाग।

श्रीमहामण्डलका यज्ञानुष्ठान विभाग जिस प्रकार देवपूजनके विचारसे स्थापित किया गया है, उसी प्रकार श्रीमहामण्डलके मानदानविभागका कार्य नृयज्ञरूपसे मनुष्योंकी गुणपूजाके लिये स्थापित है। इस विभागसे निम्नलिखित श्रेणीके मान प्रतिवर्ष यथासम्भव दिये जाते हैं।

(१) धार्मिकता और धर्मकार्यों में सहायताके विचारसे राजा महाराजाओंको मानदान। (२) उसी विचारसे सब श्रेणीके योग्य व्यक्तियोंको मानदान। (३) धार्मिक तथा परोपकारिणी आर्यमहिलाओंको मानदान। (४) साधारण विद्याविषयक मान। (५) संस्कृतविद्योपाधि। (६) विविध विद्योपाधि, यथा—वैद्यक, ज्यौतिष, कर्मकाण्ड आदि। (७) विशिष्ट विद्योपाधि। (८) हिन्दी विद्योपाधि। (९) पदार्थ विद्या, साइन्स और शिल्पसम्बन्धी, कृषि और उद्भिज्ज विद्योपाधि। (१०) भारतीय अन्य देश भाषाओंकी विद्योपाधि। (११) संगीत विद्योपाधि। (१२) विशेष अभिनन्दनपत्र। (१३) धर्मोपदेश सम्बन्धी—उपदेशक, महोपदेशक, और महामहोपदेशक। (१४) साधारण-मानपत्र, प्रशंसापत्र और धन्यवादपत्र।

जो स्वजातीय मान दिये जाते हैं, वे धर्माचार्य और राजन्यवर्ग एवं सब प्रान्तीय प्रतिनिधि वर्गकी ओरसे होनेके कारण इस मानदान विभागका आदर स्वजातीय पुरस्काररूपसे किया जाता है और विद्यासम्बन्धीय मानका प्रभाव यूरोप-अमेरिका जैसे सभ्य देशोंमें भी हुआ है। श्रीमहामण्डल, विद्या, साइन्स और आर्ट आदिके सम्बन्धमें मानदेनेमें धर्म और जाति का विचार नहीं रखता है।

इस मानदान विभागकी स्थापनासे सन् १९३९ के अन्त तक ३९७७ सज्जनोंको उपर्युक्त श्रेणीके मान अर्पित हुए। अबकी निम्नलिखित मान दिये गये हैं—

धर्मोपाधि ।

नाम पता	उपाधि
हिजहाईनेस श्रीमान् श्री लक्ष्मणसेन जी साहब बहादुर, सुन्दरनगर, सुकेत स्टेट	भारतधर्मभूषण
श्रीमान् दीवान बहादुर गोपाल स्वामी एयंगर सी० एस० आई०, सी० आई० ई० प्राइम मिनिस्टर, काश्मीर राज्य श्रीनगर, काश्मीर	राजधर्मालङ्कार
" राव रघुराजसिंहजू देव साहब, रुलिंग चीफ अलीपुरा (सेन्ट्रल इण्डिया नवगाँव एजेन्सी)	धर्मरत्न
" श्रीधरलाल भार्गव वारिस्टर अलीगढ़	धर्मभूषण
" रायबहादुर सोहनलाल जी एडवोकेट अलीगढ़	धर्मभूषण
" कुँवर चन्द्रसेनसाहब प्राइवेट सेक्रेटरी कोटा	धर्मभूषण
" सेठ चिरंजीलाल गोयनका हरपालपुर, झांसी	भक्तिभूषण
" ठाकुर लक्ष्मीराज सिंह, गभाना नरेश अलीगढ़	धर्मालङ्कार
" रायबहादुर पं० संकटाप्रसाद बाजपेयी बी० ए० लखीमपुर	धर्मभूषण
" पं० ख्यालीराम द्विवेदी वैद्यराज आयुर्वेदमार्तण्ड इन्दौर	धर्मालङ्कार
" बाबू गिरिधरदास भार्गव, जेनरल सेक्रेटरी ब्रह्मावर्तमण्डल, कानपुर	धर्मभूषण
" सेठ मोहनलाल लढ़ा C/o फार्म मोहनलाल मुरलीधर, बड़ा सर्राफा इन्दौर	धर्मभूषण
" राय साहब सेठ हरिजीवन महोदय, चौपाटी रोड, बम्बई	धर्मभूषण

कुलाङ्गनामान ।

श्रीमती क्षमादेवी राव, C/o डा० आर० राव०, एम० डी० २७, न्यूमारियन लाइन, फोर्ट, बम्बई	साहित्यचन्द्रिका

नाम–पता	उपाधि
संस्कृतविद्योपाधि ।	
श्रीमान् पं० इन्द्रलाल शास्त्री जयपुर	विद्यालङ्कार
श्रीमान् शास्त्री प्राणजीवन वी० जोशी कच्छी रिसर्च स्कालर गवर्नमेंट संस्कृतकालेज सरस्वतीभवन, बनारस	विद्याभूषण
श्रीमान् पं० मार्कण्डेयमिश्र प्रिंसिपल, श्रीमहाराणा संस्कृतकालेज (सरिसा दरभंगा) उदयपुर	महामहाध्यापक
श्रीमान् पं० ज्वालादत्तशर्मा, केसरौल मुरादाबाद	पण्डितभूषण
" राव बहादुर के० वी० रङ्गस्वामी एयंगर एम्० ए० डाइरेक्टर श्रीवेंकटेश्वर ओरियण्टल इन्स्टिट्यूट, तिरुपति (मद्रास)	विद्यावाचस्पति
" पं० हरिवल्लभ ठाकुर, व्याकरणाचार्य, तर्कतीर्थ हरिहराम्बा राज्य-विद्यालय अमावां जि० मुँगेर	महामहाध्यापक
" पं० रामदेवत्रिपाठी, बड़हरा जि० आरा	वैयाकरणभूषण
श्रीमान् पं० रामसकल उपाध्याय प्रधानाध्यापक, संस्कृतमहाविद्यालय आरा	विद्याभूषण
श्रीमान् पं० अवधेशप्रसाद द्विवेदी— काशी	विद्याभूषण
" पं० चन्द्रशेखरद्विवेदी व्याकरण साहित्याचार्य उदिच्य, व्यावर (राजपुताना)	विद्याभूषण
पं० शंकर दामोदर शर्मा पेशवे, धनराजगिरिजी हास्पिटल सोलापुर	काव्यभूषण
" पं० श्रीपादशास्त्री हसूरकर न्यायवेदान्तमीमांसातीर्थ पण्डितरत्न, प्रिन्सिपल संस्कृतमहाविद्यालय इन्दौर	महामहाध्यापक
" आनपु वेंकटरमणमूर्त्ति अप्पय राजू कोत्तपल्ली पो० तोडंगि, जि० गोदावरी	न्यायमार्तण्ड
" पं० मंगेशराय जी तैलंग पण्डितरत्न, दर्शनकलानिधि, विद्यावाचस्पति जि० कारवार, बम्बई	विद्यावारिधि
श्रीमान् पं० ईश्वरनाथ झा, व्याकरणसाहित्याचार्य, अध्यापक संस्कृतकालेज नवानी पो० तमोरिया दरभंगा	वैयाकरणभूषण

नाम और पता	उपाधि
श्री स्वामी भास्करानन्द भारती, विष्णुपुरमठ, देव जि० गया	विद्याभूषण
श्रीमान् गलगली रामाचार्य "मधुरवाणी" सम्पादक, बेलगाँव	संस्कृतसाहित्यरत्न
श्रीमान् वुर्ली श्रीनिवासाचार्य "मधुरवाणी" सं० सम्पादक, बेलगाँव	संस्कृतसाहित्यभूषण
श्रीमान पं० मुकुन्दराम शास्त्री श्री सनातनधर्म प्रतापसभा श्रीनगर काश्मीर	विद्यावारिधि
श्रीमान् देवता श्रीधरलालजी ठाकर, राजगुरु, कोटा	विद्याभूषण
श्रीमान् पं० धनेशदत्त मिश्र काव्यतीर्थसाहित्याचार्य, परियन रोड, दानापुर कैंट, पटना	साहित्यभूषण
श्रीमान् शास्त्री वसन्तराम हरिकृष्ण जी अहमदाबाद	शास्त्रविशारद
श्रीमान् पं० रामस्वरूप शास्त्री संस्कृत प्रोफेसर यूनिवर्सिटी, अलीगढ़	विद्याभूषण

विविधविद्योपाधि ।

श्रीमान् पं० गोरखनाथ पाण्डेय वैद्य, माधोपुर पो० जामोबाजार जि० सारन	वैद्यभूषण
श्रीमान् पं० मोतीराम (कल्याण जी शास्त्री) बेलजी सारस्वत पुजामणिजी का माला, बम्बई	वेदान्तभूषण
श्रीमान् पं० गयाप्रसादमिश्र पो० दियरा स्टेट जिला—सुलतानपुर	ज्योतिर्भूषण
श्रीमान् पं० श्रीविष्णुकान्त झा चौहटा, बांकीपुर (पटना)	ज्यौतिषरत्न
श्रीमान् पं० जगन्नाथशर्मा मु० चरनालथल पो० कोटफला, पटियाला स्टेट	वैद्यभूषण
श्रीमान् पं० दीपनारायण पाण्डेय ज्योतिषी, गोरखपुर, मु० परसियां कुरइ पो० बरहज	दैवज्ञभूषण
श्रीमान् पं० विश्वनाथ द्विवेदी, भवानीछापर पो० परोहा गोरखपुर	दैवज्ञभूषण

नाम-पता	उपाधि
श्रीमान् पं० महादेवमिश्र राजवैद्य चौक, पटना सिटी	आयुर्वेदभूषण
श्रीमान् पं० नरसिंह भट्ट ३९९, परकालदत्त स्ट्रीट कृष्णविलास अग्रहार मैसूर	वेदशास्त्री
श्रीमान् पं० बालकृष्णपाठक, राजज्योतिषी, अलीपुरा सेंट्रल इण्डिया, (नवगाँव एजेन्सी)	ज्योतिर्विशारद
ज्योतिर्विद् वृन्दाबन माणिकलाल जी अहमदाबाद	ज्योतिर्विशारद
श्रीमान् पं० भागवतप्रसादमिश्र दखिनेर, पो० पैरा जि० गया	वैद्यभूषण
श्रीमान् वैद्यराज हरिप्रसाद महाशंकर पंड्या ओंकार औषधालय, खाडियागेट अहमदाबाद	वैद्यरत्न
" वैद्यरत्न माधव प्रसाद नारायण शंकरशास्त्री स्वामी नारायण के मन्दिरके पास अहमदाबाद	आयुर्वेदरत्न
" रसायनाचार्य उमिया शंकर मोतीराम रावल धन लक्ष्मी सोसाइटी मनीनगर अमदाबाद	भिषक्शिरोमणि
" वैद्य चुन्नीलाल रेवाशंकर, आरोग्य औषधालय बड़ौदा	वैद्यरत्न
श्रीमान् जयराम शर्मा उकर्डा व्यास, कच्छ कोठारा	याज्ञिकभूषण
श्रीमान् पं० अपशंकर वामनाचार्य नील ग्राम हैदराबाद डेक्कन	आयुर्वेदविशारद
श्रीमान् रामचन्द्र काक काश्मीर	पुरातत्त्वविशारद
श्रीमान् डाक्टर कुलभूषण, हेल्थआफिसर काश्मीर	साहित्यालङ्कार
" पं० रामचन्द्र शर्मा मु० साहुकारा जिला पीलीभीत यू० पी०	महोपदेशक
" पं० शंभुनाथ द्विवेदी काशी	वैद्यभूषण
ए० एस० कृष्णराव एम० ए० प्रोफेसर ऊंगोला कालेज, मद्रास	दर्शनालङ्कार

नाम-पता	उपाधि
श्रीमान् पं० रामदत्त भारद्वाज एम० ए० एल० एल० बी० ए० यू० पी० हाईस्कूल कासगँज	दर्शनभूषण
श्रीमान् मनुभाई चन्द्र विद्यानन्द सोलीसीटर बम्बई ४	शास्त्रविशारद
श्रीमान् श्रीनटवरलाल इच्छा राम देसाई बी० ए० सम्पादक—"गुजराती" बम्बई	साहित्यरत्न
श्रीमान् पं० अम्बिकादत्त उपाध्याय एम० ए० अध्यापक, सेन्ट्रल हिन्दूस्कूल बनारस	साहित्यरत्न
श्रीमान् पं० नारायण शर्मा शुक्ल अहमदाबाद	भिषग्भूषण
पं० तारादत्त राजज्यौतिषी राजकुमार गुरु रियासत जुब्बल (शिमला)	ज्यौतिषालङ्कार
श्रीमान् पं० गणेशचन्द्र चौधरी कविभूषण शिक्षाश्रम, तिलुड़ी बाँकुरा	आयुर्वेदालङ्कार
श्रीमान् रायबहादुर डाक्टर एस० के० मुकर्जी एम० बी० एम० आर० सी० पी० इन्दौर	भिषक्सुधाकर
श्रीमान् सेठ विश्वम्भर माहेश्वरी माहेश्वरी होम, नेपियन सी रोड, बम्बई	विशेष मानपत्र
श्रीमान् पं० जुगत रामजी वैद्य— माहेश्वरी होम, नेपियन सी रोड, बम्बई	"
श्रीमान् पं० मोहनलाल जगन्नाथशास्त्री, मुहल्ला—१०९, कालावाड़ी कानजी खेमजीकी चाल सेकेण्ड	ज्योतिर्भूषण

श्रीमहामंडल-उपदेशक-महाविद्यालय।

यह महाविद्यालय श्रीमहामंडल भवन जगतगंजमें स्थापित है। छात्रनिवास भी विद्यालयसे सम्बन्धित है। कुछ विद्यार्थियोंको अन्न मिलता है और योग्यताके अनुसार छात्रवृत्ति भी देनेका प्रबन्ध है। यह वह विद्यालय है जिससे अनेक उपदेशक महोपदेशक और महामहोपदेशक बनकर विद्वान्गण भारतवर्षभरमें धर्म सेवा कर रहे हैं। धर्मव्याख्यान की शैली, शास्त्रार्थ की शैली, कथाबाचने की शैली, शंका समाधान की शैली, तुलनात्मक दर्शनशास्त्र और धर्मविचार आदि अनेक विषय इस महाविद्यालय में सिखाये जाते हैं।

समाजसंस्कार।

सामाजिक संस्कार की आवश्यकता सदा रहती है। परन्तु सनातनधर्मियोंके समाज-विज्ञानके अनुकूल जो संस्कार किया जायगा वही हिन्दू समाजके लिये हितकारी होगा और हिन्दू समाज विज्ञान (Hindu Sociology) के विरुद्ध जो सामाजिक संस्कार किया जायगा उससे हिन्दू समाज का कल्याण नहीं हो सकेगा। देश, काल और पात्रके अनुसार और जो कुछ त्रुटि हुई हो उसको देखकर हिन्दुओं की सामाजिक व्यवस्थामें और हिन्दुओंके आचरणमें यथा-आवश्यक संस्कार किया जा सकता है; परन्तु वह संस्कार सनातन धर्मियोंके वेद और शास्त्रों की आज्ञाके विरुद्ध और हिन्दुओंके समाजविज्ञानसे विरुद्ध होना कदापि मंगलकारी नहीं होगा। आजकलके हिन्दू-समाजके सुधारकों को हिन्दुओंके सामाजिक संस्कार करते समय इन सिद्धान्तों पर ध्यान रखना परम आवश्यक है। जो सामाजिक संस्कार हिन्दुओं की मौलिकता को नष्ट करता हो वह उपादेय नहीं है। शास्त्रोंने कहा है—आचारमूला जातिः स्यात् आचारः शास्त्रमूलकः।

× × × ×

पितरों का श्राद्ध करना हिन्दू जातिके लिये प्रधान कर्तव्य कर्म है। श्राद्धके द्वारा परलोकगामी आत्मा को तो सहायता और शान्ति मिलती ही है, श्राद्ध करने वालों को भी धर्म की प्राप्ति होती है और उनके कुलके लोगों का कल्याण होता है। शास्त्रों की यह आज्ञा है कि श्राद्धमें श्राद्धकर्त्ताके चित्त की श्रद्धा ही प्रधान मानी जाती है। श्रद्धा रहित श्राद्ध का फल नहीं मिलता है। दूसरी ओर श्राद्ध कर्ममें धन खर्च की विशेष आवश्यकता शास्त्रों ने नहीं बताई है। जहाँ ब्राह्मण-भोजन कराना बताया है वहाँ केवल एक या पाँच शास्त्रज्ञ और वेदज्ञ ब्राह्मणको भोजन कराना ही प्रसिद्ध माना गया है। अब इनदिनों उत्तर भारतके बहुत स्थानोंमें, राजपूतानेमें, मालवा प्रान्तमें और मध्य भारतमें ऐसी कुप्रथा चली है कि जिनके खाने का भी ठिकाना नहीं है वे समाज की कुरीतिके अनुसार लाचार होकर अपने जेवर, वर्तन और मकान तक गिरवी रख कर श्राद्धमें व्यर्थ खर्च करते हैं। समाजके नेताओं का यह कर्तव्य है कि ऐसी सामाजिक कुरीतियों को दूरकर समाजका संस्कार करें।

विशेष निवेदन।

श्रीभारतधर्ममहामंडल मंत्री-सभाकी नवीन योजनाके अनुसार श्रीमहामंडलके प्रधान कार्यालयमें महामंडलके नये और पुराने रजिस्टरोंमें जितने संरक्षकों और सब श्रेणीके सभ्योंके नाम हैं उनके पास यह अंक भेजा जाता है। और उनकी सेवामें विशेष निवेदन यह है कि जो महाशय श्रीमहामण्डलको नियमित वार्षिक सहायता भेजते हैं उनकी सेवामें अगले त्रैमासिक अंक अवश्य भेजे जायेंगे। उन संरक्षकों, प्रतिनिधियों, सहायक सदस्यों एवं साधारण सभ्य महानुभवोंसे, जो वार्षिक चंदा नहीं भेजते हैं प्रार्थना है कि अपनी इस वर्ष की वार्षिक सहायता प्रधान कार्यालयमें भेज देनेकी कृपा करें, जिससे अगले अंक, जो विशेष उपयोगी होंगे सबकी सेवामें भेजे जा सकें, और धर्म-प्रचारके लिये अपने मित्रोंको महामण्डलके साधारण सदस्य बनानेके लिये उनसे इसी अंकमें छपे हुए सभ्यावेदन पत्र फार्म नं० ६० को भरवाकर कार्यालयमें भेजनेकी कृपा करें तथा इस प्रकार महामण्डलकी साधारण सभ्यसंख्या बढ़ा कर धर्म और यशके भागी बनें। इसी प्रकार जो हिन्दू गृहस्थ अपने घरके बालक और बालिकाओंको धर्मकी शिक्षा देना चाहें वे कृपया इस विशेषाङ्कमें छपे श्रीमहामण्डलके विश्वविद्यालयके सहयोगी सभ्यका फार्म नं० ११७ भरकर भेज देवें उनको फार्म में लिखी हुई पुस्तिकायें और मानपत्र भेज दिया जायगा।

जिनका पता परिवर्तित हो गया है और जो नियमित वार्षिक साधारण सभ्यका चन्दा १) नहीं भेजना चाहें उनसे विनीत निवेदन है कि वे सूचना भेजनेकी कृपा करें।

निवेदक—मंत्री, श्रीमहामण्डल कार्यालय, जगतगंज, बनारस।

श्रीमहामंडलसे सम्बन्धित आर्यमहिलाओंकी संस्था।

श्रीभारतधर्ममहामण्डलकी सहयोगिनी रूपसे श्रीआर्यमहिला-हितकारिणी महापरिषद् नामक अखिल भारत-वर्षीय स्त्रियोंकी संस्था अलग काम करती है। उसका प्रधानकार्यालय श्रीमहामण्डल भवनमें ही स्थापित है। इस परिषद्के द्वारा 'आर्यमहिला' नामक मासिक पत्रिका प्रतिमास नियमित रूपसे प्रकाशित होती है। अनेक उपयोगी धर्मग्रन्थ भी प्रकाशित होते हैं। उक्त परिषद् द्वारा श्रीआर्यमहिला-महाविद्यालय अपने एक विशाल भवनमें स्थापित है। महाविद्यालयमें लड़कियोंका स्कूल, हाईस्कूल, नार्मलस्कूल नियमितरूपसे चलते हैं और श्रीमहामंडलके उपदेशकमहाविद्यालयके ढंग पर धर्म उपदेशिका और धर्मप्रचारिका तैयार करनेका भी एक अलग विभाग खोला जा रहा है।

सूर्योदयका विज्ञापन विभाग ।

सूर्योदयका यह त्रैभाषिक विशेषाङ्क—संस्कृतभाषा, अंग्रेजीभाषा और हिन्दी भाषाका त्रैभाषिक पत्र-नियमितरूपसे प्रकाशित होकर मार्च, जून, सितंबर और दिसम्बर महीनेमें हिन्दुस्तान भरमें पहुँचा करेगा। हिन्दुस्तानके सब प्रान्तोंके वालिये मुल्क राजा महाराजाओं और अन्यान्य जमींदार राजा महाराजाओं और सेठ साहुकारों, सनातनधर्मियोंके विद्यालयों, पुस्तकालयों सनातनधर्मियोंकी धर्मसभाओं तथा हिन्दुस्तानके सब प्रान्तोंके श्रीभारतधर्ममहामंडलके सब श्रेणीके सभ्यों और अनेक हिन्दु गृहस्थोंको हर तीसरे महीने यह पत्र भेजा जायगा। इस कारण इसमें विज्ञापन छपवानेसे विज्ञापन दाताओंको कैसा लाभ पहुँच सकता है वे स्वयं अनुमान कर सकते हैं। श्रीभारतधर्ममहामंडल एक धार्मिक महासभा है, इस कारण उसमें व्यापार दृष्टिसे कोई काम नहीं होता है। अतः विज्ञापन छापनेका दर भी बहुत थोड़ा रक्खा गया है। विज्ञापनके लिए निम्नलिखित पते पर पत्राचार करें।

मैनेजर—सूर्य्योदय कार्यालय, महामंडल भवन, जगतगंज, बनारस।

परलोकतत्त्व ।

(लेखिका—श्रीमती विद्यादेवीजी महोदया)

मनुष्य मर कर कहाँ जाता है? उसकी किस प्रकार गति होती है? पुनः इस मनुष्यलोकमें वह कैसे उत्पन्न होता है? स्वकृत कर्मोंका भोग उसे किस किस अवस्थामें करना पड़ता है? इत्यादि विषयोंका रहस्य यदि जानना हो तो इस परलोक तत्त्वको मंगा कर पढ़िये। शास्त्र तथा विज्ञानसे सिद्ध करके पुनर्जन्म तत्त्व बताया गया है। मूल्य ।।≈) मात्र। आर्य्यमहिला कार्यालय बनारससे मिलता है।

चक्षु-चश्मा और चिकित्सा ।

नये नये डाक्टरों और चश्मेके दूकानदारोंकी बढ़तीके साथही आंखोंकी रक्षा की समस्या भी जटिल होती जा रही है। आंखकी रोशनी कैसे बनी रह सकती है इसका उपाय किसीसे पूछना आसान नहीं। अधिकतर डाक्टर यही सलाह देते हैं कि पहले आंखका इलाज कराइये, फिर चश्मा लीजियेगा। चश्मेके दूकानदारोंसे पूछिये तो जवाब मिलेगा कि चश्मा खरीद लीजिये, सब रोग आपसे आप दूर हो जायंगे, इसके सिवा और उपाय नहीं। अब किसकी बात मानी जाय? यद्यपि डाक्टर और चश्मा बेचनेवाले दोनों अपने अपने स्वार्थकी—अपना रोजगार बढ़ानेकी—बात कहते हैं तथापि ग्राहकोंके उपकारका ध्यान रखते हुए अपना रोजगार बढ़ाना ही सच्चा रोजगार है। पर सच्चे रोजगारी विरले होते हैं। लोगोंसे हमारी प्रार्थना है कि हमसे पूछें कि आंखका इलाज कहां अच्छा होता है और चश्मा कहां अच्छा मिलता है। हम दावेके साथ कहते हैं कि आप कभी धोखा न खायेंगे।

सूर्योदयके नियम।

(१) प्रतिमास सूर्योदय संस्कृतभाषामें महीनेके अन्तिम सप्ताहमें प्रकाशित होता है।

(२) सब संख्या संस्कृतमें निकलती है, केवल त्रैमाषिक विशेषाङ्कमें अंग्रेजी और हिन्दी सम्मिलित रहती है।

(३) सूर्योदयके संरक्षकोंके लिये शुल्क ५) ग्राहकोंके लिये ३) और असमर्थ छात्रवृन्द एवं पुस्तकालयोंसे वार्षिक शुल्क १) लिया जाता है, जिससे संस्कृत विद्याका विस्तार बढ़े।

(४) त्रैभाषिक विशेषाङ्क बहुत अधिक संख्यामें छपता है, क्योंकि वह श्रीमहामण्डलके संरक्षकों सबश्रेणीके सभ्यों और धर्मसभाओंको विनामूल्य दिया जाता है।

(५) सूर्योदयका त्रैभाषिक विशेषाङ्ककी अधिक संख्या निकलनेके कारण उसमें विज्ञापन दाताओंके लिये सुभीता है। और छपाईकी दर भी बहुत स्वल्प है।

मैनेजर—'सूर्योदय' महामण्डल भवन, जगतगञ्ज, बनारस।

NOTICE.

THE ALL-INDIA SANSKRIT AND SPIRITUAL UNIVERSITY

HEAD OFFICE:—*Mahamandal Buildings, Jagatganj, Benares.*

OBJECT

No culture is complete unless it is based on religion. This University has been established by Sri Bharat Dharma Mahamandal for imparting religious education and spreading spiritual culture throughout the country. Different kinds of examination in Sanskrit, Hindi and English languages are held in schools, colleges, Pathshalas and Girl schools and in our special centres of the University every year in all Provinces of India.

Rules of the B. D. C. (Bachelor of Dharmic Culture) Title Examination of the University.

No examination oral or written will be taken. The student has to write *in English* a religious thesis on the subject duly announced by the Board of Examination in the organ of the University and submit the same within the fixed period to the Head Office at Benares.

THE CONDITIONS TO BE FULFILLED BY THE INTENDING CANDIDATE.

(a) He should send in his application on the printed form No. 93 duly filled up with Rs. 2/- as his onrolment fee. The application form will be available free of charge from Head Office.

(b) The thesis should not be too lengthy. Even a short thesis covering 20 or 25 pages of a foolscap paper, if nicely written and containing profound thoughts, will be given due credit.

(c) The thesis should be very clearly typed on one side of the paper or legibly written.

(d) The thesis should be sent under registered cover, acknowledgment due, with a remittance of Rs. 10/- as examination fee.

(e) In sending the thesis in the above mentioned address the candidate should enclose two certificates to the effect that the thesis is his own production. The certificates should be one from the Principal of a college or Head Master of a school and the other from the officer-in-charge of the examining centre of the University or where there is no such centre, from a member of Shri Bharat Dharma Mahamandal.

MISCELLANEOUS.

(a) The subject of the thesis will be announced by the Head Office every year in the month of March. It has already been announced in the columns of the same. The thesis should be submitted to the Head Office by the end of September.

(b) These dates may be changed if necessity arises. Any change of this kind will be published in the organ of the University.

(c) The thesis will be the property of the University and will not be returned to the writer. Please apply to the Secretary.

Please cut here and send

Form No. 60.

FORM OF APPLICATION

FOR· GENERAL MEMBER

To

The Secretary

SRI BHARAT DHARMA MAHAMANDAL.

Head Office—Jagatganj, Benares.

Sir,

I agree fully with the rules relating to the General Members of Sri Bharat Dharma Mahamandal I intend to be a General Member of this national Association; kindly enlist me as such. I am sending Re. 1 (Rupee one) only as the subscription for the current year and will in future send Re. 1 per year in the Month of January, or you may be pleased to realise the same per V. P. Post.

I shall be obliged if you kindly send me the Membership Manpatra and the periodical Paper of the Association.

Signature

(*Name*)

(*Father's name*)

(*Full Address*)

(*Date*)

फार्म नं० ६०

श्रीविश्वनाथो जयति ।

श्रीभारतधर्ममहामण्डल के साधारणसभ्यका

प्रवेशपत्र ।

श्रीमान् प्रधानाध्यक्ष महाशय,

श्रीभारतधर्ममहामण्डल प्रधान कार्यालय,

जगत्गंज, बनारस ।

महाशय !

अखिल भारतवर्षीय श्रीभारतधर्ममहामण्डलके नियमोंके साथ मेरी पूर्ण सहानुभूति है। मैं इस महासभाका साधारण सभ्य होना चाहता हूँ। कृपया मेरा नाम साधारण सभ्य-श्रेणीमें लिख लीजियेगा। मैं इस महासभाको यथानियम १) एक रुपया इस वर्षका चन्दा भेजता हूँ और भविष्य में प्रत्येक वर्ष भेजता रहूँगा। अथवा आप वी० पी० से वसूल कर लिया करें। कृपया साधारण सभ्यका मानपत्र और सामयिक पत्र भेजकर अनुगृहीत करें।

हस्ताक्षर

नाम

पिताका नाम

पूरा पता

ता०

Form No. 117

The General Secretary

SHRI BHARAT DHARMA MAHAMANDAL

JAGATGANJ, BENARES

I have full sympathy with the aims and objects of the Mahamandal, the All-India Socio-religious Institution of the Sanatanists. I greatly appreciate the work of the All-India Spiritual and Sanskrit University and its Home Religious Culture Department for the training of boys and girls. As required by the rules of the said University, I shall be glad to impart Home Religious Culture in my family. In token thereof I gladly herewith remit one rupee as fellow-membership subscription. Kindly send the Membership certificate and tracts for the Religious Training of boys and girls.

Signature ______________________

Full name and address—

____

____

____

Date ______________

Please cut here and send

Reg. No. A 156

श्रीमहामण्डलकी आशा।

अखिल भारतवर्षीय-श्रीभारतधर्म-महामण्डलकी प्रधान आशास्थल उसके साधारण सभ्य (जेनरल मेम्बर) हैं। प्रत्येक हिन्दू नर और नारी इसके साधारण सभ्य हो सकते हैं। उनको एक फार्म भरना पड़ता है और प्रतिवर्ष केवल १) चन्दा देना पड़ता है। प्रत्येक साधारण सभ्यको एक सुन्दर मानपत्र मिलता है। संस्कृत अंग्रेजी और हिन्दी भाषाका एक पत्र प्रति ३ महीनेमें अर्थात् सालमें चारबार उनको विना मूल्य मिलता है। वे श्रीमहामण्डलके अङ्ग बनकर उसके नियमानुसार सम्मति वगैरह भी देते और लाभ उठाते हैं। प्रत्येक धर्मानुरागी व्यक्तिके लिए १) साल चन्दा देना कोई भी बड़ी बात नहीं है। श्रीमहामण्डलके प्रत्येक सभ्य यदि श्रीमहामंडलको स्वजातीय सङ्गठन और उन्नतिका एक मात्र महासभा मानकर उसकी शक्ति बढ़ानेके लिए प्रत्येक वर्ष कमसे कम ५ नये मेम्बरोंका संग्रह कर दिया करें तो हिन्दुस्तान भरमें लाख दो लाख मेम्बर होना कोई बड़ी बात नही है। दूसरी ओर यदि लाख दो लाख मेम्बर श्रीमहामण्डलके हो जाँय तो श्रीमहामण्डलके सब कार्य विभाग अपने आप ही उन्नतिके साथ चलाये जा सकते हैं। किसीकी भी मुखापेक्षा करनेकी जरूरत नहीं हो सकती है। अतः सूर्योदयके पाठक महोदयोंकी कृपा-दृष्टि इस सुकौशलपूर्ण प्रस्तावपर पड़नी चाहिये। वे यदि महामण्डलके मेम्बर न हों तो उनको मेम्बर होना चाहिये और स्वधर्म स्वजाति एवं स्वदेशकी उन्नतिके नाते उनको महामण्डलकी मेम्बर संख्या बढ़ाना उचित है। मैनेजर, सूर्योदय, महामण्डल भवन, जगतगञ्ज, बनारस।

The following Subject has been fixed for writing thesis for the B. D. C. (Bachelor of Dharmic (Culture) Title Examination of the year 1940:—

"The course which the orthodox Sanatani Hindus should follow for preservation of their special creed and Culture during the present religious, social and political crisis."

N. B.—Persons of both sexes wishing to appear in the B. D. C. Title examinations of our Sanskrit and Spiritual University will find the details of our creed and the rules of the B. D. C. Title examination in the columns of this trilingual issue. One Gold Medal and One Silver Medal will also be awarded to the deserving successful candidates this year.

Printed at the Shri Lakshmi Narayan Press, Jatanbar, Benares, and published at the Bharatdharma Mahamandal, Jagatganj, Benares, by Pt. A. P. Sharma.

पञ्चदशे वर्षे १५] चैत्रवैशाख-पूर्णिमयोः १९९७ अप्रैल मई १९४० [१०-११ संख्या

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

Sanctioned by the Directors of Public Instruction United Provinces, Bombay Presidency and Sind for use in Schools and Colleges.

सम्पादकः—
त्यक्त-महामहोपाध्यायपदवीको
महामहाध्यापकः श्रीपञ्चानन-तर्करत्न-भट्टाचार्यः ।

सहकारि-सम्पादकः—
अवधेशप्रसादशर्मा द्विवेदः

उद्गम—स्थानम्—
श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, जगत्गंज, काशी ।

—:०:—

वार्षिकं मूल्यं मुद्रात्रयम् ।

संरक्षकेभ्यः ५) वहिर्भारतम् ६) छात्रेभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च ३)

विषय-सूची ।

श्रीरामदेव्या अलौकचमत्कृतिः ।

तदीयभाषणसंकीर्त्तनयोर्महता समादरेण प्रतिगृहं चर्चा चलतिस्म । इयं साक्षाद् दैवी विभूतिरिति सर्वेऽपि वाराणसेया जना विश्वसन्ति । अत्र विविधस्थानेषु श्रीरामदेव्याः सदुपदेशाः सङ्कीर्त्तनानि चाभवन् । श्रीमहामण्डलभवने एप्रिलमासस्य १२ तारिकातो दिनद्वयं श्रीरामदेव्या व्याख्यानं सङ्कीर्त्तनभ्याङ्कुतमभूत् । प्रतिदिनं सहस्राधिका जना आबालवृद्धाः सम्मिलिता अभवन् । भूयो भूयस्तस्या भाषणं श्रोतुमुत्कण्ठिता परमं ललायिता च दरीदृश्यते ।

सप्तदशतारिकायामेप्रिलमासस्य प्रभाते प्रसिद्ध आर्यमहिलामहाविद्यालयेऽपि श्रीरामदेव्या भाषणं सङ्कीर्त्तनमपि समपादि । तदाकर्ण्य निखिलमपि समुपस्थितं सहस्राधिकं महिलामण्डलं सातिशयं प्रसीदतिस्म । सर्वत्रैव यशोराशिरस्याः प्रतिपलं प्रतिगृहं च प्रसरति ।

सूर्योदयः ।

पञ्चदशवर्षे १५ { चैत्रवैशाख-पूर्णिमयोः १९९७, अप्रैल मई १९४० । } १०-११ मी संख्या

पुनर्जन्मवादः ।

गताङ्केऽस्माभिः पुनर्जन्मविषये वैदिकान्येव प्रमाणानि समुपन्यस्तानि । सम्प्रति उपनिषद्दर्शनाद्यन्यशास्त्रेभ्यस्तत्र प्रमाणानि संगृह्यन्ते । तथाहि—छान्दोग्योपनिषदि—

'तद्य इत्थं विदुः । ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिभवन्ति अर्चिषोऽहरह्न आपूर्य्यमाणपक्षमापूर्य्यमाणपक्षाद् यान् षडुदङ्ङेति मासान् तान् । मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति । एष देवयानः पन्था इति । अनया छान्दोग्यश्रुत्या पञ्चाग्निविद्याविदां गृहस्थानां वानप्रस्थानां परिब्राजकानां नैष्ठिकब्रह्मचारिणाञ्च अर्चिरादिमार्गेण लोकान्तरगत्या सत्यलोकावसानम् पुनर्जन्माभिधानम् । इति उत्तरायणमार्ग उच्यते । इष्टापूर्तजुषां गृहस्थानान्तु धूमादिमार्गेण लोकान्तरगत्या पुनर्जन्माभिधानम् मर्त्यलोकावसानम् । तथाहि—

'अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद् यान् षड्दक्षिणैति मासान् तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति । मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति । तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वाऽथनमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते । यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति । धूमो भूत्वाऽभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति । इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयः तिलमाषा इति जायन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं यो योह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति । इति दक्षिणायनमार्गोऽभिधीयते । इत्येवं छान्दोग्ये उत्तर-दक्षिण—गत्यादिश्रुत्या मर्त्यलोकावसानं पुनर्जननमरणे उक्त्वा कर्मानुसारेण योनिप्रवेशमाह । तथाहि—"तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन

ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा । अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो- ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा ।"

ये हि न श्रद्धातपोभागिनो नापि इष्टापूर्तसेविनस्ते हि भूयो भूयो निरन्तरं जनन- मरणे एवाप्नुवन्ति इति तेषां कृते तृतीयां गतिमाह ।

"अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि क्षुद्राणि असकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्य्यते तस्माज्जुगुप्सेत।

इति छान्दोग्योपनिषदि बहुशः पुनर्जन्मप्रामाण्यमुपलभ्यते इह विस्तरभया- न्नोपनिबध्यते ।

तत्र जन्मनि पूर्वसंस्कार एव हेतुर्भवति इत्यपि—

"तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च"

इत्युपनिषदैव समर्थ्यते । निरुक्तेऽपि स्फुटं जन्मान्तरव्यवस्था समुद्घोषिता दृश्यते । तथाहि—

"आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः
मातरो विविधा दृष्टाः पितरः सुहृदस्तथा ।
अवाङ्मुखः पीड्यमानो जन्तुश्चैव समन्वितः" (निरु० प्र० १३। ख० १९)

पतञ्जलिनापि मुनिना एवमेव संस्कारकारणका एव जात्यायुर्भोगा अभिधीयन्ते। तथाहि-

"सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ।"
"क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ।"

बहूनां मानवानामध्ययनधनार्जनादिकर्म्मणि प्रवृत्तानां फलपरिणामभेदे व्यासेन मुनिनाभिहितम् "समानमीहमानानाञ्चाधीयानानाञ्च केचिदर्थेन संयुज्यन्तेऽपरे न" इत्यादिना पूर्वार्जितसंस्कारभेदादेव फलभेदो भवतीति स्पष्टं मुनेरभिमतं प्रतीयते। अत्र बहुवक्तव्यस्यावकाश एव न विद्यते । आर्य्यमर्य्यादायान्तु पुनर्जन्मवादस्य डिण्डिमघोषो विद्यते । कठोपनिषदि नचिकेतोयमराजसंवादे महताऽऽडम्बरेण सर्वानेव लौकिकान् कामान्न्यक्कुर्वन्ती स्वयं श्रुतिर्भगवती—

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥

इति नचिकेतोमुखेन प्रश्नमुत्थाप्य सविस्तरं सभूमिकं जीवात्मनो मरणानन्तरमपि सत्तां समर्थयन्ती पुनर्जन्मविषये जागरूका दृश्यते । तथाहि 'हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम "योनिमन्ये प्रपद्यन्ते

शरीरत्वाय देहिनः स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथा कर्म यथा श्रुतम्" अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते एतद्वैतत्" इत्यादि।

तदेवमाप्तप्रामाण्यं स्वीकुर्वतां धीराणां कृते प्रमाणानीमानि। ये हि आप्तप्रमाणमनाद्रियन्ते तेषु अपि बौद्धजैनदर्शनेषु पुनर्जन्मनः समर्थनं विद्यते। बौद्धा हि वासनया जन्मान्तरं स्वीकुर्वन्तो वासनाक्षयेन निर्वाणमिच्छन्ति। कर्मबन्धनं तेऽपि समाद्रियन्ते। तथाहि—"कम्मना वत्तती लोको कम्मनावत्तती पजा कम्मनिबद्धना सत्तां रथस्साऽणीव यायतो।"

"कर्मणावर्तते लोको कर्मणा वर्तते प्रजा।
कर्मनिबन्धा सत्ता रथस्यारथीव जायते॥"

इति स्फुटमेव जन्मान्तरसत्तास्वीकृतिः बौद्धनये। जैननयेऽप्येवमेव जन्मान्तराङ्गीकृतिर्विद्यते। ते हि अलाबुदृष्टान्तेनात्मन ऊर्ध्वगमनमेव मुक्तिं मन्यन्ते। यथाहि मृल्लिप्तमलाबुफलं जले निमग्नमधस्तिष्ठति तदेव बिगलितमृत्तिकं सत् पुनर्जलोपरि आयाति तथैवात्मा कर्मबन्धनबद्धो देहादिप्रविष्टः संसरति। यदा च भोगेन कर्मभारं क्षपयित्वा लघुर्भवति तदा उपरि गत्वा आकाशलोकमाश्रित्य तिष्ठति। यस्य कृते त एवमाहुः।

गत्वा गत्वा निवर्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः।
अद्यापि न निवर्तन्ते त्वालोकाकाशमागताः॥

इत्थमवैदिकदर्शनेषु केवलं चार्वाकदर्शनं विहाय सर्वत्रैव पुनर्जन्मस्वीकृतिरस्ति। वैदिकदर्शनेषु तु सर्वत्रैव पुनर्जन्मसमर्थनं विद्यते। तत्र वैशेषिका नैयायिकाश्च सपरिकरं पुनर्जन्मवादं समर्थयन्ति। तथाहि "पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः" इति गौतमीयं सूत्रम्। अग्रेऽपि 'वीतराग जन्मादर्शनाद्' इत्यादिना सविस्तरं प्रपञ्चितम् पुनर्जन्मनिरूपणम्। योगदर्शनेऽपि "संस्कारसाक्षात्करणात् पूर्वजातिज्ञानम्" "अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासम्बोधः" "स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः।" इत्यादि प्रत्यक्षत एव समर्थितं पुनर्जननम्। सांख्या अपि—

"पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम्।
संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्॥"

इत्यादिना लिङ्गशरीरानुगतस्यात्मनः संसरणं समर्थयन्ति। पूर्वमीमांसका हि यागादिकर्मणोऽपूर्वद्वारा फलदातृत्वं समर्थयन्त आत्मनि संस्कारकल्पनयैव तत्फलभोक्तृत्वमापादयन्तीति स्फुटं जन्मान्तरस्वीकारस्तन्नये। वेदान्तिनस्तु अत्र विषये सर्वाभ्यर्हितं स्थानमाश्रयन्ति। यतो हि तेषां वेदान्तदर्शने चतुर्थाध्याये सर्वाणि

सूत्राणि साक्षात् परम्परया वा आत्मनो जन्मान्तरसाधकान्येव सन्ति। तेषामेव प्रस्थानत्रयान्तर्गतानामुपनिषदां प्रमाणम् पूर्वं निदर्शितमेव । वेदान्तसूत्राणि च प्राधान्येन तत्रैव समन्वितान्येव। श्रीमद्भगवद्गीताया अपि प्रमाणान्यत्रोपन्यस्यन्ते । तथाहि—

"यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवेति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥"
"बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥"
"बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।" इत्यादि ।

महाभारतेऽपि युधिष्ठिरादिजन्मवृत्तान्ते बहुधा वर्णितं जन्मान्तरवादमुपलभामहे। तथाहि इन्द्रस्यैवात्मनो युधिष्ठिरार्जुनभीमनकुलसहदेवात्मनाऽविर्भावः। शच्याश्च द्रौपदीरूपेण पुनर्जन्म। अन्येषाञ्च बहूनां राज्ञां पूर्वजन्मकथा तत्र तत्र प्रसङ्गतो वर्णिता विद्यते। काव्यादिषु च सर्वत्रैव जन्मान्तरीयमितिवृत्तं वर्णितं दृश्यते। पुराणानि च जन्मान्तरकथासम्भृतान्येवेति तेषां प्रमाणानामुपन्यासेन तु महापुराणमेवान्यत् वर्णितं स्यादिति कियतां महाकवीनां वाक्यानि प्रमाणत्वेनोपन्यस्यन्ते। तथाहि—

कालिदासः कुमारसम्भवे—

सती सती योगविसृष्टदेहा तां जन्मने शैलवधूं प्रपेदे ।

रघुवंशे सीतामुखेन स एव—

साऽहं, तपः सूर्य्यनिविष्टदृष्टिरूर्ध्वं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये ।
भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ।

भारविः किरातार्जुनीये—

अभितस्तं पृथासूनुः स्नेहेन परितस्तरे,
अविज्ञातेऽपि बन्धौ हि बलात् प्रह्लादते मनः ।

माघोऽपि शिशुपालवधकाव्ये—

सती च योषित् प्रकृतिः सुनिश्चला पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि ।

हर्षः नागानन्दे—

भवे भवे तेन ममैव भूयात् परार्थहेतोः खलु धर्मलाभः ।

अन्ते च तत्रैव--

"समुत्पत्स्यामहे मातयस्यां यस्यां तनौ वयम्
तस्यां तस्यां प्रियसुते! माता भूयास्त्वमेव नः।"

इत्येवं सर्वाण्येव संस्कृतवाङ्मयानि पुनर्जन्मवादसिद्धान्तसम्भृतानि सन्ति, यस्य नास्ति विश्वासस्तं कोऽपि न बोधयितुमर्हति। उक्तञ्च मया पूर्वाङ्के 'ज्ञानलवदुर्विदग्धमित्यादि। अस्तु यदि पुनर्जन्मश्रद्धाजुषोऽनेनात्मज्ञानं दृढीकुर्वन्तो यथार्थमानवकर्मणि प्रवृत्ता लोकात्मकल्याणपरा मनागपि स्युस्तर्हि स्वानुरोधसाफल्यं मन्यमाना वयमपि कृतकृत्यमात्मानं मन्यामहे। पुनरपि कदाचित् प्रसङ्गतः किञ्चिदभिधास्यामः।

राष्ट्रियमहासभा।

अस्मिन् वर्षे विहारप्रान्तीयप्रसिद्धनगर्य्याः पुष्पपुर्य्याः पार्श्वे 'रामगढ' नाम्नि ग्रामे गतमार्चमासस्य" ऊनविंशतितमतारिकातो दिनद्वयं यावत् राष्ट्रियमहासभायाः (काँग्रेस) विशालमधिवेशनञ्जातम्। तत्र विषयसमित्यां बहिर्विस्तृताधिवेशने चोभयत्रापि श्रीमतो गान्धिमहात्मन एव विजयः सञ्जात.। अन्येषां प्रतिवादिनां मध्ये पक्षद्वयमासीद्। एम० एन० रायमहोदयस्य पक्षीया यथाकथं वा भारतीयपूर्णस्वतन्त्रताभिलाषिण आसन्। हिंसया वा अहिंसया वा स्यात् भारतीया पूर्णस्वतन्त्रता ग्राह्येति। द्वितीयस्य साम्यवादिपक्षस्यायमभिप्राय आसीत् यद् झटित्येव सत्याग्रहप्रारम्भो विधेयो नात्र विलम्बावश्यकतेति।

अनयोरुभयोरपि पक्षयोः महान् पराजयो जातः। अङ्गुलिगण्यान्येव मतानि एषां पक्षे समागतानि। वस्तुतस्तु अनयोः पक्षयोः केऽपि समर्थयितारो नासन्नित्येव वक्तुमुचितम्। गान्धिमहात्मना च स्वीयं हृदयप्रकाशं मतमुदीरितम्। यद् "यदि अहिंसायां सूत्रकर्तने च येषां विश्वासो नास्ति ते बहिर्भूत्वा स्वयं सत्याग्रहान्दोलनं चालयन्तु नाहं तेषां नेतृत्वं कर्तुं पारये। यदि मम नेतृत्वमपेक्षितं चेत् तर्कुयन्त्रं गृहीत्वा मामनुसरन्तु। विनात्मसन्तोषमहं सत्याग्रहं न चालयिष्यामि। यदाहं देशं सत्याग्रहान्दोलनक्षमं द्रक्ष्यामि तदैव चालयिष्यामि नाहं केषाञ्चनानुरोधेनाग्रहेण भीत्या त्वरया वा सत्याग्रहं चालयिष्यामि इति" इति स्वमतमुदीरयतो गान्धि-

महात्मनोऽभिप्रायोऽस्माकं दृष्टौ साधु प्रतिभाति । सत्यपि दोषे मतभेदे च सेनापतेराज्ञापालनमेव सैन्यानां प्रधानं कर्म । यदा सैन्येषु सेनापतेरनुशासनपालनं सुव्यवस्थितं न भवति तदा कथम् सेनापतेर्विजयाशंसा स्यात् ? । कांग्रेस-सञ्चालकानां सदस्यानां महान् विजयः सम्प्रति सञ्जातो दृश्यते । सर्वतः प्रथमम् श्रीमतः मौलाना अबुलकलाम आजादमहोदयस्य राष्ट्रपतिनिर्वाचनेनैव दक्षिणपक्षीयानां विजयः । द्वितीयोऽयं विजयः सत्याग्रहसञ्चालननियमस्वीकृत्या सञ्जात इति परमप्रमोदास्पदमस्माकं देशस्य च विद्यते । इदानीं गान्धिवादानुयायिनामिदं प्रधानं कर्तव्यं विद्यते, यत् ते प्रतिग्रामं प्रतिनगरं तर्कुयन्त्रसञ्चालनविश्वस्तान् सत्याग्रहिणस्सैन्यसङ्घान् संगृह्णन्तु । स्वीयं संघटनं दृढतरं कृत्वा गान्धिमहोदयादेशानुसारं कार्यं कुर्वन्तु । ईश्वरे धर्म्मे च विश्वासेनैव सर्वं सिध्यती तिइत्यलं बहूक्त्येति विरम्यते ।

श्रेष्ठिनां श्रीनिवासमहाभागानां वैकुण्ठलाभः ।

गतमार्चमासस्योनविंशतितमतारिकायां द्वादशवादनावसरे बम्बईनगरस्य प्रसिद्धश्रेष्ठिनः श्रीवेङ्कटेश्वरस्टीमयन्त्रालयाधिपतेः श्रेष्ठिप्रवर-क्षेमराजात्मजस्य श्रेष्ठिवर्य्यश्रीरङ्गनाथकनिष्ठभ्रातुः श्रीनिवासश्रेष्ठिनो लोकान्तरयात्राऽभूदिति वज्राघातश्रावं श्रुतमस्माभिः । के हि संस्कृतप्रणयिनः सन्ति ये स्वर्गीयश्रेष्ठिवर्यश्रीनिवासकुलपरिचिता न भवेयुः । इह भारते, नहि, नहि, अखिलेऽपि भूमण्डले संस्कृतज्ञानां गेहे श्रेष्ठिवर्यप्रतिष्ठापितश्रीवेङ्कटेश्वर-स्टीम-यन्त्रालयप्रकाशितसंस्कृतपुस्तकरत्नानि भविष्यन्ति । महोदारैरेभिः श्रेष्ठिभिः संस्कृतभाषाया हिन्दीभाषायामनुवादं विधाय समूलानुवादप्रकाशनादि विविधप्रकारम् आबालवृद्धं संस्कृतग्रन्थानां प्रचारं कृत्वा हिन्दुसंस्कृतिसंरक्षणं सनातनधर्मसंरक्षणञ्च यादृशमेभिः सम्पादितं तादृशं को वाऽन्यो विधास्यति विदधाति वेति नाधुना वयं पश्यामः । एषां महोदयानां हृदि संस्कृतज्ञपण्डितानां कियानादरः श्रद्धा वा आसीदिति तदीयसंस्कृतग्रन्थप्रकाशनप्रचारादिकृत्यैरेवानुमीयते । कोऽपि संस्कृतज्ञो विद्वान् किमपि संस्कृतग्रन्थरत्नं नूतनं निर्माय प्राक्तनं वा हिन्दीभाषयाऽनूद्य प्रकाशयितुं स्वर्गीयश्रेष्ठिवर्याणां पुरतो विज्ञापयति स्म चेत्तर्हि तदानीमेव ते तस्योत्साहवर्द्धनाय स्वीयां लाभहानिमविचार्य्यैव तदीयं ग्रन्थरत्नं स्वीययन्त्रालये स्वमूल्येन प्रकाशयन्तिस्म । इत्थमेव सहस्रशो ग्रन्थरत्नानि संस्कृतहिन्दीभाषयोरेभिः श्रेष्ठिभिः प्रकाशितानि सन्ति । किमेषां

श्रेष्ठिवर्य्याणां यशोगानं लेखिन्या भवितुमर्हति ? अहो ! श्रेष्ठिनामेषां संस्कृतहिन्दी-भाषाप्रचारप्रेम स्मारं स्मारमास्माकमात्मा सम्प्रति तदीयवियोग-दुःख-समुद्विग्नो नाग्रे लिखितुं किञ्चिच्छक्नोतीति। अधुना तद्वियोगदुःखिताः सर्वेऽपि वयं श्रीभारतधर्म-महामण्डलीयाः तदीयशोकसन्तप्तकुटुम्बेभ्यो हार्दिकीं समवेदनां प्रकटयन्तस्तदीयात्मनश्चिरशान्त्यै श्रीकाशीविश्वनाथमेवाभ्यर्थयामहे । [स० सम्पादकः]

संगृहीत-समाचाराः ।

मुम्बई—गतमार्चमासस्य २-३-तिथौ माधवबागनामकस्थाने वैदिकराष्ट्र-शासनसंघस्य प्रथमं वार्षिकमधिवेशनं महता समारोहेण सह सम्पन्नम्। धर्म-राजनीति-समाजसम्बन्धिनो विविधाः प्रस्तावाः प्रस्तुता गृहीताश्च।

× × × × ×

खगड़ियायां गतफरवरीमासस्य २६-२७-२८-२९ तिथिषु खगड़ियास्थ सनातन-धर्मसभाया वार्षिकोत्सवोऽभूत्। अस्मिन् महोत्सवे म० म० श्रीगिरिधरशर्मचतुर्वेदाः श्रीमाधवाचार्यशास्त्रिणस्तथा अन्ये च व्याख्यातार उपस्थिता बभूवुः।

× × × × ×

हरिद्वारे। अप्रेलमासस्य १४ तारिकायां संयुक्तप्रान्तीयसनातनधर्मसभायाः वैशाखमेलावसरे बृहत् सनातनधर्मसम्मेलनमभूत् । प्रायशः सर्वेषां प्रान्तीय-प्रतिनिधीनां साधूनां सन्यासिनामुदासीनानाञ्च समुपस्थितिरासीत् । सभा-पतिपदं श्रीमहन्त श्रीलक्ष्मणदासमहोदयैः सुशोभितमभूत्। सम्मेलने पाकिस्तान-योजनाया विरोधार्थं दृढनिश्चयः कृतः। सिन्धुस्थितहिन्दूनामुपरि कृतस्य चात्या-चारस्य घोरनिन्दा कृता।

× × × × ×

नागपुरे विगतमार्चमासस्य २७-२८-२९-३०-३१ तारिकासु अ० भा० वर्णा-श्रमस्वराज्यसंघस्य द्वादशं वार्षिक-महाधिवेशनं महता समारोहेण सह सम्पन्नता-मगात्। एतेनैव सह सनातनिनेतृसम्मेलनं, गोरक्षणसम्मेलनं, अ० भा० स० ध० मारवाड़ीयुवकसम्मेलनं चेति बहूनि सम्मेलनानि बभूवुः। वर्णाश्रमस्वराज्य-सङ्घस्य प्रगतिशीलतासम्पादनाय विचारो जातः। सम्मेलनानां निम्नलिखिताः सभापतय आसन्।

वर्णाश्रम स्वराज्यसंघस्य श्रीवैजनाथ वाजोरिया एम० एल० ए० (केन्द्रिय) गोरक्षणसम्मेलनस्य, मारवाड़ी युवक सम्मेलनस्य च श्रीचिरञ्जीलाल लोयलका महाशयः। अग्रिमवर्षस्य कृते अमृतसर (पञ्जाब) नगरात् कलिकात्तातश्च निमन्त्रणं लब्धम्।

× × × × ×

गुना, ग्वालियरराज्ये अप्रेलमासस्य ७-८-९-१०-११ तारिकासु श्रीसनातनधर्मसभाया वार्षिकमधिवेशनं सुसम्पन्नम्। काशीस्थ-श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य महामहोपदेशकाः पण्डितगङ्गाविष्णुशास्त्रिणः श्रीमती पण्डिता श्रीमनोरमा बाई (रतलाम) तथान्ये च बहवः प्रवक्तारो निजधार्मिकप्रवचनैर्जनताया हृदयपटलेऽपूर्वं प्रभावं समुत्पादयामासुः। सनातनधर्मस्य सर्वेष्वपि प्रमुखविषयेषु व्याख्यानानि बभूवुः।

× × × × ×

बम्बई नगरे। गतमार्चमासस्य १६-१७ तारिकयोः माधववागनामके स्थाने जगद्गुरु-स्वामिश्रीदेवनाकाचार्यमहोदयानामध्यक्षत्वे सनातनधर्मरक्षकमण्डलस्य प्रथमवार्षिकमधिवेशनं सम्पन्नम्। हिन्दुस्तानीभाषाया मद्रासमन्दिर प्रवेशव्यवस्थायाश्च विरोधे प्रस्तावा उपस्थापिता गृहीताश्च।

× × × × ×

रामगढ़े। गतमार्चमासस्य द्वितीयसप्ताहे मौलाना अब्दुलकलामआजादमहोदयानां सभापतित्वे राष्ट्रियमहासभायाः (कांग्रेस) वार्षिकमधिवेशनं विविधसम्मेलनैः सह साधु सम्पन्नतामगात्। खादी प्रदर्शिनी समुद्घाटनं महात्मना गान्धिमहोदयेन सम्पादितम्।

अस्मिन्नेवावसरे रामगढ़ एव स्वागताध्यक्षश्रीस्वामिसहजानन्दसमायोजितं "समझौताविरोधिसम्मेलनं" श्रीसुभाषचन्द्रबोसमहोदयानामध्यक्षतायां सम्पन्नम्।

× × × × ×

काश्याम्। अप्रेलमासस्य २६ तारिकायां प्रसिद्धहिन्दुनेतॄणां डा० मुञ्जे महोदयानामागमने महती सभा जाता। मुञ्जेमहोदयस्य हिन्दूहितरक्षासम्बन्धे ओजस्वितापूर्णं भाषणमभूत् हिन्दूमहासभायाः सदस्यतास्वीकाराय च सर्वे हिन्दवो निवेदिताः।

स्वागतगीतम्।

श्रीगुजरात-कच्छ-काठियावाड़ वैद्यसम्मेलनाष्टमाधिवेशने
गतदिसम्बरमासस्य ३ तिथौ

(पण्डित—बलवन्तशर्मा दर्शनाचार्यो वैद्यभूषणम्, रसभवनम् भुज कच्छ)

मुदे दिविषदां सुधाकलशमावहन्पाणिना
समुद्गत उदागमत्प्रविदधज्जगन्नीरुजम् ।
प्रचारमलमायुषो व्यररचश्च वेदस्य यः
स नोऽभिलषितं सदा प्रविदधातु धन्वन्तरिः ॥१॥
चतुर्विधपुमर्थकृत्परमसाधनं विग्रहः
सुखाय समधातुकः कलुषकृन्मलैर्दूषितः ।
तदीयपरिरक्षणे सततबद्धसत्याग्रहाः
परोपकृतितत्पराधिगतगान्धि-साहाय्यकाः ॥२॥
कषायगुटिकासवै रसरसायनारिष्टकैः
सुचूर्णभसितावलेहघृततैललेपाञ्जनैः ।
तथैव मणिमन्त्रयन्त्रविधिभिश्च सिद्धौषधै
र्मनस्तनुभुवां रुजां हरण उद्यता रोगिणाम् ॥३॥
गुरोरधिगतागमा अमृतपाणयः कर्मठा-
गतस्पृहकृपालवः प्रयतदक्षधैर्यावृताः ।
मनीषिजन-वन्दिताः सफलजीवनाः सज्जना
वरिष्टभिषजोद्य वोऽत्र रचयामहे स्वागतम् ॥४॥
अवर्षणसमाकुले विततयुद्धकष्टाकुले
अजीवनमहीरुहे जलधिसैकतैः संवृते ।
निरुद्यमहते पुनश्चिरमसाधने निर्धने
प्रबोधसुषमोज्झितेऽवनत-कच्छदेशेऽधुना ॥५॥
मनोहरसुराष्ट्रके रुचिरगुर्जरेवासिभि-
र्निरन्तरसुखोचितै र्नृपतिपूजितैः पूजितैः ।
भवद्भिरिह भावुकैः करुणयैव दिष्ट्यागतै-
रियं हि समलङ्कृता बहुविभाति पृथ्वी शुभा ॥६॥

समुन्नतिविधायिनं सततमुद्यमं कुर्वतां
चकास्तु धिषणावतामुदयदायि सम्मेलनम् ।
प्रकाशितदिगन्तरा भवतु वैद्यविद्या पुन-
स्तथा जगदनामयं सततमङ्गलं जायताम् ॥७॥
विधाय करसम्पुटं प्रणिनमय्य शीर्ष बुधाः
क्षमागुणविभूषितान्सविनयं प्रयाचे च वः ।
असारमतिविस्तरोऽथ बलवन्तशर्मा स्वयं
क्षमध्वमिह चापलं भवतु संश्रुतं स्वागतम् ॥८॥

[विहार प्रान्तीयच्छपरासंस्कृत-महाविद्यालय प्रधानाध्यापक-वैयाकरणकेसरि-गुरुवर श्रीमत्पण्डितगयादत्तत्रिपाठिनां परलोकप्राप्तौ]

शोकोच्छ्वासः ।

ले० श्रीराधाकृष्णओझा, डी० एस्० संस्कृतकालेज मुजफ्फरपुर ।

द्वादश्यां बहुले पक्षे फाल्गुने मासि मङ्गले ।
काशीक्षेत्रेऽभवन्मुक्ति र्गयादत्तत्रिपाठिनः ॥ १ ॥
हा हा !! गुरो ! भवदपूर्ववचोऽमृतानां
धाराधरेण सततं परिवर्द्धिताः स्मः ।
अद्यैवमेव विनिपातविपत्तिभीतौ
हा ! को भविष्यति पुनः परिपालको नः ॥ २ ॥
अखिले भुवने प्रकाशितं सुयशो यस्य शुभ-प्रभासितम् ।
स विहाय जनान् महामतिः स्वरुपेतः खलु कस्य हेतवे ॥ ३ ॥
फणिनाथनिधिं यथार्थतः क उपेत्याद्य समन्वयिष्यति ।
तिसुबर्थविचारनिर्णयं क इदानीं पुनराकरिष्यति ॥ ४ ॥
निगमः कमुपाश्रयेत् क ते स सदाचार इहाव्रजेद् वद ।
जनताप्रिय ! प्राच्यसंस्कृतिर्ननु हीना व्रतिनं कमाश्रयेत् ॥ ५ ॥
जनतागण ! किम भाषसे क्व गतो मेऽद्य गुरुस्स विश्रुतः ।
करुणार्द्रमना व्यधत्त यः खलु "धात्वर्थसुबर्थनिर्णयम्" ॥ ६ ॥

धृतरूपपतञ्जलिगुरुः कपिलो व्यास उताद्य जैमिनिः।
कणभुङ्मुनिगौतमोऽथवा क इहासीद्वद त्वां विना भुवि ॥ ७ ॥

रुदन्तं गृहिणं पुत्रं शिष्यानपि च विह्वलान्।
विहाय क गतोऽसि त्वमुत्थाय पुनराह्वय ॥ ८ ॥
प्रार्थये जगदानन्ददायिनं सर्वसाक्षिणम्।
असीमकृपया यस्य शान्तिर्भूयात्तदात्मनः ॥ ९ ॥

श्रीशारदागीतिका।

[१९९६ विक्रमाब्दीयवसन्तपञ्चम्यां श्री शारदापूजोपलक्ष्ये मटिहानी विद्यालये छात्रवृन्दैर्गीता]

अयि शारदे ! मदीये हृदि मन्दिरे स्वकीये।
कमनीयपादपद्मे कृपया त्वया निधेये ॥ १ ॥

श्रुतसाधनेन हीनाः शिशवस्तवाऽतिदीनाः।
इह सन्ति तापलीना विविधाऽऽपदामधीनाः ॥ २ ॥

महदे ! शुभागमन्ते विदधामहे निशान्ते।
कथनं त्विदं तवान्ते दययेहि दिव्यकान्ते ! ॥ ३ ॥

करुणाकटाक्षदाने दुरितोदधौ निमग्नान्।
कथमीक्षसे न बालान् जगदम्ब ! पादलग्नान् ॥ ४ ॥

वसनं न चाऽशनन्ते सकलाः सुता लभन्ते।
अत एव चास्थिशेषा विकलाः क्षुधा म्रियन्ते ॥ ५ ॥

पददर्शने कृताऽऽशा इह पुत्रकास्त्वदीयाः।
त्वरया दयस्व मातः ! विलपन्ति भारतीयाः ॥ ६ ॥

भवजालमालयाऽलं तव लङ्घिताऽङ्घ्रिकार्य्ये।
शिवशङ्करेऽतिदीने कलुषं न धार्यमार्ये ! ॥ ७ ॥

श्रीमद्राजकुमार-कुमारात्मज-सुप्रदीप्तमान्यवर-नेपालतारा सुविख्यात-त्रिशक्तिपट्ट-
सुप्रसिद्ध-प्रबल-गोरखा दक्षिणबाहु कमाण्डर इन्चीफ जनरल श्रीपद्मसंशेर-
जङ्गबहादुरराणा जी० बी० ई० के० सी० एस० आई के० सी०
आई० ई० एस० टी० आर० के० नेपालप्रतापवर्धकमहोदयानां
करकमलयोः ६-३-४० दिने सादरं जनकपुरधाम्नि
पं० श्रीशिवशङ्करझाशर्म्मणा 'मटिहानीस्थ'
नेपालराज-संस्कृतमहाविद्यालयाध्यापकेन
समर्पितमिदम्—

शुभाभिनन्दनपत्रम् ।

श्रीमद्रामपदारविन्दमधुपानानन्दसन्दोहवान्,
प्रोद्यद्दीनदयाऽर्थिसार्थमथित-प्रोद्दामदैन्यद्विपः ।
श्रीमद्राजकुमारकार्त्तिकनिभप्रत्यर्थिपोथक्षमः
क्षोणीमण्डलमण्डनो विजयतां श्रीपद्मदेवः प्रभुः ॥१॥

तीक्ष्णां यद्धिषणां निरीक्ष्य सहसा शम्पा सकम्पाघने,
भूयोऽलीयत मृन्मयीयमभवद्वीक्ष्य क्षमा यत्क्षमाम् ।
गाम्भीर्य्यं जलधिर्निभाल्य जलधीर्जातो यदीयं जलम्
नेपाल-क्षितिपाल-वंशतिलकः सोऽयं प्रभूराजताम् ॥२॥

श्रीमँस्त्वद्यशसा सितीकृतदिशा श्वेताद्ययादेशनात्
कैलाशं गिरीशः पयोधिशयनं विष्णुर्वृषैरावतम् ।
मार्गं मार्गमभीष्टमार्गमधुना व्यग्राः सयत्ना इव
काष्ठाऽन्तं श्रितया विधातुमभितो लक्ष्माऽपकीर्त्या द्विषः ॥३॥

दोर्दण्डोर्ज्जदसंख्य-संख्यजगतीभीमाभहस्तोल्लसत्-
खड्गत्रस्तसमस्तशत्रुनिकरा मत्वा गरं सङ्गरम् ।
स्मारं स्मारमहो रहोऽपि च गृहे यौद्धं चरित्रं तव
स्वच्छन्दं रदनच्छदं सुमधुरं नेच्छन्ति प्रैयं सुखम् ॥४॥

साम्प्रतिक वक्तव्यम्—

प्राणैः स्वं निपुणं पणैरिह महाराणा प्रतोपः पणन्,
प्रारक्षीद्यवनापदः प्रतिपदं यामाय्र्यजातिं त्विमाम् ।

दीनां तां कलिना प्रपन्नशरणां दद्याः प्रतिष्ठां न चेत्
कोऽन्यो मान्य ! भवेद्वदान्य ! नितरां रक्षा प्रतीक्षाक्षमः ॥५॥
चातुर्व्वेदशिफाऽपवर्गफलदा विज्ञानपुष्पोत्करा
विद्याकल्पलता तता लसति या पत्रैः पुराणैर्वृता ।
तामुत्पाटयितुं मतङ्गजपदं याते वृषाऽरौ द्विपां-
दोष्णां खण्डनपण्डितस्य भवतात् "शार्दूलविक्रीडितम्" ॥६॥

आशंसनम्—

शक्यार्चा वचसा न चेद् गुणनिधेर्वार्तानिधेः कीदृशी,
नानासाधनहीनतामुपगतास्स्वत्स्वागतोल्लासिताः ।
ब्रूमः श्रीरघुनन्दनं जनकजा-प्राणेश्वरं सादरम्
श्रीमन्तं चिरजीविनं सुतयुतं श्रीशं विदध्यादिति ॥७॥

—o—

कर्त्तव्यम् किम् आर्ययुवकाः !

(लेखकः—श्रीतुरन्तलालपाठकदेवः व्याकरणाचार्य्यः श्री ग० सं० वि० नउलागढ़ प्रधानाध्यापकः)

नाविदितमस्ति समेषां सकलाभ्युदयमूलभूतेषु सत्यसनातनधर्म्मशास्त्रेषु कृतश्रमाणान्तत्रभवतां यदैहिकानां जनानामाध्यात्मिकी आधिदैविकी आधिभौतिकी च तिस्रः प्रवृत्तयः स्वभावतो भवन्तीति, तत्रैष निश्चितप्रायो यद् प्रोक्तप्रवृत्तित्रयेषु प्रवृत्तास्त एव जनाः स्वधर्म्मप्रतिपादकशास्त्रमननशीलाः सन्तः स्वाभ्युदयप्रदर्शकं पन्थानमनुसरन्तोऽत्रत्याखिलं सुखमुपभुज्य पारलौकिकमप्यानन्दमनुभवितुं शक्नुवन्ति । ये खलु सर्वतन्त्रस्वतन्ताः सन्तोऽनिवार्य्यं स्वीयपुरातनार्य्यप्रणीतशास्त्राणामपौरुषेयवेदानाञ्चाध्ययनप्रवृत्तमनसः प्रकृतिप्रदत्तस्वदेशाविर्भूतपूतवस्तुसाधनः स्वीयं समुचितकर्त्तव्यकृत्यं सम्पादयितुम्प्रभवन्ति, अर्थात् सकलाभ्युदयश्रेय.साधनार्थं सर्वं प्रियं स्वतन्त्रत्वं सर्वेषां कृते सततमपेक्ष्यते—किन्त्वहो ? दुःखम् यद् कियद्भ्यो वर्षेभ्यो मदीयोऽयं भारतवर्षः पराधीनो मदीयेयं मातृभूमिः जननी परायत्ता मामभिकातरदृष्ट्याऽहर्निशमवलोकयतीति—एतच्चाद्य यत् किञ्चित् पूजास्तवादिकं देवताप्रीतये क्रियतेऽस्माभिस्तत् सर्वं तावदिषत्करमस्माकम् यावन्न वयं स्वाधीनाः ताः समा अपि याञ्चा घृणितप्राया याभ्यः पूर्वं स्वदेशस्वतन्त्रत्वं स्वेष्टदेवं देवीम्वा न

याचयामहे। अहो! स्वतन्त्रते! कोऽपराध एतद्देशनिवासिनाम् यत्त्वमयैतान् विहाय प्रच्छन्ना क्वास्तीति नैव जानीमहे। अहो! क्व गतः ससप्तदशशताब्दीयः कालो मदीयो यदाऽत्रत्या स्वैरं स्वशास्त्रानुष्ठानशीलाः सात्त्विकवृत्तौ प्रवृत्ताः यज्ञादिकं नित्य-नैमित्तिककृत्यं सम्पादयन्तोऽध्ययनाध्यापनादि सुव्यवस्थितसमुचितकर्म नैजं कुर्वन्तः स्वान्तरात्मनि वास्तविकं सुखमनुभवन्त आसन्, अद्य तु सर्वं सुखमीहमाना अपि वयं कुर्म्मश्चेत्तदा किङ्कुर्म्मः? कथञ्च कुर्म्मः? वयमद्य विदेशीयजात्यायत्ताः समस्तसाधनविहीना जीवन्तोऽपि मृतप्रायाः। जागृता अपि प्रसुप्तप्रायाः, स्वं स्वं पन्थानामपहृत्येतस्ततः परिभ्रमन्तो विकलमनसो मौनाः स्मः।

अयि! मातृभूम्युद्धरणयोग्यताशीला मदीया युवजनाः! विशेषतः संस्कृतशास्त्रा-ध्येतारोऽध्यापकाश्च उत्तिष्ठत, स्वनिद्रां परित्यजत, अनिवार्य्यमातृणोद्धरणक्रियां विदधत स्मरत स्वीयगौरवम् उत्थापयत च स्वस्मिन्निहिताभिमानम्। विहसन्त्यद्य त्वदीयां कापुरुषतामवलोक्य विदेशीयाः प्रलपन्ति च "बुद्धिविहीना भारतीयाः" इत्येवं सर्वे—किमद्यापि स्वकर्त्तव्यं स्थिरीकर्त्तुमक्षमा एव सन्ति भवन्तः। सप्तत्रि-शत्कोटिसंख्यकेषु भारतीयेषु चतुःकोटिसंख्यापरिमितानां विदेशीयानां स्वेच्छ मशिष्टशासनङ्केषां कातरतां द्योतयति? स्वदेशो-(इङ्गलैण्ड) द्रुत वस्तुजातैर्मासचतु-ष्टयमात्रमेव जीवननिर्वाहशीलानाम् विदेशीयजातीयानामस्मद्देशसमुत्पन्नोत्तमो-त्तमपदार्थर्नानाभोगविलासं कुर्व्वतां तेषां सुखित्वम् केषां दुर्बोधत्वम्प्रबोधयति? भाग्यवशाद्देशेऽस्मिन् अद्य राष्ट्रियमहासभा (काँग्रेस) स्वदेशस्वाधीनतामात्र लक्ष्यम्पुरस्कृत्याहर्निशं प्रयत्नशीला त्यागतपस्यामूर्तिमताम् महात्मनां गान्धिमहो-दयानां नेतृत्वेऽस्माकं सौभाग्यपरिचयं ददाति। किन्तु अहो! दुःखम् अस्यामपि संस्थायामेतदन्तर्गता एव कियन्तो महान्तो जना राष्ट्रियमहासभाया वास्तविकं लक्ष्यं दूरीकृत्य स्वनामप्रतिष्ठाप्रभावप्रवर्द्धनकामुकाः—स्वस्वसिद्धान्तानुकूलं वि-भिन्नदलन्निर्माय प्रोक्तमहासभामिमामल्पशक्तिकां कुर्व्वन्तीति। इतश्च हिन्दुमहा-सभा पृथगेव स्वीयं सिद्धान्तम्परिचालयति। मिस्टर जिन्नामहोदयोऽपि देशाधःपतन-रूपपुण्यकर्म्मणोऽवञ्चित एव। अयि! महान्तो नेतारः! देशोऽयं धर्म्मप्रधानः अतोऽस्य समुद्धारो धार्मिकप्रवृत्त्यैव स्यात् यथा खलु यत्किञ्चिदंशैर्महात्मना गान्धि-महोदयेन सत्याहिंसारूपधर्म्मद्वारेणैव स्वराज्यप्राप्तिमार्गोऽनुसृतः—भवतामुद्दण्डता-द्योतकं सर्वं हिंसात्मकं कृत्यं निष्फलमेव न, अपितु हानिप्रदमपि स्यादिति निश्चितम्।

निकटभूते समुद्धृतस्य भारतसचिव-(लार्डजैटलेंड) महोदयवक्तव्यस्य निःसार मभिप्रायमभिज्ञाय महद्दुःखम् हास्यञ्च समायाति। ज्ञायतां नाम तेन महानुभावेन

न्मतानुसारम् उपयोगिता भवेत्—अत्र विनिगमनाविरहवशाद् भवन्मतं न मान्यम्। एवं तु वयमपि कथयितुं शक्ष्यामो यद्—ये श्लोका भवता उपयोगित्वेन स्वमतसाधकत्वेन वा उपन्यस्ताः, ते एव प्रक्षिप्ताः ; अस्मदीयमतसाधकाश्च ग्रन्थकर्तुरिति।

यदि 'डाक्टर' महाशयः कथयेद् यद्—विनिगमनाविरहवशाद् भवन्मतमपि न मान्यम्; ग्रन्थकर्त्तुरत्र हृदयं वा, मुख्याभिप्रायो वा, उत्तरपक्षो वा एवं प्रक्षिप्तताऽप्रक्षिप्ततापरीक्षणे निकषो भवति; तर्हि वयमपि कथयिष्यामो यद्-यदि भवान् महाभारतं मनोरनन्तरमादरणीयं वक्ति; तर्हि तत्कर्त्तुर्हृदयं वा, मुख्याभिप्रायो वा, उत्तरपक्षो वा जन्मनैव वर्णव्यवस्थापनायां वर्त्तते, न गुणकर्म्मणा। गुणकर्म्मणा तु तस्य प्रतिष्ठातारतम्यमेव अभिप्रेतम्, न खलु वर्णानां परिवर्त्तनं व्यवस्थापनादिकं वा। एतद् इत्थमवसेयम्—

क्षात्त्रकर्म्म स्वीकृतवन्तावपि द्रोणाचार्य्यकृपाचार्य्यौ महाभारतं ब्राह्मणावेव आचष्टे न क्षत्त्रियौ। तौ जन्मतो ब्राह्मणत्वादेव ब्राह्मणौ उक्तौ। अश्वत्थाम्नि तु न ब्राह्मणोचिता गुणा आसन्, न च ब्राह्मणसदृशानि तदीयकर्म्माणि अविद्यन्त। क्षात्त्रकर्म्माण्येव तेन स्वीकृतान्यासन्। यदि तदीयानां गुणानां कर्मणां वा आलोचना क्रियेत, तर्हि तदीयः स्वभाव एव इयत्क्रूर आसीद् यत्—तेन शयाना एव द्रौपदीपुत्रा व्यापादिताः। पाण्डवाँश्च निर्वंशान् कर्त्तुम् उत्तरागर्भेऽपि अस्त्रं क्षिप्तम्। अतोऽपि निष्ठुरं किं भवेत् कर्म्म ?। तथापि स महाभारतेन ब्राह्मण आख्यातः। प्रत्युत असत्कर्म्मापि आचरन्तं तं राजा युधिष्ठिरो न घातितवान्, 'राष्ट्रादेनं बहिष्कुर्यात्' ८।३८० इति महाभारतसम्मतमनूक्तिमेव पालितवान्। किमधुनाऽपि डाक्टरमहाशयः 'कर्मणा वर्णव्यवस्थां' महाभारतोत्तरपक्षभूतां, 'जन्मना वर्णव्यवस्थां च प्रक्षिप्तां वा अभिधातुं साहसमवलम्बेत।

अन्यदपि दृश्यताम्—पाण्डवा महाभारतस्य मुख्यपात्राणि। तत्र युधिष्ठिरस्य गुणकर्म्माण्येव द्रष्टव्यानि। किं ब्राह्मणयोग्यानि न आसन् तदीयगुणकर्म्माणि ?। परन्तु भीमस्तु वार्तावार्तासु अल्पेऽपि प्रातिकूल्ये चोकुप्यते स्म; तस्य कर्म्माणि तु विश्वविश्रुतान्येव। तथापि भिन्न-भिन्न गुणकर्म्माणावपि तौ उभावेव महाभारतकारेण क्षत्त्रियसन्ततित्वाद् जन्मनैव क्षत्त्रियौ मतौ। भगवान् श्रीकृष्ण एव द्रष्टव्यो यो महाभारतस्य आराध्यदेवः; महाभारतं तं परमात्मावतारमाचष्टे, तस्य च उत्तमगुणकर्म्माणि आमनति। किं डाक्टरमहाशयस्तस्मिन् ब्राह्मणविरुद्धगुणकर्माणि साधयितुं क्षमः ?। तथापि स महाभारतेन ब्राह्मणो न मतः; किन्तु क्षत्त्रियपुत्त्रत्वात् क्षत्त्रिय आख्यातः। तस्य पिता वसुदेव एव द्रष्टव्यः। केन तदीयानि क्षत्त्रिय-

योग्यकर्म्माणि श्रुतानि? तथापि स क्षत्रियो मतः। तर्हि कया दिशा डाक्टरमहोदयो महाभारते सिद्धान्तितां 'जन्मना वर्णव्यवस्थां' प्रक्षिप्तां साधयितुमीशीत?

अन्यद् दृश्यताम्—महाभारतीयधर्म्मव्याधे ब्राह्मणोचिता गुणा × कर्म्माणि वा आसन्, व्याधोऽपि स हिंसारहितकर्म्मवान् आसीत्। कौशिकनामकब्राह्मणेन तु स ब्राह्मणसदृशोऽपि निर्दिष्टः। तथापि सोऽतिष्ठत् शूद्र एव। ब्राह्मणत्वाय तेन एतच्छरीरावसानमपेक्षितम्, ततो द्वितीयजन्मन्येव तस्य ब्राह्मणवर्णता जाता। एवं कर्णस्य वृत्तं ज्ञायते एव डाक्टरमहोदयेन यत्—क्षत्रियकर्म्माऽपि, वस्तुतः क्षत्रियोऽपि, सूतपितृसन्तानमात्रता प्रसिद्ध्या स सूत एव मतः। किं नाऽत्र स्पष्टं यद्—महाभारतकारस्य 'जन्मनैव वर्णव्यवस्था' उत्तरपक्षः?। कच्चित्कानि तदीयानि कर्मणा वर्णव्यवस्थाभासप्रतिपादकानि वचनानि कर्म्मप्रशंसामात्रपर्य्यवसायीनि—इति। आशासे डाक्टरमहोदय इत × प्रणिदध्यात्।

भवल्लेखानुसारम् 'अध्यात्ममय्याः' महाभारतस्य शिरोरत्नायितायाश्च भगवद्गीताया एव मुख्यप्रतिपाद्यस्य आधारो जन्मना वर्णव्यवस्था अस्ति। यदा अर्जुनो युद्धान्निविवृत्सुरभवत्, भिक्षावृत्त्या * च जीवनं निर्वोढुं प्रस्तुतो बभूव, तदा श्रीकृष्णेन स उक्तो यद्—एवंकरणात् तव पापं भविष्यति-इति। यदि वर्णव्यवस्था कर्म्मानुसारिणी अभविष्यत्; तर्हि अर्जुनस्य युद्धतो निवर्तनात् कुतोऽभविष्यत् पापम्?। यावत् सोऽयोत्स्यत † तावदेव क्षत्रियोऽकथयिष्यत †। भिक्षादिशान्तवृत्तिस्वीकारे च स ब्राह्मणोऽभ्यधास्यत †। जन्मना वर्णव्यवस्थायाँ सत्याँ तु काचिद् वृत्ति × कस्यचित् तज्जातीयव्यक्तिविशेषस्य कृते उचिता भवितुमर्हति, तद्वृत्तेश्च त्यागस्तत्कृते पापत्वेनापि भवितुमर्हति। कर्म्मणा वर्णव्यवस्थापने तु नैकस्य वर्णान्तरकर्म्मपरिग्रहणे निन्दनाऽऽवश्यकता। एतद् वर्तते महाभारतहृदयम्। यदि तत एव अस्माभिर्जन्मना वर्णव्यवस्थासूचकं पद्यमुद्धृतम्; तर्हि तत्र प्रक्षिप्तता कथं भवेत्?। किं वयोवृद्धो भगवान्दासमहोदय एतद् अवबोधयितुं कष्टं स्वीकरिष्यति?। महाभारतस्य एतद्विषयकाणि बहूनि प्रमाणानि; परं विस्तरभिया नोपस्थाप्यन्तेऽस्माभिः। अस्मदीयो वर्णव्यवस्थानिबन्ध एव 'सूर्योदये' द्रष्टव्यः।

---

* वृत्त्या। अत्र तकारद्वयम्। मुद्रका एतदादिकस्थले एकतकारं मुद्रयन्ति, एवं 'पत्र' प्रभृतिशब्देषु।

† अत्र तकारो न हलन्तः।

अथवा उपेक्ष्यतां महाभारतम्। स्थूलबुद्ध्यापि एतदेव ज्ञायते यद्—गुण-कर्म्मभ्यां जातिनिर्णयोऽसम्भवी। कस्मिंश्चिन्मनुष्ये ब्राह्मणोचिता गुणाः सम्भविनः, परन्तु तदीयकर्म्माणि क्षत्रियस्य भवितुं शक्यानि। तदा तदीयवर्णस्य किंविधो निर्ण्णयो भवेत्?। अथ च कस्यचिन्मनुष्यस्य गुणानामेव निर्णयः कथं भवितु-मर्हेत्?। किं वयं कथयितुं शक्नुमो यद्—अमुकपुरुषस्य गुणा ब्राह्मणसदृशाः क्षत्रिय-सदृशा वा, वैश्यसदृशाः शूद्रसदृशा वा?। यदि विषयेऽस्मिन् वयं स्वकीयसम्मतिं दातुं साहसमनुतिष्ठेम; तर्हि किं सर्वेषामत्र ऐकमत्यं स्यात्?। गुणानां द्वारा वर्ण्ण-निर्णयः किं बहुमतेन करिष्यते?। पुनरेकस्यैव मनुष्यस्य गुणाः कर्म्माणि वा, काले काले परिवर्तितुमपि शक्यानि। ईदृग्दशायां किं तदीयवर्ण्णः पुनः पुनः परिवर्त्तयिष्यते?। एवं सति किं घोरा अव्यवस्था नाऽऽपतिष्यति?।

समानमातापितृभ्यामुत्पन्नानां बालकानामपि गुणकर्म्मसु अत्यन्तविभिन्नता दृश्यते। एक एव मनुष्यः सर्वाहं कदाचिद् ब्राह्मणसदृशं कदाचिच्च शूद्रसदृशं कर्म्म करोति। एवं सति वर्ण्णविनिश्चयः कथं स्यात्?। एवं सत्यपि शूद्रो नीचो वा को बुभूषिष्यति?। खादनपानव्यवस्थायां, विवाहादौ, दायभागविभागादौ वा तदा प्रतिबन्धा आपतेयुः। फलतः कर्म्मणा वर्णव्यवस्था वर्णविप्लवो नाम। ईदृशवर्ण-व्यवस्थायां महत्यो बाधा उपतिष्ठेरन्। अधिकमेतद्विषये यदि डाक्टरमहोदयस्य दिदृक्षा स्यात्; तर्हि अमुना योऽङ्को दृष्टः 'सूर्योदय' स्य; तस्यैव अग्रिमाङ्कत उपक्रान्तः 'कर्मणा वर्णव्यवस्थायां हानिः' इति मामकीनो निबन्ध आमूलचूडं द्रष्टव्यः। तदा च तदीयालोचनापि कर्तव्या। यत्र पत्रे आलोचना तेन कार्य्या; तत्पत्रं मत्पार्श्वेऽपि प्रहेयम्। काशिकम् 'आज' पत्रं यस्मिन् भवदीयोऽयं लेखः प्रकाशितः—मूलत्राणे नाऽऽयाति। एकेन सज्जनेन तत्—पत्रस्य अयमङ्को मत्पार्श्वे प्रेषितः। अत एव तदीया प्रत्यालोचनापि प्रकाश्यते एवाऽस्माभिः।

जन्मनैव वर्णव्यवस्थामन्तृणि * तस्मिन्नेव महाभारते यदि 'ब्राह्मणो नावमन्तव्यः सद् असद् वा समाचरन्' इति पद्यं लिखितम्; तर्हि कथं तत्र प्रक्षिप्तता?। अनेन महाभारतं ब्राह्मणकृते न किल सदाचरणं व्युदस्यति, न किल असदाचरणमनु-शास्ति। प्रत्युत उभयोरेव अवस्थयोस्तस्य ब्राह्मणत्वमुपदिश्य, कर्म्मणा वर्णव्यवस्था-सिद्धान्तं समूलमुच्छिद्य, स्वकीयं परमोद्देश्यं, सङ्केतितपूर्वं जन्मना वर्णव्यवस्था-सिद्धान्तं विशदयति। तर्हि कथमत्र तत्प्रक्षिप्ततावकाशः?। कथं वा ग्रन्थकार-

* मन्तृणि, क्लीबविशेषणान्तुम्, पुवद्भावपक्षे गुणे 'मन्तरि' इति।

हृदयभिन्नं स्यात् पद्यमिदम् ? । अवशिष्टोऽयं प्रश्नो यद्—'नावमन्तव्यः' इति कथम् ? । तत्रोच्यते यद्—इदमन्यद् न किञ्चित्; केवलं जन्मना स्वयमभिप्रेताया वर्णव्यवस्थायाः सम्मानः †। स्वयमुत्तमतया स्वीकृतस्य जन्म ब्राह्मणस्य वर्णान्तरापेक्षया दण्डादिविधाने तारतम्यमात्रम्। न खलु वस्तुत एव असदाचरणस्य विधिरिति डाक्टरमहोदयोऽवदध्यात्। अस्य पूर्वार्धमेतत् स्पष्टं विशदयति—'दुर्बला अपि विप्रा हि बलीयांसः स्वतेजसा' आदिपर्व० १९०।१३ केवलं महाभारतेऽत्रैव न, किन्तु अन्यत्राऽप्युक्तम्—'दुर्वेदा वा सुवेदा वा प्राकृताः संस्कृतास्तथा। ब्राह्मणा नावमन्तव्या भस्मच्छन्ना इवाऽग्नयः' वनपर्वणि २००।८८ 'यथा श्मशाने दीप्तौजाः पावको नैव दुष्यति। एवं विद्वान् अविद्वान् वा ब्राह्मणो दैवतं महत्' २००।८९। ईदृशा बहव एव श्लोकाः, श्लोका ऽ किमु, ईदृशा अध्याया अपि महाभारते सम्भृता एव। किं सर्वत्र प्रक्षिप्ततैव ? बत !!!

अधुना मनुस्मृतिश्लोको द्रष्टव्यः—'न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम्। राष्ट्रादेनं बहिष्कुर्यात् समग्रधनमक्षतम्। मनु० ८।३८० एतेन, पूर्वमहाभारतश्लोकेन च मया जन्मना वर्णव्यवस्थामण्डनं, कर्मणा वर्णव्यवस्थाखण्डनं च विहितम्। परन्तु डाक्टरमहाशयोऽत्र निरुत्तरः सन्, स्वपक्षत्राणाय एतयोः श्लोकयोः प्रक्षिप्तार्थं प्रयत्य स्वपक्षस्य शैथिल्यमसूचयत्। मया च 'राष्ट्रादेनं बहिष्कुर्यात्' इति उत्तरार्धं लिखितम्, परं डाक्टमहोदयेन तत् त्यक्तम्। कदाचिदेतेन तेन अग्रिमलिखितस्वसर्वलेखस्य खण्डनमाशङ्कितं स्यात्।

अयि डाक्टरमहाशय ! मनुना 'न ब्राह्मणो हिंसितव्यः' अथर्व० ५।१८।६, ५।१९।८ एतदादिवेदमन्त्रानुकूल्येन ब्राह्मणहिंसा निषिद्धा। परं स सर्वथा दण्डाय विमोचितोऽपि न। किन्तु राष्ट्राद् बहिष्कृतेरेव दण्डस्तस्मै दत्तः। इदं वर्णान्तरापेक्षया दण्डे तारतम्यम्; न तु महति पापे दण्डस्य सर्वथा अभावः, पापाय प्रोत्साहनं वा। यदा खलु मनुस्मृतिर्ब्राह्मणं वर्णान्तरापेक्षया श्रेष्ठं मन्यते; तर्हि तया स्पष्टं तस्मै दण्डस्य तारतम्यमपि स्थापनीयम्। परमनेन मनुर्ब्राह्मणेभ्यः सर्वपापकरणस्य विधिं तु नाचष्टे, प्रत्युत सर्वपापेष्वपि अवस्थितस्य ब्राह्मणत्वमाख्याय, तस्मै च वर्णान्तराऽपेक्षया लघुदण्डं च समादिश्य जन्मना वर्णव्यवस्थापयति। यदा खलु मनुना सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु। आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते' मनु० १०।५ इति श्लोके, एवमन्यान्यश्लोकेषु (ये मया 'सूर्योदये'

---

† सम्मानः पुंसि।

उक्तनिबन्धे उद्धृताः) स्वकीय उत्तरपक्षो जन्मना वर्णव्यवस्थायाः स्थिरीकृतः; तर्हि तस्यैव जन्मना वर्णव्यवस्थासाधकोऽयं श्लोकः कथं प्रक्षिप्तः स्यात्? ग्रन्थ-कर्तुरभिप्रेताद् वा विरुद्धः स्यात्? । एतादृश एव अन्यस्तदीयश्लोको दृश्यताम्—'एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु । सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत्' मनु० ९।३१९। एवमन्येऽपि श्लोकाः सन्ति ।

एतदुक्तं भवति—मनुर्ब्राह्मणस्य, क्षत्रियस्य, वैश्यस्य दानाध्यायनयज्ञकर्म्माणि तु समानानि निर्दिशति; परं वृत्तिभेदमात्रमाचष्टे । यदि कर्म्मणा वर्णव्यवस्था तदीयः सिद्धान्तः स्यात्; तर्हि समाने एव त्रयाणां कर्मविभागे, कथं स वर्णानां त्रितयं निर्दिशतीति? । अथ च स वर्णान् प्राग् (जन्मतः) आचष्टे; ततस्तस्य कर्म्माणि । परं भवन्तस्तदभिप्रेतविरुद्धं प्राक् कर्म्माणि आचक्षते; ततो वर्णान् । तेन यद्—मनुमते कर्म्मणा वर्णव्यवस्था न; किन्तु जन्मनैव । यदि एवम्, तर्हि अस्माभिरुद्धृतं तदुत्तरपक्षपोषकमेव पद्यं कथं प्रक्षिप्तं परिवर्त्तितं वा स्यात्?

(क्रमशः)

अभिभाषणम् ।

[संयुक्त प्रान्तीय संस्कृतछात्रसम्मेलनस्य श्रीमथुरापुर्यां द्वितीयाधिवेशने समाध्यक्षस्य डाक्टर श्रीमङ्गलदेव शास्त्रि, एम्० ए० डी० फिल० (आक्सन) महोदयस्य (प्रिंसिपल गवर्न्मेण्टसंस्कृतकालेज, बनारस)]

मान्या विद्वद्वर्याः प्रियच्छात्रगणाश्च,

महतः प्रमोदस्यायमवसरो यदद्य सर्वेऽपि वयं नानाप्रदेशेभ्यः समागत्य अस्माकं माननीयाया विश्ववन्द्याया देववाण्याः समुन्नतिं कामयमाना आनन्दकन्दस्य नन्दनन्दनस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य जन्मभूम्यां पुण्यपुर्यां मथुरायामिह संसदि समवेताः स्मः ।

एषा हि खलु देववाणी शैवशाक्तवैष्णवजैनबौद्धादिनानासंप्रदायेषु विभक्तानां विभिन्नमतिजुषाम् आपाततः परस्परविरुद्धत्वेन प्रतीयमानानामपि, तेषु तेषु संप्रदायेषु तेषु तेषु मतेषु च ।

एको रसः करुण एव निमित्तभेदाद्
भिन्नः पृथक् पृथगिवाश्रयते विवर्तान् ।
आवर्तबुद्बुदतरङ्गमयान् विकारान्
अम्भो यथा सलिलमेव हि तत्समस्तम् ॥

इत्याद्यनुरूपमेकसूत्ररूपेण ओतप्रोततया एकयैव व्यापिन्या भारतीयमौलिकसंस्कृत्या परस्परं सम्बद्धानां सर्वेषामप्यस्माकं भारतीयसंस्कृत्यभिमानिनामतीव माननीया ।

संस्कृतभाषा हि भारतीयार्यधर्म इव सर्वेषामप्यस्माकमार्यधर्मावलम्बिनां वरिष्ठः शेवधिर्गर्वस्य च विषयः । एको हि आर्यधर्मवृक्षोऽसंख्यशाखाप्रशाखारूपेणातिविस्तृतः,

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिꣳ सर्वतः स्पृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥

इत्यादिश्रुतिभिर्गीयमानविराट्पुरुष इव, नानारूपैः पल्लवितः पुष्पितः फलितश्च साम्प्रतं समन्ताद्भारतभूमिमलंकरोति । एतद्दृष्ट्या तु सोऽपि "एकोऽश्वत्थः सनातनः" इत्येवं वर्णयितुं शक्यते । शैववैष्णवप्रभृतयः सर्वेऽपि भारतीयधर्मास्तस्यैव शाखाप्रशाखारूपाः । भारतीयसंस्कृतीत्यपरनामा एक एव जीवनरसस्तान् सर्वानाप्याययति परिपोषयति च । तेषां सर्वेषामन्यधर्मेभ्यः किञ्चिदनिर्वचनीयं वैशिष्ट्यं च संपादयति । तस्य खलु भारतीयसंस्कृतीत्यपरनामधेयस्य भारतीयजीवनायामृतकल्पस्य जीवनरसस्य सर्वकामदुघा दोग्ध्रीवेयमस्माकं मातृरूपा देववाणी । अत एव तस्याः परिपोषणेनैव भारतीयसंस्कृतेः परिपुष्टिस्तदनुयायिनां सर्वेषामार्यधर्मावलम्बिनामस्माकं सर्वाङ्गीणा समुन्नतिश्च संभवति ।

कस्यैतदविदितं यत्प्रायः सर्वेषामप्यार्यधर्मावलम्बिनां धार्मिकं साहित्यं प्राचुर्येण देववाण्यामेव विद्यते । सर्वेषामपि आर्यधर्माणामनुयायिभिः आजीवनं तपांसि तपद्भिराचार्यैः संग्रथितानि ग्रन्थरत्नानि देववाण्याः साहित्यसमृद्धिं सम्पादयन्ति । प्रायेण सर्वासामेव भारतीयभाषाणामुद्गमस्थानभूता चैषा देववाणी । एतद्द्वारैव विभिन्नदेशेषु लैटिन, ग्रीक, इंग्लिश, जर्मन, फ्रेंच—इत्यादिरूपैरुपलभ्यमानया आर्यभाषयास्माकं संबन्धः भुवि सर्वत्र विश्रुतः । अस्यामेव सभ्यजगतः प्राचीनतमं साहित्यं समुपलभ्यते । तदेतादृशैरनन्यसाधारणैरुपलक्षिता इयमस्माकं देववाणी कस्य नाम नाभिवन्दिता स्यात् ।

देववाण्याः प्राचीनकाले समुन्नतिः ।

आसीत्स समयो यदा खलु साभ्युदयसीमामनुभवन्ती अभ्युन्नतिशिखरे संस्थिता सर्वत्रापि स्वप्रभावमहिम्ना सर्वेषां समादरभाजनं बभूव, नानादेशेषु च विस्तृता भारतवर्षस्य यशः समन्तात्पृथिव्यां प्रसारयति स्म ।

कस्याविदितं यन्न केवलं भारतवर्ष एव किन्तु भारतेतरदेशदेशान्तरेष्वपि तस्याः प्रचार आसीत् प्राचीनकाले । केनेतिहासविदा न श्रुतो भवेत्सुदूरवर्त्तिनि 'एशिया

माइनर' प्रदेशेऽपि परः सहस्रवर्षेभ्यः प्रागपि 'बोगाजकोई' (Boghaskoi) स्थाने समुपलब्धप्राचीनलेखेषूल्लिखितैः 'इन्द्र', 'वरुण', 'मित्र' इत्यादिभिर्वैदिकदेवतावाचिशब्दैः स्पष्टमनुमीयमानस्तस्याः प्रचारः। एशियामध्यप्रदेशेषु इण्डोचाइनाप्रभृतिदेशेषु महासमुद्रान्तःसंस्थितेषु सुदूरवर्त्तिषु 'बालि' प्रभृतिद्वीपेषु च अद्यत्वेऽपि समुपलभ्यमानैः प्राचीनैर्भारतीयैः संस्कृतग्रन्थरत्नैर्देवालयखण्डैः संस्कृतशिलालेखैर्वापि तस्या एव प्रचारातिशयस्तेषु तेषु स्थानेषूद्‌घोष्यते। भारते विप्लुतानां परःशतानां ग्रन्थरत्नानामद्याप्यनुवादरूपेण चीनतिब्बतादिदेशेष्ववस्थितिरपि देववाण्या एव प्राचीनकालिकं भुवि विश्रुतं यशः प्रख्यापयति। किं बहुना, "शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति। विकार एवैनमार्या भाषन्ते शव इति", "महान् हि शब्दस्य प्रयोगविषयः। सप्तद्वीपा वसुमती, त्रयो लोकाः...... ।" महाभाष्यादिग्रन्थेषूपलभ्यमानैरेतादृशैः प्रमाणैरपि तस्याः प्राक्कालिकः प्रायेण सार्वदेशिकः प्रचारातिशय एव स्पष्टमनूद्यते।

भारतवर्षे तु प्राचीनकाले तस्या अत्युत्कृष्टप्रभावस्य प्रचारातिशयस्य च विषये किमु नाम वक्तव्यम्। आबालवृद्धमाराजरङ्कमापामरप्राज्ञं च तस्याः सार्वजनीनप्रचारविषये नहि कस्यापि सन्देहलेशस्याप्यवकाशः। साम्प्रतिकहिन्दीप्रभृतिभाषाणामिव प्राचीनकाले 'अन्वध्यायं भाषायाम्' (निरुक्ते), 'भाषायां सदवसश्रुवः' (अ० ३।२।१०८), 'प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्' (अष्टा० ७।२।८८), 'सख्यशिश्वीति भाषायाम्' (अष्टा० ४।१।६२) इत्यादिप्रमाणैर्भाषात्वेन व्यवहार एव तस्याः सार्वजनीनं प्रचारं द्योतयति। 'प्रत्यभिवादेऽशूद्रे' इतिपाणिनिसूत्रेऽशूद्रग्रहणेन, नाटकेषु संस्कृतभाषाभाषिभिः संस्कृतज्ञपात्रैः सहासंस्कृतभाषिणामपि नीचपात्राणां वार्त्तालापेन, "उदहारि भगिनि या त्वं कुम्भं हरसि शिरसानड्वाहं साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति" (महाभाष्ये १।१।४८) इत्यादिप्रमाणैश्च तस्याः प्रचारो न केवलं शिक्षितेष्वेव किन्तु प्राकृतजनेष्वपि अविहतगतिरासीदिति स्पष्टमेवोद्‌घोष्यते।

वैदिकेषु ऋषिषु त्रसदस्युप्रभृतीनां राजन्यानां वसुकर्णादिवैश्यानां विश्ववाराप्रभृतीनां स्त्रीणामुपलब्धिः, उपनिषत्सु राज्ञामृषिभ्यो ब्रह्मज्ञानोपदेष्टृत्वेन प्रसिद्धिः महाभारते भीष्मपितामहादेर्नीतिशास्त्रप्रवक्तृत्वेन वर्णनमित्यादि सर्वमपि तस्याः प्रचारस्य व्यापकत्वमेवानुमापयति।

तस्मिन् हि प्राचीने प्राचीनतमे च समये जीवनयात्रायाः प्रत्येकविभागे देववाण्या एवाप्रतिहतं साम्राज्यं सुस्थितमासीत्।

सेनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च।
सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति ॥ (मनु० १२।१००)
दशावरा वा परिषत् यं धर्मं परिकल्पयेत्।
त्र्यवरा वापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ॥
त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत् स्याद्दशावरा ॥
ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च सामवेदविदेव च।
त्र्यवरा परिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये ॥ (मनु० १२।११०-११२)

इत्यादिप्रमाणैरयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते।

छान्दोग्योपनिषदादिगतैः "ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यामेतद् भगवोऽध्येमि" (छान्दोग्योपनिषद् ७।१) इत्यादिप्रमाणैः, शुक्रनीत्यादौः—

आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनितिश्च शाश्वती।
विद्याश्चतस्र एवैता लोकसंस्थितिहेतवः।
वर्णाः सर्वाश्रमाश्चैव विद्यास्वासु प्रतिष्ठिताः।

इत्येवं सर्वेषां वर्णानामाश्रमाणां च कृते तत्तदुपयोगितामाकलय्य चतसृणां विद्यानां प्रतिपादनेन,

यद्यत्स्याद्वाचिकं सम्यक् कर्म विद्याभिसंज्ञकम्।
शक्तो मूकोऽपि यत्कर्तुं कलासंज्ञं तु तत्स्मृतम् ॥

इत्येवं लक्षितानां द्वात्रिंशद्विद्यानां चतुःषष्टिकलानां च भेदानुपक्रम्य विभिन्नप्रस्थानैस्तत्तद्वेदसंबद्धैर्धनुर्वेदायुर्वेदार्थवेदादिभिः सह संबन्धविधया विभज्य तत्तत्कलानां प्रदर्शनेन च न केवलं प्राचीनकाले देववाण्या वाङ्मयस्य तत्तद्विद्यानां कलानां च भेदेनातिविस्तृत्वं किन्तु सर्वस्यापि लोकव्यवहारस्य जीवनयात्रायाश्च कार्यनिर्वहणक्षमत्वमखिलपुरुषार्थसाधनोपयोगित्वं च सुस्पष्टं प्रतीयते।

तदेवं प्राचीनकाले न केवलं भारतवर्ष एव किन्तु भारताद् बहिरपि विभिन्नदेशेषु प्रचारातिशयमुपभुञ्जाना सर्वासामपि जीवनयात्रानिर्वाहिकाणां विद्यानामाश्रयीभूता अखिलपुरुषार्थसाधनोपयोगिविस्तृतवाङ्मयेन च समेता समुन्नतिशिखरमधिष्ठिता आसीदेषास्माकं देववाणी।

देववाण्या अद्यत्वेऽवनतिः।

परं हा हन्त! सैव देववाणी अद्यत्वे सर्वथा संकुचितगात्रा जीर्णा शीर्णा च दृश्यते। चिरादेव स्वकीयप्राचीनोत्कृष्टपदाद् भ्रष्टा सा शनैः शनैर्वर्तमानामधोगतिमनुप्राप्ता। साम्प्रतिकजगति जीवनयात्रायां या तस्याः, संस्कृतज्ञानां वाऽवस्थितिः, कस्य खलु न सा खेदावहा भवेत्। नहि तस्याः पुरातनसमय इव सामान्यजनतायां प्रचारः, उपयोगो वा सामान्यलोकव्यवहारे। नहि जीवनयात्रायां राष्ट्रस्य वा विभिन्नविभागेषु संस्कृतज्ञानस्य काचिद्विशेषापेक्षा। विलुप्तप्रायमेव तस्या नानाविधविद्यानामाश्रयीभूतमनल्पमनवधि च प्राचीनं साहित्यम्। नहि संस्कृतज्ञानां प्राचीनकाल इव सर्वथा सुखेनैव जीवननिर्वाहः। नापि जनतायाः पुरोयायित्वं नेतृत्वं वा। न चापि तेषां विशिष्टविधया किञ्चिदपि स्थानं राज्यव्यवस्थापिकासु संसत्सु। आस्तां पुनर्दूरे तेषां पुरातनं लोकनायकत्वं, राष्ट्रकर्णधारत्वं, सेनापतित्वं, प्रधानामात्यत्वं, सान्धिविग्रहिकत्वं, प्राड्विवाकत्वं, कुलपतित्वं, पृथिव्यां सर्वेषां मानवानां सदाचारोपदेष्टृत्वं, नानाविधानां विद्यानामुपज्ञातृत्वं, सम्राजां पुरोहितत्वं, दूरवर्तिदेशदेशान्तरेषु महासमुद्रान्तर्वर्तिद्वीपपरम्परासु च भारतीयसभ्यताया भारतीयसदाचारस्य भारतीयसाहित्यस्य भारतीयपौराणिकगाथानां भारतीयानां नदीनां नगराणां च नाम्नां संस्थापकत्वम्। परमेतादृशैः पुनरावृत्तोद्गारैरलम्। पर्याप्तमेतावद्वर्णनं तस्या वर्तमानामसाधारणीमवनतिमस्माकं हृद्गतां कर्तुम्।

देववाण्या अवनतेः कारणानि।

कानि पुनर्देववाण्या अवनतेः कारणानि? प्रायेणैष विचार एतादृशस्थलेषु बहुभिरुपस्थाप्यते यद्राजशक्तेः स्वसंस्कृतेः पोषिकाया अभाव एवास्माकं देववाण्या वा उत्तरोत्तरमभिवर्धमानाया अवनतेः कारणमिति। 'राजा कालस्य कारणम्' इत्यादिवचनान्यप्यत्र विषये प्रमाणीक्रियन्ते। परं वस्तुतो विचारणायां तु कार्यकारणभावस्य वैपरीत्यमेवात्र नः प्रतिभाति। कस्यापि देशस्य राजशक्ती राजनैतिकावस्था वा न स्वयमकारणत एव समुत्पद्यते। वस्तुतः सापि तत्तद्देशवासिनां शिष्टानां शिक्षितानां वा जननायकानां जनतायाः प्रतिनिधिरूपाणां पुरोयायिनां पुरोहितानां वा प्रजाः प्रति स्वकर्त्तव्यस्य पालनापालनमूलिकैव। एवञ्च तत्तत्काले संदृश्यमाना भारते या राजनैतिकी दुरवस्था नैषास्माकं दुरवस्थायाः कारणम्, प्रत्युत वयमेव स्वकर्तव्यपालनाद्विमुखा जनतायाः पुरोयायिपदाद् भ्रष्टास्तस्याः कारणतामुपगताः। एतादृशमेव तत्तद्विषयककार्यकारणभावे मतिवैपरीत्यमन्येष्वपि विषयेषु प्रायेणास्माकमुपदृश्यते। तदाधारेणव च जनताया वास्तविकलाभालाभ-

विचारमुपेक्ष्य तास्ता दृष्टीः प्रजासु प्रचारयन्तो वस्तुतः स्वात्मवञ्चनामेव बहवो जनाः कुर्वन्ति ।

लोकप्रगतेर्लोकस्थितेश्चोपेक्षा ।

ततश्च न हि राजशक्तेर्हानिः राजनैतिकदुरवस्था वा संस्कृतभाषाया अवनतेर्मूल-कारणम्, किन्तु यन्मूलकारणं तत्कृतैव राजशक्तेर्हानिरपि । तच्च लोकप्रगतेः, लोकव्यवहाराद्, लोकावस्थितेश्च संस्कृतज्ञानां विराग उपरतिः, तेषामुपेक्षा च ।

लोकप्रगतिर्हि नदीव संततमग्रगामिनी न जातु एकावस्थायामेव संतिष्ठते । ऋतूनामिव तस्या अपि आनुरूप्येण वर्तनं जीवनस्य सफलजीवनयात्राया वा प्रथमं लक्षणम् । लोकप्रगतिमनुरुध्यैव प्रवर्तमानास्तत्तद्देशनिवासिन्यो जातयो जगति स्वयशः समन्तात् प्रसारयन्ति । अन्यास्तु कालकवलतामापद्यन्ते ।

सर्वेष्वपि देशेषु सर्वेष्वपि च कालेषु सर्वेऽपि कर्ममार्गाः सर्वमेव कर्मकाण्डं च लोकप्रगतिमनुरुध्यैव वस्तुतः प्रजाहितदृष्ट्यैव च प्रचारितं सत् साफल्यं लभते । लोक एव याथार्थ्येन ।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्याꣳ शूद्रो अजायत ॥

इत्येवं गीयमानस्य भगवतो विराट्पुरुषस्य प्रत्यक्षमूर्त्तिरिव सर्वेषामेव मार्गाणां धर्माणां कर्मणां वा सत्यत्वासत्यत्वयोरुपयोगित्वयोर्वा परीक्षणाय सत्यं तत्त्वनिकष-ग्रावेव वर्तते ।

ततश्चास्माकं देववाण्याः संस्कृतज्ञानां वा विदुषां चिरादेव क्रमशो ह्रासमुप-गच्छन्त्या अवस्थाया वास्तविकं मूलकारणं लोकप्रगतेर्लोकावस्थितेश्च अथवा प्रजायाः सामान्यजीवनस्योपेक्षैव, ततस्तेषां पार्थक्यं च । लोकस्य लोकयात्रायाश्च प्रात्यहिकीनामावश्यकतानामुपेक्षयैवास्माकं जीवनोपयोगिनीनां विद्यानां कलानां च नानाविधानां तिरोभावः समजनि । लोकप्रगतेरुपेक्षणेन सर्वैरुपेक्षिता इव शनैः शनैः संस्कृतज्ञा दृश्यन्ते । जनताया नेतृत्वं च शनैः शनैस्तेषां हस्तात्प्रस्खलि-तमिव प्रतिभाति ।

स्वाभ्युदयकाले पुनर्देववाण्या वाङ्मयस्य जीवनयात्राया विभिन्नविभागानामा-नुरूप्येणैव नैके विभागा विभिन्नाः शाखाश्चावर्तन्त । सभ्यसमाजस्य प्रत्येकाव-श्यकतानुसारमेव तास्ता विद्याः कलाश्च समुद्दिश्य संस्कृतवाङ्मयं तदा प्रवृत्त-मासीत् । आसीच्च समाजस्य राष्ट्रस्य वा सर्वेष्वप्यङ्गेषु समाना कल्याण-बुद्धिः प्राचीनानामाचार्याणां शिष्टानां जनतायाः पुरोयायिनाम् । अत एव च तत्र तत्र पुराणादिषु—

पठन्द्विजो वागृषभत्वमीयात्
स्यात्क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात्
वणिग्जनः पण्यफलत्वमीयाज्
जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात् ॥ (वा० रा० १।१।१००)
शृण्वन्विप्रो वेदवित्स्यात्क्षत्रियः पृथिवीपतिः ।
ऋद्धिं प्राप्नोति वैश्यश्च शूद्रश्चारोग्यमृच्छति ॥
(अग्निपुराणे ३८३।२३)

इत्येवं राष्ट्रस्य सर्वेष्वप्यङ्गेषु अङ्गाङ्गिभावरूपो घनिष्ठः संबन्धोऽत एव चैकस्यापि दुरवस्थयोपेक्षया वा सर्वेषामपि हानिर्नियतेति च सिद्धान्तानुरूपं सर्वेषामप्यङ्गानां कल्याणकामना श्रूयते । अत एव च प्रजाया विभिन्नानामङ्गानामावश्यकतानुरूपम् "आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती" इत्येवं विद्यानां चातुर्विध्यमाम्नायते ।

"चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति । आगमकालेन स्वाध्यायकालेन प्रवचनकालेन व्यवहारकालेनेति" (महाभाष्ये), "आचार्यः सर्वचेष्टासु लोक एव हि धीमतः", "कृत्स्नो हि लोको बुद्धिमतामाचार्यः । शत्रुश्चाबुद्धिमताम्" (चरके), "बुद्धिहीना विनश्यन्ति यथा ते मूर्खपण्डिताः" (पञ्चतन्त्रे) इत्याद्यभियुक्तोक्तिभिः, महाभाष्यादिप्राचीनग्रन्थेषु पदे पदे "तद्यथा लोके" इत्येवं लोकव्यवहारस्य समादरेण, सांख्यादिषु नानाविधलौकिकदृष्टान्तसाहाय्येन च शास्त्रार्थप्रतिपादनेन प्राचीनानां विदुषां दृष्टौ लोकबुद्धेर्लोकप्रगतेर्व्यवहारज्ञानस्य च महत्त्वमेव स्पष्टीक्रियते ।

प्राधान्येन सामान्यजनतायाः शिक्षणार्थं विनिर्मितेषु सर्वेषां माननीयेषु विभिन्नपुराणेषु राजशास्त्रस्य, भुवनकोशस्य, महाद्वीपादेः, वास्तुलक्षणस्य, रत्नादिपरीक्षायाः, वृक्षायुर्वेदस्य, नैकेषां राजवंशानाम् अश्वचिकित्साया गजचिकित्साया अन्येषां चैवंविधानां लोकोपयोगिविषयाणां सप्रपञ्चं वर्णनादिकमपि 'लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि' इति भगवदाज्ञानुरूपं न केवलं प्राचीनाचार्याणां लोकसंग्रहचेष्टाया लोककल्याणबुद्धेश्चैव निदर्शकं किन्तु तेषां स्वयमपि लोकोपयोगिविद्यासु परमप्रावीण्यस्य ख्यापकं स्पष्टतः प्रतीयते ।

परमद्यत्वे संस्कृतज्ञा भीता इव समुद्विग्ना इव दूरतः परित्यजन्ति व्यवहारोपयोगिनीनां लोकप्रगतेश्च परिचायिकानां भूगोलेतिहासगणितराजशास्त्रादिविद्यानामध्ययनम् । हन्तैतादृक्प्रवृत्तिमूलिकैव संस्कृतभाषायाः संस्कृतज्ञानां च जीवनयात्रासंबन्धिषु विभिन्नव्यापारेषु राष्ट्रस्य तत्तदावश्यकविभागेषु चानिशं संवर्द्धमानानुपयोगिता ।

तदेवं प्रपञ्चितमस्माभिरस्मन्मतानुसारेण देववाण्या अवनतेर्मूलकारणम्। अन्यानि कारणानि वस्तुतोऽस्यैव मूलकारणस्य व्याख्यारूपाणि। तथापि वैशद्यार्थं तान्यपि कानिचिदग्रे प्रतिपाद्यन्ते।

भारतीयमौलिकसंस्कृतेरपरिज्ञानम्।

आपाततः परस्परं विरुद्धत्वेन प्रतीयमानेष्वपि शैवशाक्तवैष्णवजैनबौद्धप्रभृतिषु नानासंप्रदायेषु एकसूत्ररूपेण व्याप्ताया भारतीयमौलिकसंस्कृत्याः संक्षेपेण स्वरूपमुपवर्णितमेव पुरस्तादस्माभिः। तस्या एतस्याः संस्कृतेरपरिज्ञानमननुभवश्चापि एकतमं कारणं देववाण्याः साम्प्रतिक्या अवनतेः। एतदपरिज्ञानमूलकमेव संस्कृतज्ञेषु तद्द्वारा साधारणजनेषु च समुपलभ्यमानं परस्परासहिष्णुत्वं परस्परं कलहश्च दृश्यते।

वर्तमाने काले तेषु तेषु समुन्नतदेशेषु तत्तत्सङ्कीर्णसाम्प्रदायिकभावनासु प्रतिदिनमुपक्षीयमाणासु, 'जर्मन', 'इटैलियन', 'अरैबिक' प्रभृतिरूपेण तत्तद्देशीयमौलिकसंस्कृतिभावनासु पुष्टिं नीयमानासु तद्द्वारा च तत्तज्जातिषु संघशक्तिसम्पादनपुरःसरं स्वस्वोत्कर्षसाधनतत्परास्वपि एष जातिभ्रंशकरोऽसहिष्णुताया भावोऽस्मासु कस्य नाम देशहितैषिण आर्यधर्माभिमानिनो मनस्तापं न तनुते।

इतिहासविदामतिरोहितं यत्कालक्रमेण तत्तदवस्थावश्यकतानुरूपं प्राकृतिकनियमानुसारेण नूतना नूतनाः सम्प्रदायाः सर्वेषु देशेषु प्रवर्तन्ते। परम्परागतमर्यादाया विरोधित्वभावना तेषु किञ्चित्कालपर्यन्तमेव जनताया जायते। किञ्चित्कालातिपाते पुनस्तेषां तस्यामेव मर्यादायामन्तर्भावः समावेशश्च प्रायः सर्वत्र क्रियते। ततश्च साम्प्रदायिकी असहिष्णुता सर्वथा अविचारमूला। अत एव तत्त्वविदो विचारशीला विद्वांसः 'परोक्षप्रिया हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः', "ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनो युक्ता आयुक्ता अलूक्षा धर्मकामाः स्युः, यथा ते तत्र वर्त्तेरन् तथा तत्र वर्त्तेथाः" इति श्रुत्यादेशमनुसरन्तस्तेषु तेषु सम्प्रदायेषु व्यापिन्या एकस्या भारतीयसंस्कृत्या भावनयैव भावितचित्ता उदारहृदयाः परस्परं सहिष्णुताभावस्यैव प्रचारं कुर्वन्ति।

ईश्वरानीश्वरवाद - वेदपौरुषेयत्वापौरुषेयत्ववाद - वाममार्ग-दक्षिणमार्गादिभेदेन नानारूपायाः शैवशाक्तवैष्णवादिसंप्रदायबहुलायाः सांख्यवेदान्तजैनबौद्धप्रभृतिनैकदर्शनपद्धतीरनुसरन्त्या भारतीयार्यजातेर्वाचकस्य 'हिन्दुजातिः' इति पदस्य व्यवहारः सर्वैरप्यस्माभिः प्रतिदिनं क्रियते। सर्वेऽपि तस्या अन्यधर्मानुवर्तिभ्यो विवेकं पार्थक्यं च कर्तुमनायासेनैव क्षमाः। परं विद्वांसोऽपि तस्याः कस्मिन्नेकस्मिन्नेव लक्षणेऽन्तर्भावप्रदर्शनेस्खलितपदा दृश्यन्ते। भारतीयसंस्कृतिरेव वेदान्तिनां मायेव स्वयमनिर्वचनीयापि सती व्यवहारतः प्रत्यक्षं सर्वैरनुभूयमाना तस्या एक

मात्रं लक्षणम्। सैषा संस्कृतिर्हि राजनीतिसंघ इव वस्तुतो भारतीयानां संप्रदायानां संघः। स्वसंप्रदायेऽनुरागः परसंप्रदायेषु च समादरबुद्धिरित्येव खलु तस्या मुख्यो नियमः। न चात्र कश्चिद्विरोधः। नहि स्वमातापित्रोरनुरागातिशयः स्वप्रतिवेशिनो मातापितरौ प्रति समादरबुद्ध्या कदाचिद्विरुध्यते।

वस्तुतत्त्वज्ञानस्योपेक्षा।

कस्याविदितमेतद् यदद्यत्वे जगति येयमभूतपूर्वा नानाविधा समुन्नतिर्दृश्यते, नानारूपा आविष्काराश्चानवरतं क्रियमाणाः सर्वानाश्चर्यचकितान् कुर्वन्ति, विविधविद्यासम्बन्धिविज्ञानानां च यः समुत्कर्षो दृष्टिपथमायाति तस्य सर्वस्य मूलकारणं तत्त्वज्ञानदृष्ट्या तत्तत्प्रमेयाणां वास्तविकी जिज्ञासा, 'मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः' इत्यभियुक्तोक्त्यनुसारं परम्परागतानां तत्तद्विषयकविश्वासानां स्वयमनुभवेन प्रायोगिकपरीक्षापुरःसरं विनिर्णयस्य च प्रवृत्तिरेव विद्यते। सैषा प्रवृत्तिः सुतरामासीदस्मद्देशेऽपि प्राचीनाचार्येषु। स्वानुभवेन प्रयोगपूर्वकं च वस्तुस्वरूपविनिर्णयप्रवृत्तिकारणादेव प्राभवंस्ते नानाविधपदार्थविषयकपरिज्ञानपूर्णान् भारतीयनदीदेशनगरग्रामकूपारण्यप्रभृतिभूगोलेतिहासादिविशिष्टज्ञानपुरःसरं कौटिल्यार्थशास्त्रपाणिनीयाष्टाध्यायीसदृशान्यसाधारणानि लोकविदितानि ग्रन्थरत्नानि निर्मातुम्। वैशेषिके, आयुर्वेदे, ज्यौतिषे, गणिते, अन्येषु चैवंविधेषु प्रायोगिकपरीक्षणसापेक्षेषु शास्त्रेषु स्वानुभवेन वस्तुतत्त्वपरीक्षणपुरःसरं या तेषां समुन्नतिरद्यापि सास्माकं भारतीयानां गर्वस्यास्पदम्।

'परीक्ष्यकारिणो हि कुशला भवन्ति,' 'नापरीक्षितमभिनिविशेत,' 'सम्यक् प्रयोगनिमित्ता हि सर्वकर्मणां सिद्धिरिष्टा। व्यापच्चासम्यक्प्रयोगनिमित्ता' (इत्यादि चरके), 'आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मा यथादृष्टस्यार्थस्य चिख्यापयिषया प्रयुक्त उपदेष्टा। साक्षात्करणमर्थस्याप्तिस्तया प्रवर्तत इत्याप्तः। ऋष्यार्यम्लेच्छानां समानं लक्षणम्। तथा च सर्वेषां व्यवहाराः प्रवर्तन्ते' (इति न्यायसूत्रवात्स्यायनभाष्ये शब्दलक्षणप्रकरणे), 'मनुष्या वा ऋषिषूत्क्रामत्सु देवानब्रुवन् को न ऋषिर्भविष्यतीति। तेभ्य एतं तर्कमृषिं प्रायच्छन्' (इति निरुक्ते) सर्वाणि चैतानि प्रमाणानि तमेव पूर्वोक्तमर्थं द्रढयन्ति। किं बहुना, धर्मविषयेऽपि तेषामासीदियं धारणा यत्—

आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः॥......

वर्तमानकाले संस्कृतपठनपाठनपद्धतेरयमेको महान् दोषो यत्प्रथमं तु छात्रेषु

कस्मिन्नपि विषये स्वाभाविकविशिष्टजिज्ञासाबुद्धेरनुदय एव । उदयेऽपि अभ्यस्यमान-ग्रन्थप्रमाणबलादेव सबलात्कारं तस्या उपशमः क्रियते । अभ्यस्यमानग्रन्थोक्ताः पदार्थास्तत्तद्ग्रन्थे यथा प्रतिपादितास्तथैव वस्तुतत्त्वज्ञाननिरपेक्षया ग्राह्यन्ते । व्याकरणे उदाहरणरूपेणान्यथा वा समागतानां शब्दानां केऽर्थाः, काव्यादिषूपवर्णितानां तत्तत्पदार्थानां वा वस्तुतो लोके किं स्वरूपम्, पुराणेतिहासादिषु वर्णितानां पर्वतानां देशानां नद्यादीनां च वस्तुतः कुत्र स्थितिः, कानि च तन्नामानि इदानीन्तने भारतेऽन्येषु वा देशेषु, ज्यौतिषे वा सविस्तरमुपवर्णितानां नक्षत्राणां वस्तुतः खगोले कुत्र कीदृशी स्थितिरित्येवंविधानां जिज्ञासानामनुदय एवायत्वे संस्कृतज्ञेषु । उदयेऽपि कति नाम ताः समाधातुं प्रयत्नपरा दृश्यन्ते । दर्शनशास्त्रेषु अंशतोऽनूदितान् दर्शनान्तरपदार्थान् यथाकथञ्चित्पठित्वैव सन्तुष्टा नहि चेष्टन्ते केऽपि प्रायेण वस्तुतस्तत्तद्दर्शनान्तरपदार्थैस्तान् सम्वादयितुम् ।······

प्रायेण उपरिनिर्दिष्टकारणव्रातवशादेव शनैः शनैश्चिरायावनतिमुखी देववाणी साम्प्रतिकीं खेदावहां दशां वहति । एतन्मूलक एव देववाण्याः स्वाभ्युदयकाले विनिर्मितेषु प्राचीनग्रन्थेषु नूतनग्रन्थेषु च महान् प्रभेदः । केन खलु विदुषा न स्वीक्रियेत प्रायेण प्रत्येकस्मिन् साहित्यविभागे प्राचीननवीनग्रन्थयोर्भेदः । अयमेव खलु प्राचीनाचार्यग्रन्थेषु नवीनग्रन्थेषु च महान् भेदो यत्प्राचीनाचार्यास्तु लोकप्रवृत्तिं लोकप्रगतिं वस्तुतत्त्वं चावगत्य प्रजाकल्याणकामनयैव प्रेरिताः स्वग्रन्थान् प्रणयन्ति स्म । महाभाष्यादिषु पदे पदे लोकव्यवहारचर्चा, चरकादिषु प्रयोगपूर्वकं वस्तुतत्त्वपरीक्षणाय प्रोद्बोधनम्, भूतदयामुद्दिश्यैव ग्रन्थप्रथने प्रवृत्तिश्चात्र स्पष्टं प्रमाणम् । तथा च वात्स्यायनभाष्ये "किं पुनराप्तानां प्रामाण्यम् ? साक्षात्कृतधर्मता भूतदया यथाभूतार्थचिख्यापयिषेति । आप्ताः खलु साक्षात्कृतधर्माणः भूतदया यथाभूतार्थचिख्यापयिषेति । आप्ताः खलु साक्षात्कृतधर्माण इदं हातव्यमिदमस्य हानिहेतुरिदमस्याधिगन्तव्यमिदमस्याधिगमहेतुरिति भूतान्यनुकम्पन्ते ।" (न्यायभाष्ये २।१। ६८) । नूतनग्रन्थकारेषु तु पुनः प्रायेण तद्विपरीतैव प्रवृत्तिः । आप्तलक्षणस्य वस्तुतत्त्वानुभवमूलकत्वमुपेक्ष्य प्राधान्येन शब्दप्रमाणतत्परत्वम्, वास्तविकीं प्रजाहितप्रवृत्तिमनादृत्य अहमहमिकाभावेन अज्ञानां विवेकरहितानां लक्ष्मीपतीनां राजादीनां परितोषपूर्वकं वाग्वितण्डया वा निःसारशब्दावल्या वा स्वविपक्षानधःकृत्य स्वार्थसाधनमित्येव प्रायेण नूतनग्रन्थप्रणयनपरिपाट्या रहस्यं वृत्तञ्च ।

तान्येतानि देववाण्याः संस्कृतज्ञानां चावनतेः संक्षेपेणास्मन्मतेन कतिचित् कारणानि । देववाण्याः संस्कृतज्ञानां च तीव्रः समुन्नत्यभिलाष एव नः प्रेरयति अत्र

विषय आत्मपरीक्षणाय । आत्मपरीक्षणं हि नाम मिथ्याभिनिवेशरहितेन निश्छद्मना च मनसा विहितं समुन्नतेः प्रथमं साधनमिति समामनन्ति सन्तः ।

अस्माकं कर्तव्यम् ।

परं प्रसन्नताया विषयो यत्पुनरपि देववाण्यास्तद्द्वारा च भारतीयसंस्कृतेरभ्युत्थानाय सप्रयत्ना वयम् । उदयाचलमारूढो भगवान् ज्ञानभास्वान् भुवनमाभासयितुं प्रवृत्तः । अविद्यातमिस्रापगमे सर्वेऽपि मोहनिद्रामुन्मुच्य स्वसमुन्नत्यै चेष्टापरा इतस्ततो दृश्यन्ते । एषा संसदपि तस्या एव प्रत्यक्षं प्रमाणम् । प्रतिवर्षं परःसहस्राणां छात्राणां संस्कृतपरीक्षासु प्रवेशः, परःशतानां पाठशालानां च यत्र तत्र स्थापनम्—सर्वमेतदाशावहम् । संस्कृतच्छात्रेषु तु एतादृशो नूतन एव जागरः परमसन्तोषावहः ।

वस्तुतो न हि कथञ्चिदप्यस्माकं निराशाया अवसरः । अद्यत्वेऽपि संस्कृतच्छात्रेषु संस्कृतविद्वत्सु चान्यत्राश्रुतचरा नैके विशिष्टा गुणा दृश्यन्ते । तपस्या, कष्टसहिष्णुता, गुरुशिष्यभावः, 'अस्मिन्नार्यावर्ते निवासे ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्यमाणकारणाः किञ्चिदन्तरेण कस्याश्चिद् विद्यायाः पारङ्गतास्तत्रभवन्तः शिष्टाः' (महाभाष्ये ६।३।१०९) इत्यादर्शानुसारमनन्यभावेन निष्कामभावनया च विद्यायाः पाठनम्, वस्तुतोऽकृत्रिमः स्वदेशप्रेमा, भारतीयसंस्कृतेरभिमानः, स्वधर्मपरायणता कर्मनिष्ठता, आस्तिक्यबुद्धिः, देवभक्तिः, शुचिता भारतीयशीलसदाचारानुवर्त्तित्वम्, विशेषतश्च देववाणीं प्रत्यनन्यप्रेमभावना—सत्सु एतादृशेषु अद्यत्वेऽपि अन्येषु सभ्यताभिमानिदेशेष्वपि प्रायेणादृश्यमानेषु गुणेषु निश्चितं देववाण्या भविष्याभ्युदयविषये न हि कस्याप्यनास्थया भवितव्यम् ।

नूनं स समयः पुरस्तात्समुपस्थित इव दृश्यते यदा संस्कृतभाषा भूयोऽपि सर्वेषामादरास्पदमुन्नतिशिखरारूढा च भविष्यति । साम्प्रतिकी खल्ववस्थितिः सर्वथा अस्वाभाविकी । अन्यदेशेषु यथा स्वदेशसम्बन्धिप्राचीनोत्कृष्टभाषाणां समादरः संदृश्यते, तथैवास्मद्देशेऽपि अस्मिन्नभ्युत्थानयुगे देववाण्याः समुत्कर्षेण समादरेण च नूनं भाव्यम् । सत्यं संस्कृतज्ञा असामयिकत्वेन आधुनिकशिक्षितानां दृष्ट्या न तथा समादरार्हा मन्यन्ते यथा तैर्भवितव्यम् । वस्तुतस्तु आधुनिकशिक्षादीक्षितसमाजस्य संस्कृतज्ञसमाजस्य च शिक्षिताशिक्षितत्वदृष्ट्या नहि कश्चिन्मौलिको भेदः । आधुनिकशिक्षिता जानन्तोऽपि साम्प्रतिकीमवस्थितिमितिहासं राजनीतिं च भारतीयप्राचीनसंस्कृतिज्ञानापेक्षया अज्ञा एव । तच्चैतदन्यथा संस्कृतज्ञेषु । तेऽपि भारतीयप्राचीनसंस्कृत्या परिचिता अपि साम्प्रतिकावस्थाज्ञानापेक्षयैव अज्ञाः । ततश्चाधुनिकशिक्षितैः

सह समानेऽपि तेषां दोषे संस्कृतज्ञानामयमेव गुरुतरो दोषो यत्तेऽसामयिकाः। नास्त्यत्र संदेहलवोऽपि यत्समयोपयोगिज्ञानोपार्जनेन संस्कृतोत्कृष्टपाण्डित्यस्य प्राचीनमर्यादायाः संरक्षणेन सम्पोषणेन च पूर्वमेव पूर्णरूपेण भारतीयभावभाविताास्ते वस्तुतः समुत्कृष्टपदं लप्स्यन्ते। एतादृशगुणगणालङ्कृताः संस्कृतज्ञा एव वस्तुतो भारतीयजनताया नेतृत्वधुरां वोढुमर्हाः।

तदेतद्यथा नातिचिरेण संपद्यते तथैवास्माभिः सर्वैः सर्वथा प्रयतनीयम्। सर्वेषां छात्राणां गुरूणामन्येषां च भारतीयसंस्कृत्यनुरागिणां सहयोगेनैवैतत्सम्भाव्यते। छात्रैश्च विशेषतः प्रयतितव्यम्। कस्यापि देशस्य भविष्यं युवस्वेव तिष्ठति। यूनामेवोद्योगेन कर्तव्यपरायणतया आशावादितया सोत्साहेन कर्मणा च तत्तद्देशाः समुन्नताः स्वयशःपताका जगति प्रसारयितुं प्राभवन् प्रभवन्ति च। तेषामेवास्मद्देशेऽपि विशेषत एतत्कर्तव्यं यत्पूर्वोक्तानां दोषाणां परिमार्जनं विधाय शुद्धाचरणेन ब्रह्मचर्येण श्रद्धया गुरुभक्त्या देशप्रेम्णा च नानाशास्त्राण्यधीयाना देशप्रगतिं जगतोऽवस्थितिञ्चावगच्छन्तो भारतीयसंस्कृत्या आदर्शानैक्यभावनां च लोकेषु संस्थापयन्तः परस्परं सौहार्देन, जन्मप्रभृति मरणपर्यन्तं भारतीयानामभ्युदयनिःश्रेयससाधनतत्पराया: सततं स्वसाहित्यसरोरसामृतेन तानाप्याययन्त्याः सर्वथा मङ्गलमय्या भारतीयानां मातृकल्पाया देववाण्याः समुद्धाराय बद्धपरिकरा भवेयुरिति।

दैन्यभावस्य च परित्यागो विशेषतो विधेयः। दैन्यभाव आशावादिता च नैकत्रावस्थानं सहेते। आशावादिता हि अस्माकमार्यधर्मावलम्बिनां मुख्य आदर्शः। दैन्यं चानार्यजुष्टोऽस्वर्ग्योऽकीर्त्तिकरश्च गुणः। वेदमन्त्रेषु यत्र तत्रापि दृश्यते। आशावादिता दैन्यराहित्यं चैव श्रेष्ठ आदर्शः प्रतीयते। अस्माकमधःपतितावस्थाकाले दास्यकाले च निर्मिताद् 'असारः संसारः सर्वथैव हेयः, कारागारसदृशो बन्धस्थानम्, जीवनं दुःखमयम्'

> अभ्रमध्ये च पश्यन्ति चञ्चलां विद्युतां गतिम्।
> क्षणं दृष्ट्वा च नश्यन्ति तथा संसारिणो जनाः॥
> यथा हि कूपमध्ये च घटमाला भ्रमन्ति च।
> गमागमौ हि पश्यामि तद्वत्संसारिणो जनाः॥
> जले च बुद्बुदो यद्वत्तद्वत्संसारिणो जनाः।

इत्यादिनिराशाजनकभावपोषकसिद्धान्तैव्याप्तात्संस्कृतसाहित्याद्विपरीतमेव नो वैदिकं साहित्यम्। तत्र हि

विश्वदानीं सुमनसः स्याम पश्येम नु सूर्य्यमुच्चरन्तम्। (ऋ० ६।५२।५)
अस्मे धेहि श्रवो बृहद्द्युम्नं सहस्रसातमम्।
इन्द्र ता रथिनीरिषः॥ (ऋ० १।९।८)
इन्द्र त्वोतास आ वयं वज्रं घना ददीमहि।
जयेम सं युधि स्पृधः॥ (ऋ० १।८।३)
अदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात्। (यजु० ३६।२४)
पश्येम शरदः शतम्। जीवेम शरदः शतम्॥

इत्यादिरूपाभिः प्रार्थनाभिराशावादितैव जातिदृष्ट्या व्यक्तिदृष्ट्या च जीवनस्य मुख्य आदर्शः, अभ्युदयस्य निःश्रेयसस्य च प्रथमं कारणमिति स्पष्टं प्रतीयते। एतद्दृष्ट्या हि जगदेतत्सुन्दरोपवनसदृशं विधात्रा करुणापरवशेनास्माकमभ्युदयाय ईश्वरप्रदत्तशक्तीनां च पूर्णरूपेण परिपुष्ट्यै परिपुष्टिक्रमेण चामृतत्वपदप्राप्त्यै एव सृष्टम्, अत एव च न सर्वथा हेयत्वेन विभावनीयम्। वयं हि भारतीयाः

ते सम्मता जनपदेषु धनानि तेषां तेषां यशांसि न च सीदति धर्मवर्गः।
धन्यास्त एव निभृतात्मजभृत्यदारा येषां सदाभ्युदयदा भवती प्रसन्ना॥
दुर्गे स्मृता हरसि भीतिमशेषजन्तोः स्वस्थैः स्मृता मतिमतीव शुभां ददासि।
दारिद्र्यदुःखभयहारिणि का त्वदन्या सर्वोपकारकरणाय सदार्द्रचित्ता॥

इत्येवं सततं स्तूयमानाया भगवत्या महाशक्त्याः समुपासकाः 'तुष्टिरस्तु, पुष्टिरस्तु' इत्येवमहर्निशं प्रार्थयमानाश्च कथमिव निराशाया दैन्यभावस्य च पात्रं भवितुमर्हामः। ततश्च धृत्युत्साहसमन्वितैः, 'स्वदेशभविष्यस्य वयमेव निर्मातारः' इत्येवं दृढं विश्वसद्भिः, लोकप्रगतिमवगच्छद्भिः, किञ्चित्कालादेव नानादेशैर्या अभूतपूर्वा समुन्नतिरासादिता तां पश्यद्भिः 'वयमपि भारतीयमहापुरुषसन्ताना भारतीय-संस्कृत्यभिमानिनो भारतस्य भूयोऽभ्युत्थानं करिष्यामः, भारतीयजनताया निरभिमानबुद्ध्या सेवां कृत्वा तस्यां परस्परं स्नेहभावं च वर्धयन्तो वास्तविकं पुरोयायिपदमवाप्स्यामः' इति दृढं निश्चित्य सर्वाभ्युदयनिःश्रेयससाधनभूताया देववाण्याः समुन्नत्यै समुत्थातव्यमस्माभिः। प्रार्थना च विधेया,

ओं सह नाववतु सह नौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै।
तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥
संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्।
देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते॥ इति शम्।

सूर्योदय नियमाः।

---

(१) सूर्योदयः प्रतिपूर्णिमं प्रकाशितो भवति। ये पञ्चरूप्यकात्मकं ५) वार्षिकं साहाय्यं करिष्यन्ति ते संरक्षका भवितुमर्हन्ति। वार्षिकं मूल्यं भारते मुद्रात्रयम् ३) वहिर्भारतश्च मुद्राषट्कम् ६) भारते विद्यार्थिभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च १) रूप्यकेणैकेनेदं पत्रं प्रदीयते। सर्वत्रैव अग्रिमं मूल्यं गृह्येत।

२—धनादेशपत्र—(मनिआर्डर) द्वारैव मूल्यप्रेषणं साधीयः। वी० पी० द्वारा प्रेषणे।≈) मूल्यादधिकम् आणकषट्कं पत्रग्राहकाणां लगिष्यति।

(३) ग्राहकैः प्राचीनैः स्वीया ग्राहकसंख्या, नवीनैश्च 'नवीनोऽहम्' इति लेख्यमेव। अन्यथा पत्रप्रेषणे तथाऽन्यव्यवस्थाविधाने च महान् विलम्बो भवेत्। येषां समीपे समुचितसमये सूर्योदयो न गच्छेत् तैः पत्रालये (पोस्ट आफिस) अन्वेषणानन्तरं शीघ्रं सूचना देया। धनादेश-(मनिआर्डर) द्वारा स्वपूर्णसंकेतं सुस्पष्टं विलिख्य सूर्योदय-मूल्यं प्रेषणीयम्। अत्र विज्ञापनदाने महीयसो लाभस्य सम्भावना। विज्ञापननियमाः पत्रं प्रेष्य ज्ञेयाः। सूर्योदये मुद्रापणीयानि निबन्धादीनि तत्सम्बन्धिलिपिः, कार्यालय-व्यवस्थाविषयकलिपिश्च "कार्याध्यक्ष सूर्योदय-कार्यालय जगतगञ्ज, बनारसकैण्ट" इति संकेतेन प्रेषणीया।

लेखका विनिवेद्यन्ते।

१—त एव लेखा इह प्रकाश्यन्ते ये सुस्पष्टाक्षरा विरलपङ्क्तिकाः सरल-सरला भावपूर्णाश्छात्रोपयोगिनो भवन्ति। साहित्यिका धार्मिकाः सामाजिका ऐतिहासिका गवेषणासम्बन्धिनश्च प्रसादगुणगुम्फिता लेखाः प्रकाशने प्राथम्यमाश्रयन्ति। अतश्च लेखकैः लेखस्य भावसौष्ठवे मनोहरत्वे च ध्यानं देयं न तु शब्दकाठिन्यादिषु।

२—कविताश्च स्वल्पसंख्यका भावपूर्णा अपेक्ष्यन्ते न तु विंशत्यधिकाः।

३—असम्पूर्णलेखः 'क्रमशः' इति कृत्वा, लेखकमहोदयै र्न प्रेषणीयः। किन्तु पूर्ण एव।

Printed at the Shri Lakshmi Narayan Press, Jatanbar, Benares,
and published at the Bharatdharma Mahamandal, Jagatganj, Benares,
by Pt. A. P. Sharma

त्रैमासिको विशेषांकः ।

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्
तामिस्रं जड़वाद-कैरवकुल ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

SURYODAYA

SPECIAL TRILINGUAL EDITION

IN SANSKRIT, ENGLISH & HINDI LANGUAGES

PUBLISHED QUARTERLY

FOR

Free Distribution

Amongst Patrons and all classes of Members of Sri Bharat Dharma Mahamandal, Active Dharma Sabhas, Hindu educational institutions and centres of the All-India Sanskrit and Spiritual University in all provinces of India.

JUNE 1940

PUBLISHED BY

SRI BHARAT DHARMA MAHAMANDAL

Head Office—Benares.

Dhar, Manipur, Dungarpur, Danta, Narsingarh, Kishangarh, Limbdi, Wadhwan, Porebandar, Dharampur, Palitana, Morvi, Wankaner and other Hindu Ruling Princes. *General President* —H. H. the Hon'ble Maharajadhiraj of Darbhanga. *Vice General President* —The Hon'ble Dharmalankar Sir Manmathnath Mukerji Mahashaya, Kt. Retired Chief Justice of Bengal, Calcutta. *Chancellor of the University* —H. H Maharaja Bahadur of Dewas J. B., among other High Office-Bearers are their Highnesses of Tehri, Banswara, Bijawar, Sailana, Maharaj Sahib of Multhan. *Chief Secretary* —Bharatbhushan Dharmalankar, Rai Bahadur Vikramajit Singh Sahib M. B E , Advocate, Cawnpore. *General Secretary and Rector of the Religious University* —Vidyaratna Pt Ramesh Datt Pandey, B A., S. C. *Head-Quarters Benares* —Provincial Centres in all Provinces of India and Affiliated Institutions, Branches and Examining Centres all over the country **Membership:**—Open to all Hindus of All Grades. Members are required to pay annual subscription of Re. 1/- only. They will receieve a Trilingual quarterly Magazine and other advantages.

सूर्योदय की विषय-सूची।

Contents of Trilingual Suryodada June 1940

सूर्योदयः ।

त्रैभाषिको विशेषाङ्कः ।

पञ्चदशवर्षे १५ | ज्येष्ठपूर्णिमायाः १९९७, जून १९४० । | १२ द्वादशी संख्या

हे धर्मरूपे जगतामधीशे ! कृपाकटाक्षेण तवैव मातः ।
अनन्तब्रह्माण्ड-कटाहकोट्यो भवन्ति तिष्ठन्ति लयं प्रयान्ति ॥
विकर्षणाऽऽकर्षणशक्तितोऽम्बिके ! ताराग्रहोपग्रह-धूमकेतवः ।
स्थानाच्च्यवन्ते न सतामधीश्वरि ! स्वतः स्वयं ते ननु धर्मरूपिणि ॥

धर्मस्य सार्वभौमस्वरूपम् ।

श्रीजगदम्बाया अचिन्त्या, अप्रतर्क्या, अलौकिकाद्भुतस्वरूपा या शक्तिराब्रह्माण्डात् पिण्डपर्य्यन्तं, सत्यादिनानालोकेभ्यः परमाणुपर्यन्तञ्च जडचेतनात्मकं यावत्सृष्टिप्रपञ्चं यथावद् धारयन्ती विद्यते सा अलौकिकी दैवी शक्तिः पूज्यपादैर्महर्षिभिः धर्मशब्देन प्रतिपादिता ।

नारायणोपनिषदि च—इत्थमेव सिद्धान्तितम् , तथाहि—

धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा, लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति ।
धर्मेण पापमपनुदति धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद् धर्मं परमं वदन्ति ॥

महाभारतेऽपि—एवमेव प्रतिपादितम्—

धारणाद्धर्ममित्याहु धर्मो धारयते प्रजाः ।
यस्स्याद् धारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥

कर्ममीमांसादर्शनेऽपि कथितम्—

धारकोधर्मः ॥ अभ्युदयकरः सत्त्वप्राधान्यात ॥ निःश्रेयसकरः शक्तिमत्वात् ॥

प्रतीपकर्माऽधर्मः ॥ समौ शक्तिवैशिष्ट्यात् ॥ अहितत्वाद्-हेयः ॥ धर्माऽधर्मनिर्णयः सत्त्वतमोभ्याम् ॥

वैशेषिकदर्शनेऽपि भगवता कणादेनाऽभिहितम्—

'यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः' इति ।

तन्त्रशास्त्रेष्वपि कथितम्—

वेदप्रणिहितं कर्म धर्मस्तन्मङ्गलं परम् ।
प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्म उच्यते ॥
प्राप्नुवन्ति यतः स्वर्गमोक्षौ धर्मपरायणे ।
मानवा मुनिभिर्नूनं स धर्म इति कथ्यते ॥
सत्त्ववृद्धिकरो योऽत्र पुरुषार्थोऽस्ति केवलः ।
धर्मशीले तमेवाहुर्धर्मं केचिन्महर्षयः ॥
या बिभर्त्ति जगत्सर्वमीश्वरेच्छा ह्यलौकिकी ।
सैव धर्मो हि सुभगे ! नेह कश्चन संशयः ॥

यस्यां मानवजातौ धर्माऽनुभवस्य गभीरता इयतीं परां काष्ठां प्राप्ता सैव जातिः संसारे जगद्गुरुरिति कथयितुं शक्या ।

एतादृशः सनातनधर्म एव भूलोके प्रचलितानां सर्वेषां धर्मसंप्रदायानां साहाय्य-दाने समर्थः, आध्यात्मिकं ज्ञानं शिक्षयितुं समर्थः, सर्वेषां धर्माणां पितृस्थानीयश्च भवितुमर्हति ।

सनातनधर्मिणां ये विशेषधर्मास्तेऽप्यलौकिकाः सन्ति । तेषां विशेषधर्मेषु आध्यात्मिकोन्नतिकारिणां सर्वसिद्धान्तानां समावेशोऽस्ति । वेदान् शास्त्राणि च प्रमाणयन्तः सनातनधर्मिणो निम्नलिखितान्—एकादशसिद्धान्तान् मन्यन्ते, ते च सर्वैः स्मृतिपथमारोहणीयाः ।

१—वेदवेदाङ्गादिषु तदनुकूलस्मृतिपुराणेषु च विश्वासः ।

२—दैवसर्गे दैवे जगति देवपदधारिषु च विश्वासः ।

३—कर्मसु संस्कारेषु च विश्वासः ।

४—जन्मान्तरवादे श्राद्धकर्मणि च विश्वासः ।

५—अवतारवादे विभूतितत्त्वे च परमो विश्वासः ।

६—उपासनासु योगेषु च परमो विश्वासः ।

७—मूर्त्तिपूजायां पीठरहस्ये च विश्वासः ।

८—शुद्धाऽशुद्धभावे स्पृश्याऽस्पृश्यविवेके च विश्वासः ।

९—वर्णाश्रमव्यवस्थायां (समाजविज्ञाने) विश्वासः ।

१०—यज्ञेषु महायज्ञेषु च विश्वासः ।

११—सगुणे निर्गुणे चेश्वरतत्त्वे तथा मुक्तिविज्ञाने च विश्वासः ।

सनातनधर्मावलम्बिनां दानतपोयागादीनां साधारणधर्माणामङ्गोपाङ्गानाम् पूर्वोक्तानामेकादशविश्वासानां तुलनायां सुस्पष्टतया सुविदितं भविष्यति—यत् संसारे यावन्तो धर्मसंप्रदायाः यावन्तो धर्ममार्गाश्च सन्ति ते सर्वे एतेषामेव धर्माङ्गानां साहाय्यमवश्यमासादयन्ति । अत एव सनातनधर्मावलम्बिनः कैरपि भिन्नसम्प्रदायावलम्बिभिर्द्वेषं न कुर्वन्ति ।

शुद्धाऽशुद्धविवेकविज्ञानम् ।

मनुष्यः पूर्णाऽवयवो जीवः, पूर्णावयवत्वञ्च तस्य पञ्चकोषाणां पूर्णत्वात् । ते च अन्नमयः, प्राणमयः, मनोमयः, विज्ञानमयः, आनन्दमयः-इति पञ्चकोषाः । आर्य-मानवपिण्डो भारतद्वीपस्य समाजविज्ञाने (सोशियोलाजीति प्रसिद्धे) स एव विज्ञायते यस्मिन् मानवपिण्डे एतेषां पञ्चकोषाणा शुद्धतायाः सामग्री विद्यमाना भवेत् ।

साधारणरूपेण मनुष्येषु पूर्वोक्तानां पञ्चकोषाणां या भिन्ना भिन्ना अपवित्रता आयाति, तस्या एव भिन्नभिन्ननामानि वैदिकदर्शनशास्त्रेषु सलक्षणानि परिगणितानि । तद् यथा—अन्नमयकोषस्याऽपवित्रता'मल' शब्देन कथ्यते, ते खलु दार्शनिका मलशब्देन केवलं मालिन्यमेव (गन्दगी) न प्रतिपादयन्ति—अपितु अन्नमयकोशे येन जाड्यं संजायते तदेव मालिन्यं कथ्यते । एवं प्राणमयकोषस्य नियमितक्रियायां तस्य पवित्रतायाञ्च यो बाधकस्तं 'विकार'-इति वदन्ति । एवमेव मनोमयकोषे येन कारणेन चञ्चलता वर्द्धते एतादृशीं स्थैर्य्यहानिकरीं शक्ति 'विक्षेप' इति प्रतिपादयन्ति । विज्ञानमयकोषे या शक्तिर्बुद्धिमावृणोति, सा आवरणशक्तिः । योगबुद्धिगम्ये, आनन्दमयकोषे तमोगुणप्रभावपरिपोषिका शक्तिः 'अस्मिता' कथ्यते । भारतद्वीपस्य समाज विज्ञाने-(सोशियालजी) यः शुद्धाऽशुद्धविवेकस्य स्पृश्याऽस्पृश्यविवेकस्य च महान् विस्तृतोऽधिकारः प्राप्यते, तस्याऽयमेवोद्देश्योऽस्ति यत् मानवपिण्डे मल-विकार-विक्षेपाऽऽवरणाऽस्मितानां वृद्धिर्न भवेत् । वेदेषु शास्त्रेषु च आर्यजातीनामनार्यजातीनाञ्च वर्णनं कुर्वद्भिर्महर्षिभिः, आर्यपिण्डस्य विशेषतासाधनाऽभिप्रायेण शुद्धाऽशुद्धविवेक-सम्बन्धे, पञ्चकोशेषु कथमशुद्धता जायते इति युक्तिः

प्रदर्शिता, मीमांसाशास्त्रेऽतीवोत्तमतया सरलतया च बोधिताऽस्ति । तस्य कियन्त्यपि सूत्राणि यथा—

आर्यपिण्डविशेषत्वं तद्वत् ।। आदितः सुसंस्कृतत्वात् ।।
तस्मात् सुसंस्कारकेन्द्रम् ।। त्रिविधाऽऽकाशसंबन्धश्च ।।
शुद्धाऽशुद्धस्पर्शोऽस्पर्शोऽधिकारी ।। विष्ठादिभिः प्रथमः ।।
शवादिभिर्द्वितीयः ।। अशौचादिभिस्तृतीयः ।।
संसर्गादिभिश्चतुर्थः ।। सदसद्भिः पञ्चमः ।। अन्योन्यसम्बन्धाच्च ।।

अनुकूला व्यक्तिर्भवेत् प्रतिकूला वा, सनातनधर्मोऽवलम्बिनां शुद्धाऽशुद्धविवेकं यथाऽऽधुनिका मन्यन्ते तस्मात् शुद्धाऽशुद्धविवेकस्य दार्शनिकं रहस्यमतीव गभीरम् ।

उदाहरणरूपेण वेदितव्यम् यत्—शवात् प्राणमयकोषोनिर्गच्छति—अतः स स्पर्शकर्त्तुः प्राणान् आकर्षति । दूरदेशे आत्मीयजननिधने अथवा चन्द्रग्रहे सूर्यग्रहणे वा मनसि कोऽपि विलक्षणः संक्षोभ उत्पद्यते । अत एतादृशाऽऽशौचानां प्रभावः प्रथमं मनोमयकोषादारभ्य सम्भवति ।

शुद्धाऽशुद्ध-विवेकं परिहसद्भिराधुनिकैः स्वचक्षुरुन्मील्य विचार्यताम् यद् रोगाणां संक्रामकत्वं स्पर्शादिभिरस्माकं पूर्वाचार्यैः प्रतिपादितमासीत् तदाधुनिकैः पाश्चात्यैर्विज्ञानरीत्यापि-(साइन्स) संसाध्य दर्शितम्, यत् संक्रामकाः रोगा रोगिणः सामीप्यात् संस्पर्शात् कथं संक्रामन्तीति । युक्तिगवेषणापरायणैः पाश्चात्यैः केवलमन्नमयकोषविषये विचारः प्रकाशितः, अन्यत् कोषचतुष्टयमद्यापि ते नैव जानन्ति, अतस्ते तेषां विचारमेव कर्त्तुं न शक्ताः ।

वर्णधर्मरहस्यम् ।

सनातनधर्मोऽवलम्बिनीनाम् आर्यजातीनां वर्णाश्रमधर्म एको विशेषो धर्मः । सर्वस्मिन् संसारे केनापि प्रकारेण सामाजिकव्यवस्था प्रचलितैवास्ति । अधुना तु सभ्यदेशेषु समाजविज्ञानस्य (सोशियोलाजी-इत्यस्य) विचारो विशेषरूपेण प्रचलति । परन्तु सनातनधर्मावलम्बिनीनामार्यजातीनां समाजविज्ञानं सामाजिकशृङ्खला च विलक्षणा वर्त्तते, आध्यात्मिकोन्नतिशीलाया अस्या आर्यजातेः सामाजिकशृङ्खला सामाजिकविज्ञानञ्च धर्ममूलकमस्ति । तदेव विशेषधर्मनाम्ना वर्णाश्रमधर्मनाम्ना च प्रतिपाद्यते । आचार-विचार-शुद्धाऽशुद्धविवेक-पातिव्रत्यादीनां नानाङ्गानां सत्यपि भेदे द्वे मुख्याङ्गे स्तः, एका वर्णव्यवस्था, द्वितीया आश्रमव्यवस्था च । सर्वत्र इयं विशेषताऽत्र विद्यते यद् जन्मत एव जातिसम्बन्धः स्वीक्रियते ।

अनेन कारणेन सर्वप्रधाना.—ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्राश्चत्वारो मुख्यवर्णा स्तदन्तर्गता अनेकेऽन्ये च वर्णा (जातिशब्दवाच्या) अभिमताः। तथैव ब्रह्मचर्य-गृहस्थ-वानप्रस्थ-संन्यास इति चत्वार आश्रमा अभिमन्यन्ते । वैदिकदर्शनानामथ सिद्धान्तः, यत् ब्रह्म-प्रकृति-महामायायाः सत्त्वरजस्तमसा त्रयाणां गुणानां कर्मणाञ्च तारतम्यतः सृष्टिकालादेव चतस्रो जातयः समुत्पन्ना सन्तीति। जातीय रजोवीर्य-प्रभावानुसारेण चत्वारो वर्णाः पृथक् पृथक् विद्यन्ते। अस्मिन विषये सनातनाऽऽर्य-शास्त्रेषु चिरकालिकानि बहूनि प्रमाणानि सन्ति । एतावानस्या व्यवस्थाया. समादरो दृश्यते यद् भगवतो विष्णोः साक्षादवतारेण श्रीरामचन्द्रेण श्रीकृष्णचन्द्रेण च चतुर्णां वर्णानामियं मर्यादा, स्वकीये चारुचरित्रादर्शे भूरि सुचारुरूपेण प्रमाणीकृत्य प्रदर्शिता। उदाहरणरूपेण बोद्धुं शक्यते यत् श्रीरामचन्द्रेण परशु रामस्याऽहङ्कारं पश्यताऽपि तस्योपरि शस्त्रप्रहारमकृत्वा केवलमेतावदेवोक्तम् यत्—

ब्राह्मणोऽसीति पूज्यो मे विश्वामित्रकृतेन च।
तस्माच्छक्तो न ते राम! मोक्तुं प्राणहरं शरम्॥ इति॥

भगवान् श्रीकृष्णः परमात्मनः पूर्णाऽवतार आसीत्, तथापि तस्य स्थूलशरीरस्य (मायिकत्वेपि) क्षत्रियजातावबतीर्णत्वेन धर्मराजयुधिष्ठिरस्य राजसूये यज्ञे निमन्त्रितानां ब्राह्मणानां पादावनेजनकार्यं तेन सप्रमोदं स्वीकृतम्।

महाभारतस्य प्रजागरपर्वणि वर्णितम्—यद्-जन्मान्धो राजा धृतराष्ट्रो यस्मिन समये धार्मिकप्रवराद् विदुरात् सर्वां रात्रिं नानाशास्त्रोपदेशग्रहणानन्तरमन्ते ब्रह्मज्ञानविषयकं प्रश्नं कृतवान् तदा मर्यादापालकेन विदुरेणोत्तरं दत्तम्—

"शूद्रयोनावहं जातो नाऽतोऽन्यद् वक्तुमुत्सहे" इति।

भगवतोः श्रीरामचन्द्रश्रीकृष्णचन्द्रयोश्चरितादपि प्रमाणीक्रियते यद् भारत-खण्डे वर्णधर्मोऽतिप्राचीनकालात्प्रचलित इति। भगवतः कृष्णचन्द्रस्यावतारसमया-दारभ्य ५००० पञ्चसहस्रादधिकान्येव वर्षाणि व्यतीतानीति महाभारतादिग्रन्थेभ्यः सिद्ध्यति। परन्तु भगवतः श्रीरामचन्द्रस्याऽवतारसमयादारभ्य तु चतुःकोटि-वर्षेभ्योऽधिकानि जातानीति देवीभागवतादिपुराणेभ्यः सिद्ध्यति । अतः—ऐति-हासिकगवेषणयापि सिद्ध्यति यद् हिन्दूजातौ वर्णव्यवस्था तथा जन्मन एव ब्राह्मणादिजातिव्यवस्था च चिरकालात्प्रसिद्धास्ति। वर्णधर्मो रजोवीर्यशुद्धिमूलको व्यवस्थितः, जन्मत एव चतुर्णां वर्णानां व्यवस्था स्थापिता। अत्र प्रमाणं भगवान् गीतोपदेष्टा जगद्गुरुः पूर्णावतारः श्रीकृष्णो धर्मसंस्थापकः स्वयम् जगन्मान्ये गीताग्रन्थे स्वल्पैः शब्दैर्दार्शनिकरीत्या संसाध्य बोधितवान्। भगवता भक्तमर्जुनं

प्रत्युक्तम् यत् प्रकृतेः, त्रिभिर्गुणैः पूर्वजन्मोपार्जितैर्जीवानां कर्मभिः कारणैः तदनुरूपैराचारैः सहकारिभिः कारणैर्मया चतुर्णां वर्णानां सृष्टिः कृतेति। एतस्यैत् तात्पर्यं यच् चतुर्णां वर्णानां सृष्टिर्न मनुष्यकृता सा स्वाभाविकी भगवत्कृतास्ति-इति।

प्रकृतेस्त्रयो गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि स्वभावसिद्धाः। अतः सत्त्वगुणप्रधाना ब्राह्मणजातिः, सत्त्वरजःप्रधाना क्षत्रियजातिः, रजस्तमःप्रधाना वैश्यजातिः, तमःप्रधाना शूद्रजातिः, सृष्टेः प्रथमावस्थायां भारतखण्डे रचिताऽऽसीत्।

एवञ्च प्रकृतेर्गुणानां स्वाभाविकत्वात् जातिर्गुणाश्च परिवर्त्तयितुं न शक्याः, किन्तु परमेण यत्नेन भिन्नभिन्नव्यक्तिद्वारा पृथक् पृथक् कर्म यथेच्छं कारयितुं शक्यते। यतः खलु गुणत्रयसम्बन्धः प्रकृत्या, स्थूलशरीरसम्बन्धश्च स्थूलप्रकृत्या सहभावेन गुणत्रयं नूतनरीत्या नैवोत्पादयितुं शक्यते।

इदन्तु निश्चितमेव यद् भगवद्गीतायां यत्र यत्र गुणशब्दप्रयोगस्तत्र तत्र प्रकृतेः स्वाभाविकानां सत्त्वरजस्तमोगुणानामेव सम्बन्धो विद्यते। ते त्रयो गुणा मातापित्रो रजोवीर्यद्वारा वंशपरम्परयाऽनुवर्त्तन्ते। अतो हिन्दूजातौ यद्-जन्मना जातिरभिमन्यते चिरकालात् जातिव्यवस्था च या त्रिगुणमूला सा स्वाभाविक्यस्ति, स्वभावस्यानपायित्वात्। ब्राह्मणस्य कर्म शूद्राय शिक्षयितुं शक्यते, परन्तु प्रकृतेः, त्रयो गुणास्तारतम्यतः स्थूलशरीरे आविर्भावयितुं न शक्यन्ते। अत एव भगवता गीतोपनिषदि कथितम्—

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः।
तस्य कर्त्तारमपि मां विद्ध्यकर्त्तारमव्ययम्॥ इति॥

उपनिषत् सारभूतायां श्रीमद्भगवद्गीतायां चतुर्णां वर्णानां स्वभावत उत्पन्नकर्मणां विषयेऽपि बाहुल्येन विशदरूपेण च प्रतिपादिम्, यत्—

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्च परन्तप !
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः॥
शमोदमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम्॥
शौर्यं तेजोधृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम्॥
कृषि-गोरक्ष्य-वाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम्।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्याऽपि स्वभावजम्॥

रजोवीर्यशुद्धेः प्रवाहो यथावत्, समायाति चेद् ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रजातिषु

तत्तज्जातिस्वभावः पृथक् पृथक् सन्दृश्यते, अयमेव गीतोद्धृतपूर्ववाक्यानां सिद्धान्तः।

यदा जातेः पृथक् पृथक् प्रकृतिः, मातापितृद्वाराऽऽकृष्य शरीरे समायाति तदा तल्लक्षणान्यपि अवश्यमेव प्रकटीभविष्यन्ति। मानवशरीरे मनुष्यत्वेनाऽऽर्यत्वेन च साकं पूर्वोक्तगुणत्रयतारतम्यानुसारेण प्रकृतेः चतुःप्रकाराः चतुःश्रेणीयाः स्वाभाविकवृत्तिसमूहाः चातुवर्ण्यमनुष्येषु स्वयमेव जायन्ते।

अतः प्रकृतिजनितगुणानां स्वभावजनितवृत्तिप्रकाराणाञ्चानुसारेण भिन्नभिन्न-वर्णानां मनुष्याणां शिक्षासाधनानाम् आचारव्यवस्थायाश्च पृथक् पृथक् सुव्य-वस्थितत्वेन, चातुर्वर्ण्यमनुष्याः स्वस्वाधिकारानुसारं जीवनपथे पुरःसरा भवन्तः इह लोकेऽभ्युदयस्य परलोके निःश्रेयसस्य च प्राप्तेरधिकारिणो भवन्ति।

यथा पशुषु दृश्यते यद् पशवे तज्जातीयश्रेण्यनुसारेण भोजनदाने एव तस्य कल्याणं भवितुमर्हति, नान्यथा। यथा हि—यदि कश्चिद् गवा मांसं सिंहेन घासं खादयितुं यतेत तर्हि स प्रयासो व्यर्थ एव न स्यात्, प्रत्युत गोजातेः सिंहजाते-श्चोच्छेदक एव भवेत्।

मनुष्यस्वभावः पशुप्रकृत्यपेक्षया पारिमार्जितो भवति, अतस्तेषु प्रकृतिगुणानां अवश्यं सूक्ष्मतया विकाशो भवति। अत एव पूज्यपादैर्महर्षिभिर्योगदृष्ट्यातीवानुसंधानं विचारञ्च कृत्वा चतुर्णां वर्णानां प्रकृतिपर्यालोचनञ्च विधाय तदनुरूपाणां कर्मणां तदनुरूपाणामाचारविचाराणां चैवं विभागो विहितः, यत्—तन्निर्दिष्टमार्गेण स्व-व्यवहारं कुर्वतां चतुर्णां वर्णानामवश्यमेव लोकद्वयकल्याणं भवेदिति। अतो वर्णा-श्रमधर्मावलम्बिनी प्रजा तदनुसारेणैव व्यवहरेद् यथा लोकद्वयहितं प्राप्नुयात्।

घोरेऽस्मिन् कलिकाले सनातनधर्मावलम्बिषु सदाचारविचारयोः विप्लवो दृश्यते।

यथा—आर्यनारीषु सतीत्वधर्मस्य गम्भीरताया ह्रासो दृश्यते, यथा च वर्णा-श्रमधर्मस्य विधिवत् पालका विरला एव नयनगोचरा भवन्ति, तथैव चतुर्णां वर्णानामधिकारिणोऽपि स्वधर्माच्च्यवमाना दृश्यन्ते, वर्णव्यवस्थायां प्रायः शैथिल्य-मवलोक्यते। एवं सत्यपि—इदमवश्यं स्वीकर्तव्यमेव यत् सनातनधर्माऽवलम्बिनां समाजविज्ञानम् अतीवदूरदर्शितापरिपूर्णम्, तेषां चातुवर्ण्यव्यवस्था चाकाट्या-नुच्छेद्य-दार्शनिक-विज्ञाने, अवलम्बिता, प्रकृतिस्वभावानुकूला च वर्तते।

बाल्यावस्थायां प्रारम्भिकशिक्षणम् ।

बाल्ये वयसि यत् शिक्षणमुपदेशो वा दीयते तद्धि बद्धमूलं सुदृढं च भवति । अतश्च निवेदनमिदं यत् पाठकमहानुभावैः स्वस्वबालकैः, अधः प्रकाशिताः श्लोकाः कण्ठस्थी कारयितव्याः, स्वप्रतिवेशिजनेषु-एतादृशी शुभावहा प्रवृत्तिश्च समुत्पादनीया।

यत्सेवया प्रसीदन्ति ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । वन्दे तां मातरं भक्त्या लोकद्वयशुभाऽऽवहाम्।
पिता धर्मः पिता स्वर्गः, पिता हि परमन्तपः । सर्वदेवप्रीतये तं नमामि पितरं मुदा ॥
अखण्डमण्डलाकारं व्याप्तं येन चराऽचरम् । तत्पदं दर्शितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ।
गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णु गुरुर्देवो महेश्वरः । गुरुरेव परब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

महात्मन उपदेशः ।

एकस्मिन् स्थाने एको महाऽनुभवी महाविज्ञः कश्चिन्महात्मा दैववशाद् दृष्टिगोचरो जातः । प्रणामाऽनन्तरं वर्त्तमानविषये स पृष्टः सुचिरं ध्यात्वा उवाच— यद् घोरेऽस्मिन्समये सनातनधर्मावलम्बिनां धर्मप्रचार-धर्मशिक्षाऽऽत्मरक्षार्थं च त्रय उपायाः मुख्याः प्रतीयन्ते ।

१ (भगवन्नामगानम्)

सर्वेभ्यो महान् मुख्यश्चायमुपायोऽस्ति यत् सर्वत्र स्वसदनेषु देवालयेषु प्रत्येकसभासु च—

हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे ।
हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ॥

इत्यस्य कलियुगसंतारणोपनिषदुक्तस्य ब्रह्ममन्त्रस्य गानम्, गणपति-सूर्यदेवीविष्णु शिवादीनाम्—शास्त्रीयनाम्नाश्च गानं, सर्वैः सङ्घीभूय सायं प्रातश्च करणीयमिति । शास्त्रीयनाम्नां भगवत्प्रतीकतया, वाच्य-वाचकयोः सम्बन्धस्य तादात्म्यतया— 'ओ३मित्येकाक्षरमित्यादौ' प्रसिद्धत्वेन घनिष्ठत्वात्—अर्थात्—संज्ञासंज्ञिनोरभेदभावनया भगवन्नामगानेन सर्वमपि प्राप्तुं शक्यते ।

२ (गृहे धर्मशिक्षा)

प्रत्येकगृहस्थेन स्वसन्तानाय धर्मशिक्षाप्रबन्धः बाल्यादेव करणीयः, यथा— सर्वे बालका बालिकाश्च सायं प्रातः स्वमातुः पितुश्च तथा देवानां गुरोर्नमस्कारं शिक्षेरन् येन सर्वेषां कल्याणं भवेत् ।

३ (सङ्घशक्तिप्राप्तिः)

सर्वैरपि सनातनधर्माऽवलम्बिभिः स्त्रीपुरुषैः—हिन्दूजातेः—एकमात्रविराट्सभायाः श्रीभारतधर्म महामण्डलाभिधानायाः साधारणसभ्यतां (जनरलमेम्बर) स्वीकृत्य हिन्दूजातेः सङ्घशक्ति वर्द्धयित्वा श्रीभगवतः कृपार्जनं कर्त्तु मुचितम् , इति ।

श्रीविश्वनाथो जयति ।

SURYODAYA

TRILINGUAL SPECIAL EDITION, JUNE 1940

त्वमेव मातः प्रतिकल्पमेव सरस्वतीरूपमहो दधाना ।
स्वाध्यात्मशक्त्यर्षिप्रशान्तचित्तमाविर्विधत्से च प्रणोद्यवेदान् ॥
वेदेषु संस्थापयसेऽथ मन्त्र-शक्ति हि गायत्र्यधिरूपतस्त्वम् ।
त्वमेव सावित्र्यधिरूपतश्च यज्ञक्रियाशक्तिमथो वितत्य ।
तत्साधकेभ्यो मनुजेभ्य आशु निःश्रेयसञ्चाभ्युदयं ददासि ।
अतो वयं ज्ञानप्रदेऽतिनम्रा हे वेदमातर्भवतीं नमाम ॥

In every period of world creation Thou Thyself, O! Divine Mother, assumest the form of Saraswati Devi, the Goddess of Learning, inspirest with Thy spiritual power the calm minds of the Holy Rishis, and revealest the Vedas to them. From Thy presiding power over Gayatri Devi Thou conveyest and instillest the power of mystic utterances into the Vedas, and from Thy presiding power over Savitri Devi, Thou conveyest and instillest power into sacrificial observances. And Thou givest prosperity and the final Bliss to those who aspire to win them by those sacred performances. Hence, O Giver of Knowledge, do we in great humility salute Thee, O Mother of the Vedas.

THE EARLY PRECEPTORS OF THE WORLD

Sanatani Hindus are the early Preceptors of the world civilization. The Holy Rishis of old, who were Avatars of the Maharshis of Occult world are the real Preceptors of the world and the first torch-bearers of civilization. Modern researches and scientific discoveries—the result of glorious labours of the Savants of Europe and America—have rendered immense assistance towards the realisation of this truth. They can do more good to humanity, save the civilization from destruction and give longer lease of life to the several mighty nations who are going astray by their political jealousy and economic selfishness if they propagate in their own way the spirit of Sanatan Dharma,

viz., that the spirit in man and that permeating the whole universe is one without a second and that for a man of spirituality the whole world of humanity is a single family and all men and women are sons and daughters of the same Father—the Supreme Being. The much needed League of Nations can be reorganised on the same lines. Ways and means can be so devised that the economic resources of the earth may be more evenly distributed. If the spiritual teachings of the Seers and Savants of all countries and specially of India are spread systematically throughout the length and breadth of this unhappy world, service of a very useful nature can be rendered to the humanity at large.

Science has already proved the philosophical doctrine of the Vedas that there is real life in vegetable kingdom and that only the fifth kosha—the Annamaya kosha—of the five Koshas of Jiva is developed in them. It has also proved the ancient germ-theory of the Vedas that the two Koshas—the Annamoy and the Pranamoy koshas—are developed in the Swedaja kingdom making the Jivas of that kingdom responsible for good and bad health of people and for propagation of diseases through medium of air. It has proved the old theory of the Vaidic philosophy that sound, colour and image can be reproduced through Radio and other instruments everywhere in the omnipresent Akasha. By this scientific discovery several occult-phenomena which were unintelligible and unknown to the new world have become selfevident. Such truths as the revelation of Vedas in the original sound and glory to the Rishis in the early Satya-Yuga direct from Brahmaloka, imparting of the occult knowledge from higher lokas and appearance of Dewas and Devis before a Yogi or a Bhakta at any time without leaving his or her original seat are not now so difficult to comprehend. The scientific researches bear ample testimony to the correctness of the various standpoints of Dharma—that it is on account of Dharma that the balance between the contending tendencies of attraction and repulsion is not disturbed can now be more easily understood. The medical science has given ample proof of the soundness of the theory of touchability and untouchability—one of the main planks in the Sadachara of the Hindus. The latest scientific researches in connection with psychic phenomenon, spiritualism, unknown force and intelligent responses received by table turning and motor automatism etc. have practically proved the Pitha-Vigyan of the Hindu Shastras, the doctrines of the re-birth of the Jivas, the existence of the other higher Lokas and Pret-Lokas, and the

science of Pitha in connection with the various devotional practices of Hinduism.

The modern researches in the literary domain of Europe and America invariably indicate that "India must have been the earliest centre of human civilisation" (Hall and Max Muller). "Theology of India is of a high spirituality a unique genius for grasping and expounding the realities behind phenomenal world and innermost meanings of life" (John Woodrof). "Their culture, language, literature and religion are of rare stateliness" (Hunter). "Indians possessed a knowledge of true God" (Frederick Schlegal). "All Vaidic philosophical systems are based on unchallenged truths of their own" (Davis). "Sanskrit is the wonderful structure, more perfect than the greek and Latin" (Williams). "A perfect literary language, most wonderful and greatest language" (Max-Muller). "Sanskrit Grammar of Panini is universally admitted as the shortest and fullest Grammar in the world" (Weber). "Indian Arithmetic is that which we now use" (Von Schrader). "Greeks learnt Geometry in India (John Woodroff). The Indians were the real inventors of Algebra" (Gajori). "In early ages India attained great distinction in Geometry and Astronomy" (Hailly). "Hindus anticipated modern Trigonometry unknown to the Greeks" (Playfair). "It is to the Hindus that we owe the first system of medical science" (Wise).

In this way the Western Savants with lifted hands proclaim that in early age the Rishis, the Brahmins of old were the first torch-bearers for bringing every kind of light to world civilization.

THE RELIGIOUS SOCIOLOGY OF THE HINDUS.

The social order of the Sanatanists is called Varnashrama Dharma. This unique system is founded on the one hand on the unanimous sanction of all the systems of the Vaidic philosophies, all Puranas, all Sanhitas—books of religious laws and other scriptures, and on the other hand on their most scientific sociology, which has stood successfully the hardest tests of both ancient and modern times. Their unique system of sociology stands on the following four scientific principles:—

(1) SATITWA DHARMA.

They believe that marriage ritual is a Sanskara *i. e.*, a sacred sacrament to be performed under special religious sanctions laid down

by the Vedas and Dharma Shastras brought about as a result of Dan Dharma on the part of the parents of the bride; and they believe in the Satitwa Dharma of the females of the higher castes *i. e.* self-dedication of an extreme nature on the part of Hindu womenhood for the preservation of the spiritual race of humanity. This bond between a man and a woman is neither a civil contract between the two, nor is it an ingenious measure to satisfy the lust of the couple, nor a method to secure household happiness, but they believe it to be a religious and spiritual union to acquire human perfection, spiritual advancement and eternal bliss.

(2) VARNA DHARMA.

They believe that the caste system by birth and the Satitwa Dharma (chastity of the highest order) of the women are indispensible as means to evolution and preservation of the Aryan-race, the pre-historic spiritual race of humanity. To that end they follow some special scientific restrictions, such as:—the bride should be of the same caste as the bridegroom, the bride should be lower in age than the bridegroom and should not belong to the same Gotra and so on.

(3) ASHRAMA DHARMA.

They believe that the Ashrama Dharma is, as if it were, the vehicle of sociology for advancing the Aryan race gradually to the realm of God. According to the view of a Sanatani, one culturally unfit for certain functions must not aspire to them unless and until he generates the needed refined feelings in his innerself, but by a fundamental change in Sanskara (inner structure) and Achara (rituals and sacraments etc. connected with the meterial body) one makes himself fit to change his inner sight from material to spiritual. The Ashramas are four, viz., Brahmacharya, Grihastha, Banprastha and Sanyasa. The first stage is meant for receiving education of the Prabritti Dharma, the second to realise the same by practice, the third to receive education of the Nibritti Dharma and the fourth and final to realise the same by practice in order to attain Mukti the final Liberation which is the goal of existence of a fully developed human being.

(4) ACHAR AND VICHAR DHARMA.

They hold that unity and uniformity are not one and the same thing. They concede unity in fundamentals and universal brotherhood in feelings, but they do not assign equal status and right indiscriminately to one and all against the law of nature. The Varna Dharma and Ashrama Dharma the two distinctly outstanding features of

their social order are an outcome of this conviction. Practically and theoratically they have not sacrificed these two great things of the advanced human race. They well understand that such diversity in practice is required for the uninterrupted spiritual advancement as well as for preserving the originality and purity of the spiritual race of humanity. Their Achar Dharma is based generally on the actions of their meterial body and Vichar Dharma has its direct action on the inner structure of the human evolution in order to get spiritual perfection. They also believe that to realise the self is the final goal of Dharma and that the Almighty is the Centre of Dharma.

THE PHILOSOPHY OF KARMA AND AVATAR

In the beginning of the 8th Chapter of the Bhagwad Gita these sublime doctrines have been explained in these few words. The indestructible—the Supreme Eternal—is BRAHMA. His Swabhava, *i.e.*. Nature (Sat, Chit, Anand) is called Adhyatma. The abandonment of this attribute "Sachchidananda" for the sake of creation is called Karma The Karma Mimansa Philosophy of the Vedas supports this definition and says that Karma is the vibration of Brahma-Prakriti—the Nature of the Supreme. The Gita further says that all perishable objects of the creation are called Adhibhuta. Purusha is called Adhidaiva This philosophical truth can be further explained in this manner:—when the Supreme Being beholds His Prakriti (Nature), He is called Param-purusha or Saguna Ishwara. In the same way when a big occult Governor is able to control His Prakriti and beholds her, he is also called Purusha. The Gita further says that in every Jiva, as a beholder of the body, He is called Adhiyagna. The acquisition of real knowledge of these truths leads one to the kingdom of Mukti. When this Adhiyagna becomes a medium for Divine action of Bhagwan Vishnu (the preserver of the Universe) or of a Maharshi (controller of knowledge) or of a Deva, or of an Asura then such a medium is called an Avatara of Bhagwan, or of a Maharshi, or of Devas, or of Asuras respectively as the case may be.

YAGNA AND MAHAYAGNA.

Yagna is a synonym of the word Dharma i. e. Human—Dharma, be it a Sadharan Dharma or a Vishesha Dharma. Special significance

of Yagna and Mahayagna is that a Dharma-Karya is performed to secure the grace of the Almighty with a wish that the effect of the same shall reach the Deva-loka, the occult-world, and also please the Devas. When a Karma is performed for individual good, it is termed Yagna and when the Dharma-karya is intended for the well being of the universe or the humanity or community, it is termed Mahayagna. The five Mahayagna i. e. Brahma-Yagna, Deva-Yagna, Pitri-Yagna, Bhoot-Yagna and Nri-Yagna are important and special Dharmas of the Hindus, and particularly connected with the daily functions of every Grihastha. Because our material world is the centre of the organisation of our universe (consisting of 14 lokas) in connection with birth and re-birth where Jivas of all grades return to take their birth and are allowed freedom of actions (independence in doing karma), every human being has thus to bear all the responsibility for his doings by the very fact of his evolved entity and the liberty in the performances of Karma for his own good as well as for the good of the universe. Both the Jiva Pinda and the Brahmanda are but an outcome of Karma, one is the reaction of the individual karma and the other is the reaction of collective Karma. All dualistic relations are conditions under the law of "Give and take". Every advanced member of human society owes a debt to the Holy Maharshis who are the occult controllers of knowledge. The Devas are organisers and are the occult agencies to control properly the nature of evolutions of jivas, their birth and rebirth and dispensation of Bhoga (fruits of Karma) according to the merits of their past actions. These big office-bearers of the occult organisation thrive not by their own karma, own power and sustenance, but by collective Yagna, i. e. Dharma Karyas performed in the mortal world. The Nitya Pitiris are also a class of Devas who are responsible for building the structures of the sthula sharira—the gross body in mother's womb, for keeping it in the right condition and for contributing to the fitness of the same higher advancement of men and women. Therefore our debt of gratitude to our Nitya Pitris is not less than that we owe to our Naimittik Pitris i. e. our ancestors who live in Pitri Loka. Out of the five Mahayagnas the first i.e., Brahma-Yagna is meant for making a return of the obligation to Holy Maharshis; the second, Deva-Yagna, for the Devas, the big occult governors and the third, Pitri-Yagna, for the Nitya and Naimittik Pitris.

The Bhoota-Yagna and the Nri-yagna have their own special significances. We are daily required to make use of all beings from the

lowest to the highest creatures the Udbhijjas, the Swedajas the Andajas and the Jarayujas for our bodies and their sustenance, for our worldly comforts and ease. The four sections of Jivas of the lower order contribute everything undergoing total effacement for humanity. We cannot of course bless all these beings by our actions. We, therefore, as a universal contribution for the good of the universe, by performing Bhoota Yagna for the well being of the four classes of the Bhootas, dedicate our action to some of the Devas of special responsibility who are the guides of the group soul of these lower beings. The fundamental principle underlying the fifth Mahayagna named Nri-Yagna is that every human being is under an obligation to his human friend, neighbours, town people, country men, religious brothern and the whole human race as they have been instrumental in one way or the other in bringing about the vast amount of happiness, comforts, pleasure and relaxation that he enjoys in this mortal world. It is impossible to allocate one's quota towards the well being of humanity or an entire mass. To meet the difficulty of not being able to make an individual contribution to this end, worship of the Atithi (guest) irrespective of caste, creed, nationality and position has been prescribed. This highest respect paid to humanity in a particular way constitutes no doubt a Mahayagna. Nothing could be more generous, comprehensive, more holy, spiritual and bliss-giving than the philosophy of these Mahayagnas in the eyes of the right minded thinker. The sacrament named 'Tarpana' is the short form of the Mahayagnas, and "Sraddha" is the particular and occasional form of the Pitriyagna and is performed to render special help to the departed soul in the next world (including Pitri-Loka and Narka-Loka) specially the Preta-Loka as there is every posibility of a common human being becoming a Preta just after his or her death.

THE SYSTEM OF WORK OF MAHAMANDAL.

The system of thought and action of the Promoters of Sri Bharat Dharma Mahamandal are based on the Sadharana and Vishesha Dharmas of the Vedas and Shastras, which are the scientific devisions of the Religion of the pre-historic Hindu nation. As science bars no enquirer to test it, so Sanatan Dharma bars no one from its study and practice; ofl course the practice will depend on the condition of fitness of the candidate under the Divine law of

Evolution. The Sanatan Dharmi-community, the spiritual race of humanity and the early Preceptors of the world civilization excludes no human being, Indian or non-Indian, Arya or non-Arya, civilized or barbarian from a place of candidature in his evolution to perfection. The Sanatanists really believe in the Fatherhood of the Almighty God and in the Brotherhood of the whole human race, so they consider and daily give a practical shape to their consideration in the sacrifice of the "Nri-Yagna" that the right of every human being is Divine because his origin is Divine. The Sanatani Hindus alone know that "the whole world in the eye of a generous minded person is but one family-home" as enjoined by Maharshi Vedavyasa "उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम्". They harbour no ungenerous Views and anti-feeling against any creed, nationality or community believing that "the spirit in man and in the whole Universe is one without a second". Of course while having firm faith in the originality of their own creed and purity of the seed and soil of their spiritual race, they hold that the Sanatani Hindus should be first Sanatani nation and then political Indian nation. The Promoters of Sri Bharat Dharma Mahamandal always believe that the services of the Indian National Congress will be required until the political India is granted Dominion Status or similar responsible constitution within the Commonwealth of British Empire and practically becomes a democratic nation by joining hands with Mohemedan, Christian and other sister communities under a common cause, and that the Hindu Mahasabha also will live till the anti-Hindu feeling subsides in the sister community of Mohemmedans, but that the existence of an all-India socio-religious organisation like that of Sri Bharat Dharma Mahamandal will be required for ever.

MAHAMANDAL ACTIVITIES.

There is no gainsaying the fact that since the establishment of the Mahamandal in the latter part of the last century and its registration in 1902, the Society has been devoting its best energies towards the protection propagation and education of Sanatan Dharma throughout the length and breadth of India. During its early career numerous branch sabhas and Dharma Sabhas as well as provincial centres were established in India by its streneous efforts. It approached the natural leaders of the community and the country, the Ruling Princes and the Dharmacharyas (Religious Heads of several Hindu Sampradayas) who recognised the Mahamandal

(5) *Peshawar*, (N W. F. Govt) From the Secretary to Govt. N. W. F P. to the Secretary N. W. F P. Legislative Assembly—"I am directed to request that the name of the Society "Shri Bharat Dharma Mahamandal, Jagatganj, Benares" may be kept on the list of those from whom opinions are invited on the Bills circulated for eliciting public opinions".

(6) *Government of Assam*, Legislative Department—"In reply to his letter asking that the Mahamandal may be consulted on all Bills affecting the Sanatan Dharma and its followers in their socio-religious spheres, the undersigned is directed to inform the Secretary, Sri Bharat Dharma Mahamandal, Jagatganj, Benares, that his request has been noted".

(7) *Government of Orissa*—Law, Commerce and Labour Department—"In reply to his letter asking that the Mahamandal may be consulted on all bills affecting the Sanatan Dharma and its followers in their Socio-religious spheres, the undersigned is directed to inform the Secretary, Shri Bharat Dharma Mahamandal, Jagatgunj, Benares, that his request has been noted."

(8) *Government of Sindh*—"I am directed to refer to correspondence ending with your letter on the subject noted above and to state that Government regret that your request for supply of copies of Bills cannot be complied with. I am however to state that your advice will be sought whenever it is considered necessary to seek it".

× × × ×

About the work of the Dharma Prachar Department of the Society the following extracts from a few of many letters will give our readers an idea of the activities which are being widely appreciated—

From *Pdt. S. L. Bhargava, Bar-at-Law, Aligarh*—"I have the pleasure to invite your attention to the fact that the two Pandits whom you sent worked successfully and to the entire satisfaction of the public. They could with their eloquence and reasoning and strong arguments satisfy the public in general and were able to make the public feel once more interested and lively and have aroused zeal and enthusiasm. It would have been better if they could have continued their series of lecture for a week more. However we were able to achieve the desired result, *i e.*, to make the public feel zealous and interested in the theories of the Sanatan Dharma which have slipped away from the memory of the public in general. Once again I thank you and the Council for the selection".

From the *Secretary Sunatan Dharma Sabha Banda*—"I am glad to state that the preachers whom you were pleased to depute for this place, have given entire satisfaction to thet pnblic by their learned discourses. Although they delivered the speeches for a week here the public were still longing to hear them for somtime more. About sixty members have already been enrolled in the Bharat Dharma Mahamandal and I shall try to enlist more members in the near future.

The Hindus of this place are very thankful to the Council of Mahamandal for the great religious propaganda work done here by your learned preachers, hope you will be pleased to manage such work to be done oftener in the year in every district."

× × × ×

In connection with the Home Religious Culture and Religious Education Departments of the Society, the copies of the follwing two letters will show the nature of work done in this direction—

From the *Private Secretary to His Highness The Maharaja Bahadur Tehri*—"In reply to your letter addressed direct to His Highness, I am desired to convey His Highness' appreciations for your noble efforts in the preservation of Sanatan Dharma Hindu Religion Your letter has been forwarded to the Educational Member of the Tehri State Government for such action as he may deem proper to take in the introduction of pamphlets published by the Religious University, to village schools in the state".

From *Sardar Bahadur M. V. Kibe, M. A., M. R. A. S., F. R. S. A., of Indore*—"I am obliged to you for sending me copies of seven pamphlets issued by the Spiritual University of your Mandal. I have carefully gone through them and regard them as most useful.

I am of opinion that it is absolutely necessary to impart education that will elucidate our religious tenets and beliefs to the rising generation, if our civilisation and culture are to be saved and preserved since home education has completely gone out of vogue. It should not be difficult for the autonomous provincial Governments in British India to utilise the valuable pamphlets published by your Mandal. At any rate there should be no difficulty in Hindu Indian States The rulers of such States should regard it as their duty to do so

I would ask you to interest Maharashtra leaders in this movement. I give below the names of a few leading scholars who will be helpful to the movement started by the Mandal and who do not yet seem to have been approached".

× × × ×

The Brahmavarta Mahamandal, *i.e.*, the Sanatan Dharma Sabha of Cawnpore has taken special measures for introducing religious education in the local Sanatan Dharma Colleges and Schools in Cawnpore and for extending its activities of its Provincial organisation of Sanatan Dharma Sabhas to the whole of U. P. and Delhi Province at the instance of Rai Bahadur Bharat-Bhushan Dharmalankar Vikramajit Singh, B. A., LL. B., M. B. E., the Chief Secretary of the Bharat Dharma Mahamandal and the distinguished Leader of the Hindus.

× × × × ×

The following two gentlemen are appointed Assistant Chief Secretaries to help the Chief Secretary of the Bharat Dharma Mahamandal:—

(1) Sriman Sant Ram Rallan, B. Com. (Hons. Birm.), Vice Principal, S. D. College, Cawnpore.

(2) Sriman Babu Narendrajit Singh, B. SC., Bar-at-Law, Cawnpore

× × × × ×

Vidyabhushan Sriman Pandit Kamlakar Dubey, M.A., Retired Collector and Magistrate U. P. (Benares) has been appointed, in the last Council meeting, as Vice President of the Mahamandal Council.

× × × × ×

For the better management of the works of the various departments of the Head Office in addition to the three Secretaries already working the following two gentlemen are appointed as Honourary Secretaries in charge of the departments mentioned against their names·—

(1) Sriman Pandit Sadyatan Pandey—Secretary in charge Upadeshak Mahavidyalaya (College of Divinity) for preparing Teachers and Preachers of Hinduism.

(2) Sriman Pandit Pitamber Dutt Sastri, M. A.—Secretary in charge of muffasil organisation of Sanatan Dharmis.

× × × × ×

The Sanatani Hindus believe in the occult world and hence the special anushthem which is being regularly performed, since the commencement of the present Europeau War for the success of the British arms, in the famous Yajna Mandap of Mahamandal, will continue Special prayers and anushthans were held on the 26th May '40, for the triumph of the just cause of the allied arms and for world-peace. Steps have been taken to broadcast the Society's opinion given below as drawn out in the last Council Meeting of Mahamandal.

MESSAGE OF SRI BHARAT DHARMA MAHAMANDAL

Above all it is too well established to need any assertion that the Allies have been forced to enter the present European War out of a righteous sense of duty and that on Pax Britainnia depends our tranquility, peaceful progress and protection of our Motherland during the present transition period until our Indian Nation is fully equipped to hold the reins of the Democratic form of Government— the most up-to date system suitable to the present atmosphere, time and circumstances of India The whole of Europe in general and the British Empire in particular is undergoing an unprecedented trial. Almighty forbid, if Hitler or Stalin succeeds there will be no doubt an end to all hopes of peaceful progress to Democracy and Self-Government in India.

The Hindus sincerely believe in the occult organisation governing this mortal world, in the philosophical theory of Devasur struggle which takes place from time to time in both the occult and the material world and in the Shastric Anusthan and prayers which evoke help from the invisible helpers—the occult Governors of the Almighty's occult organisation.

In the opinion of Shri Bharat Dharma Mahamandal the All India representative socio-religious Association of believing Hindus, it is the most solemn duty of every believing Hindu to cordially pray the Almighty—the Abode of ALL PEACE, ALL JUSTICE AND ALL MERCY for the early triumph of the Allies.

Shri Bharat Dharma Mahamandal hereby requests the Pujaris of all Hindu temples, Mohants of Maths, all Tirtha Purohits of Hindu shrines and office-bearers of all Provincial and local Dharma Sabhas to continue daily prayers and perform regular Anusthans for the successful termination of the just cause taken up by the Allies and for world-peace

THE NATIONAL APPEAL OF THE MAHAMANDAL COUNCIL.

Unity is the essence of national solidarity, self determination is the root cause of all prosperity, and organised effort gives every success. Keeping all these principles in the angle of vision the Bharat Dharma Mahamandal is approaching the Hindu Public in special way with a view to securing their greater co operation in the constructive national work in the following ways—

First—Special arrangements have been made to enlist General Members of the Society in large numbers throughout the Indian continent. The terms are very easy and encouraging. Persons of both sexes can, by signing a Form (No 60 or by sending a letter to the mahamandal, Head Office Benares) become General Members of this National Association. They will be honoured with a beantiful tricoloured Manpatra; they will have power to vote in the organisation, they will have to pay Re. 1/- one only per annum as membership subscription and will be entitled to receive the trilingual (in Sanskrit, English and Hindi) quarterly magazine (SURYODAYA) in March, June, September and December free of every charge. The quarterly magazine as the mouthpiece of the Society will contain useful articles in the thre languages for Home Religious Culture and spiritual advancement of everey Hindu member and will work as the journal of national solidarity.

Second—The Sanskrit and Spiritual University of the Association has made very easy rules for securing Fellow-Members of the University in large numbers throughout the coudtry. The Fellow Members of the University shall have to give written assurance by signing a Form (No. 117) that they will impart religious training to the boys and girls of their family. Each Member has to pay Re 1/- one only once at a time and nothing more. In return he or she will receive a Membership Manpatra together with about a dozen booklets and smaller text books for Home Religious Culture of boys and girls and family members.

Popular Method—The Council of Sri Bharat Dharma Mahamandal

has sanctioned that out the amount collected as subscription from the General Members of the Mahamandal and the Fellow-Members of the Religious University through the effort of any provincial and local organisation or of any Dharma Sewak (Agent) one half will be returned to them for the use of the provincial organisations or local sabhas or for the support of the Dharma Sewaks (agent) who work for the new scheme of national solidarlty. The scheme is easy and simple and will surely command attraction and popularity. On the other hand the Bharat Dharma Mahamandal shall not expect any monetary saving from the working of this scheme. In the publication and editorial work of the quarterly magazine intended for the General Members of the Society and booklets and text books for the Fellow-Members of the University, for keeping registers of the Members in the Head office at Benares, for printing Manpatras and other literatures, and for other expenses such as postage etc. the Society shall have to incur large expenditures for the success of this India-wide venture

Support and co-operation of both sexes, of Patrons and Members of Mahamandal, of all Hindu Leaders and institutions and of men of all grades of our community is respectfully solicited.

SPECIAL FEATURES OF THE ORGANISATION.

Dharma-Sewaks (Agents) are required in every big locality and in every district of all the provinces of India. They will receive very encouraging remuneration in consideration of the quality and quantity of their work. (Dharma Sewa)

They have to secure General Members of the Bharat Dharma Mahamandal in every village, every town and in Head quarters of every district, with the help of Sthanadhish (local representatives) and Zilladhish (District representatives) appointed by the Head Office, open examining centres of the Sanskrit and Spiritual University of the Mahamandal, at important places and secure Fellow Members of the University in the interest of Home Religious Culture of boys and girls in every Hindu family.

The quarterly special trilingual (in Sanskrit, English and Hindi) issues of the SURYODAYA will be published to meet the requirements of the religious education and spiritual culture of the members of Mahamandal, to spread the national language Hindi in all provinces of India and to promote national solidarity. As soon as sufficient number of General Members is secured the size of this quarterly journal will be enlarged.

Co-operation of Hindu brethern is solicited in the name of our Dharma and in the name of Almighty

Please cut here and send

FORM No. 60.

FORM OF APPLICATION

FOR GENERAL MEMBERSHIP

To

The Secretary

SRI BHARAT DHARMA MAHAMANDAL

Head Office—Jagatganj, Benares Cantt.

SIR,

I intend to be a General Member of Shri Bharat Dharma Mahamandal; kindly enlist me as such. I am sending Rs. 1/- only as my subscription for the current year and will in future send Rs. 1/- per year or you may be pleased to realise the samc per V. P. Post.

I shall be obliged if you kindly send me the Membership Manpatra and the Trilingual quaterly Magazine of the Association.

Signature.

(*Name*)

(*Full Address*)

(*Date*)

फार्म नं० ६०

श्रीविश्वनाथो जयति ।

श्रीभारतधर्ममहामण्डलके साधारणसभ्यका

प्रवेशपत्र ।

श्रीमान् प्रधानाध्यक्ष महाशय,

श्रीभारतधर्ममहामण्डल प्रधान कार्यालय

जगत्‌गंज, बनारस ।

महाशय,

मैं श्रीभारतधर्ममहामण्डलका सदस्य होना चाहता हूँ। कृपया मेरा नाम लिख लीजियेगा। मैं इस महासभाको यथानियम एक रुपया इस वर्षका चन्दा भेजता हूँ और भविष्यमें प्रत्येक वर्ष भेजता रहूँगा। अथवा आप वी० पी० से वसूल कर लिया करें। कृपया सदस्य मानपत्र और त्रैमासिक पत्र भेजकर अनुगृहीत करें।

हस्ताक्षर

नाम

पूरा पता

ता०

अकुण्ठं सर्वकार्येषु धर्मकार्यार्थमुद्यतम्।
वैकुण्ठस्य हि यद् रूपं तस्मै कार्यात्मने नमः॥

सूर्योदय।

त्रैमासिक विशेषाङ्क।

सनातनियोंका धर्म।

सनातनधर्मके अनुसार धर्मका स्वरूप अतिव्यापक है। सनातनियोंका यह सिद्धान्त है कि, एक परमाणुसे लेकर ब्रह्माण्डपर्यन्तको जिस ईश्वरीय-शक्तिने धारण कर रक्खा है, उसको धर्म कहते हैं। सनातनी आर्यजाति यह मानती है कि, उसका सनातनधर्म पृथ्वीके सब धर्ममार्गोंका सहायक है और वह किसीके साथ भी विरोध नहीं रखता है। ऐसा होनेपर भी सनातनियोंका विशेष धर्म भी है। प्रायः ऐसा प्रश्न उठता है कि, जैसे अन्यधर्मावलम्बियोंके विशेष धर्म हैं, वैसे ही सनातनधर्मियोंका विशेष धर्म क्या है? ऐसी शंकाओंके समाधानके लिये कहा जाता है कि, सनातनधर्मियोंके मानने योग्य ग्यारह बातें हैं। जो नीचे लिखी जाती हैं।

(१) वर्णाश्रमव्यवस्था अर्थात् समाजविज्ञानपर विश्वास करना।

जो जाति स्त्रियोंमें सतीत्वधर्मकी पूर्णता, वेद और शास्त्रोंके अनुसार आचार विचारकी प्रवृत्ति तथा जन्मसे जाति मानती हुई शास्त्रानुसार वर्णव्यवस्था और पुरुषोंमें आश्रम धर्मकी व्यवस्था मानती है, वही पवित्र मनुष्यजाति सनातनी आर्य-जाति कहाती है।

(२) वेद और वेदसम्मत स्मृति पुराणादि शास्त्रोंपर विश्वास करना।

सनातनी आर्य जाति वेदके अनादि और अपौरुषेय होने और शास्त्रोंके ऋषि-प्रणीत होनेको स्वीकार करती है, और उनको पवित्र समझ कर उनके अनुसार चलना अपना धर्म समझती है।

(३) दैवी जगत् तथा देवपदधारियों पर विश्वास करना।

सनातनी आर्यजाति यह विश्वास करती है कि, स्थूल जगतको चलानेवाला

सूक्ष्म दैवीजगत् है। इस भारतवर्षरूपी मृत्युलोकसे सैकड़ों गुना बड़ा सूक्ष्म दैवीजगत् है। जिस दैवीजगत्में नाना श्रेणीके देवता वास करते हैं। असुरलोक भी दैवीजगत्के अन्तर्गत है और प्रेतलोक तथा नरकलोक भी दैवीजगतके अन्तर्गत हैं। दैवी जगत्के चलानेवाले बड़े-बड़े देवपदधारी हैं।

(४) कर्म और संस्कारोंपर विश्वास करना।

सनातनधर्मी आर्यजाति कर्मकी सर्वव्यापक शक्ति और कर्मके बीजरूपी संस्कारोंकी अलौकिक शक्ति पर स्थिर विश्वास रखती है। उसका विश्वास है कि, कर्मके द्वारा ही कर्मके घात-प्रतिघातसे सृष्टि, स्थिति और लय हुआ करता है। वैदिक और शास्त्रीय संस्कारोंके द्वारा मनुष्यकी सब प्रकारकी उन्नति होती है। कर्मके द्वारा ही शुभ और अशुभ भोगकी प्राप्ति होती है।

(५) जन्मान्तरवाद और श्राद्धपर विश्वास करना।

सनातनी आर्यजातिका यह स्थिर सिद्धान्त है कि, जीव जब नीचेसे चढ़ता हुआ मनुष्य-योनिमें आ जाता है तो जबतक उसकी मुक्ति न हो, तबतक आवागमन के चक्रमें घूमता रहता है। मृत्युके अनन्तर दुःख भोगनेके लिये प्रेत और नरक लोकोंमें जाता है तथा सुख भोगनेके लिये नाना स्वर्गलोकोंमें जाता है और कालान्तरमें फिर इस मृत्युलोकमें आकर जन्म ग्रहण करता है, इसी प्रकार आवागमन-चक्रमें निरन्तर घूमता रहता है। सनातनी आर्यजातिका यह विश्वास है कि, इस आवागमनचक्रमें श्राद्ध-तर्पणादि द्वारा परलोकगामी आत्माको बड़ी सहायता मिलती है।

(६) अवतारवाद और विभूतितत्त्व पर विश्वास करना।

सनातनी आर्यजाति मानती है कि, भगवान्के अवतार समय समय पर धर्मकी रक्षाके लिये हुआ करते हैं। भगवान्के अवतारकी तरह देवपद-धारियोंके भी अवतार हुआ करते हैं। उनका विश्वास है कि, जहाँ-जहाँ विशेष शक्तिका विकाश है, वे सब भगवान्की विभूतियाँ हैं। विभूतियोंकी पूजा करना भी वे अपना धर्म समझते हैं।

(७) उपासना और योगपर विश्वास करना।

सनातनी आर्यजाति भगवान्के निकट पहुँचनेके उपायोंको उपासना कहती है। उपासनाके दो अंग हैं, भक्तिसाधन और योगसाधन।

(८) मूर्तिपूजा और पीठरहस्य पर विश्वास करना।

सनातनधर्मी आर्यजातिका यह निश्चित सिद्धान्त है कि, जैसे गौके

सारे शरीरमें रसरूपसे गो दुग्ध व्याप्त रहने पर भी स्तनके द्वारा ही दूध निकला करता है; इसी प्रकार भगवत्सत्ता सर्वव्यापक होती हुई केवल पीठोंके द्वारा प्रगट होती है। सनातनधर्मियोंकी मूर्त्तिपूजा इसी विज्ञान पर स्थित है। सनातनधर्मी मूर्त्ति, स्थण्डिल, घट, पट आदि दिव्य देशोंमें दैवीपीठ स्थापन करके निराकार सर्वव्यापक परमात्माकी पूजा नाना प्रकारसे किया करते हैं।

(९) शुद्धाशुद्ध और स्पर्शास्पर्श विवेक पर विश्वास करना।

सनातनधर्मी आर्यजाति शुद्धाशुद्ध विवेक और स्पर्शास्पर्शके विवेकके सिद्धान्तों पर विश्वास रखती है। उसका सिद्धान्त इस विषयमें यह है कि, आत्मा पाँच प्रकारके कोषोंसे ढका रहता है। शास्त्रोक्त शुद्धाशुद्ध विवेक द्वारा उन पाँचों कोषोंकी शुद्धता बनी रहती है। पाँचों कोषोंकी शुद्धता होनेसे जीवका दैवी जगत्‌से सम्बन्ध जल्दी स्थापित हो सकता है।

(१०) यज्ञ तथा महायज्ञ पर विश्वास करना।

सनातनधर्मी आर्यजाति यज्ञ और महायज्ञ पर स्थिर विश्वास रखती है। जिस शास्त्रीय क्रिया द्वारा मनुष्य श्रीभगवान्‌के चरणोंमें पहुँचता है और जिस क्रियाके द्वारा दैवी जगत्‌के पदधारी प्रसन्न होते हैं और सम्वर्द्धित होते हैं; उस पवित्र क्रियाको यज्ञ कहते हैं। जो यज्ञ किसी व्यक्ति विशेषसे किया जाय उसका नाम यज्ञ है। यज्ञ वैदिक और स्मार्त्तरूपसे नाना प्रकारके होते हैं। जो यज्ञ समष्टिरूपसे जगत्कल्याण बुद्धिसे किया जाय उसको महायज्ञ कहते हैं, यथा पञ्चमहायज्ञ।

(११) सगुण और निर्गुण ईश्वरतत्त्व तथा मुक्ति विज्ञान पर विश्वास करना।

सनातन धर्मी आर्यजाति निर्गुण परमात्मा और सगुण परमात्मा जिसको शास्त्रोंमें ब्रह्म और ईश्वर कहा है, दोनों प्रकारके ईश्वरतत्त्वों पर और मुक्ति-विज्ञान पर विश्वास करती है। सनातनधर्मियोंका स्थिर विश्वास यह है कि, भगवान् जब सर्वशक्तिमान् हैं, तो वे निर्गुण और निराकार होने पर भी सगुण और साकार हो सकते हैं।

ऊपर लिखित ग्यारह सिद्धान्त सनातनी आर्यजाति मानती है। यही सब सनातनियोंका विशेष धर्म है, जो वेद, स्मृति, पुराण और वैदिक दर्शनशास्त्रोंसे प्रमाणित है।

संघशक्तिका उपयोग ।

तीनों कालोंको जाननेवाले पूज्यपाद महर्षियोंने शास्त्रोंमें कहा है कि, "संघे शक्तिः कलौ युगे ।" सत्ययुग, त्रेतायुग और द्वापरयुगमें अन्य प्रकारकी शक्तियोंके उपयोगसे इस मृत्युलोकमें सब प्रकारका काम निकलता था, परन्तु वर्त्तमान कलियुगमें एकमात्र संघशक्तिसे ही मनुष्यके सब प्रकारके पुरुषार्थोंमें सफलता प्राप्त होती है। संसारमें इस सिद्धान्तके लिए प्रमाण भी सब ओर मिलता है। क्या राजनैतिक कार्य, क्या सामाजिक कार्य, क्या आर्थिक कार्य और क्या धर्म सम्बन्धी कार्य सब प्रकारके कार्योंमें जहाँ पंचायती शक्तिकी प्रबलता है वहीं सफलता होती है । जिस व्यक्ति अथवा सिद्धान्तके पीछे जनमतकी विशेषता है, वही व्यक्ति अथवा वही सिद्धान्त जय को प्राप्त होता है। व्यक्तिगत राजतन्त्रकी प्रणाली योरोप, एशिया, अमेरिका और अफ्रीका जैसे महादेशोंसे एक बार ही उठ गई है; और सब देशोंमें किसी न किसी श्रेणीकी प्रजातन्त्र प्रणाली प्रचलित हो गई है और होती जाती है। धार्मिक जगत्‌में तो जिस धर्म-सम्प्रदायमें संघ-शक्ति है उसी सम्प्रदायकी उन्नति देखनेमें आती है; अन्यथा किसी धर्मसम्प्रदाय का सिद्धान्त चाहे कितना उत्तमसे उत्तम हो जिसमें संघशक्ति का अभाव है वह धर्म-सम्प्रदाय दिन-दिन दुर्बल होता जाता है। यही कारण है कि हमारी सनातनी आर्यजाति दिन-प्रतिदिन दुर्बलसे अतिदुर्बल होती जाती है । जो सनातनी हिन्दूगण जगत्‌के आदि गुरु थे, जो सृष्टिके आदि कालकी प्रथम अवस्थामें नाना विद्याओं और ज्ञानराशिके पथ-प्रदर्शक बनकर जगतमें सब प्रकारसे सम्मानित हुए थे, और जो आदि शिक्षित, आदिज्ञानी आदिधार्मिक और आध्यात्मिक उन्नतिशील हिन्दूजाति सब प्रकारसे जगत् मान्य थी, वही जाति आज दिन केवल संघशक्तिके अभावसे ही चारों ओरसे आक्रान्त, सबसे पददलित और मृत प्राय दिखाई पड़ती है। इसका प्रधान कारण यही है कि, इस जातिमें संगठनके अभावसे संघशक्ति नहीं है। अतः यह निश्चित सिद्धान्त है कि, बिना समवेत संघशक्तिको प्राप्त किये और बिना संगठनके हिन्दूजातिका कल्याण नहीं हो सकता है।

संघशक्ति मात्रसे ही मंगल नहीं हो सकता है। संघशक्ति एक शक्ति विशेष है। उसके सदुपयोगसे मंगल भी हो सकता है और दुरुपयोगसे अमंगल भी हो सकता है। जैसे रेलगाड़ीके इञ्जिनमें चलनेकी और अन्य गाड़ियोंके चलानेकी शक्ति निहित है; परन्तु उस शक्तिके द्वारा रेल आगे भी चल सकती है और पीछे

भी हट सकती है। केवल शक्तिमयी इञ्जिनके उपयोगसे आगे भी चलायी जा सकती है और पीछे भी हटायी जा सकती है। आज दिन अमेरिकाके राज्योंमें संघ-शक्तिकी सहायतासे शान्ति और क्रमोन्नति दिखाई पड़ती है, जैसी कि एक दिन योरोपमें दिखाई पड़ती थी। परन्तु योरोपमें उस संघशक्तिके दुरुपयोगसे आजदिन कितना मर्म विदारक भीषण क्लेश बढ़ गया है, वह किसीसे छिपा नहीं है। हिन्दुस्तानमें भी इस दुरुपयोगका प्रमाण आजदिन बहुत कुछ मिल रहा है। हिन्दुस्तानमें आजकल प्रजाकी राजनैतिक उन्नति के नाते स्थान स्थान पर सच्ची संघशक्ति का प्रभाव देखने में आता है। परन्तु उस शक्तिके दुरुपयोगके कारण फल-सिद्धिमें बाधा हो रही है जिसको सब लोग समझ सकते हैं। इस अर्ध शताब्दीके परिश्रमसे इण्डियन नेशनलकॉंग्रेसने राजनैतिक संगठनके द्वारा बहुत कुछ प्रशंसनीय कार्य करके दिखाया है, परन्तु अब अपनी उस शक्तिके दुरुपयोग द्वारा प्रजाके धर्ममें हाथ डालनेकी भूलसे उसमें कमजोरी और विशृङ्खलता दिखाई पड़ती है। मुसलिम-लीग जैसी मुसलमानोंकी राजनैतिक संस्था भी अपने स्वार्थके कारण अपनी संघ-शक्तिका दुरुपयोग करनेसे अपने ही मुसलमान भाइयोंके सामने आत्मसम्मानको खो बैठी है। इन सब संक्षेप उदाहरणोंसे यह सिद्ध होता है कि बड़ी बड़ी संघशक्तियां भी अपनी शक्तिके दुरुपयोगसे रेलगाड़ीके उदाहरणकी तरह पीछेकी ओर हट सकती हैं। अतः शक्तिके सदुपयोग दुरुपयोगका सब समय विचार रहना चाहिये।

प्रेम, एकता और संघशक्तिके विरोधी जितने कारण हो सकते हैं, उनमें धर्म-विरोध और साम्प्रदायिक विरोध सबसे बड़े हैं। परन्तु सनातनधर्मी हिन्दुओंको ऐसी बातोंसे आशंका हो ही नहीं सकती है। त्रिकालदर्शी-पूज्यपाद महर्षियोंने हाथ उठाकर कहा है कि, जो धर्म किसी अन्य धर्मको बाधा दे वह सत्धर्म नहीं है. वह कुधर्म है। जो धर्म सब धर्मोंसे अविरुद्ध रहे वही सद्धर्म है। दूसरी ओर इस समयके धर्माचार्य देवता भगवान् वेदव्यासजी ने कहा है कि, अपना और पराया ऐसा अलग-अलग विचार करना लघु चेताओंका कार्य है। उदार चरित महात्मागण ऐसा विचार करते हैं कि यह सारा संसार उनका कुटुम्ब है। जिस धर्ममार्गमें धर्माचार्योंकी ऐसी आज्ञा है, उसके चित्तमें परधर्मी विद्वेष हो ही नहीं सकता है। जब सनातनधर्मी पण्डितगण देखते हैं कि उनके बड़े बड़े सिद्धान्तोंकी छाया अन्य सब धर्म मार्गोंमें दिखाई पड़ती है, तब वे आनन्दसे पुलकित होकर अन्यान्य धर्मोंको अपना बालगोपाल समझ कर आदर करते हैं। महत्त्वपूर्ण मूर्त्तिपूजाका अनुकरण बौद्धधर्ममें बौद्धकी मूर्त्तिकी पूजा, जैनधर्ममें

तीर्थंकरकी मूर्त्तिकी पूजा, पारसीधर्ममें अग्निरूपमें मूर्त्तिपूजा, मुसलमानधर्ममें संग-यशवरूपी मूर्त्तिकी पूजा, इसाईधर्ममें देवी मेरीकी मूर्त्तिकी पूजा—के रूपमें प्रचलित देखते हुए अन्य धर्मोंसे उनका विरोधभाव नहीं रहता है। जब वे देखते हैं कि, वेद और शास्त्रों द्वारा वर्णित दैवी जगत्को पृथ्वीके सब धर्म मार्ग मानते हैं, यथा बौद्धधर्म और जैनधर्म तथा पारसीधर्ममें देवता तथा उनके विरोधी असुरोंका वर्णन विस्तारित रूपसे पाया जाता है और इसाईधर्म और मुसलमान-धर्ममें तो एञ्जिल और फरिश्ते और शैतानका होना भी माना जाता है, तो सनातन-धर्मी विद्वान् यह देखकर आनन्दित होते हैं कि, उनका परलोक-विज्ञान और चतुर्दशलोक-विज्ञान संक्षेपरूपसे सब धर्मोंमें माना जाता है। वे आनन्दित होते हैं कि, सनातनधर्मके पवित्र सिद्धान्त सबको किसी न किसी रूपमें सहायता देते हैं। जब वे देखते हैं कि कर्मके प्रबल स्वरूपको तथा शुभ कर्मके भोगरूप स्वर्ग तथा अशुभकर्मके भोगरूप नरक लोकोंको पृथ्वीके सब धर्ममार्ग किसी न किसी रूपमें स्वीकार करते हैं; और वे यह भी देखते हैं कि, कर्म का बीजरूपी संस्कार संक्षेपरूपमें सब धर्मों में माना जाता है, यथा अपने अपने धर्ममें आगे बढ़ानेके लिये किसी न किसी रूपमें सबमें संस्कार बनाये गये हैं और अपने सोलह संस्कारोंकी तरह उनका पालन किया जाता है, तब उनमें परधर्मी विद्वेषके भावका प्रादुर्भाव ही नहीं होता है। जब सनातनधर्मी देखते हैं कि, अपने अवतारवादके अलौकिक सिद्धान्तके छायारूपसे कहीं बुद्ध रूपमें, कहीं तीर्थंकर रूपमें, कहीं पैगम्बर रूपमें, कहीं ईश्वर-पुत्र रूपमें, भगवत् विभूतियाँ पूजी जाती हैं, तो उनका हृदय उदारतासे पूर्ण होकर उनकी प्रेमदृष्टि सब धर्मों पर पड़ने लगती है। फलतः सनातनधर्मी परधर्म विद्वेषके अभावसे सबके साथ प्रेमपूर्वक मिलते हुए हिन्दु-स्तानको जन्मभूमि मानकर और हिन्दुस्तानी होनेके नाते सब धर्मावलम्बी मिलकर संघशक्तिकी प्राप्ति करनेमें अवश्य ही समर्थ हो सकते हैं।

इस प्रकारकी भारतवर्ष व्यापिनी राजनैतिक संघशक्तिमें बाधा होते हुए देखकर और अन्य धर्मावलम्बियोंमें परधर्मी विद्वेषकी अग्नि भभकते हुए देखकर उस अग्निको शान्त करनेके अभिप्रायसे तथा आत्मरक्षाके शुभ मनोरथसे हिन्दू महासभाकी स्थापना हुई है। हिन्दूमहासभाकी बाल्यावस्थामें सनातनियोंकी अखिल भारतवर्षीय-महासभा श्रीभारतधर्ममहामंडलने उस समयके हिन्दू महासभाके नेतृवृन्दोंसे यह स्वीकार करा लिया था कि, हिन्दू महासभामें किसीके धर्म सम्बन्धीय और किसीके धार्मिक आचार-विचार सम्बन्धीय विषयोंमें

महासभा कदापि हाथ नहीं डालेगी। ऐसा स्वीकार करानेके अनन्तर महामण्डलने महासभामें काम करनेके लिये भारतके सुप्रसिद्ध धर्मवक्ता ब्रह्मीभूत स्वामी दयानन्दजी को आज्ञा दी थी। वे बहुत दिनतक महासभाको सहायता भी देते रहे और उसकी बैठकोंका संचालन भी किया करते थे। परन्तु उक्त ब्रह्मीभूत स्वामीजी ने जब देखा कि महासभामें संघशक्तिका दुरुपयोग हो रहा है और सनातनधर्मियोंके धार्मिक आचार-विचारमें महासभा हाथ डालने लगी है, तब उन्होंने विवश होकर महासभाका सम्बन्ध त्याग कर दिया। तबसे महासभाका कार्यक्षेत्र दुर्बल हो गया था। दुर्बल होनेका प्रधान कारण यही था कि महासभा अपने स्वरूपको भूलकर संघशक्तिका दुरुपयोग करती थी। अब भगवान्की कृपासे हिन्दू महासभामें पुनः जीवनशक्तिका संचार देखनेमें आता है। अतः उनके वर्तमान नेतृवृन्दोंको सदा अपने दृष्टिकोणमें इस लक्ष्यको रखना चाहिये कि जिससे संघशक्तिका दुरुपयोग न होने पावे। उनको सदा यह ध्यानमें रखना चाहिये कि हिन्दुस्तानको कांग्रेसकी जरूरत तभी तक रहेगी, जबतक हिन्दुस्तानको डोमीनियन स्टेटसका राजनैतिक अधिकार न मिल जाये; जिससे हिन्दुस्तानवासी एक नेशन बनकर अपनी राजनैतिक व्यवस्था स्वयं बाँधनेमें समर्थ हो जाँय। उनको अपने स्मृति-पटलमें इस सिद्धान्तको अवश्य रखना चाहिये कि हिन्दूजातिको हिन्दमहासभाको आवश्यकता तभी तक रहेगी जबतक जन्मभूमि हिन्दुस्तानके नाते सब मुसलमानभाई, ईसाईभाई, और हिन्दुस्तानके अन्यसब धर्मावलम्बी भाई अपने आपको भाई भाई समझकर अपनी जन्मभूमि, अपनी राजनैतिक शृङ्खला और अपने भ्रातृप्रेमको बढ़ानेमें श्रीभगवान्की कृपासे समर्थ न हो जायँ। इन सब शुभ उद्देश्यों पर ध्यान रखनेसे हिन्दूमहासभा में पुनः दुर्बलता नहीं आवेगी। दूसरी ओर उनके विचारने योग्य यह विषय अवश्य ही रहना चाहिए कि, हिन्दूमहासभा धार्मिक संस्था नहीं है। अतः उसको किसीके धर्मके आचार-विचारमें हस्तक्षेप करनेका अधिकार नहीं है। वह केवल वर्तमान समयके अनुसार इसाई धर्मी और मुसलमान धर्मी प्रजाके अतिरिक्त और सब हिन्दुस्तानकी अन्य धर्मावलम्बी प्रजामें संघशक्ति उत्पन्न करनेवाली एक राजनैतिक महासभा है। इन सब बातोंको सदा लक्ष्यमें रखनेसे हिन्दू महासभामें संघशक्तिका दुरुपयोग नहीं होगा।

यद्यपि सनातनधर्मियोंके वेद और शास्त्रोंके अनुसार उनका धर्म सिद्धान्त सर्वव्यापक और सर्वजीव हितकारी है, यद्यपि वे मानते हैं कि एक परमाणुसे लेकर

ब्रह्माण्ड पर्य्यन्त और सम्पूर्ण जीव जगत्को धारण करनेवाला और उसको शृङ्खलामें बाँधकर चलानेवाला एकमात्र धर्म ही है, यद्यपि वे मानते हैं कि जैसे एक बहु-पुत्रवान् पिताके पुत्रोंमें से कोई कर्मठ होता है, कोई आलसी, कोई बालक होता है, कोई युवा और कोई ज्ञानी होता है, कोई अज्ञानी, परन्तु सब ही भाई-भाई मिलकर पिताकी आज्ञा पालन और सेवामें तत्पर रहते हैं; उसी प्रकार सर्वशक्तिमान् जगत्-पिता श्रीभगवानका सम्बन्ध पृथ्वीके सब धर्ममार्गोंसे है; तथापि सनातनधर्मियोंका विशेष धर्म भी है। सगुण निर्गुण ईश्वर-तत्त्वकी धारणा, मूर्त्तिरूपी पीठमें सर्वशक्तिमान् भगवान्की पूजा करना, आचार-विचार स्पर्शास्पर्श विचार, दैवी जगत् पर विश्वास करना, और धार्मिक वर्णाश्रम शृङ्खला (सोशियॉलाजी) पर निर्भर रहना आदि ग्यारह विशेष धर्मको वे मानते हैं। दूसरी ओर वे यह भी मानते हैं कि पृथ्वीके विभिन्न धर्म मार्गोंके अनुयायी जगत्-पिता श्रीभगवान्के नाते सब ही भाई-भाई हैं, संसारके सब धर्म एकमात्र समुद्रकी ओर चलनेवाली छोटी बड़ी नदियोंके समान हैं। सबका ध्येय एकमात्र परमात्मा ही हैं। ऐसा होनेपर भी वर्त्तमान देश, काल, पात्रके अनुसार हिन्दू महासभाको हिन्दू जातिकी एक विशेष राजनैतिक परिभाषा निश्चित करनेकी आवश्यकता है। यदि वे इस विशेष लक्षणोंमें निम्नलिखित कमसे कम चार बातोंका समावेश करें तो उनके उद्देश्योंकी पूर्त्ति हो सकती है। यथा—(१) गौ जातिका महत्त्व और उसकी सेवा, (२) प्रकृतिके सत्त्व, रज, तम तीन गुणोंके महत्त्वको मानना, (३) जन्मान्तरवाद पर विश्वास रखना और (४) भारतखण्डमें उत्पन्न किसी धर्ममार्गमें विश्वास रखना। इन चारों लक्षणोंके माननेसे हिन्दू महासभाका उद्देश्य पूर्ण हो सकता है। क्योंकि हिन्दुस्तानमें उत्पन्न सब धर्ममार्ग ही इन चारों विषयोंको रूपान्तरसे मानते हैं। बात इतनी ही है कि, संघशक्ति प्राप्त करनेके विषयमें इसाई भाई और मुसलमान भाइयोंकी अपेक्षा सनातनधर्मी भाइयोंकी जिम्मेवरी कुछ अधिक है, क्योंकि सनातनधर्मीको सबसे पहिले संगठनशक्ति द्वारा शक्तिवान् सनातनी बनना पड़ेगा। उसके बाद हिन्दुस्तानके मंगलार्थ राजनैतिक हिन्दू बनना पड़ेगा और तदनन्तर कांग्रेसमें सम्मिलित होकर और उसको सुधार कर इण्डियननेशन गठन करनेमें निमित्त बनना पड़ेगा। श्रीभगवान् सनातनी आर्यजातिको इस समय सुबुद्धि, संघशक्ति और योग्यता प्रदान करें।

प्रान्तीय कार्यक्षेत्र तथा प्रान्तीय-मण्डलोंकी आवश्यकता।

विशालकाय भारतखण्डमें अनेक प्रदेश हैं। श्रीभारतधर्म महामंडलके संरक्षकों और प्रतिनिधियोंसे सविनय निवेदन है कि स्वधर्म और आर्य संस्कृतिकी रक्षाके निमित्त भिन्न-भिन्न प्रदेशों तथा देशी रजवाड़ोंमें स्थानीय, प्रान्तीय मंडलोंका पुन: संगठन करके श्रीभारतधर्म महामंडलकी अखिल भारतवर्षीय-संगठित शक्तिको सुदृढ़ बनानेकी महान् आवश्यकता प्रतीत हो रही है। कारण कि देशमें कुछ ऐसी शक्तियाँ इस समय उत्पन्न हो गई हैं, जो सनातनधर्म और हिन्दू संस्कृतिका समूल नाश करना ही अपना परम कर्त्तव्य समझती हैं। जबसे श्रीमहामंडलने इस शताब्दीके प्रथममें पंजाबमें प्रान्तीय धर्ममंडलकी स्थापना की थी तबसे अबतक पंजाब प्रान्तमें किसी न किसी रूपमें प्रान्तीय मंडल धर्मकार्य करता रहा है। वर्तमान समयमें वहाँकी प्रतिनिधिसभा यथासंभवरूपसे संगठित होकर अच्छा कार्य कर रही है। मालवाप्रान्तमें भी प्रान्तीय मंडलका कुछ काम हो रहा है। विहारके सनातनी नेतृवृन्दोंकी सहायतासे वहाँ भी विहार प्रान्तीय प्रतिनिधिसभा स्थापित होकर पुरुषार्थ कर रही है। यह उद्योग भारतद्वीपके सब प्रान्तोंमें क्रमश: बढ़ाया जाय, इसके लिये श्रीभारतधर्ममहामंडल-प्रधान कार्यालय उद्योग कर रहा है। सम्प्रति यू० पी० और दिल्ली प्रान्तके लिये एक स्वतन्त्र मंडल कानपुरमें स्थापित हुआ है।

कानपुरमें धर्मप्रतिष्ठान।

संप्रति श्रीभारतधर्म महामंडलके प्रधानमंत्री भारतभूषण धर्मालंकार रायबहादुर विक्रमाजीतसिंह महोदयके विशेष उद्योगसे कानपुरमें यू० पी० और दिल्ली प्रान्तके लिये एक प्रान्तीय संस्था स्थापित करनेका बीजारोपण हुआ है। उक्त धर्मालंकार महाशयके प्रशंसनीय उद्योगसे कानपुरका सनातनधर्म केन्द्र एक अपूर्व और शक्तिशाली धर्म प्रतिष्ठान है, इसमें सन्देह नहीं। इस संस्थानका एक सनातनधर्म कालेज भी है जिसमें तीन विभाग हैं, यथा लॉ विभाग, आर्ट विभाग और कामर्स विभाग। श्रीगंगाजीके किनारे विस्तृत भूमि पर उक्त कालेजके विभागोंका बहुत सुन्दर एवं विशाल स्थान, लाइब्रेरी, छात्रनिवास आदि संस्थायें हैं। कानपुर शहरमें एक इन्टरमीडियेट कालेज, हाईस्कूल है एवं कन्या पाठशाला है। इसके अतिरिक्त एक बड़े सुन्दर विशाल भवनमें कानपुर सनातनधर्मसभा प्रतिष्ठित है। गत मासमें धर्मसभाके उत्सवमें निम्नलिखित आशयके मन्तव्य पास हुए हैं।

१—सनातनी आर्य जातिकी अवनति और उसके अमंगलके जितने कारण हैं, उनमेंसे सर्वप्रधान कारण यह है कि उसके बालक और बालिकाओंको बालकपनसे सनातनधर्मकी शिक्षा नहीं दी जाती है। अतः सब सनातनधर्मी गृहपतियों और बालक-बालिकाओंके माता-पिताओंका यह प्रधान कर्त्तव्य होना उचित है कि वे अपने बालक और बालिकाओंको बाल्यावस्थासे ही यथायोग्य धार्मिक शिक्षा दिया व दिलवाया करें। सब सनातनधर्मसभाओंका यह कर्त्तव्य होना चाहिए कि वे अपने-अपने नगरों, जिलों और प्रान्तोंके स्कूलों, कालेजों, पाठशालाओं और कन्या विद्यालयोंके सनातनधर्मावलम्बी पदाधिकारियोंसे मिलकर अथवा पत्र व्यवहार करके विद्याशिक्षा सम्बन्धी प्रतिष्ठानोंमें तथा छात्र और छात्रिनिवासोंमें छात्र और छात्रियोंको सनातनधर्मकी यथायोग्य शिक्षा दिलानेका प्रयत्न करें।

२—यह धर्मप्रतिष्ठान सनातनी आर्यजातिमें संघ शक्तिकी उत्पत्ति करना आवश्यक कर्तव्य समझता है। एतदर्थ यू० पी० प्रान्त और दिल्लीप्रान्त की सब सनातनधर्मसभाओंको सहयोगी बनाकर धर्मशिक्षा विस्तार और धर्म प्रचारके लिये पूर्ण उद्योग करना मुख्य उपाय समझता है।

३—इन दोनों मन्तव्योंकी प्रतिलिपि श्रीमान् भारतभूषण धर्मालंकार राय-बहादुर विक्रमाजीतसिंहजी महोदय प्रधानमंत्री श्रीभारतधर्ममहामंडलके द्वारा श्रीभारतधर्ममहामंडलके प्रधान कार्यालय काशीमें भेजी जाय और पूछा जाय कि इन दोनों उद्देश्यों की पूर्त्तिके लिये महामंडल क्या क्या सहायता और परा-मर्श देना चाहता है।

भगवद्भक्ति आश्रम रेवाड़ी।

रेवाड़ीसे एक मील दूर पर भगवद्भक्तिआश्रम नामक प्रतिष्ठान कई वर्षोंसे स्थापित है। प्राचीन कालके ऋषि-आश्रमोंके सदृश इस आश्रमको बड़े परिश्रमसे ब्रह्मीभूत स्वामी परमानन्दजी महाराजने रामपुराके प्रतिष्ठित और उदार सहृदय जमींदार श्रीमान् रावबहादुर कप्तान श्रीबलवीरसिंहजी महोदयकी सहायतासे स्थापित किया था। आश्रम बहुत प्रशंसनीय है इसमें सन्देह नहीं। दानवीर, गुरुभक्त, उदार हृदय श्रीमान् रावबहादुर साहबने इस पुण्य कार्यके लिये लगभग ३ हजार बीघे जमीन दान की है। उसमेंसे बहुत सी जमीनको मिट्टीके ऊँचे खाँवासे घेर दिया गया है। रेवाड़ी प्रान्त मरुप्राय देश है। ऐसे प्रान्तमें आश्रमको

नाना वृक्षावलीसे वनाकीर्ण बना देना कठिन कार्य है। आश्रममें प्रवेश करते ही ऐसा अनुभव होता है कि दर्शक एक सघन वनमें आ गया है। चारों ओर मोटर जाने लायक सड़कें बना दी गई हैं, और शेष सब भूमि नीची है जिसमें नाना प्रकारके वृक्ष लता गुल्म और नाना पुष्पोंके पेड़ उपवनकी तरह लगाये गये हैं। स्थान स्थानमें छोटे छोटे अनेक पक्के घर बना दिये गये हैं, जिनमें संन्यासी और वानप्रस्थी साधुवास किया करते हैं। आश्रमके मध्यमें एक बड़ा सरोवर बनाया गया है जिसके चारो ओर पक्के घाट हैं। उसके एक तटपर स्त्रियोंके रहनेका स्थान पुस्तकालय और विद्यालय है और दूसरे तट पर पुरुषोंके रहनेके स्थान छात्रनिवास और विद्यालय आदि हैं। आश्रममें सदैव ब्रह्मचर्यव्रतके पालनका बड़ा नियम है, यदि कोई गृहस्थ सपत्नीक वहाँ जावे तो ब्रह्मचर्यव्रत पालनार्थ पति पत्नीको अलग अलग रहना होगा। गृहस्थोंके लिये आश्रममें स्वतन्त्र स्थान नहीं है, ऐसा नहीं। इस आश्रमके एक किनारे कुछ भूमि गृहस्थोंके लिये अलग कर दी गई है; जहाँ कोई गृहस्थ यदि बालबच्चों सहित रहना चाहे तो घर बनाकर रह सकता है। परन्तु उसका वह घर आश्रमकी सम्पत्ति समझी जायगी। इसप्रकार आश्रममें आश्रम-धर्मकी मर्यादा भी अपने ढंगपर अच्छी बाँधी गई है। वहां विद्यार्थी गण श्वेत वस्त्र धारण करके ब्रह्मचर्य की मर्यादाका पालन करते हैं। पीतवस्त्रधारी वानप्रस्थी गण निवृत्ति सेवन और कर्मयोग आदिका अभ्यास करते हुए आध्यात्मिक राज्यमें आगे बढ़नेकी चेष्टा करते हैं, और गैरिक वसनधारी संन्यासियोंका आदर सर्वोपरि है। आश्रममें एक बड़ी विस्तृत और सुव्यवस्थित गोशाला है। कन्या-पाठशाला, और स्कूल, औषधालय, अतिथिशाला, पुस्तकालय, छापाखाना और आश्रमका अपना पोष्टआफिस भी है। आश्रमसे "भक्ति" नामक एक पत्र भी प्रकाशित होता है। आश्रममें हिंसक जन्तुओंका प्रवेश भी होना निषेध है इस कारण मयूर तथा नाना पक्षियोंसे वह आश्रम सदा निषेवित रहता है; जिससे आश्रमकी शोभा अति मनोहर है। श्रीमान् राव बहादुर साहबने भूमिका दान ही नहीं किया है अपितु स्वयं आश्रममें रहते हैं और अब भी आश्रमका बहुत सा भार वहन करते हैं, अतः वे समग्र हिन्दूजातिके कृतज्ञताके पात्र हैं। आश्रममें यद्यपि बहुतसे कूएं हैं और पीनेके जलका अभाव नहीं है परन्तु वृक्षोंकी रक्षाके लिये एक "ट्यूब वेल" की बड़ी आवश्यकता प्रतीत होती है। इस पुण्य कार्यकी ओर दानवीर सज्जनोंकी दृष्टि आकर्षित होनी चाहिये। ऐसे आश्रम भारतके बड़े बड़े नगरोंके पास तथा तीर्थोंमें जितने ही बनेंगे उतना ही भारतके प्राचीन गौरव, प्राचीन मर्यादा और

प्राचीन महत्त्वके पुनः स्थापन करनेका उपाय हो सकेगा । यह सुनकर प्रसन्नता हुई है कि जिन्द राज्यके सुयोग्य दीवान श्रीमान् कौल साहबके सदुद्योगसे जिन्द राज्यमें इसी आश्रमके आदर्शका एक आश्रम स्थापित हो रहा है । यह भी सुनकर प्रसन्नता हुई कि भक्त सेठ श्रीमान् नन्दकिशोरजीके उद्योगसे श्रीव्रजमंडलके गोवर्द्धन नामक तीर्थमें इसी ढंगका एक आश्रम स्थापित करनेका प्रबन्ध हो रहा है । श्रीभारत धर्ममहामंडलके संरक्षकोंकी प्रेमदृष्टि ऐसे पुण्य कार्योंकी ओर प्रार्थनीय है।

धर्मप्रचार विभाग ।

इस बीचमें श्रीमहामंडलके धर्म प्रचारकोंके द्वारा बनारसमें नियमित धर्म प्रचार होनेके अतिरिक्त और श्रीकाशीपुरीके आस पासके तीर्थोंमें धर्म प्रचारके अतिरिक्त जहाँ-जहाँ धर्मवक्ताओंको भेजकर धर्म प्रचार हुआ है उनका नाम नीचे दिया गया है । आजमगढ़, गाजीपुर, गोरखपुर, देवरिया, बाँदा, बिन्ध्याचल, ललितपुर झाँसी, पीलीभीत, खुदागंज जिला शाहजहाँपुर, जलालाबाद जिला शाहजहाँपुर, अतर्रा जिला बाँदा, करवी, चित्रकूट, गया, भागलपुर, मोतीहारी मुजफ्फरपुर, खड़गपुर, कचड़ापाड़ा बंगाल, अलीगढ़, नाहन, बाढ़, जिला पटना, और हैदराबाद दक्षिण । धर्म प्रचारके उद्देश्यसे श्रीमहामंडलके विश्वविद्यालयका मुखपत्र संस्कृत सूर्योदयका प्रति तीन महीनेमें एक तीन भाषाओंमें त्रैमासिक विशेषाङ्क निकालकर हिन्दुस्तानके सब प्रान्तोंमें बिना मूल्य बाँटा जाता है । यह त्रैभाषिक मुखपत्र संस्कृत, अंग्रेजी और हिन्दीमें होनेके कारण सब देशोंको इससे लाभ पहुँचता है । इस योजनाकी सफलताके लिये सूर्योदयके पाठकवृन्द यदि कुछ परामर्श देना चाहें तो धन्यवाद पूर्वक स्वीकार किया जायगा ।

हिन्दू संगठन विभाग ।

हिन्दू भाई बहनोंकी सेवामें सविनय निवेदन ।

स्वजातीय संगठन तथा स्वदेश और स्वसमाजकी उन्नति एवं धर्मप्रचार और धर्मशिक्षाके अभिप्रायसे हिन्दू जातिकी अखिल भारतवर्षीय विराट् धर्मसभा श्रीभारतधर्म महामंडलने अतिसुगम उपाय नई योजनाके साथ निकाले हैं । जिसको विदित करनेके लिये यह निवेदन पत्र प्रकाशित किया जाता है ।

इस नवीन योजनाकी शृङ्खलामें योग देनेसे हिन्दू नरनारीमात्रको पुण्य तो प्राप्त ही होगा साथ ही साथ वे हिन्दू जातिके संगठन कार्यमें, धार्मिक शिक्षा-

विस्तारके कार्यमें, स्वसमाजकी उन्नतिके कार्यमें, घर घरके बालक बालिकाओंको धर्मशिक्षा दिलानेके कार्यमें, स्वजातीय शक्ति प्राप्त करनेमें और स्वधर्मप्रचारके कार्यमें अपने आप ही सहायक बनकर श्रीभगवान्की कृपा प्राप्त करेंगे। साथ ही साथ हिन्दू जातिकी इस दरिद्रता और बेकारीके दिनोंमें अनायास धर्मसेवा द्वारा अपने अनेक स्वजातीय भाई और बहनोंके पालन करनेका भी कारण बनेंगे और यश प्राप्त करेंगे।

(साधारण सभ्य बननेके नियम)

प्रत्येक हिन्दू श्रीमहामंडलका साधारण सभ्य हो सकता है। प्रत्येक साधारण सभ्यको एक फार्म (नं० ६०) भरना पड़ता है। और प्रतिवर्ष केवल १) चन्दा इस विभागके धर्म कार्यके लिये देना पड़ता है। प्रत्येक साधारण सभ्यको एक सुन्दर सभ्य मानपत्र मिलता है और श्रीमहामंडलकी शृङ्खलामें सम्मिलित होकर उनको यथा समय सम्मति देनेका तथा सभ्य बनकर अन्यान्य लाभ उठानेका भी अधिकार प्राप्त होता है।

प्रत्येक साधारण सभ्यको प्रति तीन महीनेमें "सूर्योदय" नामक पत्रका त्रैभाषिक विशेषाङ्क बिना मूल्य मिलता है। सूर्योदयके इस त्रैभाषिक विशेषाङ्कमें संस्कृत भाषाके धर्मोन्नतिकारी अपूर्व लेख रहते हैं और ऐसे सुन्दर स्तोत्रादि रहते हैं कि जिनके द्वारा हिन्दू गृहस्थ अपने बालक बालिकाओंको धर्मोन्नति करानेमें समर्थ हो सकें। इसी प्रकारके अंग्रेजी और हिन्दी भाषाके भी ऐसे उपयोगी लेख रहते हैं, जिससे ऊपर लिखित उद्देश्योंकी पूर्ति हो सके और अंग्रेजी पढ़े लिखे व्यक्ति और हिन्दी भाषा-भाषी स्त्री-पुरुषमात्रको धर्मज्ञान प्राप्त करनेमें सहायता मिले।

सारांश यह है कि इस योजनाके अनुसार प्रत्येक सदस्यको साल भरमें केवल १) की छोटी सी रकम देनी पड़ती है, परन्तु उसके बदलेमें उनको अनेक अमूल्य और अलभ्य लाभ पहुँचा करता है।

(विश्वविद्यालयके सहयोगी सभ्य)

श्रीभारतधर्ममहामंडलका एक अखिल भारतवर्षीय-धार्मिकविश्वविद्यालय विभाग है। इस विश्वविद्यालयकी शृङ्खला द्वारा भारतखण्ड के प्रत्येक प्रदेश और देशी रजवाड़ोंके नगरों और बड़े ग्रामोंमें धर्म शिक्षाप्रचारके निमित्त परीक्षाकेन्द्र खोले जाते हैं; और स्कूलों कालेजों, पाठशालाओं और कन्याविद्यालयोंमें भी सुकौशल पूर्ण योजना द्वारा धर्मशिक्षा विस्तारका प्रयत्न किया जाता है। इसी विश्वविद्यालयके एक विभागके द्वारा हिन्दू गृहस्थके प्रत्येक घरमें बालक और बालिकाओंको

स्वधर्मकी शिक्षा देनेका प्रबन्ध किया जाता है। घर-घरमें धार्मिक शिक्षा विस्तारके लिये सहयोगी सभ्य बननेके लिये सरल नियम बनाया गया है। आजीवन सदस्य बननेके लिये हिन्दू गृहपतिको केवल एक बार १) देना पड़ता है, और एक फार्म (नं० ११७) भरकर सहयोगी मेम्बर बनना पड़ता है। प्रत्येक ऐसे सदस्यको एक मानपत्र तथा घरमें बालक-बालिकाओंको धर्मशिक्षा देने योग्य १०,१२ धर्म पुस्तिकायें विना मूल्य दी जाती हैं। इस शुभ कार्यके लिये बीस, पचीस धर्म शिक्षोपयोगी पुस्तिकायें तैयार की गई हैं, जिनके नाम इस प्रकारके हैं, यथा— कन्याशिक्षासोपान, आर्यमहिला प्रश्नोत्तरी, सरल पूजा रीति, गायत्री मंत्रकी टीका, परलोकप्रश्नोत्तरी, सदाचार प्रश्नोत्तरी, सरलसाधन प्रश्नोत्तरी, धर्माधर्म-प्रश्नोत्तरी इत्यादि। इन सहयोगी सभ्योंको अपने बालक-बालिकाओंकी धर्मशिक्षाके निमित्त लिखनेपर यथायोग्य परामर्श आदि भी दिया जाता है।

(धार्मिक एकता और सामाजिक संगठन)

पूज्यपाद **त्रिकाल दर्शी महर्षियोंने शास्त्रोंमें कहा** है कि **"ऐक्यं हि सर्वमूलकम्"** अर्थात् ऐक्य स्थापनके द्वारा धार्मिक व्यक्ति सब प्रकारका अभ्युदय और काम, अर्थ, धर्म और मोक्षरूपी चतुर्वर्ग प्राप्त कर सकते हैं। उन्होंने यह भी कहा है कि "संघे शक्तिः कलौ युगे" अर्थात् कलियुगमें सगठन ही में शक्ति है। उसीके द्वारा मनुष्य शक्ति-शाली हो सकते हैं। क्या राजनीति, क्या समाजनीति, क्या धर्मनीति सभी संघशक्ति पर निर्भर हैं। धनबल, जनबल या अन्य प्रकारके बल-समूह सब ही कलियुगमें संघके द्वारा प्राप्त हो सकते हैं। हिन्दू जातिकी वर्तमान दुरवस्थाके दिनोंमें **एकता** स्थापन करनेके लिये और संघशक्ति दृढ़ करनेके लिये और साथ ही साथ धर्म-शिक्षा विस्तार और धर्म प्रचार कार्यकी उन्नतिके लिये उपर्युक्त दो नई सुगम एवं उत्तम योजनाये की गई हैं। इन सुगम उपायोंके द्वारा लाखों-लाखों हिन्दू नरनारी एक स्वजातीय धर्म सभाके साथ मिलकर सब प्रकारकी शक्ति प्राप्त कर सकेंगे। और लाखों-लाखों हिन्दू सद्गृहस्थ अपने बालक-बालिकाओंको बचपन से ही धर्मशिक्षा देकर और अपने गृहमें सर्वजीव हितकारी सनातनधर्मके उपदेशोंका प्रचार करके अपने देश, जाति और स्वकुलको कृतकृत्य कर सकेंगे। इस प्रकार धार्मिक- संगठनसे हिन्दू जाति कितनी बलवान हो सकती है इसका अनुमान प्रत्येक व्यक्ति कर सकता है। हम अपनी संस्कृति, समाज और धर्मकी रक्षाके लिये लाखोंकी सम्मिलित

आवाज उठाकर अपना उद्देश्य सिद्ध कर सकते हैं, भावी प्रजातन्त्र स्वायत्त शासनमें भी हमारे प्रतिनिधियोंको हमारी संगठित संख्याके अनुसार अधिकार प्राप्त हो सकता है जिससे हमारे धर्म और रीतियों पर आक्रमण होना असंभव हो सकता है।

(धर्म सेवकोंको लाभ)

वर्तमान समय सब श्रेणीके मनुष्योंके लिये बहुत ही दुःखदायी है। चारों ओर अर्थक्लेश और बेकारी सुनाई देती है। ऐसे कठिन समयमें धर्मसेवा, देशसेवा और स्वसमाज सेवा करते हुए हिन्दू समाजका अर्थ-क्लेश घटानेके विचारसे बहुत ही उदारताके साथ श्रीमहामंडलने नियम बनाये हैं। श्रीमहामंडलके साधारण सभ्यको वार्षिक १) चन्दा देनेपर एक सुन्दर बड़ा और मूल्यवान् त्रैमासिक और त्रैमासिक सूर्योदयका विशेषाङ्क बिना मूल्य पहुँचाया जायगा, इसके प्रकाशनमें कितना वार्षिक व्यय होना सम्भव है सो बुद्धिमान् व्यक्ति ही समझ सकते हैं। इसी प्रकार विश्वविद्यालयके सहयोगी सभ्यको जो एकबार केवल १) मात्र चन्दा देवेंगे उन्हें बिना मूल्य बाँटनेके लिये कमसे कम २०,२५ पुस्तिकायें तैयार रखनी पड़ेगी; इसमें महामंडलको क्या बचत होगी सो भी बुद्धिमान् व्यक्ति ही समझ सकते हैं। और कार्यालयमें रजिस्टर आदि रखनेका मानपत्रादि छपवानेका और इस भारतवर्ष व्यापी शृङ्खलाको चलानेके लिये कितने व्ययकी आवश्यकता है सो भी बुद्धिमान् व्यक्ति ही समझ सकते हैं। तथापि श्रीमहामंडलने निश्चय किया है कि इन दोनों विभागोंके चन्देसे जो धनकी प्राप्ति होगी उसका आधा रुपया धर्म सेवकोंके पारितोषिक और पोषणके लिये; एवं जिस जिले और देशी राज्यमें ऐसा प्रचार केन्द्र बनेगा उसकी सहायताके लिये हर्ष पूर्वक दिया जायगा। इस प्रबन्धसे श्रीभारतधर्ममहामंडलको आर्थिक लाभ कुछ नहीं होगा केवल संगठन, धर्म प्रचार तथा धर्म शिक्षा विस्तार कार्यमें सहायता होगी।

प्रत्येक धर्म सेवक अथवा धर्म प्रचार केन्द्रको कितना अस्थायी और स्थायी लाभ इस योजनासे पहुँच सकेगा सो बुद्धिमानोंके विचार करने योग्य है। यदि एक धर्मसेवक अपने जिलेमें अथवा किसी देशी राज्यमें प्रतिवर्ष कमसे कम एक हज़ार विश्वविद्यालयके सहयोगी सभ्य बनायेंगे तो उनको प्रतिवर्ष ५००) तक की आय हो सकेगी। इसी प्रकार वे यदि कमसे कम प्रतिवर्ष एक हज़ार साधारण सभ्य भी बनावेंगे तो उनको इस कार्यके लिये और ५००) तककी आय हो सकती है। इसके अतिरिक्त जब वे प्रतिवर्षका चन्दा संग्रह करके भेजेंगे तो वार्षिक चन्देमें से उनके लिए कुछ पुरस्कारका प्रबन्ध कर दिया जायगा, जिससे उनका

उत्साह पुरुषार्थ और शक्ति दिन-दिन बढ़ती रहे। अतः निवेदन यह है कि स्वजातीय संगठन कार्य, धार्मिक शिक्षा विस्तार, सामाजिक उन्नति, स्वजातीय संघ शक्ति प्राप्त करनेके कार्य और धर्म प्रचारके कार्यके नाते जो जिस तरहसे इस स्वजातीय महासभाके सभ्य बनकर सहायता दे सकें उनको बिना विलम्ब इस पुण्यकार्यमें सहयोग देना चाहिये। धर्मसभाओंके पदधारी गण प्रतिष्ठित देव-मन्दिरों के पुजारीगण, ग्रामपुरोहित और तीर्थपुरोहितगण, स्कूलके अध्यापकगण, और स्वदेशहितैषी धार्मिक सनातनधर्मी भाई बहनें इस पुण्य कार्यमें महामंडलके सहायक बन सकते हैं, और इस पुण्य कार्यको करते हुए यथेष्ट अर्थ और धर्म प्राप्त कर सकते हैं। जो व्यक्ति धर्मसेवक बनकर लाभ उठाना चाहें वे बिना विलम्ब मंत्री श्रीभारतधर्म महामंडल प्रधान कार्यालय जगतगंज, बनारसको पत्र भेजनेकी कृपा करें।

महात्माजीका सदुपदेश।

एक अनुभवी विज्ञ महात्मासे जिज्ञासा करने पर पूज्य महात्माजीने उत्तर दिया कि वर्तमान घोर समयमें धर्मप्रचार, धर्मशिक्षा और सनातनधर्मियोंकी आत्म-रक्षाके लिये तीन उपाय मुख्य प्रतीत होते हैं।

(भगवन् नामगान)

सबसे बड़ा और प्रधान उपाय यह है कि घर-घरमें प्रत्येक देव मन्दिरमें और प्रत्येक सभामें '**हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे। हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे**' जैसे कलियुगका तारक ब्रह्ममंत्र और गणपति सूर्य देवी विष्णु और शिव आदिके शास्त्रीय नामका गान सब मिलकर प्रातःकाल और सायंकालके समय सब एक स्वर होकर किया करें। शास्त्रीय नामके साथ सद्भावका, भावार्थका और वाच्यवाचकका घनिष्ठ सम्बन्ध रहनेके कारण भगवन् नामगानसे सब कुछ प्राप्त हो सकता है।

(घरमें धर्मशिक्षा)

घरके बालक बालिकाओंको बालकपनसे ही धर्मशिक्षा देनेका प्रबन्ध प्रत्येक गृहस्थको करना चाहिये। सब बालक-बालिकायें प्रातःकाल और सायंकाल अपने माता-पिता और गुरुजन और देवताओंको प्रणाम करना सीखें, तो सबका मंगल होगा।

(संघशक्तिकी प्राप्ति)

सनातनधर्मी नरनारीमात्रको हिन्दू जातिकी एकमात्र विराट् धर्मसभा श्री-भारतधर्म महामंडलका जनरल मेम्बर (साधारण सभ्य) बनकर हिन्दू जातिकी संघशक्तिको बढ़ाकर श्रीभगवान्‌की कृपा प्राप्त करना उचित है।

अखिल भारतवर्षीय धार्मिकाध्यात्मिक-- संस्कृत विश्वविद्यालय।

(Mahamandal's All-india Sanskrit and Spiritual University

श्रीभारतधर्ममहामंडल के इस विद्या प्रचार विभाग द्वारा कैसे कैसे धमकार्य हो रहे हैं उसका दिग्दर्शन प्रत्येक सनातन धर्मावलम्बीको करानेके लिये इस विश्व-विद्यालयके साथ सम्बन्धित धर्म कार्यों की सूची नीचे दी जाती है।

(१) भारत द्वीप भरके सब प्रान्तोंके बड़े बड़े स्थानोंमें विश्वविद्यालयके अपने परीक्षा केन्द्र स्थापन किये जाते हैं। यह परीक्षाकेन्द्र कालेज, पाठशाला और स्कूलोंमें खोले जाते हैं। अथवा जिस स्थानमें श्रीमहामंडलके कमसे कम ७ सात सदस्य होवें वहाँ भी खोले जाते हैं।

(२) परीक्षायें संस्कृतके सब विषयोंमें होती हैं। धर्मसम्बन्धी सब विभागोंमें होती हैं। परीक्षायें हिन्दुस्तानकी राष्ट्रभापा-हिन्दीप्रचार और स्त्री शिक्षाके विचारसे भी सरल योजनाके साथ रक्खी गई हैं।

(३) स्कूल, कालेज, पाठशाला और कन्याविद्यालय, जो धार्मिक शिक्षाके पक्षपाती हों उनके साथ सम्बन्ध स्थापन किया जाता है, और प्रयत्न किया जाता कि उनमें नियमित रूपसे धर्मकी शिक्षा हुआ करे। जहाँ ऐसा नहीं हो सके तो कमसे कम सालभरमें एक ऐसी परीक्षा उन विद्यार्थियोंकी ली जाती है जो अपनी इच्छासे देना चाहें। अच्छी तरह परीक्षोत्तीर्ण विद्यार्थी या विद्यार्थिनियोंको छात्र-वृत्ति और पारितोषक आदिसे यथा संभव रीतिसे उत्साहित किया जाता है।

(४) काशी प्रधान कार्यालयमें एक उपदेशक महाविद्यालय (कालेज आफ डिविनिटी) स्थापित है। उससे योग्यवक्ता धर्मप्रचारक, धर्मशिक्षक और धर्म-सेवक तैयार किये जाते हैं। और इसके अतिरिक्त श्रीमहामंडलसे सम्बन्धित आर्यमहिलाहितकरिणी महापरिषद् द्वारा प्रतिष्ठित आर्यमहिला महाविद्यालयमें विधवाओंके लिये एक इसी ढंगका विद्यालय खोला जा रहा है। जिसमें उच्च-जातिकी विधवायें योग्य शिक्षा प्राप्त करके स्वधर्म, स्वजातीय और स्वदेशकी सेवाके लिये अपने जीवनको उत्सर्ग कर सकें।

(५) श्रीमहामंडल उपदेशक-महाविद्यालयमें प्रतिपक्षमें अर्थात् प्रत्येक अमा-वस्या और पूर्णिमामें कोई भी जिज्ञासु आवें उनको धर्म जिज्ञासाका सुअवसर दिया जाता है। विद्वानों तथा अनुभवी महात्माओंके द्वारा सबकी शंकाओंका समाधान किया जाता है। इसके अतिरिक्त वहीं का भी कोई व्यक्ति धर्मसिद्धान्तके

सम्बन्धमें अथवा धर्मव्यवस्थाके सम्बन्धमें प्रश्न पत्रद्वारा करे तो पत्रके द्वारा आदर पूर्वक उसका उचित समाधान किया जाता है।

(६) अनुसंधानविभाग द्वारा और शास्त्रप्रणयन-विभाग द्वारा अनेक लुप्त शास्त्रोंका उद्धार हुआ है और हो रहा है। धर्मोन्नतिके लिये अनेक नवीन ग्रन्थोंका प्रणयन संस्कृत हिन्दी अंग्रेजो और अन्य देश भाषाओंमें होता रहता है।

(७) प्रकाशनविभाग, इस विभागके द्वारा धर्मग्रन्थ समूह स्त्री और पुरुषोंमें धार्मिक शिक्षाके विस्तारके लिये और अन्यान्य शुभ उद्देश्योंसे छपते रहते हैं।

(८) हिन्दू जातिके पतनका सबसे बड़ा कारण यह है कि उसके बालक-बालिकाओं ो धार्मिक शिक्षा नहीं दी जाती है। इस कारण इस विश्वविद्यालयके उद्योगसे प्रत्येक हिन्दू गृहस्थोंके घर-घरमें बालकपनसे ही धर्मशिक्षा देनेके लिये इस विश्वविद्यालयका फेलो मेम्बर बनाकर सुकौशलपूर्ण रीतिसे धर्मशिक्षाका उचित प्रबन्ध किया गया है।

(९) कार्यक्षेत्रके विस्तार और सुभीताके लिये विश्वविद्यालयके फेलो मेम्बर और महामण्डलके जनरल मेम्बरके चन्देका आधा रुपया स्थानीय केन्द्रोंको दिया जाता है।

(१०) जिस केन्द्रमें यथेष्ट संख्यामें श्रीमहामण्डलके जनरल मेम्बर होगें और जहाँ महामण्डलके नियमके अनुसार स्थानाधीश और जिलाधीश होगें वहाँ परीक्षा शुल्क धनहीन छात्रोंके लिये छोड़ देनेका भी नियम रक्खा गया है, जिससे सर्वसाधारणको अधिक उपकार पहुँचे।

वे स्वयं अनुमान कर सकते हैं। श्रीभारतधर्ममहामंडल एक धार्मिक महासभा है, इस कारण उसमें व्यापार दृष्टिसे कोई काम नहीं होता है। अतः विज्ञापन छापनेका दर और नियम आदि भी बहुत सुभीतेके साथ रक्खा गया है। विज्ञापनके लिये निम्नलिखित पते पर पत्राचार करें।

मैनेजर—सूर्योदयकार्यालय, महामंडलभवन, जगतगंज, बनारस।

आर्यमहिला महाविद्यालय (डिविनिटी कालेज) के लिये एक प्रोफेसरकी आवश्यकता।

आर्यमहिला महाविद्यालयके इस विभागमें पढ़ानेके लिये एक ऐसे सदाचारी सनातनधर्मी विद्वानकी आवश्यकता है जो संस्कृत और अंग्रेजीके एम० ए० हों। जिनको अध्यापन विषयका अच्छा अनुभव हो और तुलनात्मक दर्शन, तुलनात्मक स्वास्थ्यविज्ञान, तुलनात्मक इतिहास, तुलनात्मक समाजविज्ञान तथा संस्कृत और अंग्रेजीकी शिक्षा छात्रियोंको अच्छी तरह दे सकें। प्रार्थीकी अवस्था ५० से ऊपर होनी चाहिये। जातिका ब्राह्मण और पूर्ण सनातनधर्मी होना चाहिये, और जो धर्म-सेवा और समाज-सेवाको जीवनका लक्ष्य बनाकर काशीवास करनेकी इच्छा रखते हों। वृत्ति १००) से १५०) तक होगी। प्रार्थनापत्र शीघ्र निम्नलिखित पते पर भेजें। प्रार्थना पत्र भेजनेका पता—

संचालिका आर्यमहिला-हितकारिणी महापरिषद् जगतगंज, बनारस।

भारतधर्म-समन्वय।

सनातनधर्म पृथ्वीके सब धर्ममार्गोंका सुहृद् है। सनातनधर्म किसी धर्मसे विरोध करना नहीं जानता है। सनातनधर्मके सिद्धान्त किसी न किसी तौर पर पृथ्वीके सब धर्म मार्गोंको मदद पहुँचाते हैं। परधर्मविद्वेष दूर करके धर्मका उदार स्वरूपके प्रचार करनेके लिये यह धर्मग्रन्थ प्रकाशित किया गया है। इस ग्रन्थमें धर्मका सार्वभौमरूप, धर्मकी दार्शनिक व्याख्या, साधारण धर्मसमन्वय, विशेष-धर्म समन्वय और तदनन्तर सनातनधर्मके ग्यारह अंगोंका विस्तारित विवरण और साथ ही साथ समन्वय प्रकाशित किया गया है। यह ग्रन्थरत्न केवल सब श्रेणीके विद्यार्थियोंका पाठ्य पुस्तक ही नहीं हो सकता है बल्कि धर्मप्रेमी सब श्रेणी के विद्वानों के लिये बहुत ही उपकारी है। मूल्य ॥।) पुस्तक मिलनेका पता—

सेक्रेटरी शास्त्रप्रकाशविभाग, महामंडल कार्यालय, जगतगंज, बनारस।

संन्यासधर्मपद्धति ।

धर्मतत्त्व ।

परलोकतत्त्व ।

(लेखिका—श्रीमती विद्यादेवीजी महोदया)

परलोकमें कैसे जाता है? और फिर इस लोकमें कैसे पैदा होता है? प्रेततत्त्व क्या है? देवता और असुर क्या हैं? जीवके मरते समय और जनमते समय क्या दशा होती है? इत्यादि विषयोंका रहस्य यदि जानना हो तो इस परलोकतत्त्वको मँगाकर पढ़िये। शास्त्र तथा विज्ञानसे सिद्ध करके पुनर्जन्मतत्त्व बताया गया है। मूल्य ।।=) मात्र। पुस्तक मिलनेका पता—

सेक्रेटरी शास्त्रप्रकाशविभाग, श्रीमहामंडल-कार्यालय, जगतगञ्ज, बनारस।

गीतार्थचन्द्रिका।

भारतके अद्वितीय सुप्रसिद्ध धर्मवक्ता समस्तशास्त्रके प्रगाढ़ विद्वान् हिन्दी बंगला संस्कृत अंग्रेज़ी आदि विभिन्न भाषाओंके अनेक ग्रन्थोंके रचयिता ब्रह्मनिर्वाणप्राप्त-

स्वामी दयानन्दजी महाराज विरचित-

धर्मविज्ञानके रचयिता श्रीस्वामीजी महाराजकी विद्वत्ता किसीसे छिपी नहीं है। उन्होंने बहुत ही परिश्रम करके श्रीमद्भगवद्गीता पर यह अपूर्व टीका लिखी है। केवल हिन्दी भाषाके जाननेवाले भी इसके द्वारा गीताके गूढ़ रहस्यको जान सकें इसी लक्ष्यसे यह टीका लिखी गयी है। इसमें मूल श्लोकके प्रत्येक शब्दका हिन्दी अनुवाद, समस्त श्लोकका सरल अर्थ और अन्तमें एक अतिमधुर चन्द्रिका द्वारा श्लोकका गूढ़ तात्पर्य बतलाया गया है। इस चन्द्रिकामें किसीका पक्ष न लेकर कर्म, उपासना, ज्ञान तीनोंका समन्वय किया गया है। इस ग्रन्थका अध्ययन हिन्दूमात्रको करना चाहिये। मूल्य २।।)

पुस्तक मिलनेका पता—सेक्रेटरी शास्त्रप्रकाश विभाग,
श्रीभारतधर्म महामण्डल जगतगंज, बनारस कैण्ट।

धर्म-विज्ञान।

(लेखक—ब्रह्मीभूत स्वामी दयानन्दजी महाराज)

इस सुप्रसिद्ध वृहद् ग्रन्थके परिवर्द्धित संस्करणका यह प्रथम खण्ड है। इससे पहले स्वामीजी महाराजने "धर्म कल्पद्रुम" नामक सनातनधर्मका विश्वकोष आठ खण्डोंमें लिखा था। सर्वसाधारणके लिये यह सहज प्राप्य न था। इसलिये उन्होंने संक्षिप्त धर्मकल्पद्रुमरूपसे इस धर्मविज्ञानको सरल भाषामें लिखा। इसका प्रथम संस्करण हाथों हाथ बिक गया और अनेक ग्राहकोंको निराश होना पड़ा।

इस ग्रन्थमें सनातन धर्मके गंभीर सिद्धान्तोंको शास्त्रों तथा पाश्चात्य विद्वानोंकी सम्मतियों द्वारा पुष्ट किया गया है। धार्मिक, सामाजिक, आध्यात्मिक, राजनैतिक

आदि समस्त विषयों पर धर्मकी पूर्ण मर्यादाको रखते हुए वर्तमान देश काल-पात्रानुसार यथेष्ट प्रकाश डाला गया है। विशेषता यह है कि, सायन्सके अनुसार इसमें समस्त विषयोंका विचार किया गया है। जिससे पश्चिमी शिक्षाप्राप्त जिज्ञासुओंके लिये यह ग्रन्थ बहुत ही उपयोगी सिद्ध हुआ है। प्राच्य प्रतीच्य तुलनात्मक विचार द्वारा इसमें धार्मिक, सामाजिक और आध्यात्मिक सभी प्रकारके विषय विवेचन सर्वाङ्ग सुन्दर हैं। स्कूल, कालेज, पाठशाला, महाविद्यालयके छात्र तथा धर्म प्रेमी हिन्दू जनता सभीकी धर्मजिज्ञासाका युक्तिसंगत समाधान इसी ग्रन्थके द्वारा हो सकता है। अनेक विषयोंके विवेचनसे पूर्ण डबलक्राउन ८ पेजी साइजके ४२६ पृष्ठकी पुस्तकका मूल्य केवल २) दो रुपये रखा गया है। महा-मण्डलके मेम्बरोंके लिये १॥) मेम्बर लोग पत्र लिखते समय अपना मेम्बर नम्बर अवश्य लिखें। सनातनधर्मीमात्रको अपने पवित्र धर्मको भली भाँति समझनेके लिये इस ग्रन्थको अवश्य पढ़ना चाहिये। पुस्तक मिलनेका पता—

सेक्रेटरी शास्त्रप्रकाश विभाग, महामंडल कार्यालय, जगतगंज बनारस।

श्रीमहामंडलका व्यवस्थाविभाग।

श्रीभारतधर्ममहामंडल हिन्दू जातिकी अखिल भारतवर्षीय-एकमात्र विराट् धर्मसभा है। इस कारण धर्म सम्बन्धी व्यवस्था और परामर्श देनेका उसका एक विशेष कार्यविभाग है। इस व्यवस्थाविभाग द्वारा बिना किसी व्ययके उन जिज्ञासुओंको जो संस्थाके सदस्य हैं, धर्माधर्म सम्बन्धी निर्णय, कर्म उपासना ज्ञान सम्बन्धी जिज्ञासाओंका समाधान और नाना शास्त्रीय व्यवस्था जिसकी धार्मिकोंको आवश्यकता होती है दी जाती है। पत्र भेजनेका पता—

अध्यक्ष व्यवस्थाविभाग, श्रीमहामंडल कार्यालय, जगतगंज, बनारस।

श्रीमहामंडल उपदेशक-महाविद्यालय।

श्रीभारत-धर्ममहामंडल द्वारा स्थापित उपदेशकमहाविद्यालय बहुत दिनोंसे कार्य कर रहा है। इस महाविद्यालयकी सहायतासे अनेक उपदेशक और महोपदेशक, महामहोपदेशक सफलतासे निकलकर भारतद्वीपभरमें धर्मसेवा कर रहे हैं। चाहे गृहस्थ हों, चाहे साधु संन्यासी हों, जो जगतको भगवान्‌का स्वरूप समझकर स्व-धर्मसेवा, स्वजाति सेवा, स्वदेशसेवा और स्वजातीय संगठनके कार्यको करते हुए अपने जीवनको धन्य करना चाहें उनको महामंडल, रहनेका उत्तम स्थान, भग-

वान्का प्रसाद और वस्त्रादि देकर इस महाविद्यालयमें यथायोग्य धर्मशिक्षा प्राप्त करनेका अवसर देता है। धर्माधर्म विचार सम्बन्धी शिक्षा, दार्शनिक शिक्षा, धार्मिक व्याख्यान देनेकी शिक्षा और धर्मसेवा करनेकी शिक्षा आदि इस महाविद्यालयमें योग्य विद्वानोंके द्वारा दिलाई जाती है। कुछ नियमित व्यक्तियोंको अन्न और कुछ योग्य व्यक्तियोंको अन्न वस्त्र और वाहरसे आकर पढ़नेवाले व्यक्तियोंको प्रतिमासकी परीक्षाके अन्तमें कुछ आर्थिक पारितोषिक देनेका नियम है।

श्रीमहामण्डलमें धर्मचर्चा।

प्रति पूर्णिमा और प्रति अमावस्याके दिन सायंकालमें जो कोई इस विद्यालयमें आता है और धर्मसम्बन्धी किसी प्रकारकी जिज्ञासा करता है उसको अच्छी तरह समाधान करनेका भी नियम है। एक अनुभवी एवं विज्ञ महात्मा द्वारा जिज्ञासुओंकी शंकाओंका समाधान होता है।

अध्यक्ष—उपदेशकमहाविद्यालय, महामंडलभवन, जगतगंज, बनारस।

बड़े ग्राम और नगरोंमें धर्मसेवकों (एजेंटों) की आवश्यकता।

श्रीभारतधर्ममहामंडलके भारत द्वीपव्यापी धर्म कार्यके लिये प्रत्येक बड़े ग्राम और नगरोंमें एजेन्टोंकी आवश्यकता है। योग्य एजेन्ट अपने घर बैठे ५०) से १००) तक अनायास कमा सकेंगे। जैसे कांग्रेस अपने मेम्बरोंसे ।) आना साल लेती है। विशेषता यह है कि कांग्रेसके मेम्बरोंको कुछ दिया नहीं जाता है। परन्तु श्री महामंडलके मेम्बरोंको एक त्रैमासिक पत्र बिना मूल्य, मार्च, जून, सितम्बर और दिसम्बरमें दिया जाता है। इस पत्र द्वारा मेम्बरोंको कई प्रकारका लाभ पहुँचता है। इसके अतिरिक्त एक सुन्दर सदस्य-मानपत्र भी दिया जाता है और धर्म पुस्तकें स्वल्प मूल्यमें पहुँचायी जाती हैं। धर्मसेवकोंको श्रीमहामण्डलके मेम्बर बनाना होगा। इसके अतिरिक्त उनको और भी ऐसे काम करने होंगे कि जिससे उन्हें यथेष्ट आर्थिक लाभ होगा और यदि धर्मसेवकगण यथेष्ट संख्यामें अपने इलाके भरमें महामंडलके सदस्य बनावेंगे और हर साल इस कामको करते रहेंगे तो उनकी स्थायी आमदनी भी हो जायगी। प्रार्थीगण निम्नलिखित पते पर पत्र भेजें।

सेक्रेटरी—श्रीभारतधर्म महामंडल, जगतगंज, बनारस।

——०——

सूर्योदय-नियमाः ।

सूर्योदयस्य नियमेषु मन्त्रिसभाकृतं परिवर्त्तनं प्रकाश्यते ।

१—सूर्योदयः प्रतिमासं सौरमासाऽनुसारेण प्रकाशितो भविष्यति ।

२—सूर्योदयस्य बाहुल्येन प्रचारार्थं तृतीये तृतीये मासि त्रैभाषिको विशेषाङ्कः प्रकाशितो भविष्यति ।

३—ये महानुभावा रूप्यकपञ्चकं वार्षिकं साहाय्यत्वेन प्रदास्यन्ति ते सूर्योदयस्य संरक्षका भविष्यन्ति ।

४—ये सज्जना रूप्यकत्रयं वार्षिकं साहाय्यं प्रदास्यन्ति ते सहायका मन्येरन् ।

५—ये विद्यार्थिनोऽसमर्थाः स्वविद्यालयप्रधानाऽध्यापकस्य प्रमाणपत्रं प्रेषिष्यन्ति तेभ्य एक रूप्यकेनैव प्रदास्यते ।

६—सर्वैविधैरपि सूर्योदयग्राहकैः प्रतिवर्षमग्रिमशुल्कतया स्वस्वदेयं कृपया प्रेषणीयम् । येन खलु यथासमयं सूर्योदयं प्रकाशयितुं प्रेषयितुं च समर्था भवेम ।

७—श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य विशेषसहायतया त्रैमासिकः त्रैभाषिकश्च विशेषाङ्कः प्रकाशितो भवति । अतः स विशेषाङ्कः श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य सदस्येभ्यो विना मूल्यं प्रदास्यते ।

सम्पादकाः—

त्यक्तमहामहोपाध्यायपदवीको महामहाध्यापकः

पं० श्रीपञ्चाननतर्करत्नभट्टाचार्यः ।

पं० बालकृष्णमिश्रः बी. ए. एल. एल. बी. काव्यतीर्थः ।

पं० अवधेशप्रसादशर्मा द्विवेदः विद्याभूषणः ।

SURYODAYA.

Sanskrit Suryodaya is the journal of the All-India Sanskrit and Spiritual University and is published every month

It has lately been decided by the Council of Mahamandal that in every March, June, September and December its trilingual special edition will be regularly published which will serve as the mouth-piece of the Association. It will be supplied to the subscribers of the Magazine as well as to all the Patrons and members of the society.

Persons paying Rs. 3/- per annum will be considered as supporters of the Univercity as well as subscribers of the journal.

The annual subscription of the general membership of Mahamandal is Re. 1/ only. The members will receive only the trilingual quarterly edition of Suryodaya free of charge.

Reg. No. A. 156

श्रीमहामण्डल की आशा।

अखिल भारतवर्षीय श्रीभारतधर्म-महामण्डलके प्रधान आशास्थल उसके सदस्यगण (जेनरल मेम्बर) हैं। प्रत्येक हिन्दू स्त्री या पुरुष इस महासभाके सदस्य हो सकते हैं। उनको एक फार्म भरना पड़ता है और प्रतिवर्ष केवल १) चन्दा देना पड़ता है। प्रत्येक सदस्यको एक सुन्दर मानपत्र मिलता है तथा संस्कृत अंग्रेजी और हिन्दी भाषाका एक पत्र प्रति ३ महीनेमें अर्थात् सालमें चार बार बिना मूल्य मिलता है। वे श्रीमहामण्डलके अङ्ग बनकर उसके नियमानुसार सम्मति भी दे सकते और अन्य लाभ उठा सकते हैं। प्रत्येक धर्मानुरागी व्यक्तिके लिए १) साल चन्दा देना कोई भी बड़ी बात नहीं है। श्रीमहामण्डलके प्रत्येक सभ्य यदि श्रीमहामंडलको स्वजातीय सङ्गठन और उन्नतिका एकमात्र साधन मानकर उसकी शक्ति बढ़ानेके लिए प्रत्येक वर्ष कमसे कम ५ नये मेम्बरोंका संग्रह कर दिया करें तो हिन्दुस्तान भरमें लाखों लाखों मेम्बर होना कोई बड़ी बात नहीं है। इस प्रकार यदि लाखों मेम्बर श्रीमहामण्डलके हो जाँय तो श्रीमहामण्डलके सब कार्य विभाग अपने आप ही उन्नतिके साथ चलाये जा सकते हैं और हिन्दुओंके सामाजिक संगठनके शुभ कार्य्यमें बड़ी सफलता हो। अतः सूर्योदयके पाठक महोदयोंकी कृपा-दृष्टि इस महत्त्वपूर्ण प्रस्ताव पर पड़नी चाहिये। वे यदि महामण्डलके मेम्बर न हों तो उनको मेम्बर होना चाहिये और स्वधर्म एवं स्वदेशकी उन्नतिके नाते उनको महामण्डलकी मेम्बरसंख्या बढ़ाना उचित है। मैनेजर, सूर्योदय, महामण्डलभवन, जगतगञ्ज, बनारस।

BEST MEDIUM FOR ADVERTISING

Special Trilingual edition of Suryodaya is the best medium of advertisement. It commands guaranteed large circulation throughout Indian continent. It contains matters of permanent importance so it will be preserved carefuully by each member It reaches Hindu Ruling Chiefs, Rajas, Maharajas, Land-lords, Zemindars, Nobles, Mahants as well as men and women of all grades and Hindu Societies and Libraries in all Provinces of India. It is not a commercial venture, therefore rates are very moderate

Please apply to—MANAGER, SURYODAYA,
MAHAMANDAL BUILDINGS, *Jagatganj*, *Benares.*

Printed at the Shri Lakshmi Narayan Press, Jatanbar, Benares,
and published by the Bharatdharma Mahamandal, Jagatganj, Benares, Cantt
by Pt. A. P. Sharma.